GÁRDONYI
ADY
PROHÁSZKA

LÉLEK ÉS FORMA
A SZÁZADFORDULÓ IRODALMÁBAN

IRTA:
SÍK SÁNDOR

PALLAS RT. KIADÁSA, BUDAPEST

Gárdonyi—Ady—Prohászka.

GÁRDONYI
ADY
PROHÁSZKA

LÉLEK ÉS FORMA
A SZÁZADFORDULÓ IRODALMÁBAN

IRTA:
SÍK SÁNDOR

PALLAS RT. KIADÁSA, BUDAPEST

Pallas részvénytársaság nyomdája, Budapest, V., Honvéd-u. 10.
Felelős vezető: Tiringer Károly műszaki igazgató.

TARTALOM.

Oldal

Bevezetés 7

I. Gárdonyi Géza:

1. A remete 15
2. Gárdonyi képzelete 49
3. Gárdonyi embere 73
4. Gárdonyi elbeszélő formái 96
5. Gárdonyi stílusa 113

Jegyzetek 129

II. Ady Endre:

1. Az Ady-probléma 133
2. Ady gyökerei 140
3. A dekadens Ady 154
4. Az őserős Ady 174
5. A tragikus Ady 181
6. A magyar tragikum 192
7. A tragikus Én lírája 199
8. Lírai kompozíció 211
9. Az Ady-líra belső formája 217
10. Ady képzelete 229
11. Ady kettős lírai stílusa 244
12. Ady ritmikája 267

Jegyzetek 289

III. Prohászka Ottokár:

1. Prohászka a költő 295
2. Az apostol mint író 300
3. A misztikus élmény 305
4. A katolikum 320
5. Egyéniség és magyarság 332
6. A misztikus világérzés 346
7. Prohászka alapformája 353
8. Prohászka képzelete 369
9. Prohászka stílusa 382

Jegyzetek 395

Befejezés 399

RÖVIDÍTÉSEK:

A GÁRDONYI-TANULMÁNYBAN. **É. F.**: Az én falum. — **E. Cs.**: Egri csillagok. — **L. E.**: A láthatatlan ember. — **I. R.**: Az Isten rabjai. — **P.**: Pöhölyék. — **M. Cs.**: Mai csodák. — **H. K.**: Hallatlan kíváncsiság. — **B.**: Bibi. — **Kr. B.**: Krisztus bankója. — **K.**: A kapitány. — **H. V.**: Hosszúhajú veszedelem. — **H. H.**: Az a hatalmas harmadik. — **M. O.**: Messze van odáig. — **A. J.**: Átkozott józanság. — **A. T. M.**: Arany, tömjén, mirha. — **K. K.**: Két katicabogár. — **Sz. M.**: Szunyoghy Miatyánkja.

AZ ADY-TANULMÁNYBAN. **Ny.**: Nyugat. — **M.**: Ady-Múzeum. Szerk. Dóczy Jenő és Földessy Gyula.

A PROHÁSZKA-TANULMÁNYBAN. **Ö. M.**: Prohászka Ottokár Összegyüjtött Munkái. Sajtó alá rendezte Schütz Antal. Szt. István-Társulat. Bp. — **D. V.**: A diadalmas világnézet. — **É. F.**: Ég és föld. — **E.**: Elmélkedések az Evangéliumról. — **M. F.**: Magasságok fele. — **V. S.**: Világosság a sötétségben. — **É. V. F.**: Élő vizek forrása. — **M. L.**: Missziós levelek. — **E. U.**: Az elme útjain. — **Br.**: Prohászka. Tanulmányok. Összegyüjtötte Brisits Frigyes. Bp. 1927.

BEVEZETÉS.

Ezek a tanulmányok néhány szerény adalékkal szeretnének hozzájárulni a magyar irodalom utolsó lezárt korszakának irodalomtörténeti alapvetéséhez. Három emberi és írói egyéniség vizsgálatában, a millenniumtól Trianonig eltelt negyedszázad irodalmának pszichológiai és esztétikai uralkodó jellemvonásait próbálják keresni.

Ezt a negyedszázadot, úgy tetszik nekem, saját arccal bíró, lezárt és nagyjelentőségű irodalomtörténeti korszaknak kell tekintenünk. Saját arccal bíró, mert jellegzetesen éles vonásokkal válik el mind az előtte járó korszaktól, a nyolcvanas és kilencvenes évek irodalmától, mind a legutolsó esztendők kaotikus, forradalmas, vajudások lázában forrongó világától. Lezárt, befejezett korszak, amely a maga mondanivalóit kimondta, lehetőségeit megvalósította, értékeit átadta utódjának; de ennek az utód-időnek gyermekei más lélek-arcot mutatnak, más nyelven próbálnak szólni, ereikben más életritmus lüktet. Hogy a század második negyede új korszakot jelent, nem is annyira a Trianon óta fellépett íróknak gyökeresen más-volta mutatja legvilágosabban, de talán még inkább az a jelenség, hogy az Ady-Prohászka-korszak legjellegzetesebb írói közül is nem egy félre-

ismerhetetlenül más hangon szól ma, mint a tizes években; hogy még olyan nagyszabású és egészen kiérett költői egyéniség is, mint pl. Babits Mihály, újabb verseskötetein lázas kereséssel vált egyre újabb hangot, sőt mintha új mondanivalói nem tudnának elférni a líra szűkebb keretei között: egyre inkább a monumentális regény dúsabb hangszerelésű formája felé látszik közeledni. De nagy művészi értékűnek is kell ítélnünk ezt a korszakot. Nem ismételte meg a nagy magyar *pentékontaetérisz* történelmi csodáját; nem adott, aminthogy nem is adhatott, a magyar költészet nagy háromsága, Vörösmarty, Petőfi, Arany mellé hasonló másikat: a történelmi erőknek nemzeti klasszicizmusokat teremtő egybepatakzása csak egyszer szokott előfordulni egy nemzet életében. De létrehozott — és ezt a következő igénytelen kísérletek igazolni szeretnék — olyan eredeti, nagyszabású és nagy művészi erejű írói egyéniségeket, akiket a magyarnál gazdagabb irodalmak is nagyjaik között tisztelnének.

E korszak legfőbb jellemvonásának — és az előző korszakkal, a Mikszáth Kálmán korával szemben való gyökeres újságának — a nagy írói egyéniségeknek lélekben való elmélyülését és az új művészi formáknak ebből az elmélyült lelkiségből való belső kialakulását látom. Az előző kor költőinek — talán a formátlan formájú Vajda János és az igénytelenebb egyéniségű Reviczky Gyula kivételével — nincsen saját lelkiségükből fakadó igazi műformájuk.

Akik lelki alkatukban a magyar klasszicizmus nemes hagyományát őrzik, Arany János (és részben Petőfi) formáiba öntik a maguk rokon mondanivalóit; ezeket a formákat színezik tovább a maguk finom árnyalataival. Mikszáth, a maga semmit komolyan nem vevő, mosolygó szkepszisében, kedves felületességében egy játszi gesztussal túlteszi magát a problémán, és stílusának csorgatott méze feledteti

a belső forma hiányát.[1] A többiek vagy idegen, kész formákat vesznek át (Heine, a naturalizmus), vagy egész költészetük egy nagy küzdelem a formával (Komjáthy, Kiss József). Ez a kor — a sekélyes pozitívista-materialista gondolat uralmának kora Európaszerte — nem kedvezett a mélyebb és egyénibb lelkiség kialakulásának: sem az *Isten rabjai*, sem az *Ős Kaján*, sem a *Diadalmas világnézet*, sem a *Pogányok*, sem Harsányi Kálmán *Kristálynézői*, sem Babits Mihály lírája nem születhetett volna meg a századforduló előtt. Az irodalmi megújulás a szellemi élet kezdődő újjászületésének nyomában jár. A századforduló körül a szellem nálunk is kezdi lerázni az úgynevezett természettudományos világnézet szemellenzőit. „A szél fordul — hirdetik a Diadalmas Világnézet első sorai — az egyoldalú, szétszedő, analizáló irányzat háttérbe kezd szorulni s az ember nemcsak tudni, hanem élni akar; élni akar erő- és életteljesebben. Azért kiindul új világot s bele új embert, új típust, új ideált teremteni." Új emberek, új típusok jelennek meg, akik új látásmódot és új érzésmódot: új világnézetet hoznak. A világnézet szót itt természetesen nem filozófiai, hanem esztétikai értelemben használom, értvén rajta a művész énjének a rajta kívülálló universummal szemben való állandó magatartását, az élet-látásnak és az élet-érzésnek élő, dinamikus egységét. Ebben az értelemben a tárgyalt negyedszázad irodalmára jellemző, hogy java írói csaknem valamennyijének eleven és egyéni, saját világnézete van, amit az előbbi kornak csak egyes legkiválóbbjairól lehet elmondani. A korszak esztétikai jellegét pedig az adja meg, hogy az egyes írók a maguk egyéni műformáit nem a hagyományból (bár nem is mindenestül annak ellenére: az irodalomban nincs forradalom), nem is idegen minták után (ha nem is külső hatások nélkül: a XX. század nem ismer „vad" zseniket), hanem belülről, világné-

zetük plasztikus erejével alkotják meg. Hogy ez csakugyan így van, azt szeretné igazolni ez a szerény kísérlet.

Ez a célkitűzés magyarázza meg, miért került e könyv címlapján egymás mellé három egymástól emberileg és művészileg egyaránt oly távol álló név, mint Gárdonyi Géza, Ady Endre és Prohászka Ottokár. Azért is, mert a kor nagy írói közül egyedül ők azok, akiknek pályája a halál pecsétjével lezárva, immár mindenestül a történelemé: élő és alkotó írókkal szemben ezt a történeti szempontot nem lehetne zavartalanul alkalmazni. De még inkább azért, mert ez a három író fejezi ki legeredetibben, legélesebben és legművészibben a kor magyar lelkiségének három különböző arculatát. Gárdonyi a nyolcvanas és kilencvenes évek levegőjében nőtt fel, de megrázó egyéni élmények hatása alatt idegenné válik ebben a világban; kivonul a magyar közéletből, remetévé lesz, úgy gyötrődi ki magából, szemlélődő, különc és mélyérzésű lelkéből, a maga egyéni világnézetét és alkotja meg ennek belső indításaiból a magyar regénynek egy új formáját. Ady Endre a maga dekadens láztól és pogány magyar őserőtől forrongó lélek-kaoszával robban bele a magyar életbe, már nemcsak idegennek, hanem ellenségesnek is érzi mindazt, amit maga körül lát, minden kortársáénál ösztönösebb erejű magyar öntudattal, de ugyanakkor magyar-káromló forradalmi daccal lázad ellene, és evvel a tragikussá mélyült magyarsággal egy új, monumentális, tragikus lírát teremt. Prohászka is messziről, a misztikus Isten-átélés titokzatos világából érkezik, neki is idegen a szegény, vajúdó magyar világ, de életérzésének mindent értő, mindennel együtt-érző, mindent magához ölelő egyetemességével, az apostol lélekosztó szenvedélyével meg akarja újítani, felemelni, átlelkiesíteni ezt a világot, és ez a kettős élmény a lírai-retorikai prózá-

nak egy egészen új és eredeti formáját hozza létre. Három ember: három műforma.

E tanulmányok felépítésének külső módszerében azt az eljárást követtem, amelyre Tain adott gyönyörű példát nagy angol irodalomtörténetében: ahol lehet, az írót saját szavaival próbálom jellemezni. Jól idézni: a költőt magyarázó esztétikusnak egyik legfőbb feladata. Ezen a módszerbeli törekvésen kívül még egy megfontolás késztetett, hogy szokatlanul bőséges idézetekkel dolgozzam. Tanulmányaim tárgya félig-meddig szinte még a jelenből való. Az irodalomtörténet Gárdonyiról sem alakította még ki egyértelműen ítéletét, Ady Endre spolia opimája körül ma is folyik még a harc, Prohászkával szemben jóformán el sem kezdte még munkáját a tudomány. Ilyen körülmények közt, aki az irodalomtörténetíró tárgyilagos munkájára vállalkozik, nem térhet ki az elől a kötelesség elől, hogy megállapításait bizonyítsa is. Erre pedig a legtöbb esetben alig van más eszköze, mint a *dokumentumok:* a szemléltető idézetek bősége. Az olvasó, aki elsősorban a költőt akarja látni, megismerni, élvezni, hálás lesz ezért a gazdag idézet-anyagért. És van-e az esztétikusnak fontosabb feladata, mint a géniuszt szolgálni: az embereket a költő értésére, élvezésére, szeretésére segíteni?

GÁRDONYI GÉZA

I.

A remete.

1.

„Különös és titokzatos ember“ — írja róla egy közeli ismerőse.[1] Különös ember volt, aki mindig és mindenütt idegen, máshonnan jövő és máshová néző idegen maradt ezen a világon. Szerette a falut; a tanítóház kis ablakából a testvér gyöngédségével simogatta végig szomorkás szemével a munkára ballagó falu népét, az iskola felé ugrándozó kendős, tarisznyás apróságokat, a baromfiudvar mozgalmas életét, a kiskert egészséges tarkaságát; de szemében akkor is ott ült a messziről jött ember távolbavesző mosolya. Mohón vágyódott az irodalom eleven életébe; de sem a vidéki ujságírók körében, sem a pesti redakció, szalon, színház világában nem találta meg helyét. „Egy olimpusi isten vagy egy énekeskántor méltóságával ült a falusi fiatalember olyan asztalnál, hol a magyar író- és művészvilág legértékesebb tagjai gyűltek össze“,[2] de nem értette és nem szerette őket. Ösztönszerűen húzódozott az emberektől, főleg a város népétől, „a kövi emberektől“. Nem is igen akadt köztük olyanra, aki megsejtette volna, hogy mi lakik benne. Félszegnek, különcnek, sokan

gőgösnek látták, a fogékonyabb lelkek titokzatosnak is. Vidéki embernek született, az is maradt haláláig. Magas, arányos, jóalakú ember volt, nagyon sovány. „... Csak a szeme, az álommal, napfénnyel, madárénekkel teli tekintete és a szája szélén valami önmagába visszamosolygó kis vonás: ennyi árulta el a figyelmes szemlélőnek, hogy kiválasztottal áll szemben. Hogy ez a nagy ádámcsutkájú ember nem holmi kis falusi jegyző vagy néptanító, hanem egy elhívatott".[3] Érezte jól ezt a közte és az emberek közt emelkedő üvegfalat ő maga is. „Már 20 éves koromban — írja egy levelében — észrevettem, hogy engem ott szeretnek legjobban, ahol nem vagyok; ahol jelen vagyok, ott rendesen én vagyok a tizennegyedik... Engem sok ember szeret lélekben, de a valóságban, — kétségbeesem, ha erről gondolkozom."[4] Futott is az emberektől; mihelyt anyagi viszonyai engedték, visszavonult az egri remetelakba; ott és csak ott találta meg önmagát és az emberekkel szemben való harmonikus elhelyezkedést.

Ez az ellenmondás azonban mélyebben gyökerezett, mint a külső megjelenés és a megnyilatkozni nem tudó belső világ művészembereknél oly gyakori ellentéte. Nemcsak törékeny, hipochondriára, mimóza-érzékenységre hajló testi szervezetet hozott magával a világra, hanem lelkében is egymásnak ellenmondó, forrongásra, küzdelemre predesztinált tulajdonságok mozgalmas erőrendszerét.

Magyar anyától és német származású apától született. Édesanyja, nemes Nagy Terézia, nemcsak imádkozni tanította meg, nemcsak a katolikus misztikum naiv átérzésének soha ki nem száradó forrását nyitotta meg lelkében, hanem beleoltotta a magyar faji léleknek csendes, nyugodt, józan, szemlélődő hajlamát is. „Megvolt benne a magyar fajnak, mondhatnám a magyar parasztnak legjellemzőbb sajátossága: az abszolút, rendíthetetlen nyugalom.

A humorra hajló, a külvilágot fölényesen lemosolygó, semmi fölött nem csodálkozó, semmire se kíváncsi, soha sodrából ki nem zökkenő, egész lényén uralkodó, semmi máshoz nem hasonlítható nyugalom. *Ezt* a nyugalmat *csak* a magyar paraszt éli, érzi, árasztja ki magából".[5] Az édesapjától örökölt germán vérhullám csak mélyebb ágyat ásott ennek a miszticizmusnak, mikor a mélyrehúzó metafizikai érzék és a bensőségre szomjúhozó, rejtett érzelmesség kettős búvópatakával mosta alá az anyai húmusz biztos magyar talaját. De örökölt atyjától, a nyugtalan, indulatos géplakatostól, a 48-as halálfejes légió hadnagyától, a honvéd-fegyvergyár rajongó tervezőjétől, a 49-i vagyonavesztett bujdosótól mást is: a soha, sehol sokáig helyét nem találó munkásembernek ideges vándorösztönét, nyugtalan képzeletét, önfeláldozó, szenvedélyes és fantasztikus hazaszeretetét. Ez a rajongás és ez a nyugtalanság dolgozik lelke mélyén, amikor később rajta is erőt vesz „a poéták ismert betegsége, a maradhatatlanság".[5a] Négy év alatt négy helyen tanítóskodik és utóbb, a gyermekkori vándorévek után — Agárd, Pátka, Székesfehérvár, Pest, Sály, Hejőcsaba, Buda, Kál, Sárospatak, újra Pest, majd Eger — férfikorában sem tud megnyugodni a karádi, devecseri, sárvári, dabronyi tanítóságban és a győri, szegedi, aradi, pesti ujságíróskodásban, egészen az egri remetefalakig.

A gyerekkori vándorlás évei egyébként is döntő befolyással voltak az ideges, vézna, érzékeny kisfiú lelkére. Fogékony lelke megtelt a magyar falunak, az eleven szűztermészetnek, az anyaföld életének színeivel, hangjaival, soha ki nem mosódó illatával: a teremtő művészi képzelet gazdag, eleven, termékeny kincstárával. Lehetne-e szebb szimbolumát találni *Az én falum* költője képzeletének, mint a virágzó sályi vadrózsabokrot, amelyről maga írja,

hogy az lehelte a szívére először „a poesis lehelletét, azt a gyönyört, azt a mámort, mikor a végtelen szép, az isteni érintése alatt valami édes borzongás futja át a lelket s az ember nyilt szemmel álmodik.“ [6]

Ezek a nagyra hivatott értékek azonban egyelőre mintha holt kincseknek indulnának. A miljő, amelybe életének körülményei állítják, semmiképen sem kedvez a mélyebb és eredetibb tehetség kifejlődésének.

Tizenhat éves, amikor atyja meghal, a család szegénységben marad, és ő, hogy minél gyorsabban keresethez jusson, tanítónak kénytelen menni, — kedve ellenére. Ezt a pályaválasztást törésnek érezte életében. Azzá is lett, főképen önképzése, szellemi fejlődése szempontjából. Valóban, a hetvenes évek tanítóképzése nem volt alkalmas arra, hogy mélyebb, átfogóbb műveltséget adjon, és a Gárdonyi-féle mohó tudásszomjú lélek számára nem teremthette meg a későbbi egészséges önképzés szolíd alapját. Később, mihelyt egy kis szellemi lélekzethez jutott, szenvedélyes autodidakta lett, szinte vad mohósággal vetette rá magát a tudományra, történelemre, filozófiára, nyelvekre, főként pedig természettudományra, de mindvégig üldözte az autodidakta végzete, aki az elmének kellő iskolázottsága híjján nem egyszer új igazságként üdvözöl banális laposságokat, igazságként imád csillogó féligazságokat, megmámorosodik hatásos köntösben fellépő semmiségeken, sőt hazugságokon és sohasem jut el odáig, hogy az appercipiált új dolgokat bele tudja illeszteni az igazságoknak és értékeknek évezredek szellemi munkája kialakította hierarchiájába. Mennyi lelki küzdelemnek, belső szenvedésnek lett ez forrása Gárdonyi életében! Mennyi félszegségnek, mennyi lapos tudákosságnak, mennyi bizarrságnak nem egyszer legremekebb alkotásaiban is! Viszont talán nem kis részben épen

ennek a félszegségei mellett is tiszteletreméltó autodidaxisnak köszöni, hogy nem tudott belesimulni semmiféle mások-alkotta gondolatrendszerbe, hogy gondolkodásának egyre élesebben kialakult saját, különös karaktere, és hogy nem tudott megnyugodni mindaddig, míg — gondolkodáson túli forrásokból — ki nem harcolta magának a maga egyéni világnézetét és harmóniáját.

Ez a pályaválasztás volt az egyik oka annak is, hogy élete végéig „falusi ember" maradt; ennek tulajdonította, hogy nem volt módja megtanulni a városias társadalmi érintkezés külső formáit, és hogy sohasem tudta jól érezni magát a társaságban, ahol — úgy érezte — rossznéven veszik félszegségét. Akár igaz volt ez az érzése, akár nem, mindenképen csak fokozta emberkerülő hajlandóságát.

Azok iránt a pozitív értékek iránt, amelyeket a tanítóképzőben kapott, úgy látszik, kevés volt a fogékonysága. Mindenekelőtt bizonyos, hogy a tanítóképző nem mélyítette el vallásosságát. A nevelés ott uralkodó vallásos szellemét hidegnek, külsőségesnek érezte, és egészében inkább elidegenítőleg, mint vonzólag hatott rá. A vallásos érzésnek anyja elültette csiráit nem öntözte termékeny életnedvekkel. Talán ettől a hidegségtől akar menekülni, talán a lélek mélyén betemetve is ott forrongó miszticizmus, a Gárdonyit mindig jellemző lelkiség-szomj tör fel egy pillanatra benne, amikor egy hirtelen elhatározással felvételét kéri szt. Ferenc rendjébe.[7] Akárhogyan volt, a terv meghiusult. Az a vallásosság, amelyet a képzőből magával vitt, nem bizonyult elég erősnek az elkövetkező összeomlásban.

A magyar közélet, amelyben tanulásának, tanítóskodásának és újságíróskodásának éveiben forgolódott, szintén nem vette körül olyan szellemi légkörrel, amely elmélyülésre biztatta volna. A 80-as és 90-es évek magyar társadalma volt ez, amelynek

lelki világát — az állami lét egyensúlyozott nyugalmának, a műveltek magától értetődő vallásos közönyének és az Arany ihletéből táplálkozó irodalomnak nyugalmas felszíne alatt — alig mozgatta más, mint a politikai gondolat hullámverése. A liberális kormányzati rendszer egyensúlyát a liberális 48-as ellenzékiség kurucos ideológiájának bús-magyar nekikeseredései rázogatták. Azok a kevesek, akikben a politikán túli eszmei érdeklődés egyáltalán élt, az ú. n. természettudományos világnézet pozitívista-materialista gondolatvilágának jóformán senkitől kétségbe nem vont uralma alatt éltek. Büchneren és társain kívül legföllebb ha Schopenhauer (a 70-es évek szellemében értelmezett Schopenhauer!) talált imitt-amott elszórt olvasókra.

Ennek a megállapodott, a szellemnek jóformán minden irányában körülbástyázott világnak mélyebb lélekzetet alig engedő légkörében lélekzett az ifjú Gárdonyi is. Első írásaiban semmi sem árulja el, hogy valaha is ki akarna nőni ebből a világból. Semmi sem mutatja ezt olyan kézzelfoghatóan, mint egy költői levele, amelyet 1894-ben, tehát élete e korszakának vége felé írt, egyik legkedvesebb barátjának, *Szabolcska Mihálynak*. Alig lehet ennél a levélnél laposabbat képzelni, akár formában, akár tartalomban. Az a lelkiség, amely ezt a verset létrehozta, valóban nem emelkedik ki korának legátlagosabb szellemei közül sem. Egy újabb kor szellemének, elmélyedésnek, eredetiségnek elközelgését még sejteni sem lehet ebben a fiatal Gárdonyiban.

Vagy talán sejteni mégis lehet. Ha másban nem, talán abban az ösztönös, de következetes különváltságban, amellyel ez a fiatal tanító és újságíró kiveszi magát a körülötte levő világból, ahogyan fut az emberektől, ahogyan minden megnyilvánulásában, még első kezdetleges műveinek hőseiben is, mint valami rajta kívülálló, nézi és ítéli meg a világot.

Vagy abban a szenvedélyes szellemi lendületben, abban a kielégíthetetlen megismerési vágyban, amellyel a könyveket habzsolja. De még inkább abban a merev, doktrinér, félszeg, de mélyebb erőket sejtető és a kor szellemétől olyan idegen végletességben, amellyel levonja liberális gondolkozásának végső következményeit. A *Lámpás* forradalmas lelkületű tanítója, a nagy belső tragédia hatása alatt később született ugyan, de egyes motívumain (pl. a maga szerkesztette kátén) lehetetlen meg nem érezni, hogy személyes, tehát még tanító korából való élményből szövődtek.

Ezek a sekélyke források azonban csak valahol a fenéken buzognak, mélyen a felszín alatt. Ahhoz, hogy Gárdonyi mássá fejlődjék, mint a 80-as évek többi írói, hogy magára ébredjen és mélységekre nyisson, valami nagy megrázkódtatásnak, valami nagy, döntő élménynek kellett bekövetkeznie. 1885-ben, huszonkét éves korában megházasodott. Ezzel kezdetét vette életének nagy szenvedése, amely más embert formált belőle.

Ez a házasság kezdettől fogva szerencsétlen volt, éveken át „pokollá tette" az életét és tizenhét év mulva végül is válással végződött. Gárdonyi soha sem beszélt házasságának körülményeiről, boldogtalanságának okairól; a rá vonatkozó adatokat, amennyire lehetett, megsemmisítette. Az esztétikusnak, aki a költő lelki fejlődésének szálait kutatja, nincs oka fellebbenteni a fátyolt, amelybe a szemérmes költő életének ezt a legdöntőbb eseménycsoportját burkolni jónak látta. Elhatározó hatása egész életére, az ember és a költő egész további fejlődésére, félreismerhetetlen. A seb, amelyet ütött, mindenestül talán sohasem hegedt be. 1893-ban írja Szabolcskának: „Poéta nem lehet boldog házas, mert a házasélet próza. Én huszonkétéves fejjel ugrottam a házasságba és 7 évig búslakodtam ... az én kedélyemen

örökre ott a kegyetlen forradás és víg ember nem leszek soha — kivéve, ha írok.[8] Lelke évekig hánykolódik a belső küzdelmek konvulzióí, lázongó magamardosás, keserű búskomorság, zsibbadt melanchólia és meg-megismétlődő öngyilkossági gondolatok közt. (Az első öngyilkossági terv 23 éves korában merült fel benne.) „Rég elzüllöttem volna testileg-lelkileg, — írja még évek múlva is — ha ez a szegény, jó öregasszony, édesanyám, nincsen. Valahányszor öngyilkossági vágy rohant meg, mindig az ő kétségbeesett arcára gondoltam."[9]

Innen kezdve még jobban magábavonul. Félénksége, félszeg mimóza-érzékenysége még sajgóbban gyötri, emberkerülő remete-hajlama még jobban erőt vesz rajta. Az emberek terhére vannak. A nőket szinte beteges irtózással kerüli; „asszonytársaság nekem nem kedves" — írja ekkortájt.[10] A házasságot ördögi intézménynek, az egész emberi életet értelmetlen, keserű bohózatnak nézi. Fanyar daccal fordul a házasságon keresztül a hazugságon épülő társadalom, a házasságot szentséggé avató és a válást lehetetlenné tevő egyház, a boldogtalanságot szentesítő vallás és a szenvedést megengedő Isten ellen. A válását megelőző és követő néhány esztendőben egy félművelt, pozitívista újságíró érveivel, de egy összetört titán lázadó dacával, mély kétségbeesésével vallja magát atheistának. „Én pápistának keresztelt istentelen pogány vagyok... kiállhatatlanul lusta, szótalan és a világon minden dologgal elégedetlen fráter vagyok" — írja 1899-ben Szabolcskának.[11] Levélváltásuk ebben az időben tele van Istenre, vallásra, Krisztusra, bibliára vonatkozó vitatkozásokkal. A református pap jóbarát előtt Gárdonyi valami maliciózus tetszelgéssel fejtegeti atheista meggyőződését; brutális kíméletlenséggel variálja a mult század második fele atheizmusának népszerű frazeológiáját. Dacos atheizmus, forradalmas keserűség és a

belső sebek nem szünő sajgása: ezek töltik ki ebben az időben lelki életét.

Ebben a lelkiállapotban érkezik Pestre, „beteg lélekkel".[12] Pénzt akar keresni, irodalmi összeköttetéseket teremteni, életcélt találni. Homályosan ébredez már benne az írói hivatás sejtelme. Irogatott is már egyet-mást, újságcikkeket, humoros jelentéktelenségeket. Valamit akar, valami nagyot, de egyelőre még nem tudja, hogy mit. Tapogató szervei a külső világ felé sokkal bizonytalanabbak, belső énje sokkal jobban sajog még, semhogy megtalálhatná az eligazodást.

Belekerül Fesztyék társaságába, ismerkedik, szert tesz egy-két jóbarátra, belepillant az irodalmi élet mozgalmaiba, olvas, most már egyre inkább szépirodalmat: angol regényírókat, amerikai novellistákat, és félszeg némasággal bámulja Fesztyék művésztársaságának nagy állócsillagát, első irodalmi ideálját: Jókait. Irogat is, egyre többet és egyre komolyabbat, de még mindig határozott cél nélkül, stílus, irány és igazi mondanivalók nélkül. Egyelőre emelkedni akar az irodalom útján, exisztenciát teremteni, és — valami öntudatlan lelki parancsnak engedelmeskedve — ki akarja bontani önmagát, azt a belső önmagát, amelyet még maga sem ismer. „Ha átgondolom az eddig lefolyt életemet, — írja később — azt kell látnom, hogy kövek alatt nőtt fű vagyok. Sok idő kellett, míg ki tudtam bújni a levegőre. Körülményeim olyanok voltak, hogy el kellett vesztenem hivatásomnak ösztönszerű tudatát is. Hajós voltam, akinek 35 évig kellett haladnia iránytű nélkül. Csak hányódtam, sülyedeztem, ide-oda terelődtem a folytonos ködben, nem tudva, hová jutok. De azért mentem, haladtam, irányozgattam magamat ösztönszerűleg, mint a madár, mikor hazaindul térkép nélkül Afrikából."[13]

Első irodalmi próbálkozásainak tárgyköre tani-

tói élményeiből, a falusi élet jól megfigyelt képeiből, gyökértelen, esetlen képzelmekből és találomra kezébe akadt olvasmányokból kerül ki. Az alaphangot lelkének lázadó keserűsége meg a mindenáron való publikum-mulattatás tudatos elhatározása váltogatja. A stílus a faluról hozott népies egyszerűségnek, Jókai mesemondó kedvességének, az amerikai novella tudatosan utánzott stílus-sűrítésének, meg a „pesti irodalom" konvenciójának vegyes muzsikájából próbál kialakulni félszeg bizonytalansággal. Szerkesztésről alig lehet szó bennük. A mese ötletből vagy tendenciából szökik elő, ötleten vagy szeszélyen fordul erre vagy arra, hirtelen elcsapottsággal vagy lapos elsekélyesedéssel végződik. *A báró lelke* apró, egy-három oldalas dialógusrészek konglomerátuma. *A lámpás* cselekvénye jóformán csak vázlatosan van kijelölve, kidolgozva csak imitt-amott egy-egy részlet. A jellemek halvány, konvencionális típusok vagy vérszegény tendenciák hordozó bábui. Mégis: a fiatal lelkek ébredő szerelmének egyelőre még ügyetlen rajzában, a gyerekalakok festésében mintha már ott rezegne valami a későbbi idillköltő színárnyalataiból *(A báró lelke, Vallatás, Hat titkos kis levél, Mari néni meg Pista bácsi, A fiam gazember).*

Ami leginkább Gárdonyié ezekben az írásokban, az a stílus, ez a feltűnően egyszerű, csattogó stílus, amely most még szürke, száraz és többnyire lapos, sokszor Sipuluszra vagy Mikszáthra emlékeztető. A későbbi nagy költőt inkább csak egy-egy fordulat, egy-egy népies erejű mondás, helyenkint különc és merész szűkszavúság mutatja. Itt-ott már teljes erejében kibontakozik a későbbi *style coupé*, pl. az *Ilyenek a vadászok* című novellában:

Erre rámbőszül a vadállat: dühösen kifordul. Két lábra áll. Három fejjel magasabb, mint én. A két szeme két tüzes golyó. A szája habzik. Az agyarait csattogtatja és a két első lábát égnek emeli: rohan rám egyenesen.

Ennek az első korszaknak legtöbbet olvasott művei mindenesetre a *Göre-könyvek*. Nem irodalmi szándék szülte őket. A Magyar Hirlapban megjelent első Göre-levelek sikere késztette az írót, hogy evvel a sekélyes, de kapós áruval szolgálja ki nevetni szerető közönségét. A portéka — az ilyenfajta áru természete szerint — minél újabb megismétlődésben került ki a műhelyből, annál selejtesebbé vált. Gárdonyi maga sohasem vette komolyan ezeket a könyveit, új meg új kiadásuk nem csekély bosszúságot okozott neki. Csakugyan, kevés is van bennük a művészetből, még kevesebb az író lelkéből. Érdekes, hogy a magvuk tulajdonképen Gárdonyi egyik írói alapproblémája: a falusi ember beleütközése a városi élet formáiba. De milyen más a probléma felfogása itt, a mulattatásra szánt, iparszerű írásokban, mint a költő igazi műveiben! Ott — például az *Öreg tekintetes*ben — az író szíve a falu pártján van, az összeütközést meleg emberi megértéssel, szomorú humorral, majdnem tragikus elmélyüléssel festi; itt a falusi ember húzza a rövidebbet; csak nevetünk rajta, de nem érzünk vele. Mégis, a későbbi író oroszlánkörmei meglátszanak ezeken az írásokon is. A komikai lelemény fürgesége, a jóízűen igaz megfigyelések bősége és a torzításában is tősgyökeres, eredeti népiességű nyelv: nem egy lapon sejteti már *Az én falum* íróját.

A Göre-motívumok közt talán legjobban sikerültek a *Göre-nóták*, amelyek jóízű humorukkal, a trefás népdal hangját pompásan utánzó, koncentrált népiességű stílusukkal méltán arattak országos sikert. Ezek a nóták átvezetnek bennünket Gárdonyi első korszakának kétségtelenül legfigyelemreméltóbb alkotásához, az *Április* című verskötethez.

Nem mintha ez a kötetke is különösebb eredetiséget, kialakultabb írói vagy emberi egyéniséget mutatna. Stílus tekintetében az egész kis gyüjte-

mény a tapogatózás, a kísérletezés benyomását kelti. Népdalok és népies helyzetdalok, adomaszerű népies-elbeszélő versek, versbeszedett monológok mellett tarka változatban csendülnek meg a kor lírájának népszerű hangjai: Pósa Lajosé, Reviczkyé, a Makai-Heltai-féle líráé, az egykorú hazafias líra sablonjáé. Mégis: alig lapozhatunk három-négy levelet, hogy meg ne csapna bennünket valami eleven fuvallat, valami vadvirágillatra emlékeztető frisseség; annak a költészetnek az előszele ez, amely egész gazdag színpompájában *Az én falum*ban fakad ki később. Tiszta, egészséges, népi nyelv *(Bakalevél)*, pompásan eltalált népi motívumok *(Levél a tanyáról)* csendülnek fel. Nyelvben, belső formában összefogott tömörségű lapokra bukkanunk *(A lengyel határon)*. Egy-egy versből szokatlanul elmélyedő, problémabogozó lélek szólal meg *(Levél Brassai Sámuel úrnak)*. Szerencsés rövidséggel kifejezett frappáns gondolatok *(Bölcseség a hullámokon)*, szokatlan őszinteségű önelemzés *(Történetem)*, elemezhetetlenül gyengéd finomságú átérzések *(Krisztus álma)*, természeti hangulatok *(A leány tavaszá*nak befejezése), bensőségesen érzelmes strófák (a *Rohics-ciklus* egyes részei) követik egymást.

Főként ez a gyengéd, harmatos frisseség ragadja meg az olvasót. Ki felejtené el az ilyen sorokat:

Mikor a földön leány születik,
egy fiúcska álmában mosolyog.

(Mikor a földön . . .)

Vagy ezt a befejezett tökéletességű kis verset:

MIKOR A GYERMEK . . .

Mikor a gyermek gőgicsél,
az Isten tudja, mit beszél!
Csak mosolyog és integet . . .
Mit gondol? Mit mond? Mit nevet?

S mint virággal az esti szél,
az anyja vissza úgy beszél,
oly lágyan és oly édesen . . .
De őt sem érti senkisem.

Hogy mit beszélnek oly sokat,
apának tudni nem szabad.
Az égi nyelv ez. Mély titok.
Nem értik, csak az angyalok.

Íme, ha ennek a diszharmónikus korszaknak keserű írásaiban a kiforrott Gárdonyi lelkének vonásait keressük, annak is nem egy tiszta sugara felfelcsillan a lázadás és szenvedés sötétjéből. Félénken és bizonytalanul, de helyenkint meglepő határozottsággal szólal meg a diszharmónia zűr-zavarából az emberszeretet hangjának tiszta csengése. A szenvedő kezdi megérteni a szenvedőt; az összetört szív felsajog minden szenvedés láttára. Mintha a lélek, amely az ég felé bezárta ablakait, annál melegebb öleléssel tárna ajtót az emberek felé. „Előttem isten a jó ember. Mennyivel nagyobb egy jó, nemesszívű, szeretettől sugárzó ember, mint egy villámokat szóró Isten! Ezt dícsérd, barátom! Lantodnak minden húrján a szeretet hangja rezegjen!" — írja Szabolcskának.[14] Milyen türelmetlen retorikával követelőzik az emberszeretet kategórikus imperatívusza a *Lámpás* keserű lapjain. Ez a türelmetlen emberszeretet és ez a lázadozó atheizmus most még tisztulatlan összevisszaságban, művészietlen ridegséggel kiált ki tendenciózus műveiből *(Lámpás, Ygazság a földön)*, de már ezek is jelzik a későbbi Gárdonyit, akinek az írás szent hivatás, embertestvéri szolgálat.

*

A szerencsétlen házasság és a nyomában járó másfélévtizedes önemésztő gyötrelem Gárdonyi életének nagy, döntő élménye, amely áthidalhatatlan szakadékot teremt a mult és a jövő közé. A szenvedés könyörtelen keze erőszakosan rántja ki eddigi

talajából, a lelki gyötrődés vesékig ható realizmussal eszmélteti rá égen és földön való teljes egyedülvalóságára, magárautaltságára.

Mihelyt körülményei megengedik, külsőképen is végleg kivonul az emberek közül. 1897-ben Egerbe költözik. Megkezdi a maga befeléfordult remeteéletét, haláláig való visszavonultságát, amelyből, számos és nagy utazásain kívül, alig mozdul ki többé. Sajátságos, egyéni berendezésű háza, amelynek magakészítette tervein fél életen át dolgozott, mintegy szimbólikus díszlete ennek a gazdag beata solitudo-nak. Háza, kertje, az egri sánc történelmi levegője elég volt neki külső világnak, imádatos szeretettel körülvett édesanyja, növekvő két fia emberi társaságnak. Gyöngéd gondossággal, szinte testvéri szeretettel ápolgatott virágai, az együttélés odaadó belemélyedésével megfigyelt állatai mindenestül le tudták kötni szellemét.

De legjobban otthonérezte magát dolgozószobájában, amely — sokat emlegetett különcség! — felülről kapta a világosságot és zsúfolva volt képekkel, hangszerekkel, pipákkal és könyvekkel, főképen könyvekkel. Könyvespolcain enciklopédikus tarkaságban sorakoztak: vagy hatezer kötet. Magyar irodalom, Bornemissza Pétertől és Pázmánytól Jókaiig és Mikszáthig; külföldi klasszikusok, többféle Shakespeare-kiadástól és a 75-kötetes gothai Voltaire-től Daudet-ig és Maupassant-ig, Tolsztojig, Dosztojevszkijig és Gorkijig; a magyar népköltésnek csaknem minden gyüjteménye; nyelvemléktár és tájszótár; magyar és külföldi irodalomtörténeti munkák; theológia és bölcselet (klasszikusok és népszerű művek); természettudományi munkák; lexikonok, nyelvtanok, szótárak; buddhista káté; dramaturgiai, zenei és festészeti művek, temérdek kotta és jegyzet és mindenekfölött a Biblia, hétféle nyelven, nyolc magyar kiadásban.[15]

Negyedszázados egri remetesége alatt három ízben tett kísérletet, hogy kiragadja magát ebből a magánakvalóságból és kapcsolatba lépjen az emberekkel. A két első egy-egy bátortalan szerelem. Fesztyné kissé érzelmes feljegyzései regényes színezésű képet adnak ezekről az élményekről. Gárdonyi idevonatkozó levelei csak az első kapcsolatra derítenek — a Fesztyné reflektoráénál sokkal halványabb fényű — világot. Mind a kettő kudarccal végződött. „Nem volt tehetsége a szerelemhez" — írja Fesztyné.[16]

Egy harmadik világhódító kísérlettel a színpadi érvényesülés irányában próbálkozott. A *Bor* 1901.-i fényes sikere bátorította fel erre. Ezen a téren sem sikerült elérnie, amit kívánt. A *Karácsonyi álom* komoly sikere nem elégítette ki, ettől a darabtól sokkal nagyobbat várt. Többi darabjai fél- és negyedsikereket hoztak, végül a *Fekete nap* egészen megbukott. A színház embereivel sohasem tudott szót érteni, minden darabjának színrehozatala körül valóságos harcokat vívott velük, és egyre jobban elkedvetlenedett. Utolsó darabjának, a *Falusi verebek*nek már a próbáin összeveszett a színházzal, haragosan utazott haza és a bemutatón meg sem jelent. Ezzel az utolsó ajtót is bezárta maga mögött. A remete végképen barlangjába vonult.

De ebben a remeteségben megtalálta a gyógyulást: megtalálta önmagát és megtalálta Istent.

2.

A gyógyulás lassan, szinte észrevétlenül következett be. Nem egy nagy, korszakos élmény műve, hanem időnek és természetnek, az ész és a szív tudatos, következetes, szakadatlan munkájának nehezen érő gyümölcse.

Gárdonyi tragikuma voltaképen az örök művészi tragédia egyéni megismétlődése volt: a belső és

a külső világ összeütközése; a költői érzelem és fantázia egyfelől, a durva realitás másfelől. Itt a lélek nyugtalan mimóza-világa, ott *a világ:* a más-lelkek, a konvenciók, a társadalmi formák szilárd, alkut nem ismerő szövedéke. A költő beleütközött a falba, a valóság, a próza falába és összetörte magát. Kedélyén „örökre ott a kegyetlen forradás".[17] Ez a törés azonban nemcsak a külső és belső világ szakadása; a költő belsejében is harcra kél a két ellentétes erő, az ész és a szív. A hideg ész, amely hol magát vádolja, marcangolja („Hűbele Balázs módjára házasodtam"), hol a világot, a társadalmat bírálja, ostorozza *(A lámpás),* hol a theodicea problémájába merül el keserű vergődéssel. „Minek a földön 300.000 millió ember ma s ugyanannyi 100 év mulva egy ölnyivel lejjebb, a föld kérge alatt, s újabb 300.000 millió felette, és mind a boldogságot keresi, de meghal szenvedésben? Mire jó mindez?"[18] „Miféle ismeretlen, buta nagy erő" intézi ezt?[19] És a szív, amely sajog és reszket, meg akar szakadni a szenvedéstől: nem találja nyugalmát semmiben, legkevésbbé az efféle hideg okoskodásokban, és szomjúhozva sóhajt vissza az elvesztett hit után:

„Nem tudva: mi élet, mi halál, mi álom,
csak csüggünk a hiten, mint a pók a szálon."

(Lev. Brassai Sámuel úrnak.)

Megvolt az az önkínzó törekvése, hogy mikor gondolkozott, valami erőszakos öncsonkítással akarta kizárni lelkéből az érzelmek zavaró hullámzását. „Sokszor mondta, hogy... vagy érezni szokott, vagy gondolkozni. Mindegyik teljesen igénybe veszi; mindegyik teljesen különálló dolog. Elég belőlük egyik egyszerre."[20]

Előbb az ész ocsudott fel a csapás okozta zsibbadásból.

Hideg nyugalommal tekint vissza az elmult

keserű évekre és megállapítja, hogy minden szenvedésnek oka az észnek józan látását elhomályosító képzelet. Ez a meglátás, úgy látszik, állandó élményévé vált; újra meg újra visszatér rá írásaiban, innen is, onnan is vizsgálgatja, hol komolyan, hol bizarr öngúnnyal, végre egy egész regény alapgondolatává teszi: „Uram, szabadíts meg a fantáziámtól".

Evvel a kiábrándult, hideg ítélkezéssel (amelyből azonban mégis kicseng a visszafojtott keserűség lírája) hárítja rá a maga nagy hajótöréséért a felelősséget a másik félre, a nőre. „A nő, a nő . . . . tökéletlenek, rosszak. Semmit se tudnak úgy, ahogy a férfi, semmit sem értenek úgy, ahogy a férfi. Minden mondatuk ezzel a szóval kezdődik: Én. Ők ezt a szót mindig nagybetűvel érzik. Az élet terhét mink hordozzuk. Nekik csak mulatóhely ez a földi világ."[21] *(Sz. M.)* A keserű ész-materializmusnak ebben a korszakában természetesen a föld is csak börtön, az élet keserű kötelesség, a boldogság gyerekes álom, az ember bábu ismeretlen hatalmak kezében. „Ebből láthatod, hogy az embernek szabadakarata nincsen . . . Az ember csak labda, ismeretlen erők játszanak mivelünk. Arra forgunk, amerre azok akarják!" *(A parasztleány, É. F.)*

Ebben a lelkiállapotban csak a természettudománynak, a fogható valóság megfigyelésének van értéke előtte. A természet megfigyelésére, a kert, a lombok, a füvek mozgalmas mikrokozmoszának odaadó, szinte benne felolvadó átélésére a magyar irodalomban talán senkinek sem volt olyan tehetsége, mint Gárdonyinak. „Engem teljes életemben csak az efféle haszontalanságok érdekeltek. Nekem egy kis csirke érdekesebb szép Meluzinánál. Mert igaz. Mert a végtelenségnek egy titkocskája. Mint ahogy egy tollpehely szerkezete is csodálatosabb nekem a legkomplikáltabb gépsárkány szerkezeténél. Egy

közönséges tyúktojás pedig többet mond nekem Istenről, mint Aquinói Tamás." [22] Veleszületett hajlam, a lelki látószervnek ilyen irányú szerkezete, magányos falusi gyerekkor és tanító-évek kedvvel űzött megfigyelései: mind ebbe az irányba fejlesztették. Most elvszerű tudatossággal, szenvedélyes valóságkereséssel veti magát a természet világának tanulmányozására. Minden egyes művében rengeteg elszórt kisebb-nagyobb részlet, még több „ceruzajegyzet", könyvtárának számos széljegyzetekkel ellátott kötete és a *Mai csodák* kötetre menő természetmegfigyelése bizonyítja ezt. Ezekben az években, úgy látszik, a mikroszkop volt legkedvesebb szerszámja.

Nem kellett hozzá nagy idő, hogy a mikrokozmosz odaadó tanulmányozása elvezesse a makrokozmosz rendjének felismerésére. A természetbúvár pozitivista tekintetét megélesítette a művész intuíciója. Nem egyszer írja, hogy a természetben találta meg az Istent; többször hangoztatott kedves szava, hogy az ő vallásossága tudáson épül. Ez a tudás azonban nem az empirista megfigyelő adatokon botorkáló, szerény indukciója, hanem a költőnek és a vallásos léleknek felsőbb világból kapott szárnyakon — az intuíció, az érzelem, a kegyelem szárnyain — való villámszerű magasba-szökkenése. Már a legelső lépésnél, a teremtett élet mögött elősejlő Teremtő arcának megpillantásánál sincsen nyoma sehol tapogatózásnak. Már 1897-ben így vígasztalja azt a Szabolcskát, akihez nem egészen három évvel előbb istentagadó retorikával telt leveleket küldözött: „Kedves Miskám! Olvastam a lapokban, hogy édesanyád eltávozott. Én, akit némelyek pogány embernek mondanak, teljes hittel mondom eltávozásnak ezt, és te, aki pap vagy, teljes hittel kell annak fogadnod. A kétségbeesés nem lehet művelt embernek és papnak marcangolója, bár-

mennyire szerette is azt, aki tőle ily módon megvált. Mert rend és törvény van a világegyetemben, az kétségtelen. S ha mikor azt mondjuk: nincs gondviselés, az csak azt jelenti, hogy a világegyetem rendjét és törvényét emberi ésszel ítéljük. A felfoghatatlanul nagy Erő tudja, mit, miért foglalt a világrend kapcsába, s mert a meglevő célt nem ismerjük és nem értjük, meg kell benne nyugodnunk." (1897 aug. 1.)[23] „A buta véletlenség világteremtő erejét hinni, nem tartom emberi értelemhez méltónak. A mindenségben lehetetlen nem látnom az erőt, az erőben a rendet, a rendben az Elmét".[24]

Gárdonyi istenhite ettől az időtől mindvégig rendíthetetlen. Ez az ő számára mintegy az intellektuális önérzet kérdése. „Hisz ön az Istenben?" — „Vagyok olyan értelmes!" — az efféle helyek újra meg újra felbukkannak legkülönbözőbb munkáiban. A hitetlent, az istentagadót sajnálkozó lenézéssel illeti. A hitetlen ember rendesen ellenszenves alakként szerepel írásaiban.*

Ebben az újraéledt istenhitben Gárdonyi egyelőre bizonyos megnyugvást talált. A belső harcok elpihentek, a legelső és legsürgősebb miértre megtalálta a feleletet.

Ennek a gondolatnak világánál más szemmel néz vissza a maga tragédiájára is. „A nő nem célja az életnek, a szerelem nem főmunkája, a házasság nem végállomás. A nő csak társunk az életünkre.

* Érdekes, és erősen mutatja a Gárdonyi lelke mélyén rejtőző lírikust, hogy jóformán csak kétféle ellenszenves alakot ismer: a tudatlan, rövidlátó, érzéketlen papnak és a pozitivista-materialista hitetlen gondolkodónak típusát. Az egyik homokra épült ifjúkori vallásosságának, a másik a hitetlenséggel vívott győzelmes harcának emlékét őrzi. Viszont legrokonszenvesebben rajzolt férfialakjai azok a papok és világi emberek, akik mélységes hittel, meleg szívvel és érett bölcseséggel képviselik az író nézeteit.

A szerelem csak a fajfenntartó ösztönünk muzsikája. A házasság csak szerződés a születendő gyermekek sorsának a biztosítására." *(Sz. M.)* Lassankint megbékél a fantáziával is. „A fantáziát úgy hordozzuk magunkkal, mint valami hosszú és nehéz pókhálót. Az szakadozik le rólunk, mentül tovább, mentül messzebbre megyünk a fájdalmunk helyétől. Minden új látvány, minden új hang egy-egy tüskebokor, amelyben egy-egy foszlánya elmarad a fekete pókhálónak. Napról napra könnyebbedik a terhe, fakul a feketesége. Végre csak annyi marad, amennyi a szívünkre már annyira rátekeredett, hogy letéphetetlen. Mert ez már belenőtt." *(Sz. M.)* Ez a nyugalom azonban még nem az igazi, nem teljes és nem végleges. Gárdonyi nem született észembernek, önképzésének rendszertelen, autodidakta jellege sem járhatott kezére, hogy egy rendszeresen kiépített, láncszem módjára összefüggő gondolati világnézetben teremthessen végleges lakást lelkének. „Az ész dolgai csak mind hidegek, akármilyen okosságok is, mind csak nyugtalanság, elégedetlenség. Csak az a miénk, ami a *szívünké*." *(É. F.)* De hát az ő igazi ereje éppen a szív lendülete. Amikor a természetet figyeli, amikor átadja magát a körülötte hullámzó természeti élet gazdag áradatának, szinte észrevétlenül siklik át lelke természetes nehézkedésének törvénye szerint abba az állapotba, amikor voltaképen már nem gondolkodik, hanem érez és az érzésen keresztül megérez. „Érzem, hogy valami igaz állapotban vagyok, mikor így a nap kedvességének testemet, lelkemet átengedem." *(M. Cs.)* Csak életcélt nem lát egyelőre maga előtt. „Miért éljek? — tűnődtem esténkint, éjszakánkint. S ez a *miért éljek?* kérdés a leggyilkosabb valamennyi halálba hajtó ok között . . . Minden bút ki lehet heverni, minden bajból ki lehet mászni, evickélni. De mikor ez az ördögi kérdés vetődik fel: *Miért éljek? Minek éljek?* ez elől elfutni nem

lehet. Ez elől munkába bújni nem lehet. Ettől elkülönödni nem lehet." *(Sz. M.)* Lassankint azonban ez a fulánk is eltompul; egyre hatalmasabban jelentkező misztikum-érzéke ezt is elcsitítja. Az Istent is voltaképen nem meglátja, hanem megsejti és megérzi: ráébred. A Pascal-féle *Le coeur a ses raisons* gondolkodása érvényesül itt. Az élet és a mindenség Isten nélkül nemcsak és nem elsősorban az ész előtt lehetetlen: a szív tiltakozik ez ellen a képtelenség ellen. Föntebb idézett levelében így vígasztalja barátját: „Én csak azt látom, hogy a léleknek nagyobb ereje a szeretet, mint az értelem. Lehetetlen, hogy az a szeretet, amely a fiút az anyjával egybeköti, porrá váljon a porral. Mert *lehetetlen az is, hogy az élet célja a halál legyen.* Azért, kedves Miskám, csendesüljön meg a te fájdalmad. Isten alkotásának csak porszeme ez a föld és így nekünk sem lehet mindenségünk, csak ideiglen." [25] Ez az átérzett hit meghozza számára a teljes megnyugvást:

Miatyánk Isten, mindeneknek Atyja,
kihez hajlunk, mint fű a Nap felé,
az én szívem kétség nem szorongatja,
midőn indulok végórám elé.
A halál nékem nem fekete börtön,
nem fázlaló, nem is rút semmiképen:
egy ajtó bezárul itt-lenn a földön,
s egy ajtó kinyílik ott-fenn az égen —
ez a halál. *(Útra-készülés.)*

Ez a megújult hit visszaviszi a Bibliához, a „könyvek könyvéhez, melynek olvasása tökéletesíti a lelket, nemesíti a szívet, előzi a gondokat, lecsillapítja a kedélyt és az embert is önmaga fölé helyezi". [26] Most már egészen más szemmel nézi a Bibliát is. Még nem olyan régen felszínes történeti nehézségeken akadt el és csak lenéző szavakat talált a szentkönyv számára. Most meggyőződéssel hirdeti: „Én nem hiszem, hanem tudom, hogy a bibliai emberek

szava igaz. Nem mesékbe burkolt borjúkötél az evangélium, hanem csak emberi értelemhez alakított szava az igazságnak."[27] — „A Biblia igaz könyv. Íme a későbbi idők világító értelmű bölcsei egy-egy emberéleten át csigázták feljebb és feljebb a lámpásukat, hogy az élet titkába beleláthassanak és belemutathassanak. S mikor elérkeztek a magasság tetejéhez, ott Mózes világosságával találkoztak, amely az övéket elnyelte... A későbbi bölcsek ezer meg ezer nehéz kötete el van mondva a Bibliának két első levelén. A gyerekértelemnek szép. A férfiértelemnek érthető. Valamennyinek igaz".[28]

A Bibliát Gárdonyi soha többé le nem tette kezéből. És a szentkönyv olvasása lassankint újra visszahozta gyerekkorának gyermeki hitét. Az az imádság, melyet édesanyjától tanult, tiszta csengéssel éledt fel a férfi megtisztult szívében. A meleg, katolikus áhítat termékeny erővel újul meg lelkében. Ravasz László írja: „Ő az első magyar szépíró, aki a hitét és éppen a maga hitét: benső, meleg, gyermeteg katolicizmusát beleviszi az irodalomba."[29] Ebben a megállapításban mély igazság rejlik. Gárdonyi katolikusnak született, és ha életének nagy, belső meghasonlása, házassági szerencsétlenségének egyes körülményei egy időre el is idegenítették egyházától, a belső nyugalom helyreálltával a visszafojtott katolikus csirák megint rügyezésnek indultak. „Én pápista embernek születtem és szeretem is az én minden művészettel ékes, pompás vallásomat."[30] Igaz fájdalommal ítélte el és ifjúkori ballépésének tekintette ellene támadó írásait és *Az Isten rabjait*, ezt a meleg, katolikus ihletű könyvet, amely a középkori katolicizmust és a katolikus szerzetesség gondolatát nálunk oly szokatlan megértéssel festi, saját bevallása szerint expiációnak szánta.[31] Katolikus maradt nemcsak etikájában, hanem a vallási érzésnek, áhítatának színezetében, hangulatában,

gyengéd miszticizmusában is. Nincs magyar író, az egyházi renden lévők között sem, akinek költészetében oly mély átérzéssel, oly bensőséges, harmatos gyöngédséggel jutna szóhoz pl. a Mária-kultusz. *A hatalmas harmadik* hőse a válás lehetetlensége és boldogságának fenyegető összeomlása felett felháborodva, a protestantizmusra akar térni. Mariska fájdalmas szemmel néz rá s csak ennyit mond: „Nincs Máriája!... Én a Máriát nem hagyom! Nem bírom elhagyni! És a szentjeimet! A nemes, szép lelkeket, akik az emberiség örökszép példaképei." De elég *Az én falum* Rorátéjára vagy a *Fűzfalevél, nyárfalevél Esti harangszójára* gondolni, hogy az az ember lelkében felébredjen Gárdonyi Máriaáhítatának különös, egyéni bensőségű illata. Az *Útrakészülés,* Gárdonyinak ez az egyik legjellegzetesebb költeménye szintén egy felejthetetlen Szűz Máriaakkorddal végződik. A költő lelke halála után május közepén szeretne visszaszállni az erdőbe, a gyöngyvirágok közé:

„S ha jő az éj s én újra visszatérek,
egynéhány szál gyöngyvirágot letépek,
és felviszem a csillagfényes égbe.
Megkeresem a Jézus Anyját véle.
A Jézus anyját, kinek képei
oly búsak lenn és olyan szenvedők!
Hadd lássam egyszer mosolyogni őt!"

A katolicizmus dogmatikája azonban, úgy, amint az ő lelkében kialakult, nem elégítette ki teljesen. A katolicizmus neki elsősorban „a lelkében élő Krisztus" volt. A katolikus hitrendszerről mélyebb és egészen szabatos fogalmakra nem jutott. Idevonatkozó gondolatai mindvégig magukon viselik az autodidakta fél-értésének jegyét. Hol gyerekkori felfogással értelmezett kiskorú gondolatok csökevényei, hol a diszharmónikus korszakában olvasott népszerű atheista tudomány laposságainak vissza-

járó emlékei, hol meg találomra fölütött negyed- és tizedrangú hittani munkák sekélyes fogalmazásai nehezítették számára az elmélyedést. Így érthető, hogy még legérettebb munkáiban is, még papok ajkára adott nyilatkozatokban is találkozunk katolikus hittételeknek teljes félreértésével. Így válik érthetővé, hogy a dogmát, amelynek igazi mivoltát nem értette meg, szűknek érezte. „A dogmák lélektelkek. Körül van kerítve minden telek. Az én vallásom azonban határtalan" — mondatja egyik hősével *(Bibi)*. Ezért érzi, — mint egy hátrahagyott kéziratában *(A forrás)* példázza — hogy a keresztény vallások folyóvizein visszafelé kell mennie a forráshoz, az élő Krisztushoz.

Egy bizonyos ponton pedig a lelke mélyén forrongó ősgermán miszticizmus felcsap a felszín alól és forró gejzir módjára habzik föl a keresztény hitrendszer kemény rétegein át. Egy kérdésben, a halál utáni élet kérdésében (amelynél jobban pedig Gárdonyit semmi sem izgatta) a szűkszavú Credo nem elégíti ki nyugtalan kíváncsiságát.[32] Már a *Mi erősebb a halálnál?* című novella beszélgetőivel felpanaszoltatja, hogy a jövő élet kérdésében „vallásunk a sírnál nem világosít. Különben más vallások se". A probléma keresztény megoldása — a feltámadásnak, az ítéletnek, az örök jutalomnak, büntetésnek dogmája — túlságosan elvont, túlságosan csak az észhez szóló, túlságosan kevés a költő érzelem-fűtötte fantáziájának. Fesztyék társaságában hall először a teozófiáról. Fesztyné leírja, hogy ezek a gondolatok az első hallásra milyen nagy hatással voltak Gárdonyira. „Belesápadt, ha ezekről a dolgokról beszélgünk, utána napokig nem tudott aludni, valósággal láza volt." [33] A gondolat ridegségétől fázó, a szív igazságai után esengő lelkét azon a ponton érte ez a hatás, amelyen a legérzékenyebb volt, és azon a hangon szólt hozzá, amelyre lelkének legmélyebb, misz-

tikus húrjai rezonáltak. Nem tud megszabadulni a teozófikus alapgondolat varázsától: a földi élet konkrétségével fogni fel a halál utáni életet. Belemélyed a mitológikus ős-keleti fantáziának ebbe a modern fogalmazású világába, elméletileg is foglalkozik vele, tanulja a tibeti nyelvet és a reinkarnáció gondolata egyre elevenebb valószerűséggel ölt testet lelkében. Tolsztoj evangéliumát is érdeklődéssel olvassa; ennek pantheisztikus, érzelmi kereszténysége is ösztönzőleg hat rá, hogy bátrabban próbálja kialakítani a katolikus áhítatú kereszténységből az indiai filozófia egy-két alapgondolatából a maga egyéni világnézetének szintézisét. Ebben a munkában nem jár el egészen kritikátlanul. A buddhizmus nem elégíti ki mindenestül. Péter úrral *(B.)* keményen megrovatja, mert a családi és a nemzeti érzés nem talál helyet benne. De a *karma* gondolata, a lelkek tökéletesedő újjászületésének és ebben a földi szenvedés magyarázatának, valamint az emberi, állati és növényi lét rokonságának eszméje kedvező talajra talál lelkében és megtermékenyíti fantáziáját.[34] Ezt hirdetteti *A láthatatlan ember* hún táltosával, ezt prédikáltatja *Az Isten rabjai* Ázsia-járt barátjával, ezt fejtegeti újra meg újra novellákban *(Két vándor, Szenvedni akarok)*, új meg új parabolákban *(Arany, Tömjén, Mirha)*.

Így alakul ki lassankint katolikus és buddhista elemekből, szenvedésből és elmélkedésből, megfigyelésből és önvizsgálatból, és így nő átélt benső egységgé Gárdonyi sajátos világnézete. Ebben megnyugszik, és keservesen kiharcolt lelki harmóniáját nem is veszti el haláláig. Most már nem rejtély előtte a szenvedés:

„Hiszen tudom, hogy kell szenvedniök,
kell sírniuk, kell vezekelniök, —
ezért jöttek ők is a Föld színére.

A sárbatévedt kócsag is fehérre
mossa tollát, mielőtt hazatérne,
s így száll az égbe hófehér ruhában . . .
Az ember mosdik könnye harmatában."

(Útra-készülés.)

„Valami különös szép törvény az Istennek földi rendjében, hogy minden szerencsétlenségünkből valami jó fakad. Minden keserűségünkből valami édesség. Minden könnycseppünkből valami boldogság. Minden szenvedés valami gyöngyöt terem." [35] „Ahányszor sírunk, a lelkünk utána tisztább, nemesebb, jobban megértjük és megbecsüljük egymást és az életet." *(K. B.)*

Megnyugodott lelkének első mozdulata a kitárulás, az együttszenvedők, az embertársak felé. Szeretné odanyujtani nekik puha és fehér selyemkendőül az ő egyszerű hitét [36] *(Balzsam egy sebre)*. Az emberszeretet, lelkének ez az egyik alapvonása, amely ott dolgozott már a kezdő tanítóban és nem engedte kihűlni szívét az istenvesztett években sem: ebben a megérett korszakában éltető fluidum módjára járja át lelkét, minden írását. Most válik igazán megértővé. Minden ember érdekli, minden lélek problémává lesz számára; nem a megfigyelésnek, hanem a megértésnek problémájává; nemcsak az írói ábrázolásnak, hanem a testvéri együttérzésnek tárgyává. Írói érdeklődése is kiszélesedik. Tárgyköre, alakjainak képcsarnoka gazdagodik, a megértés mélyül. Különös rokonszenvvel, bensőséges, anyás gyöngédséggel fordul a kisemberek, a gyengék, a gyermekek felé. Többször megírták, hogy irodalmunkban senki sem rajzolja olyan szeretettel és oly mély költészettel a gyermeket, „ezt a nagy és szép csodát", mint Gárdonyi. De szeretete nem áll meg az emberi lélek határvonalánál. Keleti buzogású világérzésének megfelelően a testvér szemével nézi az állatot, a fát, a virágot is. Úgy emlékezik a gye-

rekkorában látott szederfára, „mint akármelyik rokonára". „Talán van (és én hiszem, hogy van) a lelkünknek egy gyenge, finom része, amely nem bír kibontakozni és megnyilatkozni soha az emberi testben, csak bimbóállapotban veszteglő, zsibbadt, holt erő marad mibennünk, s öntudatunknak és egész valónknak magva az csupán, abban az elevenné vált földben, amelynek test a neve. Ez a finomabbik rész gyönyörködik a csillagokban és érti a szederfa susogását." *(M. Cs.)* Kiteljesedő világnézetének végső szava: „Mintha hármas csillag felé haladna az emberiség sorsa: Az egyik csillag neve *Szeretet.* Másik csillag neve *Világosság.* Harmadik csillag neve *Szépség.*" [37]

Így alakul ki az érett Gárdonyi lelkének higgadt, bölcs, harmónikus világszemlélete, melancholikus, de meleg és eleven életérzése: eleven hitből, egyetemes szeretetből, szomorkás, bölcs melancholiából. Most már csendes ellágyulással néz vissza keserves, gyötrelmes multjára is, most már meg tudja becsülni azt is, ami abban szomorú volt. A fájdalom ködén át meglátja a szépet, hiszen „a virág csak virág, ha elhervad is."

A megbékélt lélek lassan-lassan keserűség nélkül tud nézni szerencsétlenségének okozójára, a nőre is. Már nem mondja „csúnya, prózai állat"-nak, „magaszereti bestiának", mint régebben. A keserűség torzító maszkja alatt fölfedezi az anyai szeretetnek, a hamvas, szűzi léleknek, az odaadó gyengédségnek, a testi-lelki szépségnek örökértékű vonásait. A gyötrelmes évek ráhullatta törmelék alól előbontja az örök női eszmény tiszta képét, és a lelkében újra megtalált eszmény drága motívumaiból regények és novellák hosszú során keresztül festegeti a magyar költészet legeszményibb és mégis legélőbb leányalakjait.

3.

Így mélyül el a szenvedés érlelő keze alatt, a visszavonultság termékeny csendjében Gárdonyi lelke. Így nő ki a korabeli irodalom lelkiségéből; így nő bele a XX. századi magyar irodalom mélyebb forrásokból táplálkozó világába. Izgató kérdés, és a korszellem történetíróját a legmélyebben érdeklő: hogyan játszik bele ebbe az elmélyülésbe az író magyarsága? Megújhodik-e Gárdonyiban, az emberben a magyar is, vagy megmarad a nyolcvanas-kilencvenes évek magyarságának megszokott formáiban?

Életének első korszakában Gárdonyi magyarság tekintetében sem látszik különbözni kortársaitól. Magyarságát kimeríti a kor liberális-kuruc történet- és közéletszemlélete, a magyar öntudatnak és önérzetnek az a történetileg megállapodott, magától értetődő, semmiféle irányban sem problematikus formája, amely kortársainak legjobbjait jellemzi. A kor íróinak átlagáétól az ő magyarsága csak abban különbözik, hogy egy fokkal tudatosabb és — mint liberalizmusa — következetesebb is, egészen a túlzásig, „Olyan kevesen vagyunk, édes Miska pajtás, magyarok az irodalomban! — írja Szabolcskának 1893 okt. 3-án.[38] — Bár én a verselés mesterségét nem értem, de a magyar érzést és magyar gondolkozást minden íróban szeretem. Azért jó barátom nekem Pósa Lajos, Endrődi Sándor, Szávay Gyula és . . . fájdalom, nincs tovább. Nincs sem eredeti, sem gyökeresen magyar gondolkodású poétánk. Sokszor úgy elkeseredem, hogy pokolba kívánom az egész magyar irodalmat.“ [39] Íme, látásmódjának, érzésének tudatos magyarságával mostohának, idegennek, csak kevesekkel együttállónak érzi magát a korban. Pedig ez a magyarság — amennyiben tudatos — ugyanazokból a gondolatokból táplálkozik, amelyekből a kor

átlagos magyarja, amelyeknek az egykorú magyar társadalom kedves újságja, a *Budapesti Hírlap* adott legmesszebb hangzó retorikát és amely elsősorban a magyarságnak külső, politikai, az irodalomban pedig tárgyi és nyelvi megjelenésével törődött. Ez a magyarság szólal meg Gárdonyiban, amikor azt mondja *Az én falum*ban, hogy az ószövetségi történet helyett jobban szeretne a rodostói rabságról vagy március tizenötödikéről beszélni a gyerekeknek; vagy mikor egy ifjú párhoz intézett levelében azt ajánlja, hogy otthonuk falára Kossuth, Petőfi és a Tizenhárom képét akasszák.[10] Ennek a magyarságnak jóízű nyelvi megjelenését szerette a kor magyarsága a Göre-könyvekben is. Ez az erős, de alapjában véve mégis csak külsőséges magyar érzés nem adhatott neki semmit a nagy belső összeomlás idején. És csakugyan: a nagy lelki harcok napjaiban az emberben mintha elhallgatna a magyar is. Magyarságában nem talált semmi olyan szilárd pontot, amelyen a keserűség áradatával szemben megvethette volna a lábát. Csak később, az egri elvonulás éveiben, a lélek fájó elcsendesedésének, majd a hitből való megnyugvásának idején fakadnak fel lelkében magyarságának eltemetett forrásai is.

A művészet igazi magyarságához való utat ő is avval a kerülővel tette meg, amelyen a mult század klasszikus évtizedeiben egész irodalmunk haladt: a népin át. Első tudatos irodalmi érdeklődése a falu világába vezette. Nemcsak első figyelmet keltő írásai (a Göre-könyvek) gyökereznek a falu talajában, hanem igazi írói egyéniségének első jelentkezései is: az *Április* jórésze, a *Pöhölyék*, majd *Az én falum*. Van ebben a lelki faluravonulásban valami pszichológiai reakció, a kelletlenül végigélt városi élet és a kiállott belső viharok után. Meggyötört lelke megnyugszik a falusi világ

egyszerű képeiben, a falusi élet csendesjáratú, lélekelringató tempójában. Van ebben az első odafordulásában valami nagyon távoli rokonság a szentimentalizmus menekülő természetsóvárgásával. De ez az árnyalat csakhamar feloldódik a lelke mélységeiből feltörő magáratalálás egészséges jóérzésében. „A föld nem csal meg senkit, — írja — aki a földön jár, jó helyen jár. Aki a kövön jár, rossz helyen jár." *(P.)* „Az úr csak mostohagyermeke a földnek, vándor ördögszekér. A sors vihara ide-oda fújja. Az úr nem szereti a földet. Nem tudja, mi az otthon." (U. o.) „Hányszor elgondoltam, hogy miért nem vagyok én parasztlegény... Dehát, aki benne nőtt az úri ruhában, úri szokásokban, hogy járjon kapálni, kaszálni?" *(Az én falum.)* A városi embernek ez a föld utáni sóvárgása inspirálja *Az öreg tekintetes* mélységes melancholiájú földimádó lapjait. Ez a líra azonban csakhamar átmegy a vidéki magyar életnek, a magyar paraszt egészséges lelkének objektív nyugalmú, de mégis lírai melegségű csodálatába. *Az én falum* prózai költeményeiben lehetetlen meg nem érezni a magáratalált ember bensőséges nyugalmát. Annak az embernek egészséges, belső derűje ez, aki *otthon van*, aki megtalálta a maga természetes miljőjét, azt a neki való talajt, amelyből testének-lelkének minden gyökérszála nőtt.

Szeretem nézni a szántó-vető embert a munkájában. Az ősembert látom benne, aki még anyjának érzi a földet.

A táj csöndes. A földek fölött kék ég. A nap fényt és meleget áraszt alá. A levegőben csönd és béke. Burucz András szánt amott a Pogány-dűlőn. Két fehér ökre lassú ballagással vonja a barázda barna vonalát. András keze az ekeszarván. És a barázdák egymást követik, mint az én írásom a papiroson. Az élet írása az. A természet könyvének egy lapjára ír most Burucz András. Ezt írja:

Add meg a mi kenyerünket . . .

És az Úr olvassa az írást a magasból.

Amott a másik földön Keviéket látom, amint vetnek. Kevi Pálnak lepedő van a nyakába kötve; kötény az most. Mag van benne. Egyet-egyet lép és a kezének kerek, széles lejtéseivel veti a magot a friss, fekete földbe.

Ha városi ember volnék, a szobám falán ott volna a vető ember képe. Annak a mozdulataiban van valami, ami a teremtést cselekvő Összellemet juttatja az eszünkbe. Így vethette Ő, a Végtelenség fekete mezején egyet-egyet lépve, a csillagokat.

Kevi Pál csak csekélyke kis árnyékképe persze a nagy Magvetőnek, de a mozdulataiban van valami méltóság, fenség és erő. Minden marok búza, amit a kötényéből szétdob, egy marok áldozat és egy kéve reménység a mai napon — és egy heti élet a jövendőben.

Az öreg Kevi a zsákon ül és elmélázva nézi a fiait. Pipázik. Ő már hajlott, őszfehér ember. Ő már az ifjúságát is rég bevetette a földbe s az idő békés öregséget hozott neki. Az a szálas, barna ember, aki vet, az az öregebbik fia, a Pál. Az a másik, fiatal legény pedig, aki boronál, az az unokája, az Imre.

A kettő munkában; az öreg csöndes szemlélődésben. A levegőt a földnek illata hatja át. A kéklő magasságban pacsirta csicsereg.

A barázda végén rászól Imre az ökrökre:

— Csáli hó! *(É. F.)*

Lehet-e ennél a lapnál szebbet, igazabbat, de főleg magyarabbat képzelni?

Gárdonyi magyar magáratalálásának útja innen még nagyobb kerülőt vesz és nagy lendülettel fordul a magyar mult felé. Írói ambíciója elmult történelmi korszakok megelevenítésére sarkalja. Mélyreható történelmi tanulmányokat tesz. Beleéli magát a török időkbe, a magyar középkorba, a hún történelem regés világába. Mindenütt otthon találja magát, mert mindenütt azokkal az alakokkal találkozik, akiket a karádi réten, a devecseri, sárvári tanítóház körül, a dabronyi kiskertekben megismert. Legkisebb kétsége sincs a felől, hogy Dobó várvédő legényei, Attila városának nyilasai éppen olyan emberek, mint a mai magyarok. Mikor pedig magyarnak látja őket, akkor ugyancsak habozástalan azo-

nosítással a mai magyart, a magyar parasztot látja bennük. Történeti regényeinek nagyon kevés olyan lapja van, amelyet egy-két jelentéktelen sor vagy kifejezés törlésével, bele ne képzelhetnénk valami mai tárgyú könyvbe.

A magyart a mai magyarral azonosítja, a mai magyar a földből nőtt magyart, a falusit, a parasztot jelenti számára. Legjobban kitetszik ez akkor, amikor a művelt társadalmi osztályokat próbálja rajzolni regényeiben. Az emberalkotásban voltaképp csak kétféle mintája van: a saját öntudata és a falusi magyar lélek benne élő változatai. Mihelyt olyat akar rajzolni, ami ezen a határon túl esik, cserbenhagyja a maga talaján érzett klasszikus biztosság; a rajzoló kéz bizonytalanná válik, a rajz körvonalai egyenetlenekké, elmosódottakká vagy rikítókká lesznek. Ez mindenesetre a művészi gazdagság rovására van, és költői világát (legalább egy dimenzióban) némileg szűkké határolja, sokkal szűkebbé, mint a hasonló kiindulású, de hasonlíthatatlanul bonyolultabb lelkiségű és érzékenységű Arany Jánosét. Ez a hiány azonban abból a gyökértulajdonságból, népi igazságú magyarságából ered, amelyből legragyogóbb írói jelességei származnak. Egészen-művészi és ugyanakkor egészen-magyar értékekben nem túlságosan gazdag regényirodalmunk végül is hálával tartozik ezért is.

Gárdonyi magyarsága elsősorban az emberlátásnak és az életérzésnek ebben a gyökeresen és mindenestől való magyarságában nyilatkozik. A magyar lélek néhány alapvető ősvonása (bizonyos passzivitás, szemlélődő hajlam, szemérmes érzékenység, szűkszavúság, úri önérzet, hirtelen kirobbanó hevesség) többé-kevésbbé minden alakjában ott rejtőzködik. Minthogy pedig ezek a tulajdonságok a költő lelkialkatának alaprajzában is benne vannak, ábrázolásmódjának belső magyarságába akkor sem

vegyül idegen motívum, amikor lírai jelenvalósággal voltakép önmagát rajzolja. Kedvesen írja Ravasz László: „Nem tud más embert teremteni, csak magyart, még ha akar is. Meg vagyok róla győződve, hogy még angyalkáinak is mindnek van a ládaflában tulipántos szűre, gyolcs gatyája, árvalányhajas kalapja s ezt viselik, mikor nincsen szerepük a mennyei deszkákon.“ [41] Kétségtelen, hogy a testük-lelkük minden rezdülésében magyar és befejezett művészettel megrajzolt alakoknak olyan gazdag arcképcsarnokát festette meg, aminővel nagyon kevés költőnk gazdagította a magyar irodalmat.

Ez a magyar életlátás a költő emberi egyéniségének megfelelőleg bizonyos elmélyítő distanciával jelentkezik. Legjobban mutatja ezt a mai életet ábrázoló és a történeti regényeiben szereplő alakok magyarságának belső egyneműsége. Az ő magyarsága nem kapcsolódik hozzá a változó idők esetlegességeihez. A költő, aki elvonult az eleven élet tülekedéséből és a maga lelke zenéjén kívül csak az örök dolgok szféra-muzsikájára figyel, a magyarságot is a maga időtlen egységében fogja fel, elvonatkoztatva a társadalom életének változó alakításaitól, Nem érdekli sem a politika, sem a magyar élet pillanatnyilag fölvetődő kérdései. Az ő szeme mintegy a magyarság *ideáján* függ, az örök magyarnak képét rajzolja fáradhatatlan kedvteléssel, kifogyhatatlan színgazdagsággal. A történeti adottságok még ott is csak külsőleg folynak be a cselekmény haladására, ahol — mint pl. *A kapitány*ban — a cselekmény indítékait az egykorú magyar válságok (itt a háború) esélyei mozgatják. A regény magyar és emberi tartalmának minden lényeges mozzanata elképzelhető volna más korszakban is.

Gárdonyinak ez a magyarsága és csak-magyarsága nemcsak ösztönös, hanem a legnagyobb mérték-

ben tudatos is. „Nemzeti akadémia kell nekünk! Nemzeti tevékenység!" — írja Szabolcskának, mikor az akadémikus lett.[42] Nem érdektelen egy másik jellemző levele sem. Egy ismerősétől, aki horvátra akarja fordítani egy novelláját, szinte nyers kurtasággal kérdi ebben, hogy: mi haszna a magyar kultúrának az efféle fordításból? Ő nem a horvátoknak, hanem a magyaroknak akar írni.[43] A magyar író magyar felelősségének érzése parancsoló erővel uralkodik lelkén. Az ő szemében az írói hivatás nemcsak emberileg jelent prófétaszerű küldetést, de magyar értelemben is. Az írói alkotás „nemzeti tett". „Minden jó könyv egy-egy tanítója a nemzetnek."[44] A néptanító misszióját, amelynek olyan mélységes átérzéséről tanuskodik már a *Lámpás*, még inkább, tisztultabb fokon *Az én falum*, magával hozta az irodalomba is. Szabolcska Mihállyal váltott leveleiben, „Ceruzajegyzeteiben", magánbeszélgetésben nem egyszer nyilatkozik erről félreérthetetlen határozottsággal. Semmi sem mutatja annyira ennek a felelősségérzetnek hatalmas energiáját, mint az a páratlan műgond, amelyet költői nyelvének kiképzésére fordít. Jóformán egész életén át fáradhatatlan szorgalommal tanulmányozza (elméletileg is!) a népnyelvet, a nagy magyar költőket, hogy nyelvét magyarságban és gazdagságban fejlessze. Egy fiatal írónak, aki megküldi neki első művét, mindenekelőtt azt a tanácsot adja, hogy buzgón olvassa a *Magyar Nyelvet* és a *Magyar Nyelvőrt*, főként a bennük fölhalmozott népnyelvi kincset, mert a magyar író legelső kötelessége, hogy gyökeres magyarsággal írjon.[45] Ismeretes dolog, mily gonddal, milyen aprólékos körültekintésel vizsgálgatta, javítgatta, tökéletesítette stílus szempontjából a maga műveit minden újabb kiadás alkalmából. Az *Egri csillagok* első és tizedik kiadásában pl. alig van lap, amely mindenestül megegyezne.

Íme, az ember elmélyülése így hoz Gárdonyiban az írónak — legalább egy irányban — magyarságbeli elmélyedést is. „Magyar, mint Arany Jánoson kívül senki más" — írja róla Oláh Gábor.[46]

II.

Gárdonyi képzelete.

Az a Gárdonyi, aki olyan tudatos félreállással vonul ki az életből és olyan elszánt magábamerüléssel éli a maga külön egyéni életét, ugyanevvel a tudatossággal, ugyanevvel az odaadással olvad fel az írói hivatásban. „Ha írásairól volt szó, — írja Fesztyné — megszünt ember lenni, elvesztette lénye szelídségét, egyetlen hatalmas akarattá vált, nem volt semmi több, csak álmát, embrióját megszületni és látni vágyó agyvelő." [1] Írói hivatását, mihelyt a kezdet tapogatózásaiból kinőtt, nagy és szent dologként, váteszi hivatásul fogta fel.[2] „Ha az íróknak is volna céh-címerük, abban a címerben az egyik kép-jegynek a betlehemi csillagnak kellene lenni." [3]

Evvel az elvszerű tudatossággal bízta rá magát arra a gondolkodáson inneni vagy túli belső sugallatra, amely minden nagy művészt jellemez, amelyet tapogatózó esztétikánk hol az intuíció, hol az ihlet szavával próbál megfogni, és amely a művészi alkotásnak talán legtitokzatosabb, szinte kézzelfogható, mégis irracionális mozzanata. „Hiába minden elmélet, ha a téma nem hévben fogant" — írja Gárdonyi.[4] „Minden költői műnek megvan a maga hőfoka, szinte bele lehet dugni a hőmérőt." [5] „Az igazi író sohasem tűnődik azon, hogy mit írjon, mint ahogy a gyümölcsfa, ha öntudatot kapna, nem tűnődne azon, hogy almát teremjen-e vagy barackot? Benne van, hogy mit teremjen s mihelyt itt a nyár, kihajt belőle a gyümölcs."[6]

Az ihletnek ez a magas hőfoka azonban nem zárja ki a legteljesebb művészi tudatosságot. Gárdonyinak — nem egy különcsége és elfogult gondolata ellenére is — tisztult és határozott esztétikai ízlése volt. Meglepő biztossággal nyilatkozik ez meg már a kilencvenes évek elején, amikor például Szabolcska *Hangulatok* című verseskönyvéről olyan határozottsággal állapítja meg azt, amit nagyjából az azóta eltelt negyedfél évtized irodalomtörténeti közvéleménye is megerősít: „Ami örök benne, véleményem szerint, a Grande Caféban, a Salzburgi csapszék, a Napkelés." [7] Vagy ahogy ugyanabban a levélben a prózai stílus lényegét fejtegeti. Ugyanilyen határozottsággal és ugyanilyen objektivitással vallja ebben az időben legjobb műveinek két verseskönyvét és *Az én falumat*. Egy másik levelében a poétai önkritikáról fejteget szigorú elveket.[8]

Ez a kettő: a belülről jövő indítás lírai lendülete és a tudatosság hűvösebb inspirációja, sajátságos egyesülésben jelentkezik legtöbb alkotásában. A kettőnek harmóniája, vagy egyiknek a másik fölött való uralkodó szerepe hozza létre a művészi atmoszférának különböző árnyalatait, amelyekből írása születnek.

Amikor a *belső hév* uralkodik rajta, akkor az egész alkotás a líra meleg csillogásában jelenik meg. Azok a nagy, egész életre döntő élmények, amelyek lelkivilágát kialakították, elhatározó alapzengéssel kísérik akkordjait. Akármit mond, mindenből az *én:* a nagy szenvedés tisztítótüzén és az elvonulás teremtő csendjén újjászületett, elmélyült, meggazdagodott és megegyénült lélek szól hozzánk. Mikor ezekben a szubjektív színezetű alkotó időszakokban inkább az érzelmek uralkodnak hangulatán, olyankor — lelke fejlődésének föntebbi vázlatánál láttuk — művészi világát a melancholia édes-bús szellője lengi át. Ilyenkor az elfoszlott álmok visszajáró

szépsége, a folyton kergetett, de soha el nem érhető boldogság csendes varázsa, a minden szépség hirtelen múlásának hervatag, őszi illata szűrődik lelkünkbe. „A boldogság mindig rövid és múló, mint az éjiviola világa. Csak az emléke hosszú, mint a hold árnyéka a hegyen. De még az emléke is szép."

Máskor ezekben a szubjektív ihletésű órákban a remete éber gondolata virraszt; az elpihent érzelmi világ hullámai elcsendesedve reszketnek a szemlélődés hömpölygő árjának mélyén. Ilyenkor — a föntebbi lelkivázlat magyarázza ezt is — a megbékélt ember leszűrt bölcsesége tartja kezében az alkotás gyeplőjét. Amit ilyenkor ír, abból a mindent-megértés és a mindent-megbocsátás csendes fensősége, a mindenkivel és mindennel való együttérzés, az egyetemes szeretet mély, emberi hangja melegít.

Viszont vannak órák, amikor főképen a *tudatosság*, az elvszerű írói célkitűzés vezeti tollát. Olyan Isten kegyelméből való költőnél, mint Gárdonyi, fölösleges hangsúlyozni, hogy a tudatosságnak ez az uralma jóformán sohasem kizárólagos. Az észszel kigondolt célnak, az elhatározásnak esztétikán kívüli irányító munkája majdnem mindenkor csak az ihletnyujtotta anyagot rendezi, alakítja; a szuverén művészi fantáziának mindig mozgékony lendületét mérsékli. Mégis megtörténik a szárazabb órák alkotásaiban, hogy az értelem minden gyeplőt kezébe ragad. Ilyenkor a józan tanítás hangja hűti le művészi élvezetünk melegét; az okoskodás hűvösebb áramlata ragad ki illuziónkból, vagy terel át az értelmi veleérzésnek (esetleg az ellenmondásnak) más érdekességű tájaira. Ebből az intellektuális atmoszférából melegszenek föl a láthatatlanul is jelenlévő belső tűz rejtett sugarain azok a szép parabolák, megragadó szimbolumok, tendencia kegyelméből született, de mégis a költészet elfojthatatlan

erejével áradó novellák, amelyekkel a költő leszűrt világnézetének igazságait hirdeti. De ennek az atmoszférának nedves párázatában alaktalan ködcsomók is kóválygognak: azok a minden művészi szervesség híjján való közbeszúrások, tudákos megjegyzések, zárójeles és talpjegyzetes kitérések, okoskodások, sőt prédikációk, amelyek nem egyszer legremekebb műveit, legszervesebb alkotásait is megszaggatják.

Van azonban a tudatosság irányító szerepének egy szerencsésebb esete is; mikor tudniillik a céltudatos eltökélés tiszta esztétikai célokat tűz maga elé. A vérbeli költő ösztönének teleológikus biztossága Gárdonyit majdnem mindig megóvja attól, hogy neki nem való, tehetségétől idegen célok délibábjait kergesse. Uralkodó célgondolatát egyik regényében így fogalmazza: „Legyen nektek egyszer bátorságtok úgy írni az életről, amint van, nem pedig görögtűznél mutogatni a siralomvölgyét, amint szoktátok". A valóságutánzás ősi művészi céljkitűzése ez. Gárdonyi azonban sokkal igazibb művész, semhogy képes lenne elmerülni az egykorú realizmus sekélyes, pusztán fotografáló törekvéseibe, vagy a naturalizmus művészietlenül egyoldalú *in peius* stilizálásába. Alkotásainak, még pedig java alkotásainak egy részében valóban nem látszik másra törekedni, mint a valóságnak, az emberi életnek hűséges ábrázolására: úgy, amint van. Ez az *amint van* azonban azt jelenti: amint *neki van*, amint ő látja. Ő pedig úgy látja, amint gyermek- és ifjúkorában kialakult lelkében a szabad természet eleven képeiből, a magyar falusi élet primitív formák közt megnyilatkozó mély, emberi igazságából. Amikor tehát ennek az irányításnak engedi át magát, akkor annak a *naiv realizmusnak* atmoszférája veszi körül, amely a népköltészet levegője. Ezt az atmoszférát ily harmatos frisseségben az ő költészetén kívül talán csak Jókai és Mikszáth egyes

műveiben élvezhetjük. Ennek a naiv realizmusnak, ennek a népies ízű valóságérzéknek ihletése képesíti, hogy olyan rajtafeledkező, naiv gyönyörűséggel rajzolja az egyszerű ember életét, hogy a gyermek és a falusi ember édes magamegfeledkezésével adja át magát örömének, hogy olyan egészséges belső kacagással gyönyörködjék a komikus alakok és helyzetek ártatlan furcsaságában.

Gárdonyi művészi alaphangja tehát egyrészről — a szubjektív jellegű ihletés idején — az *elégia* vagy a *lírai együttérzés*, másfelől — az objektív ihletés idején — a naiv ábrázolás, a *mese*, az *idill*, a *komikum*, esetleg a *didaktika* hangja. A kétféle inspirációnak körülbelül egyenlő arányú vegyüléséből áll elő a *humornak* Gárdonyi-féle változata. Ellenben egyformán távol áll tőle a tragikum és a pátosz egyfelől, a hideg, szenvtelen, Flaubert-féle hang, a l'art pour l'art önmagáért való formaáhítata, az impresszionizmus nüansz-hajhászása másfelől.

Ezek alapján megrajzolhatjuk Gárdonyi *fantáziájának* alaprajzát. Ez a fantázia — a föntebbiek alapján természetes ez — elsősorban *naivul realisztikus irányú*. A művész képzelete a gyermekkori benyomásokból táplálkozik. A később fölvett adatokat, képeket ennek az ős alapszervezetnek belülről kifelé növő organizmusa hasonítja magába. A fantázia azonban eleven képződmény: mozgó, hullámzó, teremtő tevékenység, amely anyagát a maga bel törvényei szerint új meg új formációkká alakítja. Ennek az alakító dinamikának törvényeit szintén a lélek belső élete, a nagy alapélmények fejlesztik ki. Gárdonyi első döntő élménye a falusi gyerek naiv szemkinyitása, a magyar paraszt szemlélődése, amely határozott élességgel, szabatossággal, nyugodt magátólértetődéssel veszi tudomásul a dolgokat. A *Mai csodák* természetrajzi megfigyelései érdekes

dokumentumait adják ennek a hónapokon át sem lankadó megfigyelőszenvedélynek, amely a leírás jegyzőkönyvszerű hűségébe is bele tudja lehelni az életvalóság frisseségét. Fantáziájának ezen az alapvető, naiv realizmusán (amely Aranyéval és Petőfiével rokon) a későbbi élmények sem változtattak lényegesen. Nyugodt biztossággal tükrözi a környező világ képeit. Semmiféle eszmei felülrőlnézés, semmi érzelmi hullámzás nem elég erős arra, hogy a képek objektív arányait megváltoztassa, hogy az egyes képek egyedi határozottságát elmossa, az egész világkép paraszti nyugalmú és egyszerűségű realitását megzavarja. *Az én falum* két kötete evvel a naiv magátólértetődéssel elfogadó, csodálkozó és élvező realizmussal tükrözi a dunántúli falu vonalait, színeit, hangjait, illatát, — szinte azt mondanám: ízét; embereit, állatait, növényeit, hangulatát. Képei mindig magukért vannak, magukban megállnak: láthatók, hallhatók, tapinthatók. Szemléletesek, plasztikusak, nem zeneiek. Ábrázolnak, nem sejtetnek. Fantáziájának ez a foghatóan realisztikus jellege legjobban meglátszik azokban az írásokban, amelyekben szemmel láthatólag nem művészi hatásra, hanem eszmeszuggerálásra céloz. A *Boldog halál szekerén* című posztumusz kötetében olvasunk egy parabolát, amellyel ezt az igazságot példázza: „A hangya nem lát csak egy ember-arasznyira. Az ember nem lát csak egy Isten-arasznyira." Ez a parabola így kezdődik:

Tavasz volt Rómában. A nap megmelegitette a falak déli oldalát. A kertekben piroslott a mandulafa virága. A bogarak előjöttek a föld alól. Szent Péter temploma alján hangyanép nyüzsgött ki egy földalatti repedésből: apró, fekete hangyák, amilyen legtöbb van a világon. Egyik csoport a másik után jött. Ásítoztak, nyújtózkodtak. Némelyek megálltak a napfényben és melegítették a hátukat . . . Az öregek bágyadtak voltak a téli nagy alvástól. Szemük még nem szokta meg az erős napfényt. Azonban a fiatalok vígan mászkáltak ide-oda.

És leírja a napfényben ragyogó márványkockákat, azzal a vakító életszerűséggel, amellyel az apró részletet egész világnak érző kis hangya szeme láthatja. A költő mindig látja, amit elbeszél, benne van, hozzátartozik ahhoz a világhoz, amelyet ábrázol. Egyik legterjedelmesebb leírása az épülő szigeti kolostor részletes rajza az *Isten rabjai* elején. Ha ezt összehasonlítjuk például azzal a hatalmas képpel, amelyet Eötvös József rajzol Mátyás király palotájáról a Magyarország 1514-ben első kötetében, azonnal szembetűnik Gárdonyi fantáziájának jellegzetessége, de egyben művészi fensőbbsége is. Eötvös eljárása a lelkiismeretes tudós rekonstruáló munkája. Imponáló teljességgel gyűjt össze minden adatot, szívós kitartással állít részletet részlet mellé és úgy építi föl a szabatosan megrajzolt részletekből az egészet. Ez az egész azonban csak értelmi egész, nem művészi. Aki elolvassa, tudja, milyen volt Mátyás palotája, de nem lesz róla eleven képe, egységes szemlélete, mert nem volt az írónak sem. Gárdonyi eljárása első látszatra nem is különbözik feltűnően Eötvösétől. Lelkiismeretes utánjárás, adatkutatás után dolgozik ő is, aprólékos részletességgel rajzolja meg tárgyát ő is; mégis az egész eljárás lényegében különbözik Eötvösétől. Gárdonyi lelkében az egyes adatok nem mozaik módjára sorakoznak egymás mellé, hanem eleven egységgé, belső szemléletté nőnek. Ő látja — kedvem volna azt mondani: *érzi* — az egész készülő, alakuló épülettömböt. Látja, mégpedig nem akárhogyan látja, hanem a minden iránt érdeklődő, mindenen csodálkozó, a gazdag valóságot friss érzékekkel élvező kisfiú szemével látja; azzal a szemmel, amelyen át gyerekkorában az első, döntő benyomású világképet nyerte. Ezt a szemet helyezi bele a kis Jancsi alakjában a leírás közepébe. Mindent úgy ír le, olyan sorrendben, olyan érdekesnek, olyan gyerekesen nagyszerűnek, amilyennek a kisfiú

látja. Hogy Gárdonyinak ez a realisztikus életigazságú képzelete milyen látomásszerű elevenséggel tudta magát beleélni az újjáteremtett valóságba, annak frappáns bizonyítékát szolgáltatja éppen ennek a szigeti kolostor-leírásnak egy jelentéktelen részlete. Gárdonyi a leírásban a konyha mellett kutat ásat. Ezt a kutat semmiféle adat nem ismeri. A szigeti ásatásokat vezető Lux tanár kérdésére Gárdonyi azt felelte, hogy erre nézve nem talált ugyan adatot, de a kútnak ott *kellett* lennie, mert különben nem építették volna oda a konyhát. Az ásatás során a kutat pontosan a Gárdonyi megjelölte helyen csakugyan megtalálták.[9]

A szigeti építkezés leírása rámutat Gárdonyi fantáziájának másik főtulajdonságára is: *lírai jellegére.* Lírainak mondom abban az értelemben, hogy a költő mindent magán keresztül, énjéhez való vonatkozásban fog fel, hallgatóra, olvasóra és a tárgyi világra való tekintet nélkül. A líraiságnak ebből a belső látásmódjából egy nagyon lényeges mozzanat jellemzi Gárdonyi fantáziáját. Amint a margitszigeti építkezést a kis Jancsi lelkén keresztül nézzük végig, az egész mindenséget két finom szemen keresztül szemléljük Gárdonyi írásaiban: az ő két érzékeny szemén át, amely mögül a legobjektívebb élettükrözés közben is előcsillog a belső élmények mágikus lélekfénye. Még a botanikában is elsősorban költő, lirikus volt — állapítja meg a szakember vizsgáló.[10]

A fentebb mondottak értelmében ez a líraiság kétféleképen nyilvánul. Erősebb és szembetűnőbb a szubjektív ihlet uralma alatt. Ilyenkor az író fantáziája úgy működik, hogy mindenben, amit lát, *ő is ott van,* személyesen, a maga élő valóságában. Nincsen számára embernélküli tájkép, nincsen üres darabja a természetnek; mindig van egy eleven lírai központ: ő maga. Ez az ideális szempont, amelyre a megszerkesztendő valóságkép vonalrendszere vo-

natkozik, voltaképen minden művészi alkotásban ott lappang; Gárdonyinál azonban — legalább a szubjektív ihlet idején — nem lappang, hanem kifejezetten, szemmelláthatóan benne van magában a megalkotott képben is. A margitszigeti építkezés leírása, ahol a költő lírai szeme a kis Jancsi pufók gyerekarcából néz szét friss kíváncsisággal, de voltaképen nemcsak néz, hanem dirigál mindent szuverén líraisággal: erre is világos példa. Így áll bele a költő a hún világba, így harcolja végig a katalauni csatát, így fekszik le a dögvészes csatatérre Zéta személyében *(L. E.)*. Minden csak annyiban létezik, amennyiben Zéta (valójában a megelevenített világ középpontjába magát beleélő költő) látja, hallja, tapintja, érzi, sejti.

Ezzel a lírai folytonos jelenléttel helyezkedik el legtöbbször a műveiben szereplő emberekkel szemben is. Valamilyen formában mindig ott van ő is; több-kevesebb határozottsággal maga is résztvesz a cselekményben. Ez a lírai fantázia magyarázza, hogy regényeinek, novelláinak nagyobb részét a hős maga mondja el. Ilyenkor a hős néz, lát, konstatál a költő szemével. Ezért szereti a följegyzéses formát, a naplót, ezért közöl olyan sűrűn leveleket, ezért kedveli a keretes novellát (a *Hosszúhajú veszedelem*ben két kötetre való hosszabb novellát foglal egy keretbe). Ez a keret valójában mindig ugyanaz: több-kevesebb változatossággal legalább két beszélgető embert vagy egy nagyobb beszélgető társaságot vezet elénk, így tévén természetessé a következő elsőszemélyű elbeszélést. Máskor viszont nem az elbeszélő, hanem a hallgatóság valamelyik tagja képviseli a költőt *(A. J.)*.

Ilyenkor valósággal a görög kórus módjára kíséri megjegyzéseivel, dolgozza fel a maga szempontjai szerint az elbeszélő nyers cselekményét. Vele érez vagy ellene mond, vitatkozik és ítél, levonja az

eszmei eredményt, konstatálja a költő mondanivalóját, amely voltaképen kezdettől fogva irányította az egész cselekményt.

Ezzel a lírai jelenléttel vegyül bele a természet minden életmegnyilvánulásába. Ahogyan az állatot, a növényt nézi, érti, szereti, alig különbözik attól az érzéstől, mellyel az emberre néz. A természet élete, az állat (a háziállat és a mező apró, nyüzsgő faunája: ezeket ismerte meg a gyermekévek döntő korszakában), a növény (az erdő, a falusi rét, a kiskert flórája: ezek ölén töltötte életét a futkosó kisgyermek) mindig csodálkozó belemélyedésre nyitja szemét, de ugyanakkor intim, testvéri meleget is lop szívébe, mint gyerekkorában. Nem tudja közömbösen nézni őket: a sályi vadrózsabokor illata, amely először borította szívét az ihlet virágzatába, mindörökre beleszűrönködött lelkébe. Ezt a naiv, csodálkozó intimitást a sokoldalú, gazdag értés tudatosságával mélyíti el a későbbi szenvedélyes és sokoldalú természetrajzi tanulmány, és a mindig jelenlévő világnézet életérzésébe kapcsolja bele a lélekvándorlás keleti gondolatából táplálkozó egyetemes testvériség tudata; hiszen ember, állat, növény csak ugyanannak az élőlénynek különböző fejlődési fokozatai. „A virág meg az ember. Milyen különböző teremtései az Istennek! És az érzésük egy!" *(A hóvirág, M. Cs.)*

„A bogár is ember; az ember is bogár.
Ugyanaz a kezdet, ugyanaz a halál." *(Március.)*

Legmélyebb természeti emlékei és legmélyebb, legelhatározóbb élményei szinte maguktól kapcsolónak össze lelkében. A gyöngyvirág például elválaszthatatlan komplexummá fonódik benne a minden csalódáson keresztül kitörülhetetlenül lelkében sajgó leányideállal. A *leánnyá vált gyöngyvirág* motívuma lépten-nyomon visszatér majdnem minden könyvében. Lehetne-e élőbb, finomabb, művészibb

szimbolikát elképzelni, mint ahogy Jancsi fráter csodálatos liliomát a költő egybefonja Szent Margitnak, „Isten liliomának" alakjával.

Hogyan van, hogy az ibolya láttára mindig csak a szőke leányra gondolok, soha barnára, soha magasra, soha előkelőre, mindig valami szegény, szőke, földi leányra, aki félig gyerek még, de már hosszú ruhában jár, egyszerű, olcsó ruhában, de akinek a szemei ilyen sötétkékek és ilyen rejtelmesen hallgatók. Akinek az arca üde, bársonyos és a napfényen ilyen finoman selyempihés. És akinek a kezei melegek.

Ha valaha kiderül, hogy csakugyan van átalakulás: élők átalakulássa élőkké, — mert hiszen annyi minden kiderült már! — meg fogjuk tudni, hogy a szőke leányok micsoda rokonságban vannak az ibolyával. Talán, akik az életük márciusában halnak meg, azoknak a lelke kerül ide vissza ibolya-alakban, s ezért olyan félénk, olyan titkos, olyan szemérmes, olyan édeslelkű ez a kék virág.* *(M. Cs.)*

Az emberi, állati és növényi élet nem különül el határozottan egymástól. Mind a hármat egy atmoszféra veszi körül. Mind a három testvéri egységben olvad egymásba és együttesen alakul ki belőlük az élet egésze. *Az én falum* darabjaiban majdnem mindenütt látszik ennek a háromnak az összeolvadása. A *Gólyák, méhek, kislibák*ban a zsendülő mezei növényvilág, az állatok nyüzsgése-mozgása és a két kis gyerek játszadozása sokszorosan egymásbaolvadva lehel valami mámorosan friss, tavaszi illatot. De máshol is magától értetődő természetességgel állnak egymás mellett az efféle felsorolások:

Ezalatt a falu élete megárad:
a ludak gágogva a rétre kiszállnak;
szurokillat terjeng kovács műhelyéből;
a cigány kilép a község tömlöcéből;
Réce megy a vízre, gyermek iskolába;
öreg édesanyó az istenházába. *(A falu reggel.)*

* Vázlatkönyvében is megmaradt három tollrajza, a költő aláírása szerint: „Orgona 13 éves leány". — „Nárcisz 16 éves leány". — Tulipán 15 éves magyar leány. (Saád Henrik: G. szórakozása. A Gárdonyi-társaság Értesítője. I. sz. Eger, 1926. 20. l.)

Az anyó, a gyermek, a kovács, a cigány, — a lúd, a réce, — a szurokillat: egyenrangú részei a rajzolt képnek.

Íme, Gárdonyi *természetérzéke!* Az esztétikai közhely az efajta természetérzést *pantheista* elnevezéssel szokta illetni. Ez az elnevezés azonban a használatban rendesen nagyon is általánosít és nem szabatos. Azt a lelki magatartást szokás ezzel a kifejezéssel jellemezni, amikor a művész lelkével mintegy beleolvad a természetbe; a természet jelenségeivel egynek, a természet egy részének érzi magát. Ez azonban még nem pantheizmus. A pantheizmus mint filozófiai álláspont, nemcsak minden életjelenség lényegi egységét, hanem az istenséggel való azonosságát is jelenti. A következetes pantheista gondolkodásában természet, világ, mindenség, Isten, én, érzelem, gondolat: többé-kevésbbé ugyanannak a fogalomnak különböző elnevezése. (L. pl. Faust hitvallását, mikor Margit a vallását kérdezi.) Van ilyen pantheista költészet is. Ilyen Goethe költészetének jelentékeny része, mindenestül ilyen Walt Whitman lírája; a mi irodalmunkban ennek a természetérzésnek változatait találjuk Komjáthy Jenő és Ady Endre lírájában. Gárdonyi természetérzése azonban ennek a világszemléletnek csak egyik mozzanatát, a természetbe való beleolvadást, a természeti jelenségekkel való egység érzését mutatja. A természet Istennel való azonosításának nyoma sincs benne, még a Tolstoj-féle élet-istenítő pantheizmus értelmében sem, akinek világfelfogásával pedig az ő gondolkodása is nem egy pontban tüntet fel rokonságot. Hiszen Gárdonyi (mint világnézete kialakulásának vizsgálatánál bőven volt alkalmunk kimutatni) rendíthetetlen bizalommal hisz egy *személyes* Istenben. Már pedig a személyes Isten hite elvileg kizárja a pantheizmust. Az ő természetszemlélete a keresztény természetfelfogás körébe tartozik. Ennek költői

kifejezésformáit alaptalan általánosítással szintén nem egyszer illetik ugyan pantheista névvel, azonban szabatosan — ha az előbbi terminológiánál akarunk maradni — ezt pan*en*theizmusnak kellene nevezni. Ennek a felfogásnak alapja voltaképen a szentpáli szó: „Őbenne élünk, mozgunk és vagyunk." Minden Istenből való, Istenben van és Istenbe tart, de — és itt van a pantheizmustól való lényegi különbség — nem egy az Istennel. Ennek a keresztény panentheizmusnak számos művészi megjelenési módja, de számos érzésbeli árnyalata is van, Assisi szt. Ferenc gyermeki minden-testvériségétől (akit különben a most fejtegetett felületességgel szintén sokszor neveztek pantheistának) például egy Prohászkának miszticizmusáig. Valamennyit jellemzi két mozzanat: a teremtmények mind testvérek, ezzel a testvéri közösséggel azonban szemben áll az Isten, aki transcendens, de egyben immanens jelenléttel fölötte is áll a teremtésnek, benne is jelen van.

Gárdonyi természetszemléletét ezen a panentheista keresztény felfogáson belül két jellegzetes egyéni vonás különíti el a rokonfelfogásoktól. Az egyik az a keleties gyöngédség és intimitás az állati és növényi világgal szemben, amely a reinkarnáció átérzett gondolatából folyik. Aki meg van róla győződve, hogy az állat és a növény testében, fejletlenebb fokon bár, de lényegében ugyanolyan lélek lakik, mint őbenne; hogy talán ő maga is volt valamikor állat vagy növény; és az állat vagy növény is eljut egykor az emberi testbe: annak lelkében az élők testvérisége, ha nem is bensőségesebben, mint például egy Assisi szt. Ferencében, de mégis egészen más módon, sokkal konkrétebb színekkel lesz eleven, mint aki egyszerűen csak „egy atyának gyermekeit" látja bennük.

Lám, előttem . . . sütkéreznek a kis, vöröshátú ilonabogarak . . . Bizonyára ugyanaz a félálmos gyönyör fogja el

őket, ami engem... Ez a közösegy érzés egyenlővé tesz bennünket: én is csak bogár vagyok, csak épp hogy nagyobb fajtájú bogár, mint ők.

Lehet, hogy a testet levetkőzve, tovább élünk a földön, mint a tűzből felszálló fény, virágból felszálló illat. Ki tudja, nincs-e éppen olyan s még nagyobb életvilág a láthatatlanságban, nincs-e ott is ember, állat, virág, nincs-e ott is számokban le nem írható sokasága az élő millió fajtának, amely ott is végtelen időben folyton hal és folyton újra születik.

Én, az emberfajta, e láthatatlan élőket érzem a virág illatában, a szellőben, a fényben, a sötétben, a zenében, a tűz lángjában, a csöndességben. És a gyöngyvirágot csókolva, őket csókolom. *(M. Cs.)*

A másik vonás, amely Gárdonyi természetérzését megkülönbözteti, fantáziájának föntebb fejtegetett alapvető tulajdonságából, szemléletének realizmusából következik. Minden lírai természetérzés — ebben pantheisták és panentheisták között nincsen különbség — többé-kevésbbé hajlik arra, hogy a maga lírai belérzésében meglazítsa, sőt elmossa a dolgok határozott körvonalait. Minthogy minden összetartozik, minden egy nagy egységnek többé-kevésbbé egyenrangú része, a dolgok különállása elveszti jelentőségét. Minthogy a lélek nem érzi magát különállónak a jelenségektől, beleárad a dolgokba, belemossa őket a maga hangulatának árjába; ezzel megváltoztatja a dolgok objektív színeit, egymáshoz és önmagához való helyzetüket. Így jönnek létre például Vörösmarty irreális képei; így születnek meg a modern lírában oly gyakori synaesthesisek, kép- és jelzőáradások stb. Gárdonyitól mindez teljességgel idegen. A sályi mezőn bolyongó kis gyerek, a karádi kiskertben merengő fiatal tanító abban a friss, földszagú elevenségben, abban a napsütötte, konkrét életszerűségben őrzi meg a természet képeit lelkében haláláig, ahogyan először magába itta őket. Későbbi élményeinek, alakuló világnézetének hatása élesebbé teszi a tekintetét, tudatosabbá a bennük való gyönyörködését, melegebbé, bensőségesebbé hozzájuk

való szeretetét, de a képek friss valószerűségén nem változtat. A virágzó barackfa barackfa, a gazdája után búsuló kutya egyszerű kutya marad az ő tekintete előtt akkor is, amikor fejletlen testvérlelket lát bennük. A lírai szimbolizmus határozatlansága, vibráló alanyisága nem férkőzik hozzá világához. Nem lehetne találóbb példára hivatkoznom erre vonatkozólag, mint *Az utolsó óriás* című parabolára. Itt a kifejezhetetlent, a megfoghatatlant: Isten nagyságát akarja megsejtetni. Az egészet ide kellene írni annak megmutatására, milyen fogható egyszerűséggel, milyen naivul objektív való-képekkel dolgozik. Az óriás, akinek a felhők a bokájáig sem érnek, elindul a végtelenségbe felkeresni az Istent. Mikor már néhány százezer mérföldet ment a sötétkék világmezőn, messze-messze meglát egy icike-picike embert, csak akkorát, mint bokor alján a szentjánosbogár. Megy tovább feléje, az alak nő, akkora lesz, mint a fűszál; újabb millió és millió mérföldek után mint egy fa, mint valami torony, mint egy magányos hegy. Aztán még nagyobb lesz, hozzá képest az óriás lesz lassankint mint a torony, aztán mint a fa, mint a fűszál.

De már akkor közel járt. Látta, hogy az alak mozdulatlanul áll, s hogy valami fényeset tart a kezében.

Aztán látta, hogy az a fényes valami Nap.

Akkor már káprázott is a szeme. A kalapja szélét legyűrve ment feléje tovább. Csak a lábát nézte.

Valami ezer esztendőt ment még, mikor már az alaknak a lába kisujját is oly temérdeknek látta, mint valami ködbe burkolt végtelen hegységet. Még egynéhány millió mérföldet kellett volna megjárnia, hogy eléje jusson, de a Nap melege mázsányi zsírceppeket olvasztott a bőréből.

Letérdelt hát és kiáltott:

— Uram!

A hangja mennydörgésként szállt a szellemhez a világtérben.

Borzalmas világdörgés volt rá a felelet:

— Mit kívánsz?

Ég és Föld rengett e dörgéstől, mint villa hegyén a kocsonya. A csillagok úgy remegtek, mint a rezgőfű gombjai. A távolban egy üstökös darabokra mállva, szállingózott alá.

Az óriás térde egy hétig reszketett s a foga még azután is vacogott. Csak nagy pihenés után bírt ismét megszólalni:

— Te vagy-e az Isten, az én jó öregapám?

A szellem azonnal válaszolt:

— Nem.

Az óriásnak egy hónapig reszketett a teste és zúgott a füle az újabb dörgéstől. A mennyboltozat ingott, mint a széltől megfújt sátor. A csillagokból sok lehullott, mint a megrázott almafáról a gyümölcs.

Az óriás csak a hónap végén szólalhatott újból:

— Hát ki vagy te, aki a világ végén állasz és a napot tartod a kezedben?

A szellem felele:

— A világ végén? Talán az elején?

És kis szünet után folytatta:

— Én különben is Isten urunknak csak a legparányibb szolgácskája vagyok.

Az óriás egy esztendeig remegett és siketkedett e válasz hangjának erejétől, de akkor mégis összeszedelődzködött és felkiáltott:

— Legparányibb? Hát mekkora ő, ha te vagy a legparányibb?

A szellem tűnődve nézett maga elé s vállat vont:

— Nem tudom.

(A. T. M.)

A mondottak meghatározzák a *szimbolikának* azt a nemét is, amellyel Gárdonyi fantáziája a világot tükrözi. A szimbolika szót itt természetesen abban a legáltalánosabb értelmében használjuk, amelyben minden művészi alkotásnál szükségszerűen szerepel. Ebben az értelemben a szimbolika azt a pluszt jelenti, amit a művész a nyers valóság képéhez hozzáad, a jelentést, amellyel a létet értelmezi; a művészi stilizálásnak és eszményítésnek azt a belső törvényét, amely a művész lelkében a magával hozott adottságokból és élményekből kialakult. Ebből a szempontból Gárdonyi korának irodalma a naturalisták tudatosan lemondó, csak természetmásoló törekvésétől a Komjáthy-féle tudatosan

szubjektív pantheizmusig igen tarka skálát mutat. Gárdonyi helyét ebben a skálában a természetérzékénél mondottak jelölik ki. Egyrészt tudatos és ugyanakkor mély intenzitással átélt keresztény-buddhista panentheizmusa, másrészt szemléletének alapvető, naiv realizmusa meglehetős határozottsággal megszabják szimbolikájának törvényét, és biztosítják annak mind egészséges világosságát, mind elmélyülését. Világérzése megóvja a fotográfus-irodalom sekélyességétől; szemléletének friss realizmusa a féktelen idealizmus talajvesztettségétől, elmosódottságától vagy allegórikus hidegségétől. Az ő szemében a valóság van is, jelent is. A dolgok és emberek határozott körvonalakkal megrajzolva állnak magukban, egyéni létük teljes gazdagságával különülnek el a környezettől, de ugyanakkor össze is függnek egymással és mindennel. Az önértékű, egyedi, de ugyanakkor mégis alárendelt rész magától értetődésével kapcsolódnak bele a világrend egységébe és ezzel a bekapcsolódásukkal értelmezik is magukat és a világot: jelentést hordoznak. Az ábrázolás és az értelmezés, a világkép és a világnézet: így a legművészibb szimbolikával szerves egységben jelentkezik; a felvetett probléma önmagát oldja meg, nincs szükség kívülről való értelmezésre.

Olyan gazdag és oly hosszú időre terjedő költői pályán, mint a Gárdonyié, a szimbolikának ez a művészi tisztasága természetesen nem érvényesül mindig zavartalanul. Vannak példák a két szélsőségre is. Az elsőre, a naturalista stílustörekvés önmagáért való ábrázolására főként korábbi írásaiban találunk ilyeneket. Az olyan zsánerképek például, mint *A festő falun*, vagy az olyan jelentéktelen ötlet-novellák, mint a legtöbb apró tárcája, alig látszanak többet nyújtani, mint az életképnek önmagáért való kedves jelentéktelenségét. De azért legtöbbször még ezekben is van valami plusz, ha más

nem, legalább a falusi levegő friss életillata és ebben a költő intim, lírai érzése (mint *Az én falum* idevágó darabjaiban). Máskor a jelentéktelen életkép a maga súlytalanságában is életigazságot példáz *(A két menyasszony)*. Érdekes, hogy ebben a nemben mind a két művészietlen szélsőség érintkezik: a jelentéktelen életmásolás banális tanulságot hordoz, amely — mint a most idézett példa mutatja — csak úgy van ráakasztva kívülről. A másik szélsőség (egyenesen célzatos, mondanivalók hirdetésére készült alkotás) előfordul az író egész pályáján, de nagyobb arányokban mégis pályájának végén jelentkezik. Két kötetre való parabolaszerű írása (az *Arany, tömjén és mirha* és a *Boldog halál szekere)* főképen ilyeneket tartalmaz. Műveinek legnagyobb részében azonban az előbb jellemzett művészi szimbolika érvényesül. Az élet jelenségei egyszerű, konkrét valóságukban teljes egyéni határozottsággal jelennek meg előttünk, de nincsenek kivágva a nagy egészből és óvatosan keretbe ragasztva, hogy alkalmasak legyenek a mikroszkóp alá. Embereinek, rajzainak, történeteinek mindig van távlata, horizonja. A legkisebb részlet is mindig érezteti belső, misztikus összefüggését az univerzummal. Merőben idegen neki a gyökértelenségnek, levegőtlenségnek az a sívár laposssága, amely a következetes naturalizmus regényeiből olyan nyomasztó szegénységgel ül meg bennünket. Az ő világában hegyek vannak, amelyek égbenyúlnak; eleven szél jár benne, amelyről nem tudni, honnan fú, de életet hoz és egészséget; égboltja van, amely hív és húz és határtalanná tágítja a tekintetet, és csillagai, amelyek a végtelent mosolyogják. A nélkül, hogy megszűnne józan realistának, sőt detail-megfigyelőnek lenni, alakjai, történetei szimbolummá tudnak nőni. Az élet törékenységének, a halál kegyetlen misztériumának kevés olyan megrázó szimbolumát ismerjük, mint az ő *Kék pilléje*.

A *Két vándor* például a mellett, hogy utólérhetetlenül igaz, eleven és bájos rajza az életében először a szabad természetbe került városi kisgyereknek: furcsán és esetlenül vitatkozó villamos-utasainak beszélgetésében és végső sorainak művészi befejezetlenségében valóságos kis teodiceát ad.

Az ábrázolás és a jelentés összekötésének ez a szerves, belülről kinőtt formája szintén többféle alakot ölt. Akárhányszor csak magának a cselekménynek alakulása hordozza a mondanivalót, példázza célzatosság nélkül az igazságot *(A kapitány)*, máskor az író megmondja ugyan (például a bevezetésben), amit a történet lelkének érez, de ez a figyelemfölhívás voltaképen fölösleges, mert a mondanivaló nem külsőséges tanulságként csatolódik a műhöz, hanem belülről, magából a cselekményből nő ki művészi szuggesztióval. Ilyen például *A láthatatlan ember* alapgondolata, amelyet az író így formuláz a bevezetésben: „Az embernek csak az arca ismerhető, de az arca nem ő. Ő az arca mögött van. Láthatatlan." Ilyen fölösleges rámutatást bocsát előre az *Ida regény*ének előszava is.

Sötétben állunk néha, magunk se tudva, hogy kerültünk belé. Csak meresztgetjük a szemünket, csak tapogatódzunk, bizonytalankodunk. És a szívünk hüledez.

— Merre?

S véljük, hogy semerre.

Csak tapogatódzunk. Lépünk. Meg-megállunk vakul. Fejünk felett talán kőszikla csügg? Lábunk előtt talán farkasverem vagy szakadék tátong? Talán kígyóra lépünk? Szívünk remeg, mint a nyárfalevél.

— Istenem! . . .

De mennünk kell, hogy kijussunk valamerre. Hát lépünk, bizonytalankodunk tovább és tovább. Az iránytalanságban. Vakon. Dermedezve. Tapogatódzva. Szemünket olykor könny önti el. Szívünket olykor elszorítja az aggodalom. Aléldozunk.

— Hova jutok?!

S nem érezzük a sötétségben, a bizonytalanságban, a veszedelmek között, a Halál el-ne-csussz ösvényén, nem érezzük, hogy egy láthatatlan jóságos kéz van a kezünkön. Vezet.

Vannak esetek, amikor magának a regénynek egy-egy fontos alakja kíséri a cselekményt megjegyzéseivel; a mese nyugvópontján a költő szólal meg egy-egy szereplő személye ajkán és értelmezi a lejátszódó cselekményt. Így *Szunyoghy Miatyánkjá*ban a detektívvel beszélgető Szunyoghy szivar vagy feketekávé mellett mondja el az eddig lepergett cselekményhez fűződő nézeteit és példázza bennük az író filozófiáját. Ez az értelmezés akárhányszor csak egy jelentéktelen megjegyzés vagy mellékmondat alakjában hangzik el *(A kék pille)*, máskor tréfás mondás *(Hosszúhajú veszedelem)*, levél *(Te, Berkenye)* vagy vízió *(Isten rabjai, Kövi rózsa)* alakjában van beleszőve a cselekménybe. Ismét máskor magának a cselekménynek megszakítatlan természetességgel haladó folyama hoz magával egy-egy motívumot, amely szimbolumként foglalja magában az író mondanivalóját. Így a biblia szereplése *A falábú emberben*, a hervadt cserlevélen áttört ibolya a *Mi erősebb a halálnál?* című novellában, a *Kürt* a hasonló című regényben. Gárdonyi művészete azonban még ilyen szimbolumokra sem szorul; pusztán a teljes realizmussal megrajzolt cselekmény atmoszférájával, a láthatatlanul ható líraiság mélyről jövő sugárzásával is meg tudja éreztetni a nagy összefüggéseket, a külső cselekmény belső értelmét *(Az öreg tekintetes, A két vándor, Mikor a csősz ünnepet csap, Bódi meg a huga, A Boldog halál szekere* stb.).

Gárdonyi fantáziájának naiv realizmusán és líraiságán kívül még egy harmadik tulajdonsága is van: valami érdekes, *sűrítő, koncentráló jellege.* Nem szeret sokáig időzni egy dolognál. Egy-egy tárgynak, személynek, jelenségnek egy-két vonása erősen megragadja, a többi nem érdekli. A képek felidézéskor és ábrázoláskor ezzel a néhány erősen megfigyelt és erősen bevésődött vonással rekonstruálódnak lelkében, az egész életérzés, amelyet keltettek benne,

ebbe a néhány vonásba sűrűsödik össze. Ez erősen stilizáló jellegűvé teszi ábrázolását. A dolgok vonásai közül sokat hágy el, keveset emel ki, de ezt a keveset oly szuggesztív erővel adja vissza, hogy az egész életszerűség hiánytalan illúzióját kelti. Ez a sűrítés, ez az erős stilizálás nemcsak természeti képeiben és emberábrázolásában jelentkezik, hanem kompozíciójában és prózájában is; mindenütt gyorsaság, kevés-szavúság, egyszerűség, koncentrált erő.

Ebben a sűrítő fantázia-működésben lehetetlen észre nem venni a magyar vonást, sőt egyenesen a népköltészet hatását. Mintha a népi mesemondót hallanánk, akit mindig a fődolog tart izgalomban; figyelme elszóródás nélkül csügg a főalakon, kitérés nélkül halad a kifejlet felé, nem érdeklik a másodrendű dolgok. A népmese sűrített világa ez, ahol három nap egy esztendő; ahol sem a mesélőnek, sem a hallgatónak nincs türelme hosszan időzni egy dolognál; ahol a mesélőnek összefoglaló, mellékeseken átsiető, csak az érdeklődés főpontjait megvilágító elbeszéléséé a főszerep, és ebbe az elbeszélésbe csak ritkán vegyül szűkszavú párbeszéd, még ritkábban vázlatos, csak a legérdekesebb részletekre vonatkozó leírás. Máskor — főleg nyelvi megjelenésében — a népdal stílusára emlékeztet ez a koncentrált előadásmód. Schöpflin Aladár is rámutat erre a jelenségre, mikor azt mondja, hogy „a népdal líráját transzponálja át elbeszélő költészetté".[11] Ez a jelenség azonban sokkal mélyebb összefüggésekből táplálkozik, mint ez az egyszerű formula sejtetné. Nem tudatos transzponálásról, elméletileg kigondolt stílustörekvésről van itt szó, hanem Gárdonyi fantáziájának egy alapvető tulajdonságáról. A népdal szimbolikája, kompozícióbeli, stílusbeli, előadásbeli formája a legnagyobb mértékben megfelel Gárdonyi fantáziája működésének. A népdal legjobban szeret egy naiv egyszerűséggel odavetett

helyzet konstatálásából kiindulni; ehhez lírai sóhajtás, fölkiáltás vagy naiv megszólítás, esetleg párbeszéd formájában szövi hozzá a lírai tartalmat. Nem véletlen, hogy Gárdonyi költeményes köteteiben oly nagy számmal szerepelnek népdalutánzatok és hogy másnemű verseiben is túlnyomó a népdalszerű hang. Egy határozott hangnemnek vagy stílusformának egy költőnél való túlnyomó előfordulása mindig mély belső törvényszerűségekre világít rá. Ez a népdalszerű szerkesztésmód a maga világos, határozott, egészségesen érzelmes ritmusával meglepően simul Gárdonyi képzeletének dinamikájához. A szemlélet naiv realizmusa, amelyből minden kisebb alkotása és a nagyobbaknak minden önálló részlete kiindul, rendesen egy helyzetnek vagy egy alaknak rövid, de hatásos, konstatáló odavázolásával indítja meg az alkotás folyamát. Alig csendül azonban fel az első akkord, rögtön belevegyül az alaphangba a költő lirikumának zengése; a gyorsan következő párbeszédet vagy a meginduló cselekmény előbukkanó motívumait a mondanivaló heve, az érzés belső melege színezi, de ugyanakkor éppen az érzés eleven erejénél fogva gyorsítja is. Az első mozzanat világosan megfelel a népdal kezdő képének, a második a népdalstrófa második felének. Minthogy azonban mindkét mozzanat — a szemléleti és a lírai — egyaránt erős és egyaránt mindig éber a költőben, azért vagy összevegyülten jelentkeznek az alkotásnak minden egyes pillanatában, vagy az egyes szemléleti és lírai motívumok váltogatva követik egymást, a szerves élet vérkeringésének eleven tempójában. A fantázia gyors és meleg ritmusa egyik esetben sem engedi az egyik motívumot a másik rovására szélesen kiterjeszkedni. Alig vázolja föl a költő realista keze a lelkében fölmerült kép néhány erős alapvonalát, a lírai fantázia azonnal elönti a vázlatos képet a maga életérzésének ragyogó

színeivel. Alig helyezkednek el a képen ezek a nyugtalan színek, a költő lelkében már új, rokon kép asszociálódik az elsőhöz, s a képzelet dinamikája újra kezdődik. Íme egy példa: *Az én falum* II. kötetében van egy fölséges kép, az öreg Kerülő-Szabó halála *(Csak már a Pesta jönne!)*. Az egész darab remekműve ennek a népi-művészi, balladás, sűrítő művészetnek. Íme az utolsó két lap: Az öreg meggyónt-áldozott. Fekszik az ágyon és várja a fiát. Megpróbálom feltüntetni a képzelethullámzás gyorsan gördülő ízeit:

I. íz. Az öreg arca sárga, de nyugodt. A szeme félig be van húnyva.

II. íz. Már ő ezzel a világgal nem foglalkozik többet. Ki tudja, mit lát a haldokló? Mert néz valamit, néz nyugodtan, mereven. A levegőben talán árnyékok jelennek meg. Usznak ide-oda, mint a jég a vízben. Talán már szólnak is hozzája s az öreg kezdi hallani.

III. íz. De im, az öreg egyet pillant és az asszonyokra fordítja a szemét:

— Csak már a Pesta jönne!

— Jön már, — felelik. Az erdőn dolgozott. Fát hordanak.

IV. íz. A nap kisüt a felhőkből s harmattá változtatja a zuzmarát a fákon. Besüt a pitarba is. Az öreg nézi a napfényes eget nyugodtan, mozdulatlanul, mellette az asszonyok ajkán susog a Miatyánk.

— Csak már a Pesta jönne!

V. íz. Végre lódobogás hallatszik s a ló megáll a kapu előtt. Pesta jött meg. Csak úgy jött, ahogy a munkában volt: kurta, avult, rongyos szűrben, kopott fekete bárányból süvegben. Barna, zömök ember. A bajusza most is egyenesre van húzva, mintha vasból volna.

VI. íz. Az öreg is ilyen barna, erősbajszú ember volt valamikor. Pesta is ilyen fehér, lógóbajszú öreg lesz valamikor.

VII. íz. Pesta leszáll. Nem szól senkinek. Neki se szólnak. Belép a pitarba. Leveszi a süvegét s az apjához térdel.

— Hát így van kend, édesapám?

— Így, — feleli bágyadtan az öreg.

Nézik egymást szótlanul.

Aztán az öreg fölemeli lassan és nehezen a jobbkezét és a fiának nyújtja.

— Isten áldjon meg Pesta!

— Isten áldja meg édesapám! — feleli a fiú, az öreg kezét a magáéba véve.

VIII. íz. Mennyi munkáról beszél az a két kemény kéz! Az egyik félszázad munkájáról, amely már elmult. A másik is talán félszázad munkájáról, amely még ezután következik.

IX. íz. Akar-e még mondani valamit az öreg?

Nem.

A fiú se mond neki semmit. Csak néz rá nedves szemmel.

És így nézik egymást, mignem az öreg szeme elhomályosodik.

X. íz. S a nagy csöndességben, a Miatyánk susogása között elballag az öreg lélek a másik világra.

Ez a sűrítő elv tehát voltaképen a két előbbi erőnek, a realisztikus szemléletnek és a lírai életérzésnek vegyüléséből áll elő, mint azok érvényesülésének dinamikája. Nem a népdal tanulmányozásából levont eljárási szabály, hanem a költő fantáziájának a népdalt alkotó magyar népi fantáziával való rokonságából fakad. Ez a sűrítő, leegyszerűsítő stílustörekvés tehát Gárdonyi legmélyebb adottságaiból származik. Gárdonyi azonban — mint az ilyen elmélkedő hajlamú íróknál gyakran megtörténik — ebből a hajlamából később elméletet szerkesztett. Volt idő, amikor bizonyos tolsztoji gondolatokból kiindulva, feladatként tűzte maga elé, hogy az irodalomban új irányt teremt, az „abszolút leegyszerűsítés" jelszavával. Alapgondolata, amelyre ezt az elméletet felépítette: Az a legérdekesebb, ami az emberi lélek legprimitívebb megnyilvánulása; ennek pedig legmegfelelőbb kifejezési formája a legprimitívebb, tökéletesen leegyszerűsített nyelv.[12] A természetéből folyó egészséges elvet aztán, mint ugyancsak gyakran megtörténik, főleg prózájában, nem egyszer túlzásba is vitte. Innen nyelvének helyenkint rideggé vagy mesterkéltté váló szűkszavúsága.

III.

Gárdonyi embere.

Gárdonyi költői világát fantáziájának ez a három mozzanata — a szemlélet naiv realizmusa, lírai színezet és stílussűrítés — magyarázza meg.

Naiv realizmusából folyik, hogy világának körét, alakjait, miljőjét élményei, éspedig elsősorban korai élményei szabják meg. Innen van, hogy alakjainak legnagyobb része főleg a falu köréből, a falusi élet egyszerűbb viszonyaiból kerül ki. Mindvégig elsősorban az jelenti számára a „világot", amit a gyermek és a tanító látott maga körül. Azok az emberek, azok az érzelmek, azok a problémák, amelyek a fiatal tanító számára az emberélet lelki tartalmát jelentették, mindvégig legigazabb és legtisztább embertípusok, a legfontosabb, legalapvetőbb, legemberibb életnyilvánulások maradtak számára. Innen származik vonzalma az egyrétű jellemek, az egyszerűbb viszonyok, a komplikálatlan problémák ábrázolására. Később megismeri és szívesen rajzolja a kisvárost is, a 80-as és 90-es évek társadalmának egyszerűbb bonyolultságú intelligenciájával. Ezt azonban minden nagyobb nehézség nélkül el tudta helyezni a lelkében már kirajzolódott ember- és világkép keretei közé. A vidéki intelligenciának és az iparosságnak gondolkodásmódja, érzésvilága, egész életfelfogása a társadalmi helyzetük különbözőségéből folyó és a realista szemléletű író számára

természetesen adódó néhány külsőségen kívül alig különbözik Gárdonyi parasztjainak lelkiségétől.

Ifjabb kritikánkban újra meg újra felmerül az a szembeállítás, hogy Gárdonyi a régi népszínmű, vagy a Jókai—Mikszáth-féle népiesség idealizáló módján rajzolja a falut, és a magyar paraszt reális rajzát Móricz Zsigmond adta először. Móricz Zsigmond nagy tehetségével kétségtelenül hatalmas magyar képeket teremtett és naturalizmusának nyers erejével nem egy értékes vonást adott a magyar paraszt irodalmi alakjához; de ő sem ment a naturalizmus eredeti bűnétől: egyoldaluan sötétre szinezett képei, spirituális elemet szinte elvszerűen kizáró, az életet majdnem kizárólag ösztönéletre, nyomorra, bűnre és sötétségre stilizáló népábrázolása alig jár közelebb a valódi művészi realizmus belső igazságához, mint a régiek ellenkező irányban idealizáló eljárása.

Gárdonyitól távoláll mindkét szélsőség, az ő falujában örülnek is, sírnak is. A kedves iskolásgyerekek, a kedélyes Tóth Antalok és egyéb vidám alakok *(A nagy eff, A bányász)* mellett ott vannak a sötét mozzanatok is: a szerencsétlenség, a nyomor, a bűn *(Erdei történet, A dugóhúzó, A mottó);* az idill mellett a tragikum *(A csonttorkú ember),* sőt a tragikomikum is *(Mikor a csősz ünnepet csap).* Hogy mindazáltal a harmonikusabb színek uralkodnak falusi világában, ennek oka a realista megfigyelő mellett bennerejlő idillikus hajlamú lírai költő.

Emberszemléletének ez a realizmusa egyik legnagyobb ereje az elmult korok feltámasztásában is. Ebben megint magyar tulajdonságot kell látnunk, amely Gárdonyi emberábrázoló módját Arany Jánosénak teszi közvetlen testvérévé. Nem egyszer megállapították, hogy Arany János húnjai a hún époszokban, középkori magyarjai a Toldi-trilógiában: voltaképen korabeli népi alakoknak a multba

való visszavetítései. Ugyanezt el lehet mondani Gárdonyi történeti alakjairól is. Attila városának húnjai nemcsak azon a nyelven beszélnek, de azon a módon gondolkodnak, éreznek is, amelyen *Az én falum*-beli Kevi Pálok, Duli Péterek, Pöhölyék, Baracs Imrék vagy sánta Bodók; a *Dávidkáné* Kis Andora lelkének lényeges vonásait tekintve, mindenestül ugyanaz a magyar legény, mint az *Aggyisten, Biri* Amerikát járt Kelesse Palija; a középkori Jancsi fráternek valójában csak a fehér csuhája különbözik a *Bibi* Lukács papjának fekete reverendájától.

Gárdonyi művészi ambíciója azonban nem érte be ennek az eleven, de aránylag szűkkörű világnak rajzával, hiszen legfőbb írói becsvágya épen arra sarkalta, hogy minél több és változatosabb emberi alakot teremtsen. Bizonyos keserűséggel emlegette olykor,[1] hogy egy elterjedt irodalomtörténeti kézikönyv szűkkörűnek minősítette fantáziáját. „Hát csak abban látszik meg a fantázia, — mondotta — hogyha valaki Jókai módjára mindenféle lehetetlen meséket gondol ki? Nem inkább az mutatja-e az igazi művészi fantáziát, hogy hány igaz emberalakot teremt?“ Tudjuk, hogy még Göre-könyveire is, melyekre különben nem volt nagyon büszke, önérzettel szokta megjegyezni, hogy egészen eredeti, semmiféle mintára nem támaszkodó alakokat alkotott bennük.[2] Ennek a tudatos emberalkotó törekvésnek tulajdonítható, hogy Gárdonyi egyre szélesítette, gazdagította alakjainak körét, új meg új miljőket iparkodott hódítani művészete számára. Így terjeszti ki a maga körét a városi és a fővárosi életre *(Az öreg tekintetes, Ábel és Eszter, Az a hatalmas harmadik)*, sőt a világvárosok *(Ida regénye)*, a világfürdők *(A zöld szfinksz)*, sőt az amerikai magyarok életére *(Aggyisten, Biri)*. Háttérül veszi a jelen és a régmult világán kívül, az abszolutizmus

korát *(Te, Berkenye)* és a régi Pestet *(Ábel és Eszter)*. De nem irtózik a világháború, sőt az utána következő forradalmas idők festésétől sem, és művész tud maradni ezekben is *(A kapitány, Bibi)*. Szívesen keresi az irodalmilag még ki nem aknázott érdekes miljőket *(A kürt, Ida regénye, Leánynézőben, Falusi verebek)*, meghódítja a vakok *(A kertésznek csak egy leánya volt, Két katicabogár, Leánynézőben)*, a siketnémák *(A kapitány)*, a nyomorékok *(A kisgróf)*, sőt a tüdővészesek *(Kiki a párjával)* világát. Különös szeretettel foglalkozik a különc, bizarr, furcsa emberekkel *(A zöld szemű szfinksz, Átkozott józanság, Ne áss temetőben, Te, Berkenye, Bibi)*. Fantáziájának alapvető realizmusából következik azonban, hogy a bonyolultabb lelkű, modern ember lelkivilágát (amelyet mindig csak kívülről nézett, a falusi ember szemével) nem rajzolja azzal a gazdag valószerűséggel, mint az egyszerűbb emberekét. Sem a falusi tanító Gárdonyi, sem a redakciók szobáiban falusi idegenséggel mozgó fölborzoltlelkű, kritikus-szemű újságíró, sem az egri remete: voltaképen soha sem volt városi ember. Abból, ami a falusi ember világán túl eső lelkiség, Gárdonyi csak azt rajzolja igazi életszerűséggel, amit lelkiismeretes történelmi tanulmányai, vagy a maga egyéni életének belső élményei, elmélkedései során maga is átélt. Milyen halványak, elmosódók, a tipikus ábrázolás felé közeledők, például az *Ábel és Eszter*, *Az a hatalmas harmadik*, az *Ida regénye* vagy a *Te, Berkenye* mellékalakjai *Az én falumnak* vagy a történeti regényeknek a legalárendeltebb alakokban is élettől duzzadó világához képest!

Mindez azonban csak a mellékalakokra áll. A főalakok majdnem mindig, minden környezetben élnek, mert a költő vére buzog ereikben. A realista Gárdonyi mellett ugyanis lankadást nem ismerő éberséggel ott virraszt a lirikus Gárdonyi is. A kel-

lően fölkészült szem könyveinek jóformán minden lapján rábukkan az író jólismert arcára.* Az íróra ismerünk már abban az érdekes jelenségben is, hogy csaknem minden regényének és hosszabb lélekzetű novellájának a hőse egy-egy férfi, akit legszívesebben gyermekkorától vezet elénk (*Egri Csillagok, Láthatatlan ember, Isten rabjai, Te, Berkenye, Aggyisten, Biri*), de legalább is életének azon mozzanatától, ahol az egész életre döntő élmény elkezdődik (*Ábel és Eszter, Az a hatalmas harmadik, Ida regénye, Ki-ki a párjával*). Ez a hős, aki a legtöbbször első személyben mondja el a történetet (a líraiságnak legkülsőbb, legfoghatóbb jele!), rendesen alacsony sorsból feltörekvő ifjú, aki valami magasabbra veti a szemét, és akit ez a magasabb célkitűzés von fölfelé. A körülmények és a maguk belső deréksége következtében aztán rendesen lesz is belőlük valami. Ez a külső emelkedés azonban csak kerete, többé-kevésbbé világos szimboluma belső emelkedésüknek. Ezeknek a regényeknek belső vonala lelki fejlődésen, mélyülésen, világnézeti tisztuláson, érzelmi érésen viszi keresztül ezeket a nemes anyagból készült fiatal hősöket. Gergely diák szegény jobbágy-gyerekből lesz az ország egyik első leventéje, ügyetlen, kapkodó, félszeg, de derék kisfiúból: külsőleg, belsőleg megelé-

* Persze, mihelyt olyan természetű az alak, hogy lelkisége lényegesen bonyolultabb a költőénél, ábrázolásán rögtön megérezzük a bizonytalanságot, vagy az erőszakos leegyszerűsítést, Lukács pap alakja például minden kedvessége mellett is papiros jellem; csak a költőnek szükséges, vele rokon vonások élnek benne; az író semmit sem tud éreztetni abból a bonyolult értelmi és érzelmi világból, amelyet a teológiai-filozófiai iskolázás és a szemináriumi nevelés szükségképen kifejleszt a papi lélekben. Lukácsnak csak a hivatala papi a regényben: lelke semmiben sem különbözik a költőnek attól a számos, szegénysorsú fiatal emberétől, akik úri családoknál nevelősködnek (*Szunyoghy*).

gedett, boldog családapa. Zéta szegény rabszolgaként mutatkozik be a följegyzések elején, és mikor bevégzi jegyzeteit, nemcsak gazdag és tudós úr, a császár barátja, hanem megállapodott gondolkodású, elcsitult érzésű életbölcs. A fehérvári kertész árvája mindenütt ott lábatlankodó kis parasztgyerekből, a maga szerzetesi pályáján és szívbéli regényén át a szent királyleány emberfölötti áldozatát megértő, kongeniális lélekké mélyül. *Ábel* nemcsak értelmileg művelődik ki a regény folyamán, hanem a belső rezignációra is eljut lemondó szerelmében. *A hatalmas harmadik* hőse belső lázongásokon keresztül, házasságának külső rendezetlensége mellett is lelkileg révbejut. Az *Aggyisten, Biri* Pistája is belsőleg válik alkalmassá a boldogságra. Lukács pap lelkén pedig az egyéni és közéletnek majdnem minden problémája egyéni élményhullámok alakjában vonul át, hogy végül a bölcs, vallásos megnyugvás és az apostoli szeretet magasságában végezze: körülbelül ott, ahová belső fejlődése végén a költő eljut. Ime: Gárdonyi regényeinek lírai tartalma. A főalakok sorsának alapvonala többé-kevésbbé mindig a költő sorsa vagy legalább annak egy részlete.

De nemcsak sorsukban, hanem jellemükben is többé-kevésbbé ráismerünk az író fővonásaira. Olyanféleképen vagyunk evvel, mint mikor nagy lírai lendületű festők portrét festenek; az ábrázolt alapvonásaiban megérzünk valamit az ábrázoló művész vonásaiból is. Főleg azok a vonások mutatnak ilyen közös lírai eredetre, amelyek az alakok jórészében közösek. Ilyen elsősorban az okoskodásra, az életigazságok hirdetésére való hajlamuk. Zétának és Lukács papnak, Ábelnek és Szunyoghynak, a *Hatalmas harmadik* hősének, a *Krisztus bankója* ügyvédjének, a *Szenvedni akarok* riporterének ajkán újra meg újra fölcsendülnek ugyanazok a gondolatok, amelyeket az író szubjektív természetű megnyilat-

kozásaiból, leveleiből, ceruzajegyzeteiből, önjellemző nyilatkozataiból, szándékoltan célzatos paraboláiból, vagy *Az én falum* és a *Mai csodák* leplezetlenül lírai darabjaiból ismerünk. Ez az okoskodó hajlam áterjed a főhősökről a mellékalakokra is, az *Egri csillagok* Tinódyja, a *Láthatatlan ember* táltosai, az *Isten rabjai*nak Ábris barátja, a *Bibi* Péter ura, az *Átkozott józanság* mérnöke, a *Két vándor* hivatalnoka és annyi más alak éppen olyan józan okoskodással hirdetik a művész életszemléletét, mint az elsőrendű hősök. Még a nőalakokra is átragad az okoskodásnak ez a mély hajlandósága. Az *Átkozott Józanság* Adriája, a *Hatalmas harmadik* hősnője szintén Gárdonyi világszemléletének szószólói. Még olyan kedves, derűs vígjátékban is, mint az *Annuska*, még olyan alárendelt jelentőségű mellékalakok is, mint Vas kántor, el-elejtenek egy-egy mély melancholiájú, Gárdonyi-féle igazságot: „A szívet azért adta az Isten, hogy szenvedjünk vele".

Mert szenvedni nagyon tudnak a Gárdonyi hősei. Ez a csendes, rezignált, a lázongás erejéig csak ritkán hevülő, akkor is csakhamar csendes melancholiába kicsengő szenvedés a másik családi vonása Gárdonyi alakjainak. Rendesen fiatal, az élet számára alig hogy kinyílt lelkek, akik naivul szomjazzák az életet, a boldogságot; aztán hirtelen rájuk szakad a szenvedés. Szegénység, árvaság, háború, az élet köznapi nélkülözései, de legtöbbször a szerelem hozza rájuk. Ezekre a fiatal, érzékeny, szűzies, de eleven vértől duzzadó, egészséges, naivul érzéki fiatal lelkekre úgy csap le a szerelem, lassú természetességgel ébredve, de a sodró vihar gyorsaságával erősödve, végzet módjára. Elszédíti, átjárja, magával ragadja és csaknem mindig boldogtalanná teszi őket. Kevés boldogságot, sok fájdalmat hoz. A Gárdonyi-hősök szerelme mindig tiszta; ha olykor nem is tud elférni mindenestül az

erkölcs megszentelt formái közt, akkor sem vét a lelkükben lakozó érzékeny erkölcsiség mély szemérme ellen. A korabeli irodalom erotikája, az úri morál léhasága teljességgel hiányzik belőle. Lelkének ez ez az eredendő mély szemérmessége, amely azonban érzéki erőtől meleg hús-vér természetet lelkiesít át, szintén Arany Jánost juttatja eszünkbe. A szerelem újjongó boldogságát épúgy nem ismeri, mint tragikus pátoszát. A végzetszerűség komolysága, amely ezeknek a halálraítélt szerelmeknek sodró erejében mutatkozik, Gárdonyi alakjainál nem ütközik drámai akaratok ellenállásába. Az ő alakjai meghajlanak és lekonyúlnak ez előtt a vihar előtt, mint a virág a szélben. Hosszú epedés, rövid, szűzies, a válás sejtelmétől átreszketett idill, hosszú gyötrődés, csendes, melancholikus emlékezés: legtöbbször ez a szerelem története Gárdonyinál.

A szenvedés azonban Gárdonyi alakjainál az életnek nemcsak alárendelt mozzanata, hanem életük főeseménye, legalább is egy bizonyos időben: életük tartalma. Ezek az emberek ugyanis elsősorban belső életet élnek. Passzív, szenvedőleges lelkek. Az életet inkább szenvedik, mint alakítják. Akaratlanul, a legtöbbször váratlanul kerülnek bele a külső események sodrába, a fátumszerűen lecsapó szerelem sodró szelébe és vitetik magukat, többékevésbbé akaratlanul, a kikerülhetetlen cél, a szenvedés felé, amelyet nem akarnak, nem ismernek, legföljebb félig öntudatlanul sejtenek. Van abban néha valami kábulatszerű, ahogy sodortatják magukat. Ahogyan a félálom derengő tudatosságával, mintegy kívülről szemlélik a velük történő eseményeket. Nem hiába szereti Gárdonyi olyan feltűnően az álom-motívumot. A legtöbb regényében alkalmazza; novelláiban, mégpedig leginkább azokban, amelyek szemmelláthatóan legjobban a szívéből szólnak *(Szenvedni akarok, A kövi rózsa, Álom*

és ébredés, A szamaritánus álma, Kendő vagy mi), nem egyszer középponti szerepet juttat az álomvíziónak. Páratlan finomsággal tudja rajzolni azt a félálomszerű állapotot is, amelyben a nagyon fáradt ember, a lábadozó beteg látja és érzi a világot (Zéta gyógyulása a *Láthatatlan emberben*; érzései a katalauni csatatéren). Ez a passzívitás nyilatkozik meg abban a hosszas tépelődésben, amely ezeknek az embereknek a lelkében a cselekvést megelőzi. Hosszasan hánytorgatják lelkükben a lehetőségeket, de nem azzal a raffinált önelemzéssel, amellyel pl. a modern francia regényben találkozunk; inkább olyanforma naiv okoskodással, amilyennel a tengerbe zuhant Odysseus fontolgatja úszásközben a ráváró lehetőségeket, mielőtt a phaeákok szigetére kivetődik. Ez a fontolgatás, tépelődés ritkán is végződik döntő elhatározással. A döntést rendesen rajtuk kívül álló ok idézi elő. Szerelmes ifjainak tépelődését legtöbbször a leány határozottabb föllépése dönti el. Ábel és Eszter szakítása a leány lemondó akaratának műve. Kún Andor még nincsen tisztában elhatározásával, amikor Dávidkáné készen van a döntéssel: „Vigyen el magával. Menjünk el együtt." Máskor, a passzív embert oly nagyon jellemző módon, a tépelődés kellős közelében mintegy erőszakos rándítással lökik le magukról a habozás szorító köteleit és egy hirtelen, váratlan elhatározással döntő cselekedetet visznek végbe, amely nincs semmi látszólagos összefüggésben az előtte végigküzdött lelki harccal, hanem gyors, vulkánszerű kitöréssel robban elő a lélek ösztönös mélyéből. Így határozza el magát Zéta, hogy szakít egész jövőjével és a húnoknál marad. Így veti bele Lukács pap a veszedelmes kéziratot a tűzbe, bár ezzel karrierjének vágja el útját. A *Hosszúhajú veszedelem* tizedik agglegénye először látja Ilkát; a lány rámosolyog.

„Oly mondhatatlanul bájos volt azzal a vállfelvonással, szelíd mosolygással, azokkal a kéktüzű csillagszemekkel, hogy remegni éreztem a szívemet. Azt mondják, a szívnek is vannak hangjai. Nohát, az én szívemnek volt abban a percben. Az én szívem kiáltott: *Ezt a leányt én elveszem feleségül*" (Finum Ilka).

Egy másik alakja viszont ilyen egy-pillanat alatt szakít menyasszonyával:

„Nekem magamnak is különös volt, hogy úgy egyszerre . . . Nem készültem rá. Csak abban a pillanatban, hogy Ildának olyan leereszkedően bólintott, *egyszerre megfordult az érzésem iránta* (Két szék között).

Ezek az emberek szenvednek is ennek a passzivitásnak súlya alatt, semmi sem olyan nehéz nekik, mint tudatosan döntő elhatározásra jutni. Természetük a halogatás; örülnek, ha ürügyet találnak a döntés elhalasztására; megkönnyebbülten lélekzenek föl, ha a körülmények határoznak helyettük. A *Hosszúhajú veszedelem*nek jóformán valamennyi agglegény-elbeszélése példa erre. Szinte a groteszkig túlozva mutatja a Gárdonyi-hősöknek ezt a vonását a *Vallomás* című hosszú novella, amelynek voltaképen egyetlen tárgya egy szerelmi vallomás, de az indító, sürgető, kényszerítő motívumoknak, a külső körülményeknek és a lány kezdettől fogva elszánt akaratának egész kötetre terjedő küzdelmére van szükség, míg a hős az utolsó lapon eljut idáig:

„Az ajka már annyira remegett, mint a nyárfalevél. A melle zihált, mintha a szó megrekedt volna a torkán.
— Hát — kezdtem, hogy szájába adjam a szót.
— Hát . . .
— Azt akarja mondani, ugye, hogy engem szeret?
Akkor végre, mint a pezsgős palackból ahogy kilövődik a dugó, szakadt ki belőle a vallomás:
— Azt!"

Természetes, hogy az ilyen emberek voltaképen mindig magánosok: ebben is az egri remete arcának

vonásait hordják. Magányban szeretnek élni. Szinte megható, milyen naiv könnyedséggel képzeli el az író, hogy emberek csakúgy egyszerűen *eltűnnek* az életből: kivonulnak a társadalomból (Szunyoghy, a *Hatalmas harmadik* emberpárja, Lukács pap, Kúnék a *Dávidkáné*ban). Mennyire nem életmásolás, hanem líra ez: a költő remeteéletének vetülete a művészet síkjára. Igazi énjük a befelé élő ember; a külső események csak úgy elfolynak mellettük vagy átfolynak rajtuk. Kívül vannak a világon. Jancsi fráter a kolostor kertjéből, Lukács pap a plébánia kis szobájából, az öreg tekintetes a padlás-szobának ablakából, Ábel a könyvesbolt kirakata mögül, Attila a toronycella magasából nézi a világot. Ida, a zárdában nőtt lélek idegen magányosságával jár az emberek közt. Zéta egész élete egy nagy monológ. Igazi életük a gondolkodás és érzés mikrokozmoszában folyik le. Ezt a belső cellát úgy hagyják el ideig-óráig, hogy egy-egy rövid találkozón összekössék sorsuk vonalát a másikéval (Ábel, Zéta, Lukács pap) vagy legalább messziről láthassák azt (Jancsi fráter, az *Aggyisten, Biri* Palija), akivel tele van a lelkük. Ami ezen az állandó belső életen és ezeken a rövid, derűs vagy fájdalmas intermezzókon kívül van, az élet egész külső kerete, munkája, más emberekkel való viszonyok, mind nem fontos előttük, mind háttérbe szorul a regényekben is. Az alakok énjüknek jóformán csak egymás felé fordított felét élik, de azt is inkább befelé, magukban. Amit egymásnak mondanak, ritkán fejezi ki igazi belsejüket, életüket. A belső élet kifejezhetetlensége szürke, nem egyszer banális szavak mögött húzódik meg. Arra, ami lelkük legmélyén, még inkább ami a másiknak, a végzetükké lett léleknek mélyén van, csak egy-egy nagy, sorsdöntő pillanatban eszmélnek rá (mint Zéta Emőkének és Dsidsiának szerelmére Attila temetésekor); vagy az életnek egy-egy ritka, ünnepi órájában, az

éjszaka csendjében („csak éjjel szép az élet!" — sóhajtja Eszter), egy-egy magányos sétán, amikor nincs is szükség beszédre, hogy a rokonlelkek megérezzék egymást.

Mindezek természetesen elsősorban azokra a férfialakokra állnak, akik már mivoltuknál fogva is alkalmasak, hogy a költő lelkének megnyilatkozási formái legyenek. Gárdonyi nőalakjai más módon éreztetik költőjük lelkének líraiságát. Friss realizmusa nőalakjaiban is egyéneket alkot, akik mind különböznek egymástól és sohasem mosódnak el a típus általánosságába (talán csak a harmadrangú alakok, pl. az elhízott, elprózaiasodott, kellemetlen anyósalak, másolják egymást és a típus konvencióját). Mégis: leggyakrabban ismétlődő, legnagyobb szeretettel rajzolt leányalakjai minden egyéni különállóságuk mellett is feltűnő rokonságot mutatnak. Lehetetlen észre nem venni bennük egy határozott és mindig jelenlévő női eszménynek következetes biztossággal kirajzolódó körvonalait. Ez a leányalak csak a nagy, döntő élmény után alakult ki lelkében, a kilencvenes években. Azelőtt írt munkái — még a legmélyebből jövő költemények, sőt a férfialakok rajzában már duzzadó életelevenségű *Pöhölyék* is — csak konvencionális, szinte klisészerű leányalakokat rajzolgatnak, semmi élet bennük; semmiben sem különböznek a kor átlagos novellairodalmának megszokott sémáitól. *Az én falumtól* kezdve azonban több-kevesebb határozottsággal kezd kialakulni a Gárdonyi jellemző leányalakja. *Az én falum* utolsó novellájában (A paraszt leány), *Dávidkáné*ban, az *Egri csillagok*ban és a *Karácsonyi álom*ban itt is, ott is fölcsillan egy-egy jellemző vonása; a *Láthatatlan ember* Emőkéjétől kezdve aztán egészen a posztumusz írásokig jóformán minden munkájában megtaláljuk ennek a lelke szerint mindig-egy alaknak megragadó változatait. Külső megjelenésében min-

denekelőtt bizonyos törékeny finomság, valami *virágszerűség* jellemzi ezt az alakot. Ritkán szép a szó megszokott értelmében. Valami nyers, féligérett fanyarság árad belőle. Szépségét lényének belső tisztasága, a léleknek a testen átütődő ritmusa, belső vibrálása sugározza, a szem, a hang, a mozdulatok lírájában. Íme egyik képe:

„Képzeljetek el egy görögfrizurájú leányt, aki nyájas nagy szemmel csodálkozik reánk. S micsoda szemekkel! . . . Kedves, vékonyka hang, mint amilyen a Sacré-Coeurbeli halványkák hangja szokott lenni. De kellemes és meleg . . .

Hogy a lámpa rávilágított az arcára, megértettem, hogy miért volt a tekintete olyan bűvös hatású rám.

Képzeljetek el egy tizenhétéves Diana-arcot, gyöngét és fehéret, mint a babvirág. Képzeljetek hozzá puha, barna hajat, egyenes vonalú, vékony, fekete szemöldököt, hosszú, fekete, selymes szempillákat s a fekete szemöldök alatt, fekete szempillák között a legkékebb kék szemet.

Fekete lánynak kék szem!

Nohát, én láttam sok bódító szemű leányt, hiszen a Hangliban minden nyári délután országos kiállítás volt akkoriban a leányszemekből, de ha az az erdészleány a Hangliba lépett volna, minden más csillag elhalványult volna az övé körül.

S micsoda ártatlan, nyugodt apáca-tekintet!

Csak a keze nem volt olyan leányos, mint a hugaimé; valamivel nagyobb, erősebb volt, mint olyan archoz illett volna, bár formásan hosszúkás és fehér. Talán azért is viselt négyszeres sorú aranylánc-karperecet.

De láttam is én akkor a kezét! A szeme foglalt el, a szeme, a szeme! . . . *(H. V. II.)*

A *Hatalmas harmadik* Máriája:

Az a Nádszál-kisasszony abban a bokáig érő fekete szoknyában, az, barátom, nem csupán nő volt. Az, barátom, műalkotás volt; a Teremtő művészetére gondolok.

De hol az a festő, hol az a regényíró, aki le tudja írni azt a könnyű járást, azt a méltóságos testalkatot, amint ott mendegél az aszfalton s megszépíti az ottlétével az egész Körutat. Hiszen ez tünemény! Hangtalan zene! Élő költemény az emberi mozdulatok szépségeiről!

Az arca nem afféle, aminőt a rajztanárok szépnek mondanak, de nem is csúnya. A nyaka azonban hosszúkás, gyöngé-

den formás, mint a görög szobrok istenasszonyaié. És a lába, barátom, *Canova* faragott olyan lábat hízelgésből Bonaparte Paulinának, a Napoleon hugának. Ott van az a szobor a *Borghese*-palota márványcsarnokában, Rómában.

Sétáltak. Követtem őket andalogva. Gondoltam: szebb valamit úgyse láthatok Budapesten, mint ennek a leánynak a járását. Gyönyörködve szemléltem még a mellette haladó árnyékát is. Emlékezni akartam a járására sokáig.

Emőke:

Kis idő multán kilép egy finomarcú, tizenöt-tizenhat éves leány . . .

No, ha ez az, nekem bizony nem tetszik. Rútnak nem éppen rút, hiszen csupa finomság, mint minden surján leány, aki egészséges. De nem is szép. Nincs benne vér. Nincs, ami melegítené a ránézőt.

A tavaszi nap elősugárzott a fellegek közül és rásütött az arcára. A leány szürke strucctoll-legyezőt tartott a homloka fölé.

Az a mozdulata tetszett nekem. S egyszerre mégis szép leánnyá vált. A manó tudja, hogyan és miért kezdett tetszeni, de tetszett. Minden szép leányon van valami, ami megmarad az emlékezetünkben. Neki a szeme meg a szája volt olyan. Mintha a leány egész valója csupán azért jött volna elő a teremtés műhelyéből, hogy azt a két álmodozó, fekete szemet és azt a piros, formás szájat legyen kinek viselnie. Most is, ha rágondolok, a szeme és a szája van előttem.

— Anyám, — mondotta — én lovon mennék.

Olyan édes volt a hangja, mint a távoli furulyaszó.

A nézésünk találkozott.

Nem tudom, vizsgálják-e valamikor a tudósok az emberi szemnek a mélységeit.

Mi van azokban a mélységekben, hogy láthatatlan sugarak szállnak belőle elő? És miért más minden sugár? Miért hideg ebben a percben? Miért meleg a másik percben? Jégnek a sugara és tűznek a sugara. Néha simít, mint a bársony, néha szúr, mint a tövis, néha üt, mint a mennykő.

A leány nézett.

Én a sarkamig elzsibbadtam.

Máshol:

És ekkor lép ki a sátorból Emőke.

Csak az a ruha van rajta, amelyik előbb. A haját azonban hosszú, fehér, hátrahajló fátyol takarja.

Összefogja a fehér szoknya alját és óvatosan lépkedve, megindul.

Megindul felém! Énfelém!

Ha behúnyom a szememet, ma is látom, amint a két kis, piros csizma, tip-top, lépeget könnyedén, kedvesen. És az a barackvirág-szín finom arcocska, az a mélázó, szép, fekete szem, az a finom metszetű ajk . . . közeledik, közeledik felém, közeledik . . .

Lép, lépeget.

Mikor a beporozott útnak a sárosához ér, megáll. Megáll, mint az erdőn sétáló őz, s fölemeli a fejét.

Belemarkoltam a kosaramba és szórtam eléje a virágot. Rá se néztem, mintha nem is neki csinálnám, csak mentem előtte és a kosarat rázva, hintettem a virágot az út sarára.

Egyszer csak hallom, hogy közeledik . . . A virágon . . .

Akkor ránéztem.

Ő is felnézett, mikor hozzám ért. A szeme . . .

A nap így nyilal át az erdő lombjain. A lelkembe nyilalt a szeme sugara. S a lelkem egyszerre fénnyel és zenével telt meg. Néztem káprázó szemmel, boldogszomorúan. *(L. E.)*

Ellenállhatatlan erővel idézi ez az alak az ember emlékébe a kora renaissance-művészet leányalakjait: hol a sienaiak kifejezhetetlen lelkiségét (Szent Margit, Bibi, Adria), hol Botticelli fanyar édességű, epedő tekintetű, törékeny angyalait és mitológiai alakjait (Emőke, a táncoló Eszter), hol a firenzei quattrocento egyéb nagyjainak testiesebb, mégis magasabb életet sugárzó lenge nőalakjait. A naiv realizmusnak az a frissesége és ugyanakkor a lelkiségnek az a harmatos bája, amely a quattrocento művészetét jellemzi, egyáltalán erős rokonságot mutat Gárdonyi fantáziájával. Ez a rokonság seholsem érzik annyira, mint a nőalakok rajzában. A költő lelki fejlődésének föntebbi vázlata megmagyarázza, honnan bányássza azt a finom aranyat, amely ennek a képnek vonalain csillog. Abban a békés, melancholikus elnyugvásban, abban az álmatag szélcsendben, amely a költő életének belső hajótörését követte, mikor a szemlélődés csöndes elmélyedésében megbocsátó szemmel merengett vissza a

multba, fájdalmának törmelékei alól megtisztult és szomorú csillogással merül föl lelkében az eltemetett női eszmény édes-bús képe. Innen kezdve annál tisztább gyönyörűséggel, fájdalmas boldogsággal őrzi ezt a képet, minél kétségtelenebbül érzi, hogy örökre elvesztette, minél nyugodtabb filozófiával vallja, hogy ez az eszmény csak eszmény, amely a földön meg nem valósulhat. De azért ez az eszménykép még sem marad vértelen, felhők között lebegő ideál. Realista látásával annyi életszerű, frissen érzéki vonást őriz magában az életében fölbukkant nőalakok arcáról, hogy ez az elvont, emberen-túli alak az alkotás ihletében konkrét, életeleven alakot ölt. Talán hozzájárult ennek a képnek teljes kialakulásához az a félénk, utolsó szerelem is, amelyet Fesztyné olyan erősen stilizálva rajzol meg könyvében. Az a „bájos, poétikus virágtörékenységű és virághangulatú, apácáknál felnőtt húszesztendős leány",[3] akinek lényében „csodálatos bűbáj volt", aki „mintha nem is erről a földről, hanem valami távoli éterikusabb világról ide csak úgy véletlenül került lény lett volna",[4] megjelenésének még egészen külsőséges vonásaiban is feltűnő hasonlatosságot mutat pl. szt. Margitnak vagy Bibinek alakjával. Hogy mennyire a lelkéből nőtt Gárdonyinak ez az alak, semmi sem mutatja annyira, mint hogy nőalakjait még akkor is ennek vonásaiból szövi, amikor egészen más miljőből való, pl. paraszt leányt rajzol. Ki ne ismerne rá ennek a képnek jellemző vonásaira pl. a *Paraszt leány*ban, a *Hegyen égő tűz* vagy az *Aggyisten, Biri* és a *Julcsa kútja* hősnőiben.

Ott vibrál ez a líraiság Gárdonyi emberábrázolásaiban olyankor is, amikor sem önmagát, sem a lelkében élő nőalakot nem rajzolhatja. Ilyenkor a realista életábrázolást rendesen az a mély szeretet melegíti át, amellyel világérzésének kialakulása után olyan egyetemes lendülettel ölelt magához

mindenkit és mindent. Mindig jelen van ez a meleg testvéri érzés, főként olyankor, amikor szenvedőket, gyermekeket, vagy (tudjuk, hogy Gárdonyinál ezek is beletartoznak a testvéri körbe) állatot, fát, virágot rajzol. Egyik legszebb és legismertebb költeménye a *Kezdő tanítónak* szóló:

Mikor először lépsz az iskolába,
legyen arcodon Jézus nyájassága:
szólítsd köréd a kisgyermekeket,
és símogasd meg kezecskéjüket.

S ha látsz közöttük rútat, rongyosat,
gyermeki arccal búbánatosat,
ismerd meg benn a korán-szenvedőt, —
s öleld magadhoz és csókold meg őt.

Ez a néhány sor tiszta szabatossággal jelöli meg azt a lírai együttérzést, amellyel Gárdonyi emberábrázoló munkájában összekapcsolja magát alakjaival.

Ez a lírai rokonszenv működik emberábrázolásában még ott is, ahol látszólag tökéletes objektivitással rajzol. Az a körülmény, hogy *Az én falum* darabjai „egy tanító följegyzései", nemcsak külső formát jelent, hanem tárgyához való belső elhelyezkedését is jellemzi. Itt is, későbbi falusi tárgyú írásaiban is a tanító nézi, a tanító rajzolja a falu világát. A tanító az az ember, aki közelről, az életközösség intím közelségéből látja, együttéli a falu életét; akihez a falusiak bizalommal vannak, mert tudják, hogy jót akar nekik; de aki mégis egy más világból való, felülről, a jóakarat meleg, de mégis pedagógiai, leereszkedő jellegű tekintetével nézi őket. Érdeklődéssel jegyzi a falusi élet mozzanatait, örömmel konstatálja az érdekes apróságokat, az etnográfiai jellegű kuriózumokat, élvezi az egyszerű emberek eredetiségét, átérzi lelkük primitív mélységeit, fájdalommal látja hibáikat, félszegségeiket, sőt bűnei-

ket, velük érzi a falusi tragédiák megrendülését, fensőbbséges mosollyal élvezi a jellemek és helyzetek adta falusi komikumot. De a tragikum megrendülését nyugodtabb bölcselkedés csendesíti, a komikum mosolyába felsőbb megértésnek humorba játszó melege vegyül. Mert a lélek, amely a látott jelenségekből életet alkot, egyszerre belülről és fölülről néz.

Ez a lélek azonban mindenestül a falu talajában gyökerezik és azt, ami a falusi élet fölött, azzal szemben áll, ritkán titkolt ellenszenvvel nézi. *Az öreg tekintetes* alakja, akinek egészséges, falusi magyar testét-lelkét tönkreteszi a város, csak legerősebb hangú, legteljesebben kivitt vallomása a költőnek. Egy-egy ellenszenves mondás, egy-egy keserű, sokszor egyoldalúan elfogult ítélet a természetellenes városi életről, a „kövi emberekről", majdnem minden könyvében előfordul. Gárdonyi hősei nem is érzik jól magukat a városban; ha csak tehetik, menekülnek a szabadba, a vidékre, falura vagy legalább a zöldbe: a Zugligetbe, a Hűvösvölgybe, a Városligetbe, a Népligetbe. Íme, az író líraisága az ábrázolásnak még ilyen jelentéktelen apróságaiban is.

Gárdonyi emberábrázolási módjának harmadik meghatározója fantáziájának föntebb vázolt koncentráló jellege. Láttuk, hogy ezt a veleszületett, velefejlődött természetes látási módot tudatos írói elmélet alapjául tűzte maga elé. Ezen a ponton tehát fantáziájának belső dinamikáját a tudatosság energiája is hajtja, ami nem egyszer túlzásokra is ragadja. Éles realista látása szabatos körvonalakkal állítja eléje a megfigyelt alakokat és teljes világítással emeli ki a tipikus vonásokat. A jellegzetes iránti bámulatos érzéke azonnal megragadja azt az egy-két legszembetünőbb vonást, amely a látott alak egyediségét kiemeli a típus álta-

lánosságából. Ez az egy-két vonás rendesen elég az írónak az alak egész illúziót keltő rajzolására. Kiváló érzékkel bír azoknak a tipikus és egyéni vonások közötti összekötő szálaknak kitapintására is, amellyel az alakot a miljő, a foglalkozás, vagy egyes külső adottságok az egyéni vonásokon innen is megkülönböztetik az általánosabb típustól. Pl. az *Aggyisten, Biri* Palija a magyar parasztot általánosan jellemző tulajdonságokon kívül nemcsak egyéni vonásokat mutat (passzivitás, büszkeség, képzelődés, hevesség, érzékenység stb.), hanem minden szaván, tettén, gondolatán megérzik az is, hogy Amerikát járt. Zéta nemcsak nyiladozni kezdő, emelkedni vágyó, boldogság után lihegő fiatalember, nemcsak éleseszű, művészi hajlamú, álmodozásra és okoskodásra hajló lélek, hanem rabszolgasorsból feltörekvő és lassankint elhúnosodó görög is. Mindezek a vonások azonban nagy koncentráltsággal olvadnak egymásba, egymást színezik, egyéniesítik, csak a legszükségesebb szűkszavúsággal szólalnak meg. Az alakok külsejét két-három markáns vonás, jellemüket a meghatározó tulajdonságok eleven gazdagsága jellemzi ugyan, de szinte már a drámai jellemzés határait érintő mértéktartással működtetve. Semmi sem áll távolabb Gárdonyitól, mint a modern regény aprólékos lélekelemzése. Tagadhatatlanul mutat valami távoli rokonságot Dosztojevszkij emberábrázoló módjával; nemcsak az embereket mély rokonszenvvel ölelő látásmódban, hanem abban is, hogy mindent a hős lelkén keresztül néz és hogy a cselekmény felszíne alatt szerepet juttat az öntudatlan lelki elemeknek. Teljességgel idegen azonban Gárdonyitól a léleknek az a legkisebb atomokig ható szétboncolása, amely olyan kísérteties erővel ragad meg bennünket Dosztojevszkijnél. Külsőleg viszont a cselekmény drámai jellegű koncentráltsága, a jeleneteknek, párbeszédeknek a legszük-

ségesebbre való sűrítése, a Bourget-féle drámai regény formájára emlékeztet. A Bourget-féle intellektuális lélekanalízis aprólékossága azonban megint lényege szerint idegen Gárdonyinak. Gárdonyi sohasem analizál: nincs rá szüksége. Nem beszél, hanem beszéltet, nem ír le, hanem cselekedtet. Nem elmélkedik alakjairól és nem elmélkedteti őket (legalább a Bourget-féle értelemben), hanem előttünk életi őket.

Ez a koncentráló törekvésű realizmus magyarázza meg azt a nagy művészetet is, amellyel a lelki jelenségeket külső, testi megnyilatkozásukban tudja bemutatni. A testi és lelki jelenségek összefüggése és a belsőnek testi ábrázolása kedves doktrinája és széltében űzött gyakorlata a századvégi naturalizmusnak. Gárdonyi azonban nem a Zola-féle iskola híve. Az írói tudatosságnak egy-egy halványabb ihletű percében szereti ugyan éreztetni a jelenségek vaskos realitását; el-elejt olykor minden szükség nélkül is egy-egy jellemzőnek szánt káromkodást, vagy ízléstelenebb megfigyelést (pl. kis parasztgyerekek piszkosságának jellemzésére); ezek azonban annyira kiütnek a mű stílusából és valójában annyira ritkák, hogy alig tekinthetők egyébnek, mint az ízlés pillanatnyi ellankadásának.[5] Valójában a testi jelenségeknek a naturalizmus szellemében önmagukért való részletezése egészen idegen tőle.

Amint filozófiájában a test csak a léleknek pillanatnyi megszállóhelyeként szerepel, írói érdeklődése előtt is csak szimbolikus jelentőségében jut fontosságra, mint a lélek lakása, mint a lelkiek kifejező eszköze. Dávidkáné, mikor akaratlanul kimondja az idegen legény előtt titkát, „*ijedten a két fülére kapta a tenyerét* és szétpillantott, mintha maga félne legjobban ettől a kicsúszott szótól." Hasonlót lehet találni sokat idézeteink során. Ez a jellemzési mód is Arany eljárására emlékeztet. Kettőjük közül az ilyen

természetű ábrázolásokban is Arany a plasztikusabb, Gárdonyi a líraibb.

Idetartozik az a — szintén Arannyal rokon — vonás is, hogy sokszor egy-egy egészen jelentéktelennek látszó apró részletvonással tudja a valószerűség érzését kelteni; az ilyen részletmegfigyelés ellenállhatatlanul szuggerálja, megérezteti az alakot. Emma, a vak leány, az őrlött mákot „bevitte a konyhába, letette a konyhaasztalra, *jól be.*" Mennyire benne van ebben a két szócskában a *vak* leány. — A kálvinista kertész *„hétköznap csak elfogadta a pápista köszöntést, de ünnepen nem szerette"*. A két kis árva, aki a külvárosi pincelakásban, részeges szülők közt nőtt fel, először látja a viceházmesternét, de bizalommal megy vele, mert kedves hozzájuk „és hát *a pálinkaszag is bizalmat keltett*". Milyen sokat mond egy-egy ilyen vonás! — Ali, a kereskedő, mikor a felesége megbékül, azonnal felemeli tíz százalékkal minden portéka árát. *„Még a spongyát is drágábban adtam,* hadd örüljön annak is az asszony, hogy este sok pénzt öntök az asztalra." Ez a kereskedő gondolkozására, a szatócs szerelmére jellemző. — Ugyanabban a novellában a cselédleányról nemcsak azt említi meg úgy mellékesen, hogy szerecsen, hanem hozzáteszi, hogy cirkuszból került a házhoz: *„a cirkusz megbukott, mert a herkulesét legyőzte egy Balogh-Pösze nevű kocsis"*. Az ilyen száraz adat-említés a maga látszólagos pedantériájával milyen erősen való-légkört teremt a cselekmény köré!

Legkevésbbé szerencsés órái emberábrázolás szempontjából is azok, amelyeken szemmelláthatólag az írói eltökélés vezeti tollát. Néha mintha maga is észrevenné, hogy mennyire lírai beleolvadás alkotja emberalakjait s mintha hirtelen erőszakos eltökéléssel csak azért is mást akarna rajzolni. Alighanem ez az egyik forrása azoknak a különös, bizarr alakok-

nak, amelyeknek jelleme félreismerhetetlenül egy-egy ötletből született és amelyek minden alkotása közt a legkevésbbé hatnak az életigazság erejével *(A zöld szfinx, A papa nem örül, Ne áss a temetőben, Átkozott józanság).* Máskor meg mintha maga előtt is restellné lírai ellágyulását, megpróbálja megkeményíteni szívét és bizonyos magára erőszakolt irónikus fensőbbséggel játssza a szívtelent *(Szüleim gyémántja voltam).* A legtöbbször azonban még ilyenkor is, ha másban nem, egy hangulatban, egy helyzettöredékben, egy-egy beleszőtt szentenciában, vagy egy-egy érzelmi motívum elmélyítésében mégis csak megszólal a költő elfojthatatlan líraisága (az *Átkozott józanság* és a *Zöld szfinx* rajongón átérzett természeti motívumaiban, a *Szüleim gyémántja voltam* gyerekkori élményfoszlányaiban).

Gárdonyit az ember csak a maga egyéni különállásában érdekli. Az egyes ember sorsa, érzelmei, szenvedése, gondolatvilága, belső fejlődése. Az emberi közösséggel, a társadalommal való összefüggése az ő szemében alárendelt jelentőségű. A miljő — hacsak nem a történeti érdeklődés másnemű izgalmával csalogatja — csak annyiban érdekli, amennyiben az egyénre hatással van. A naturalista művészi felfogás értelmében való miljő-rajz, társadalmi rétegek, osztályok viszonyainak festegetése: az ő szemében nem művészi feladat. A modern regényben oly uralkodó szerepre jutott társadalomrajz éppúgy hiányzik nála, mint az ebben is rokon Dosztojevszkijnél: mindkettőjüket csak egyéni problémák érdeklik. A pozitivista műbölcselet dogmatizmusa leplezetlen kicsinyléssel rója fel, hogy regényeinek „nincs közéleti hátterük, alig kapcsolódnak össze az író korának politikai vagy társadalmi kérdéseivel".[6] Ami ebben az ítéletben ténymegállapítás, az igaz, Gárdonyi az embert a naturalizmus elméletétől és gyakorlatától eltérőleg nem tekintette a társadalom

függvényének és az egyén problémái fontosabbak előtte a társadalmi kérdéseknél. Amennyiben azonban a háttérnek ez a hiánya az írói érték kisebb fokát jelenti, csak azokra a műveire talál, amelyekben erején felülit: komplikált lelkű mai emberek életét rajzolja. Csakugyan, ebben a világban nem mozog otthonosan, ezt a világot annyira leegyszerűsíti, elhalványítja, hogy az alakok sokszor mintha légüres térben mozognának. Semmi sem igazságtalanabb azonban, mint ezt a háttér-hiányt általánosítani és kiterjeszteni legigazibb könyveire, a népi és a történelmi tárgyúakra. Igaz, a társadalmi háttér sokszor ezekben is hiányzik, vagy csak nagyon is messze távlatban rajzolódik elő, ott ragyog azonban mögöttük egy sokkal elevenebb és sokkal szélesebb ölelésű háttér: az örök emberinek és az örök természetnek határtalan égboltja. Az örök-emberi alapérzések, az emberi szívnek helytől és időtől független alapviszonylatai, amelyekből csaknem minden művének indítékait szövi, nem kapcsolódnak hozzá szoros fonalakkal helyileg és időileg meghatározott társadalmi viszonyokhoz. De összefüggenek az életnek és a természetnek nagy egyetemességével, avval a széles, nagy összefoglaló világképpel, amelynek egységét és mindenütt hatékony jelenlétét Gárdonyi olyan jól tudja éreztetni. A háttér hiányát emlegető kritika voltakép csak annak a regényírási formának szempontjából találja könnyűnek Gárdonyi költészetét, amelyik Balzac és Tolsztoj írásaiban érte el csúcspontját. A nagy, modern regénynek van azonban még egy másik, semmivel sem kevésbbé monumentális formája, amelynek legnagyszerűbb kifejlődését Dosztojevszkij neve jelzi. Gárdonyi költészete ebből a fajtából való, és ebben a nemben, ha nem is jut el a Dosztojevszkij-féle mélységek közelébe, mindenesetre olyan értéket képvisel, aminőt a magyar regényben vajmi keveset találunk.

IV.

Gárdonyi elbeszélő formái.

Az eddig tárgyaltak alapján nem nehéz megszerkeszteni a költészetnek azt a formáját, amely Gárdonyi lelkiségének és fantáziájának legtermészetesebb kifejezője.

Gárdonyi maga, legalább pályája első felében, mintha elsősorban lírikusnak érezné magát. Szüntelenül ott sajog benne a nosztalgia a szorosabban vett költészet, a líra, a vers után. „A próza nekem robot," — mondogatta — „sose örülök úgy egy-egy regényemnek, mint négy jó verssornak." [1] — „A novella . . . akármelyik, csak szalma mind a vershez képest. Egy négysoros vers többet ér, mint a világ minden prózája. De hát mit csináljon a magamfajta szegény ember? Nincs semmi egyéb jövedelmem, csak a betű. És hát a prózát rőffel mérik, a verset meg milliméterrel. Ha vagyonos ember volnék, sohse írnék több prózát." [1a] Két kis versfüzetét többre tartotta minden regényénél. Tolsztojnak címzett versében ilyen himnuszát zengi a versnek:

A próza billegdélő házi kácsa:
Csak úszni tud, bár oldalán a szárnya.
A vers csapongó énekes-madár:
A földről mindig a magasba száll . . .

A próza morgó malom kelepe,
A vers a szívnek hárfa-éneke.
A próza mállik, szertehull, ha régi.
A vers örök, mint minden, ami égi.

És csakugyan, néhány költeménye *(Útrakészülés, Esti harangszó, Egy este, Fiamnak, Fölfelé, Éjjel a mezőn)* mély lírai inspirációt lehel. *Az én falum* és a *Mai csodák* darabjainak egy részéről is joggal állapították meg, hogy voltakép prózában írt

költemények. Többi könyveinek is nem egy lapjáról el lehet ezt mondani (Jancsi fráter jegyzetei az *Isten rabjai*ban, Eszter tánca a holdfényben *Ábel és Eszter*ben), mégis ha jobban szemügyre vesszük az *Április*, a *Fűzfalevél*, *Nyárfalevél* és a *December* verseit, csakhamar rájövünk, hogy az igazi líraiság voltaképen hiányzik belőle.

Mindenekelőtt azonnal szembetűnik, hogy ami ezekben a költeményekben, még a legszebbekben is, megkap, az nem a líraiság intim zenéje, hanem majdnem mindig a reflexió csendes hullámzása. Az *Útrakészülés*, talán a legmegkapóbb valamennyi között, az imádság formájában voltaképen elmélkedések sorozata. Igaz, hogy a gondolatok láncszemsorát őszinte érzés virágfüzére borítja, de az ihlet dinamikáját mégiscsak végigkísérhetően a gondolat energiája fűti. Kiindul a betegszoba konstatáló rövidségű hangulatfestéséből, aztán megindul a reflexió folyama: Mi a halál?, miért fél tőle az ember? mi a szenvedés értelme? miért kívánkozik vissza a lélek a földre? Itt, a költemény vége felé, mintha elhallgatna a reflexió és csak az érzelem szólna:

> Hőn érdekel, hogy földi útjukat
> mint folytatják az én szeretteim.

De most meg a kérdések olyan nem-lírai szétágazással hajszolják egymást, az egyéni érzés körén oly messze túlmenő területekre csaponganak, amely már erősen átlépi a prózaiság határát és csak az elmélkedés laza érdeklődése fűzi az előbbiekhez.

> És érdekel, hogy egy-egy jóbarátom
> mit dolgozik? és hogyan boldogul?
> hogy adnak túl a férjhezmenő lányon?
> nyomunkba milyen nemzedék tolul?
> Szeretnék olykor hírlapot átfutni:
> mi izgatja az új kornak fiát?
> a találmányok fejlődését tudni,
> no meg az új magyar politikát!

Csak itt, a költemény legvégén árad neki szabadon a lírai hangulat, a tavaszi ébredés gyönyörű festésén, meg a gyöngyvirágról szóló remek sorokon át tiszta csengéssel hangzik ki a szenvedő Istenanyja motívumában, akit megmosolyogtat a néhány szál földi gyöngyvirág. Ám ez a tiszta szépségű utolsó lap idegenül hat a másnemű előzmények után, azért nem tesz zavartalan lírai hatást. A költő egy költemény során kétszer váltott hangot, ami lényegileg ellenkezik a lírai ihlet belső egyneműségével.

De a reflexió túlnyomó szerepén és a belső lírai egység hiányán kívül még egy harmadik nem-lírai elemet is mutat ez a költemény — és a legtöbb Gárdonyi-költemény. Csak az idézett néhány sorból is kitűnik a részleteknek — majdnem azt mondanám: a példáknak — az a halmozása, a konkrétumokkal való túltömöttség, amely a líra stilizáló, szimbolizáló hajlamától olyan idegen. Az epika gazdagsága ez: a nem-szükségszerű, de egyneműségükben jellemző, érdekes részleteknek szerkezetileg laza, de mégis kedves halmozása, amely az epikai költészet egyik jellemző formai sajátsága. Tele vannak továbbá Gárdonyi költeményei az objektív megfigyelés jelenségeivel. Lírai leírásai *(Március, Éjjel, A mezőn, November, A falu reggel, A falu este, Karácson éjjelén)* tárgyában, stílusban motívumokban jóformán teljesen megegyeznek *Az én falum* egyes részeivel, tele vannak a természetnek és a falusi életnek naiv realizmussal, érzelmes belemélyedéssel megfigyelt szabatosan visszaadott képeivel. Mégis: ami ott az epikus keretben meleg, igaz, megragadó lírának érzik, ugyanaz itt, a lírai formában, minden szépsége, melegsége, igazsága mellett is, csak ritkán tesz egészen harmónikus hatást. Mintha a költő nem a maga hangnemében énekelne; mintha a baritonista tenorral próbálkoznék.

Gárdonyi fantáziája sem lirikus-fantázia, min-

den *én*revonatkoztatottsága mellett sem. Az igazi lirikusnak a mindenség egy kitágult, kivetített én; a lirikus magából, a maga lelkéből szerkeszti meg a világképet. A Gárdonyi-féle realista-fantázia számára a világ az elsődleges, abba érzi bele a maga érzéseit, abba olvassa bele a maga lelkét. Az efajta líraiság nem mossa el a valóság objektiv színeit, csak lírailag színezi, átfesti őket: lírai csillogású objektív képet ad, nem tiszta lírát — mégcsak nem is objektív lírát, mint például akárhányszor Petőfi, aki a legkonkrétebb külső képekben is (a csendes és a megáradt Tisza) a maga lelkének indulatait festi, hanem, ha lírai színezettel is, igazán objektív költészetet: a „külvilág költészetét", bár élettel és érzelemmel átitatott költészetét (mint a szintén nem elsősorban lírikus Arany számos költeményében).

És még valami mutatja, talán minden eddiginél jobban, hogy Gárdonyi nem lírikusnak született: költészetének külső, formai oldala. Az a Gárdonyi, aki a magyar irodalom egyik legegyénibb, legművészibb prózáját teremtette meg, a verses formában konvencionális, színtelen, prózájához képest a legtöbbször valósággal lapos, nemegyszer dilettánsra emlékeztető nyelven szól. Prózájának pompás ritmusa, felejthetetlen belső zenéje van; verseinek ritmusa siket, sokszor egyenesen döcögős, nem mutat művészi ritmusérzéket. Versei külső forma tekintetében ritkán emelkednek túl a korabeli epigon-költészet másodrangú képviselőinek színvonalán.

Nyilvánvaló, hogy a Gárdonyi-féle fantázia a megfigyelésen alapuló realista regény és novella anyagában tudja megtalálni a maga művészi substratumát. Minthogy pedig az emberben csak a belső élet érdekli, írásai velejükben csak lélektani regények lehetnek. Képzeletének lírai jellege következtében az író többé-kevésbbé maga is mindig ott lesz alkotásainak világában, ami a lélektani regény

objektivitását többé-kevésbbé mindig eltolja az ú. n. Én-regény irányába. Fantáziájának népies frissesége és mesélő kedve következtében a lélektani mondanivaló eleven és érdekes mese során pereg le előttünk. Az író koncentráló ösztöne és törekvése azonban ezt a mesét nem engedi lazán szétterülni, hanem drámai gyorsaságra, szűkszavúságra ösztönzi. Minthogy csak az egyén problémái érdeklik, nem törekszik, vagy legalább nem elsősorban, széles korkép rajzolására, bár eleven valóság-érzékénél fogva, ha a mese úgy hozza magával, pompásan tudja éreztetni a kor levegőjét is, mint pl. a szabadságharc utáni idők hangulatát a *Te, Berkenyé*ben, vagy a világháború és az utána következő évek vibráló légkörét utolsó regényeiben. A Gárdonyi-féle regény voltaképen mindig csak egy ember belső fejlődésének története, esetleg két ember, egy férfi és egy nő kölcsönös egymásrahatáson bonyolódó elmélyülése.

Mindezek természetessé teszik, hogy Gárdonyi igazi regényformája nem az ú. n. nagy regény. A történet egy szálból fonódik, mellékszálai — az egyetlen *Egri csillagok* kivételével, ahol még nem találta meg a maga formáját — nincsenek. Az ő legmegfelelőbb kifejezési formája az egy-egy lelki problémát elmélyítő, drámailag sűrített kompozíciójú, nem nagy terjedelmű lélektani regény, vagy az ugyanilyen stílusú nagy-novella. Társadalmi regényei mind ebbe a nembe tartoznak. Legnagyszerűbb novellái ezektől a regényektől voltaképen csak a szorosabbra fogott elbeszélő fegyelemben különböznek. Akárhány könyve van *(Kiki a párjával, Leánynézőben, Julcsa kútja, Zivatar pékéknél),* — ő maga a *regényke* néven említi ezt a fajtát — amelyek belső lényegükben semmitsem különböznek az olyanféle súlyosabb novelláktól, mint a *Bódi meg a huga, A falábú ember,* az *Átkozott józanság,* a *Szép asszony a kovácsné,* a *Krisztus bankója,* a *Boldog*

halál szekere, vagy *A hosszúhajú veszedelem* egyes darabjai; de csak egy kevéssel kellene szélesebbre vonni az előadás szálait, csak egy kevéssel szabadabb lélegzetet engedni a részletező kedvnek, hogy a mű a *Hatalmas harmadik,* az *Aggyisten Biri* vagy a *Te, Berkenye*-féle regények arányait érje el. Ennek a regény-kompoziciónak a Bourget-féle regénnyel való külső hasonlóságára már rámutattunk. Ha a világirodalmi klasszikusok között Gárdonyi regényformájának legigazibb rokonait keressük, Turgenyev novelláira és még inkább, mint legrokonabbakra, Björnson klasszikus kis parasztregényeire *(Arne, Synnöve Solbakken, A vidám fickó)* kell rámutatnunk.

A regényformának most megrajzolt keretei természetesen kibővülnek a nagy történeti regényekben. Gárdonyi a történeti regényíró feladatát avval a mély lelkiismeretességgel fogja fel, amelyet Eötvös József idevonatkozó megnyilatkozásaiban csodálunk. Már az eddigi forráskutatások is igazolják, milyen széles látókörű érdeklődéssel, becsvággyal és szorgalommal mélyedt el a forrástanulmányokba. E sorok írója előtt bizonyos kedvteléssel fejtegette egyszer, hogy milyen nagy áldozat az író részéről, ha történeti regényírásra adja magát és vállalja az évekig tartó tanulmány hálátlan munkáját.* Ismeretes, hogy az *Egri csillagok* írásakor még Konstantinápolyba is elutazott, helyszíni tanulmányok végett. Ilyen alapos tanulmányok során természetesen olyan gazdag anyag halmozódott fel, amely a legszigorúbb megrostálás és a sűrítő fantáziának még olyan kegyetlen munkája után is bőven elég arra, hogy a Gárdonyi-féle kis regény formáit szétfeszítse és egy

* Árpádról, Vatháról, Aba Sámuelről tervezett regényeit, melyekhez pedig igen sok anyagot összegyűjtött, ezért nem tudta megírni. (L. Tordai Ányos dr.: A láthatatlan embernél. A Gárdonyi-társaság Első Évkönyve, Eger, 1924. 171. l.)

fokkal nagyobb, monumentálisabb regényformát hozzon létre.

Egy másik dolog is közrejátszik, hogy a történeti regényeket Gárdonyi, másjellegű alkotó módja ellenére is, a monumentalitás felé emelje. Gárdonyi józan szemlélődő látásmódja és csendes líraisága nem kedvez a monumentalitás pátoszának. A történeti regényekben azonban már magának a tárgynak történeti distanciája, az események országos jelentősége, az alakok történetileg adott nagysága, de még inkább az a lelkesedés, amely Gárdonyiban a nemzeti mult és a történelmi nagyok iránt olyan lobogó elevenséggel ég, szükségszerűen bizonyos pátosz légkörét teremti Török Bálint, Dobó, Attila, Szent Margit alakja köré. Így a történeti regényben Gárdonyi hangnemben is, gazdagságban is nagyobbat ad, mint többi regényeiben. A forma alaprajza azonban itt is ugyanaz marad. A regény magva ezekben a művekben is egyéni történet, a problémák itt is az egyes ember érzelmi világában lejátszódó problémák, a korrajz az egyes ember sorsa köré fűződik, az író annak szemén keresztül nézi a világot. A történelmi események többé-kevésbbé a háttérben maradnak, csak annyit látunk belőlük, amennyi a hős sorsára befolyással van. Az előtérben nem is maguk a nagy történeti hősök mozognak, hanem azok a költött, vagy a történeti tudat homályából elővont kisebb arányú alakok, akik a költő lelkiségét hordozzák.

A történeti regénynek ez a formája persze nem alakult ki egyszerre, és teljes tisztaságában csak a *Láthatatlan ember*ben és az *Isten rabjai*ban jelentkezik. Két első regényében azonban nyomon kísérhetjük a forma kifejlődését.

Első kísérlete, a *Kékszemű Dávidkáné* voltaképen csak szerény forgácsdarab abból a zsúfolt műhelyből, ahol az *Egri csillagok* készült. Belső for-

mája valójában alig is különbözik akár a *Lámpás*, akár a *Pöhölyék*, vagy akár az *Én falum*beli *Parasztleány* formájától. Ugyanaz a nagy novella-forma: rövid párbeszédes jelenetek, kevés, vázlatos leírás. A történet két ember története. Nem több egy vékony novella-anyagnál.[1b] Ami ezenkívül a könyvben előfordul, néhány szigorú ökonómiával kiválasztott szín egy gazdag palettáról: a hódoltság korára vonatkozó tanulmányainak bőségéből. Gárdonyi líraisága Dávidkáné alakjának és a magányos tiszai sziget miljő-rajzának színezésében érvényesül. A regény menetének gyorsasága, a rajz precizítása, a C. F. Meyer-féle történeti regény formájához közelíti a művet.

Egészen külön helyet foglal el Gárdonyi életében az *Egri csillagok*. A munkát igen széleskörű forrástanulmány készítette elő. Formájának kialakításában szemmel látható Jókai-hatás érvényesül. Ebből a szempontból igen érdekes a könyvet összehasonlítani az 1888-ból való *Cyprián*nal, amely Gárdonyinak egyik legelső műve. Ebben mindent Jókai ihlete mozgat. Gárdonyi írói egyéniségéből jóformán semmi sem jelentkezik még, a Jókai-hatás — amely egészen a kifejezésekig („idvezült mosoly") nyomozható, jóformán kizárólag a nagy mesemondó gyönge oldalait mutatja. Az *Egri csillagok*ban Jókai szelleme főként az író mesélő kedvének fölszabadításában, a fantáziának romantikus szökdelésű lendületében és a szerkezet laza kötésében jelentkezik. A szerkezetnek ez a lazasága Gárdonyi regénykölteszetében csak itt fordul elő. A cselekmény Jókai regényeire emlékeztető szeszélyességgel, lazán összefüggő részletekre, valósággal egymásmellé sorakozó novellákra esik szét, melyek közt csak Gergely deák élete szolgál külső összekötő kapocsul. Érezte ezt maga a költő is; nyilván ezért adta a regénynek alcímét: *Bornemissza Gergely élete*. Ez a szerkesztésmód

azonban itt is tudatos. Ebben a regényben a költő elsősorban gazdag korképet akart nyujtani, ezt pedig ilyen szerkezetben tehette legalkalmasabban. De ha nem is alakul ki még ebben a regényben Gárdonyi sajátos történeti regényformája, az *Egri csillagok* mégis valami egészen különös frisseséget és bájt csillogtat, olyan értékeket, amelyeket, legalább ebben az áradó gazdagságban és üdeségben, két klasszikus történeti regényében sem találunk meg. Valami fiatalos frisseség, valami tavaszias áradó gazdagság vonz ebben a könyvben. A mesélő kedv meleg buzogása, az alakteremtő fantázia játékos bősége, az emberrajzolásnak és stílusnak kedves, naiv realizmusa varázsolja el a fogékony olvasót; mindezek ilyen harmatos bájjal még csak *Az én falum* kis remekeiben jelentkeznek.

De van az *Egri csillagok*nak még egy különös, csak ebben az egy könyvben jelentkező szépsége. Ebben a könyvben Gárdonyi a tőle telhető legnagyobb mértékben megközelíti az eposzi stíl magaslatát. Az egri ostrom leírása Pintér Jenőben is szinte egy modern eposz benyomását kelti.[2] A hazafias lelkesedés, amellyel az egri leventék hősiségében gyönyörködik, a nagyszabású történeti tanulmányokból magábaszívott történelmi lélegzet nem egyszer az eposzi pátosz méltóságos zengését kölcsönzi hangjának. Egy finom ízlésű és mélyértésű esztétikusunk még szerkezetében is „eposzi aránytalanságot" érez és úgy érzi, hogy a mű kinő a regény formájából, a XVI. század magyarságának eposzává formálódik".[3] Ha ez a megállapítás egy árnyalattal talán többet is mond annál, amit a szigorú vizsgáló szem megállapíthat, kétségtelen, hogy a könyv egyes helyein Gárdonyi annyira megközelíti a hősi eposz nagy stílusát, amennyire modern költő egyáltalán megközelítheti. Elsősorban az egri ostrom bámulatos részletmunkával kivitt, mégis fölséges rajzára gondolunk

itt. Az eposzi ihletnek olyan remekműve ez, amelyhez foghatót a legújabb kor irodalmában csak az egyetlen Sienkiewicz nagy történeti regénytrilogiájában ismerünk (Kameniecz ostroma a *Pan Volyodyowszky*ban).

És mégis, velejében még ez az eposzi arányú mű is az intim életre, egyéni sorsokra vonja érdeklődésünk javát. A regény magva mégis csak egy kisebbarányú alaknak: Bornemissza Gergely deáknak egyéni története. És ha az egri ostrom kis eposzát kivesszük az egészből, a két kötet megmaradó részei többé-kevésbbé mind három családnak: a Czeczeicsaládnak, Török Bálint házanépének és a királyi családnak meleg intimitással rajzolt sorsára vonatkoznak.

Teljes kiforrottsággal mutatja Gárdonyi történeti regénystílusát a *Láthatatlan ember*. A vállalkozás szinte szédítően merész. Attila alakjához nyúlni a realista regény megkívánta részletező megközelítéssel kétszeresen nehéz feladat. Megnehezíti egyrészt a tárgy történelmi nagyszerűsége, másrészt, hogy az írónak Arany János után kell újat hoznia. Arany János élő hagyományának hatása azonban a hún világ felfogásában a legszerencsésebben megegyezik Gárdonyi legegyénibb regénystílusával. A hún-trilógiában Arany is magyarok módjára fogja fel a húnokat: az ő húnjai is mai magyar parasztok. Az eposzi cselekmény *Buda halálá*ban is a történelemnek intim felfogásából táplálkozik; a nagy világesemények ott is csak a háttérben játszódnak le és a cselekmény egyes mozzanatai inkább a családi élet jeleneteiből fonódnak. Mindezek a sajátságok, mint föntebb láttuk, egészen megegyeznek Gárdonyi epikai stílusának jellemével. Hogy ennek a stílusnak megfelelőleg mégis megrajzolhassa a nagy világtörténeti korképnek vázlatát, szerencsés leleménnyel nem Attilát teszi az elbeszélés középpontjává, hanem egy

alárendelt jelentőségű, költött alakot, a görög Zétát. Zéta, mint a húnoknál idegen jövevény, természetes kíváncsisággal érdeklődik a hún világ iránt, vizsgálódik, kérdezősködik, okoskodik és így a költőnek módja van az eposzi korkép legnagyobb részét, a nélkül, hogy akár mesterkéltté, akár unalmassá válnék, közvetlen ábrázolás helyett megfigyelés és beszélgetés formájában adni elő. A nagy történeti események és a miljő eleven rajza így Zétán keresztül tükröződik és így a Gárdonyira olyan jellemző intim közelrőllátás az egyéni életsors keretébe vonódik. Az a kevés azonban, ami megmarad eposzi cselekménynek (seregszámla, harci készülődések, a nagy hadjárat elindulása, a katalauni csata, Attila temetése), még Zéta szemén keresztül is eposzi arányú és erejű.

A monumentális elemeknek ez a torlódása azonban nem olyan nagyarányú, hogy a szerkezet megbontása nélkül bele ne tudna simulni a regény főtémájába, Zéta boldogtalan szerelmének történetébe. Ez az egyéni történet pedig mély lírai mondanivalót szimbolizál. Zéta magasba epedő vággyal szereti Emőkét, aki Attila elérhetetlen alakján függ ábrándos, néma szerelemmel; Zéta viszont szerelmének önző boldogtalanságában nem veszi észre az igénytelen kis rabszolgalánynak, Dsidsiának kutyahűségű odaadását. „Az embernek csak az arca ismerhető, de az arca nem ő. Ő az arca mögött van. Láthatatlan." Íme a költőnek ez a legmonumentálisabb vállalkozású regénye talán a legegyénibb és a leglíraibb valamennyi közt!

Ha nem is monumentálisabb, de még a *Láthatatlan emberénél* is nehezebb feladatra vállalkozott Gárdonyi az *Isten rabjai* megírásakor. Közelhozni a mai emberhez a középkori szerzetesség világmegvető lemondását, érdekessé tenni a középkori zárdai élet külsőleg oly egyhangú eseménytelenségét: már maga is olyan feladat, amely a legnagyobbakat is próbára

tenné. De Gárdonyi ennél többet akar. Ismeretesek a regény létrejöttének körülményei.[4] Gárdonyi írói becsvágyát nem kisebb dolog izgatja, mint hogy magának, a szent királyleánynak alakját magyarázza meg és tegye érthetővé, sőt rokonszenvessé a mai ember előtt. Az „égi liliom" lelkébe akar bevilágítani, a szentet és éppen az önsanyargatás szentjét, még hozzá a szent nőt akarja megérteni. Írói lelkiismeretességére nagyon jellemző, de föntebb elemzett regény-stílusából természetesen következik, hogy itt is a *Láthatatlan ember*ből ismert megoldáshoz folyamodik, és a nagy tárgyat közvetve, egyéni sors mozgatójává téve, egy férfinek, Jancsi fráternek lelkén keresztül rajzolja. Jancsi fráter, a parasztfiúból lett barát, a népmesei királyleányoknak kijáró csodálatból, valami magasztos, lelkies, önmaga előtt is titkolt szerelemből és az Isten szentjének szóló áhítatból összeálló mély lírai megilletettséggel kíséri végig a királyi szűzet a szigetre lépésétől haláláig. Így válik ez a regény is Gárdonyi értelmében való lélektani-lírai regénnyé. Minden lényeges része Jancsi fráter lelkében játszódik le; a szentet, a kolostori életet és az egész kort rajta keresztül látjuk. A korrajz nem monumentális, hanem intim kép; nem nagyszerű, de annál élőbb. Lehetne-e pl. művészibben megéreztetni az egész magyar középkor levegőjét, mint a két utazó barátnak Bajcsy urammal való találkozásában.

Gárdonyi gazdag életműve a nagy novellának és az intim regénynek ezen a sajátos formáján kívül a prózai epikának csaknem minden formaváltozatára mutat példát. Egyéniségét egész közvetlenséggel, minden értékével még egy műformában tudja maradék nélkül kifejezésre juttatni: a lírai hangulatú idillben. A költői világának atmoszférájáról mondottak természetessé teszik ezt. Az idillszerű prózai költemény oly természetes kifejező formája lírai jel-

legű ihletének, hogy a novellákban, regényekben is újra meg újra találkozunk kisebb-nagyobb ilynemű részletekkel. *A kertésznek csak egy leánya volt* c. realisztikus elbeszélésében pl. ezt a kis részletet olvassuk: — a Fioretti és prérafaelita képek jutnak eszünkbe!

És lement a kertbe, a ribizke-útra, a fehéren virágzó szilvafák közé. Megnyitotta ajkát és dalolt:

Este későn furulyázok sokáig . . .

Az emberek megálltak az utcán.
— De jó kedve van ma Kertész Emmácskának.
A leány azonban nem hallotta őket: dalolt édes ajkkal, rezgő mellel, föl és alá sétálva, a fejét himbálva, mosolyogva, dalolt a virágos fák alatt és a finom vonású tündérhangok messze szálltak az ajkáról:

Elfujom én ezt a nótát oly szépen . . .

A kertek és szőlők fülemiléi halk röppenéssel szálltak oda, odagyűltek, oda tízével, százával. Csodálva nyújtogatták a lombok közül, virágok közül a fejecskéjöket. A dal végén aztán ők is megzendültek, a szárnyukat rezgetve, fejecskéjöket emelgetve kísérték a leány dalolását. *M. O.*

Ide kell sorolnunk a *Mai csodák* érdekes természet-megfigyeléseit is,[5] amelyekben üde frisseségű leírás megszemélyesítő epikával és meleg lírával váltakozik. De ennek a műformának legremekebb példáit *Az én falum* két kötetében kapjuk, a költőnek ebben a legpáratlanabb alkotásában, amely természetszemléletének friss líraiságával minduntalan Petőfit, a rajz plasztikus biztosságával újra meg újra Aranyt juttatja eszünkbe. Az egész, tárgyával és szerkezeti rétegeződésével, Alphonse Daudet híres könyvére emlékeztet, a *Lettres de mon moulin* címűre. A francia naturalista regénynek legköltőibb mestere kétségtelenül több írói ökonómiával, biztosabb szerkesztőérzékkel, tudatosabb epikai művészettel

dolgozik. A költői ihlet elragadó ereje, a színek gazdagsága, a formák változatossága, az egésznek belső igazsága és a minden lapján végigömlő naiv frisseség azonban kétségtelenül a magyar költőnek követeli a pálmát.

Sokkal kevésbbé érezzük elemében Gárdonyit, amikor formaalkotó eljárását az írói tudatosság erősebb uralma irányítja. Ilyenkor kerülnek ki keze alól azok az apróbb tárca-novellák, ötlet-elbeszélések, rajzok, amelyek érezhetően csak az író szeszélyét, vagy a pillanatnyi közönség-kiszolgáló szükségletet elégítik ki. Sokkal értékesebbek ezeknél, mert a legtöbbször egészen mélyről jönnek és művészi részletekben gazdagok, azok a parabolaszerű szimbolikus, allegórikus, vagy egyenesen csak didaktikus írások, amelyben szuggesztív erővel hirdeti világnézetét és amelyeket főleg pályájának vége felé írt nagyobb számban (főleg az *Arany, tömjén, mirha, A boldog halál szekerén* és a *Krisztus bankója* című kötetekben).

Az a Gárdonyi, aki mondanivalóinak sajátképenvaló kifejezési formáját a föntebb fejtegetett regénystílusban találta meg, természetesen nem találhatta meg igazi helyét a *drámai* költészetben sem. Egész tehetsége alapjában nem drámai természetű. Fantáziája, amely csendes szemlélődéssel gyönyörködik a dolgokban, vagy lírai szimpátiával lebegi őket körül, sokkal nyugodtabb ritmusú, semhogy a dráma rohanó tempóját igazán követhetné. Egyénisége sokkal jobban benne gyökerezik a falusi magyar csendes, nyugalmas életérzésében, semhogy idegen ne volna neki a dráma izgalmas világa. Jelleme passzív, kontemplatív jellem, holott a dráma a nagyon-aktív lelkek kifejezési formája. Világnézetéből, világérzéséből mindenestül hiányzik a tragikum. A bölcs mindent-megértés és mindent-átölelés levegője nem kedvez annak a villamosságnak, amely a tragikus össze-

ütközések villámait pattantja ki. Nem drámaiak azok a mondanivalók sem, amelyek egész pályáján alapmotívumokul térnek vissza fő munkáiban: befelé fordított élet, belső érés, elmélyülés, csendes szenvedés, mindenen felülemelkedő kiengesztelődés. Mindez merőben epikai természetű anyag. Nemdrámaiak alakjai sem: ezek az ősnyugalmú falusi magyarok, vagy a költő lelkének lírai álarcai.

Gárdonyi tehetsége voltaképen csak két ponton közelíti meg a drámai költészet világát. Az egyik fantáziájának eredendően koncentráló törekvése. A dráma mivoltából folyó szükségszerűséggel követeli meg a nagy koncentrációt, ebben tehát látszólag igen kedvez Gárdonyi tehetségének. Csakhogy a Gárdonyi sűrítő eljárása nem egészen egy a dráma tömörségével. Gárdonyi koncentráltsága, mint föntebb megpróbáltuk kimutatni, plasztikus jellegű; nem a feszültség energiája, mint a drámáé. A drámaiság ereje a visszafojtott akció belső remegéséből fakad. Gárdonyi plasztikus tömbjeit legtöbbször csak a lira szelíd remegése teszi elevenné; cselekményeinek tömörsége inkább a novella egyszerűsége, mint a dráma koncentrációja.

Tehetségének másik drámailag jelentős oldala a komikum iránti érzék. Csakhogy ez a komikum megint nem a dráma komikuma. A komikust Gárdonyi inkább kevésbbé mély pillanataiban veszi észre, amikor lelkének líraisága mintegy szunnyad. Azért komikus alakjai és cselekményei inkább a kuriózum, a furcsaság, a groteszkség, a karrikatúra területéről valók. Ez a szerényebb lendületű komikai ihlet a líraiság fuvallatán is inkább csak az idill hőfokára szeret fölmelegedni. Mikor a rokon ihlet igazán mélyről jön, akkor ritkán éri be komikus szemlélettel, hanem a humor vagy a tragikomikum régióiba emelkedik.

Hogy ilyen körülmények között Gárdonyi mégis

újra meg újra megpróbálkozott a drámai költészettel, annak a színpad meghódítására vágyó érthető ambíción kívül mélyebb oka is van. Az olyan költőnél, aki mint ő, eszmék hírdetőjének érzi magát, szinte természetes, hogy a leghatásosabb szószéket, a színpadot is megpróbálja magáévá tenni. Innen van, hogy jóformán egész pályáján kísérletezett vele. A *Szentjánosbogárkák* című posztumusz kötet, amely életének különböző korszakaiból való tíz kisebb színművet foglal magában, az *Arany, Tömjén, Mirhá*ban közölt Magdolna-töredékkel és előadott darabjaival együtt érdekesen mutatják ezt. Legnagyobb részüket alig lehet másnak nevezni, mint érdekes kísérletnek. Eljárására talán valamennyinél érdekesebb világot vet a *Zéta* című háromfelvonásos „színpadra tett regény". A *Láthatatlan embert* dramatizálja ebben, nem közönséges ügyességgel. A regény hatalmas cselekményét hét képbe tömöríti, amelyek a cselekmény belső tartalmát hiánytalanul magukban foglalják. Egyenesen imponáló, hogy milyen kurta dialógusokba tudja beleszorítani az egészet. Mégis a darab — érdekes cselekménye, pompás nyelve és a legelsőrangú szereposztás* ellenére is — megbukott. Meg is kellett buknia, mert hiányzik belőle minden drámaiság. De hiányzik abból is minden, ami a regény igazi értékét teszi. Zéta belső élete, fejlődése, szerelmének ébredése, végzetessége, lírája: majdnem teljesen kiesik a darabból. Ami pedig a regény legmagasabb rendű szépsége, ami abban eposzi, abból a színpad lehetőségei jóformán semmit sem bírnak el. Így a darab történeti érdeke mindenestül, emberi mélysége pedig majdnem mindenestül elvész. Ami megmarad: a cselekmény külső izgalma és a miljő etnografiai érdekessége, igazi drámai érdek keltésére kevés.

* Zétát Pethes, Emőkét Márkus Emma, Rika királynét Jászai Mari, Dzsidzsiát Ligeti Juliska játszotta.

Ilyen többé-kevésbbé sikerült kísérlet számba megy *Fehér Anna* betyártörténete és a *Fekete nap* című szabadságharci történet is. Az előbbiben egy népballadát, az utóbbiban egy kevésbbé sikerült novelláját dramatizálja. Az elsőben a színpadi feldolgozás szélesebb arányaiban szétfolyik a ballada drámaisága; a másodikban a történet kegyetlen borzalmassága nem pótolja az igazi drámai küzdelem hiányát. A maguk nemében értékesebbek azok a kisebb igényű vígjátékok, amelyekben az idill- és genre-költő Gárdonyi értékei érvényesülhetnek. (*Annuska, Falusi verebek, Az új lámpás.*) Ezekben sincs ugyan igazi drámai érdek, de a novellista Gárdonyi kedves frissesége, ártatlan félszegségekben gyönyörködő tiszta komikuma és főleg a fiatal lelkek naív szerelmét festegető kedvessége nem egy sikerült jelenetet ad. Igazi értéket a dráma terén kettőt alkotott: a *Bort* és a *Karácsonyi álmot.*

A *Bor* jelentős állomás a magyar dráma történetében.[6] A magyar irodalomtörténetírás ma már egyértelműen vallja, hogy a *Bor* továbbfejlesztette, drámaibbá tette a magyar népszínművet. Csakugyan, a *Bor* többféle értelemben is újat hoz. Új már abban is, amit elhágy: a népszínmű megszokott, romantikusan bonyodalmas cselekményét, a dalok, táncok folklorisztikus vagy operettszerű dekorációját, a régi népszínművek egész, külső hatásra célzó gépezetét. Új abban is, amit ád: van drámai magva, igazi konfliktusa, ha egyszerű is; és a konfliktus a jellemekből fejlődik. Ezek a jellemek pedig az *Az én falum* írójának alakjai: pátosz és szentimentálizmus nélkül rajzolt, becsületesen igaz, magyarán egyszerű népi alakok. A darab legfőbb értéke az alakoknak és a konfliktusnak ez az egyszerű, meleg, belső igazsága. Ellenállhatatlan varázsát pedig a rajta elömlő költészetnek az az idilli-lírai frissesége és melegsége adja, amely az epikus Gárdonyinak olyan nagy

művészi ereje, de amely ugyanakkor törés nélküli folytatása a magyar népszínmű legnemesebb hagyományának.

A *Karácsonyi álom* mindent egyesít magában, ami Gárdonyi legjava művészete. Mély vallásos ihlet, gyengéd Mária-kultusz, diszkrét tanító célzat, mesemondó fantázia és álomlátó líra, népies frisseség és egészséges komikum, százados néphagyomány, bibliai ihlet és szerencsés lelemény, jelenetező ügyesség és zamatos magyar nyelv: minden, ami Gárdonyi legjava erejétől telik, összefogott itt, hogy ezt a művészivé emelt betlehemes játékot a maga nemében egyedülálló — ha valóban nem is drámai intenzitású — kis remekművé tegye. „Van ebben a darabban hatalmas, szuggesztív erő, mely beleringatja az olvasót vagy nézőt az egyszerű lelkek álmába és eltölt azzal az izgalmas, boldog várakozással, amellyel a Messiás születésének hírére az egyszerű szívek megnyílnak." (Perényi.)[7]

V.

Gárdonyi stílusa.

A Gárdonyi belső formáinak elemzésénél megállapítottak meghatározzák a nyelvi kifejezésnek azt a stílusát is, amely olyan jellemző Gárdonyi költészetére.

Pályája kezdetén ép magyar nyelvérzéket, a természetes egyszerűség és a magyarosan rövid mondatszerkesztés iránt való veleszületett hajlamot hozott magával. Első prózai irásai körülbelül azt a költői nyelvet beszélik, amelyet verses költészetében mindvégig megtartott, és amely elsősorban Petőfi egyszerű, népies nyelvének hatását mutatja. Körülbelül az a költői nyelv ez, amelyen a Petőfi stílusihletéből táplálkozó, tiszta, kedves egykorú

lirikusok, az ő legközelebb álló barátai: Szabolcska Mihály, Pósa Lajos szólanak. Föntebb rámutattunk, hogy ezt a stílust egy ideig (rövid ideig) Jókai és a divatos tárca-novella stílusának hatása élénkíti. Egy levelében maga is megjegyzi: „a kilencvenes években még alkalmazkodnom kellett a budapesti nyelvhez. Ha olyan szót vagy mondatot írtam le, amely elkülönbözött a fővárosi hírlapi beszédtől, a szerkesztők törölték".[1] Korai stílusának egészen egyéni alkotása a Göre-könyvek nyelve, amely eredetiségében és tősgyökeres, népi magyarságában figyelemreméltó művészi alkotás ugyan, de sokkal erősebben dolgozik a torzítás, a komikus stilizálás eszközeivel, semhogy a költő igazi nyelvi művészetére jellemző lehetne.

Gárdonyi jellemző stílusának kialakítására elsősorban az a tudatos művészi törekvés volt képző hatással, amely az írói hivatásról alkotott felfogásából és a velejáró nemzeti felelősségtudatból táplálkozott. Ez a felelősségérzet és ez a magas művészi ambíció sarkalta stílusának jóformán élete végéig való folytonos frissítésére és tökéletesítésére. Ez a törekvés három irányú. Mindenekelőtt *magyaros* stílusra törekedett. A magyar nyelvet és stílust elméletileg is tanulmányozta. Novelláiban, sőt regényeiben nem egy helyen bosszúsan fakad ki a „német szabású mondatok", az ujságírásnak, a hivatalnak és a szószéknek magyartalan stílusa ellen.[2] *Antibarbarus* címen könyvet tervezett; egy nagyszabású, idevágó munkája kéziratban maradt hátra.[3] A magyarság az ő szemében mindig *népies magyarságot* jelent. Fáradhatatlan kedvteléssel tanulmányozta a népnyelvet, a tájszólások nyelvkincsét, az ő népiessége azonban nem táplálkozik egyetlen tájnyelvből: nem dunántúli és nem borsodi nyelv. Az ország valamenyi tájnyelvét tanulmányozta és kiaknázta a maga stílusbeli eszményének szolgálatára.

Így jön létre az az érdekes, koncentrált népiességű, egyetemesen magyar stílus, amely megint csak Arany János művészi népiességével mutat belső rokonságot. Stílusának harmadik alakító elve az a *sűrítő, egyszerűsítő* követelés, amelyet, mint föntebb láttuk, tudatos művészi elvül vallott és amely a primitívebb emberi megnyilatkozások iránti tiszteletéből fakad. Így alakul ki a minden ízében egyéni Gárdonyi-stílus.

Távol áll ettől a stílustól Herczeg Ferenc hűvös eleganciája és Ambrus Zoltán szellemes finomsága. De népiessége sem rokon sem Mikszáth kedélyes bájával, sem Móricz Zsigmond nyers őserejével. Ez a nyelv nem szegedi, mint a Tömörkényé és nem bakonyi, mint a Domonkos Istváné. Tudatosan és egyetemesen magyar. Ezt a nemes, puritán nyelvi klasszicizmust talán legjobban az különbözteti meg minden magyar prózától, hogy nem találunk benne fölösleges sort. Van ebben valami a magyar paraszt nyomatékos szűkszavúságából, de a minden cifrasagot, minden hatáskeltést szinte félve kerülő művész zseniális érzékenységéből is. Ezzel a tömör kevésbeszédűséggel azonban nemcsak azt éri el az író, hogy minden fölöslegest elhagyván, csak azt mondja el, ami lényeges, ami tehát érdekes, és így megsokszorozza az olvasó érdeklődését. A mondatok, minthogy nem egyszer mondatsorok helyett állanak, egész mondatsorok erejét sűrítik össze magukban. Nemcsak tízszerte tömörebbek, mint más író mondatai, de tízszerte súlyosabbak is. A szavak hatalmas helyzeti energiát nyernek nála, és éppen mert keveset mond, voltaképen azért mond nagyon sokat. A prózai stílus *ereje* tekintetében nincs e korban író, akit Gárdonyi mellé lehetne állítani.

Stílusának gazdag sokoldalúsága, úgy látszik, három alaptípusra vezethető vissza. Az első, leguralkodóbb stílusformáját, amelynek szilárd alapvona-

lait a másik kettőnek gazdagabb vegetációja alatt is fel lehet ismerni, *konstatáló stílusnak* szeretném nevezni. Ez a stílus mindenekelőtt a mondatok kopogó kurtaságán alapul. Mondattani alapképlete a tőmondat. Nagyon kedveli a hiányos, odaértéssel kiegészíthető csonka mondatot, sőt az egy szóból álló, koncentrált mondatformát is. A szélesebb mondatszerkesztés nemei közül a mellérendelés uralkodik; de a mellérendelő mondatalkotást is jobban szereti tőmondatszerűvé szaggatni, a mellérendelő mondatsor tagjai közé tett pontokkal. Sokkal kevésbbé hajlik az alárendelő mondatfűzésre, egyrétegű alárendelésnél bonyolultabbat pedig csak kivételképen alkalmaz. A *Messze van odáig* című kötet például így kezdődik:

Elől megy a kutya. Utána a tehén. Tehén után az ember. A kutya vidám fehér kutya. Ámbátor nem is egészen fehér, mert a két füle meg a két hátulsó lába fekete. De mégis komondor, közepes termetű, fürtös szőrű komondor. A tehén afféle szegény kis falusi tehén, rövidlábú, kurtaszarvú riska. Az ember: harmincötéves forma, szűrös és nagycsizmás atyafi, amilyen a tehenek után szokott ballagni.

Ballag gondolkodva.

Van ebben a rövid, folytonos szünetekkel dolgozó stílusban valami a pipaszó mellett mesélő ember hangulatából: mond egy jóízűt, megáll, szippant egyet, megint nekiindul, megint megáll, szippant. A következő néhány sor mögött szinte ott látja az ember a tűz mellett pipaszóval beszélgető, el-elgondolkodó, tűzbebámuló alakokat.

Ültünk este a pásztortűz mellett, a hodály közelében. A báró tanyájáról ideát volt Szanyi Antal. Az is számadó juhász. Koros ember már, noha nem tudja hány esztendős. Nálunk bizony nem igen számolgatjuk, hogy hány esztendősek vagyunk. Mindegy az, akárhány esztendős az ember, csak éljen.

(Beszéd a kígyóról, meg más szörnyűségek. É. F. I.)

Persze, Gárdonyinak ez a stílus annyira sajátjává lett, hogy a sokkal kevésbbé hozzáillő történeti elbeszélés technikája is ehhez idomul. Az *Isten rabjait* így kezdi:

János kertész víg ember volt. Szerette a névnapokat, disznótorokat, lakodalmakat. Meg is hívták a fejérváriak minden alkalommal. Egyszer azonban, hogy hazafelé dülöngött, belekapaszkodott tréfából egy paripának a legyezőjébe. A paripa oldalba rúgta. Attólfogva János kertész nem volt többé víg ember.

Hívhatták torba, névnapra, lakodalomra, nem ment el. Csak búsult és fogyott. Csak lézengett a kertben.

A mondatoknak ez a sajátos konstatáló kurtasága adja meg szakaszainak belső ritmusát is. Így a stichomythiának bizonyos jellemző formája jön létre. A ponttal nemcsak a mondatot, hanem a szakaszt is szereti befejezni. Nincs magyar író, aki olyan sokszor használna új bekezdést. Sűrűn találkozunk ilyen helyekkel:

Az út mellett volt az a bokor, amelyik alatt ültem.
Az ember jön.
Jődögél.
Lassan.
Sétáló lépésekkel.
Elegáns úri ember, puha fekete kalapban. *(K. B.)*

Persze, az ilyen stílus mindenáron való hajszolása nem egyszer mesterkéltségre vezet. Gárdonyi azonban legtöbbször nagy művészettel alkalmazza. A következő példák mutatják, milyen finom színező művészettel használja fel a szüneteket az elbeszélés lassítására és evvel a kísérő hangulat árnyalására:

A konyhában együtt ül két szomorú, éhes ember.
Az est egyre feketébb.
Bözsi meggyújtja a mécsest.
Gondolkodó, szomorú.
Bodó kifelé figyel: nyílik-e a pitar-ajtó.

És szintén szomorú.
És ahogy múlik az idő, egyre szomorúbbak.
Mikor a hetet harangozzák, Bodó keresztet vet, s utána Bözsi is keresztet vet. *(K.)*

Néhány lappal utóbb így festi a fa alatt ásó ember meglepetését:

Ásott.
A borzlyuk is ásódott persze. Rézsútos volt a lyuk, s könnyebb volt ásnia, hogy a lyuk körületében átázakodott a hólétől.
Ásott.
Egyszercsak valami keménybe koccan az ásó.
Nem kő.
Vasféle.
Micsoda?
Valami ezüstös fényes csillan ki a földből.
Bús elbámulással áll meg.
— Mi lehet?
Melléje nyom az ásóval.
Hát mi ötlik ki?
Egy *rapnell.* *(U. o.)*

Igen hatásosan él ezzel a stílussal pl. a *Láthatatlan ember*beli seregszámla felsorolásánál:

Jöttek a *szarmaták.* Szoknyás férfiak. Egynyelvűek a húnnal. Zömöktermetű, rövidnyakú nép. Lándzsájuk állati szarvakból készült. Fegyveres nők is jöttek velök, víg nótázással; párduc-izomzatú, macskaszemű hölgyek. Azok pajzsa darvak háti bőréből készült, sisakjok pedig fából. A szarmaták úgy isszák a lóvért, mint mink a bort. Vadbőrszagú nép, mint a többi.

Máskor pompás drámai hatást ér el evvel a hatásos rövidséggel:

A nagy erős ember szeme rámeredt a bakterra. Az arca olyanná vált, mint a fújó bikáé. A bika így áll meg, mikor a falnak ütközött. Így fordul meg a nagy esetlen testével, hogy a dühét más irányba fordítsa.
Ment Bódi nagy lépésekkel. A föld szinte döngött a

lépései alatt. A szeme megtelt könnyel. A szél elkapdosta a könnyet a szeme pillájáról, mint az essőcseppeket. Ment.

(Bódi meg a húga.)

A mondat sajátos szerkesztésén kívül az igék mesteri használata a fősajátsága ennek a konstatáló stílusnak. Gárdonyi ebben is a legnagyobb tudatossággal jár el. Az *Aggyisten, Biri* egy jegyzetében ezt mondja: [4]

A német mondat abban különbözik a magyartól, hogy olyan, mint a hosszú sötét folyosó, amelynek hátul a lámpása, az ige. Odáig csak tapogatódzva botorkálsz. A magyar mondatban mingyárt az elején ott a lámpás, a kezedbe veheted s nincs előtted homály. Mert a magyar mondat rövid is. Dehát a hivatalnokok ezt soha meg nem értik, sem az irodabeliek, sem a templomiak.

Egyáltalán feltűnő nyelvének igékben való nagy gazdagsága. A tájszólások minden kincsét felhasználja erre a célra. Valami ösztönös biztossággal gyűjti a színes, erős hangulatot és szemléletességet lehelő igéket. Maga is számos új igét képez tévedhetetlen nyelvérzékkel, a született stílusművész biztosságával. Az árnyalatjelző képzőket, a mozzanatos és gyakorító képzőket senkisem alkalmazza olyan gazdagságban. Sokszor egy igében többet egymásután. Nagy változatossággal használja a hangulatmódosító igekötőket; szereti és bőséggel alkotja a hangutánzó igéket és az igéből képezett főneveket. Íme néhány példa: *tagadkozik, elúnakodik, sandalog, ugros, viszolog, felduzzan, megszimmant, ráhuzint, elnyilamodik, leteveget, körülgyömköd, ringadoz, ivogat;* a nap *fogyadozik;* az orgonabokor *zöldikél;* a zsidó a srapnellt *pillogja,* majd félszemmel *vizslantja* a Bodó göngyölegét; a lány a legény vállára hajolt és álmodozó hangon *pöntyögött.*

Ugyanevvel a kurta, jellemző és ugyanakkor hangulatfestő biztossággal alkalmazza az egyéni

képzésű stílusszínező főneveket. Csak néhány jellemző példa: A tyúk ijedt *burranással* repült ki az ablakon. A cigányok muzsikáltak nagy *zengezungával.* Igen, nem és más efféle *rövidnyeletű* feleletek. Ilyen asszonnyal élje át az élet *nagy továbbját.* Te egy vállvonással elintézed az élet minden *csögét-bogát.* Akiknek *ráférek* nem jutott, széthúzódnak a kocsi után.

Ez a konstatáló rövidség jellemzi a Gárdonyi-féle dialógus stílusát is. Ott is uralkodik a tőmondat, a csonkamondat, a stichomythia. Tagadhatatlan, hogy ez bizonyos kemény, csattogó vagy kopogó, nem egyszer száraz jelleget kölcsönöz a párbeszédnek. Ezt a szárazságot legtöbbször a gyakori indulatszók, színező népies képek beleszövése, bizonyos gondolatritmus, egyáltalán az egész dialógus-szövésnek bizonyos népdalszerű ritmusa enyhíti:

— Magad gazdája vagy?
— Magamé.
— Hány esztendős vagy?
— Huszonhat multam libakelés táján.
— Hát aztán hogyan, hogy még nem vagy feleséges?
— Szeretem a csöndességet.
— Csöndességet? Sz' nem vagy te kápolna.
— Hát kápolna nem vagyok, az igaz. De mán, ha otthon vagyok, azt szeretem, ha olyan csöndes a házam, akár a kápolna.
— Olyan csöndes? Hm . . . Hát a kanál se zörögjön?
— A kanál zörögbet.
— Madár se danoljon?
— Az is danolhat.
— Gyerek se ríjjon?
— Ríhat az is, ha a jó Isten akarja.
— Hát akkor mi legyen csöndes?
— Az asszonynak a szája.
— Szája? Hm. Hát mire való a száj az asszonynak?
— Hogy hallgasson vele, a teremtúróját!
— Hallgasson vele? Hm. Fenének kéne az olyan kolomp, amelyik nem szól. *(K.)*

Gárdonyi másik stílusbeli alaptípusa legjellemzőbb vonása szerint szemléletes stílus. Ez a szemléle-

tesség azonban elsősorban nem a festőiség, hanem a plasztika eszközeivel jelenik meg nála: talán *szobrászi* stílusnak kellene nevezni. Lényegében a következő technikán alapszik. Az előbb vázolt konstatáló eljárással egy gesztussal elénkhelyezi a bemutatandó tárgyat vagy személyt; mintegy odaállítja maga elé a kőtömböt, amelyből faragni készül. Azután nagy művészi ökonomiával odavet néhány nagy jellemző erejű vonást: a vésőnek és kalapácsnak két-három hatalmas csapásával faragja ki az alakot. Néha odáig megy ez a tömörség, hogy egyetlen ige is elég neki a teljes szemléletesség elérésére; („a haldokló szemefénye *bádogzani* kezdett" — „csupa keresztény templom *tornyollott* ki a házak közül), egyetlen jelző („a gyermek kis *pufitos* pofácskája"), vagy egy egyszerű igekötő („az asszony csaknem *el*rogyott ijedtében" — „a gyerekszájacskák *el*nyílnak").

Nagyon jellemző Gárdonyi jelzőire, hogy sohasem banálisak, általánosak, hanem mindig van valami egyedi színük. Egy novellájának *(Finum Ilka)* egyetlen lapján találom a következőket: *fűzlevélszín* szoknya, *vajszín* blúz, *katángkórószínű*, fehérsávos, hosszúkás nyakkendő. Máskor két vagy három gyorsan pergő jelzővel dolgozik: egy *balszemmel pislogó göndör* keleti, — ilyen komor ember volt, ilyen átillás, afféle *sarkonjáró bús kuruc.*

Máskor egyetlen képpel vagy hasonlattal éri el a tökéletes szemléletesség szuggesztióját: „Némelyik születik mosolygó baracknak, másik keserű tormának, a harmadik paprikának. — Az én apám *meggynek született. Haragos sötét meggynek.*" — „A tengeren is átszállnak olyan rövid idő alatt, *amennyi alatt egy fecske átnyilamodik a Dunán.*" — „Persze az ő szárnyuknak a tenger is semmi volt. *Amennyi idő alatt egy veréb átszáll a piacon a kántor udvarából a harangozónak az udvarába*, ők annyi idő alatt átszálltak a tengeren Amerikába."

Legtöbbször persze ezek az eszközök együttesen szerepelnek:

„Az öreg rajzolónak Lüpen volt a neve. Szélesmellű, de alacsonytermetű francia, — rövidlábú, mint a dakszlikutya, és hosszú hajú, vállig érő hajú. Az arcában is volt valami a dakszliból. Különösen a szeme. Fekete, de már szürkülő dakszli, vidám, becsületes dakszli-ember."

(H. V. II.)

A tenoristát csakhamar megismertem személyében is. Begyes-hegyes kis komoly ember volt az. Elefántcsont-végű pálcával járt, és úgy járt, mintha borsó volna a cipőjében. A macskánk szokott úgy járni otthon, mikor vizes az udvar.

(U. o. I.)

Néha ez a szobrászi jellemzés érdekesen átjátszik a festőiségbe: mintegy színes, mozgó szobrot látunk magunk előtt:

Lovas katona állt a Berettyó egy semlyékén, kék köpönyeges, vörös süveges, királykatonája.

Intett a partról a süvegével, s átkiáltott a fűzfabokrokon:

— Hahó! itt a víz!

S leléptetett a napfénytől meleg, süppedéses parton a buján sárgálló gólyavirágok közé.

A ló térdig ereszkedett a fűbe, amelynek alján szinte elveszett a víz. S lenyujtotta a nyakát, hogy igyék.

Azonban nem ivott.

Ahogy visszaemelte a fejét, orrából, szájából csurgott a víz. Visszafujta és a fejét rázta.

(E. Cs. J.)

Máskor a szobornak lágymeleg színt tud adni:

Magunk voltunk Emőkével. Félkönyéken nézett reám. A három ezüstmécses sercegett olykoron.

Megszólaltam...

Emőke felkönyökölt az asztalra és szinte itta a szavaimat. Az arcát a mécsfény rózsaszínűre festette. A karja gömbölyű volt, mint a márvány nimfáké.

(L. E.)

Ez az idézet átvezet bennünket Gárdonyi stílusának harmadik típusához, *a lírai jellegű stílushoz.*

Amikor szavain átérzik a belső érzelmi megilletettség lírai remegése, stílusának egész jellege megváltozik. Rövid, tömör, egyszerűmondatos marad ilyenkor is, de nyoma sincs többé a konstatáló stílus kopogó keménységének. Festőivé, sőt zeneivé válik. A sorokon belső meleg izzik át. Rejtett ritmus dallama remegteti a szavakat.

A jelzők, képek, hasonlatok, megszemélyesítések egy rejtett fényforrás színvarázsától melegek. Íme: Eszter tánca a holdvilágos fűben:

Ledobta a cipőit. Lerántotta a harisnyáját. Befutott mezítláb a fűbe . . . És föl-alá futkosott, keringőzött. A sötétkék fűben szinte világított a lába fehérsége. Valami dallamot is dúdolt. A két kezét szétterjesztette. A haja kibomlott és lengett. Aztán a kendőt is lekapta a válláról és körbe lengette. Fürdött a harmatban, holdfényben, füvek illatában. *(Abel és Eszter.)*

Egy lappal alább:

Sétáltak a holdfényben, egymáshoz ölelkezve, a holdárnyékos fák között. A beszélgetésük halk, édes gügyögés volt, mint ahogy az alvó madár gügyög álmában a lombok között. *(U. o.)*

Botticelli táncoló nimfái, Filippino Lippi erdeje jut az ember eszébe.

De ez a lírai stílus is rendszerint az előbb elemzett technikával dolgozik: előbb konstatál, aztán hozzáfűzi azt az egy-két vonást, amellyel plasztikát teremt, festőiséget szuggerál, lírát intonál. Ennek a párosrészű stílus-hullámzásnak természetes külső formája a *gondolatritmus:*

Mikor az Isten a csillagokat teremtette,
az ereje alakult ki a csillagokban.
Mikor az ember teremtette,
az értelme dolgozott.
Mikor a virágot teremtette,
játszott a Teremtő. *(M. Cs.)*

Máskor hármas-tagolású stílus-ritmusok ismétlődnek és a gondolatritmus egy más változatát hozzák létre:

„És egyszerre megjelenik a járókelők között az én kék tündérem.
Jön azzal a gyönyörű, ringó járással,
ahogyan csak a tizennégy éves lányok tudnak járni.
Jön a kis fehér selyem napernyő alatt.
A bal kezében fehér, viaszosvászonba burkolt könyv-csomó.
De sohase láttam én könnyebben lépő lábat, mint az övé.
Jött, mintha annyi súlya nem volna a testének,
mint amennyit egy galambpehely nyom.
Jött egyforma ritmusú eleven járással és mégis álmatag szemmel.
Senkire rá nem nézett.
S micsoda formás volt a topánkája!
Jött.
A lélekzetem is elállott. Csak bámultam rá.
Óh de finom arcocska! Óh de gyönyörű virága az Istennek!"

(Zöld legényke, kék leányka.)

Máskor a vers egyforma terjedelmű ízeire emlékeztető egyenletes hullámzással halad a belső ritmus áradása:

Az Én Falum első sorai:

Köszöntelek, kedves szép március!

Ibolyaszagú langyos lehelletedet
érzem már a levegőben.
Zöld szőnyegeidet látom már
kiterítve a halmokon.
Itt-ott fehérlenek az árnyékos mélyedésekben
a tovavonult télkirálynak elhagyogatott rongyai,
de a napot már te emeled az égre,
s a földön már a te lábad jár.

Érdekes megfigyelni ebben a néhány sorban a fel-felcsengő alliterációt és a tempónak (a ritmusnak is!) a harmadik sorpárban (Itt-ott fehérlenek...) a hosszú, négy-ötszótagos szavakkal való művészi gyorsítását.

A következő idézetben megint más népdalszerűség mutatkozik.

„És amint így gubbaszkodik
bútól nehéz fejjel az ágyán,
háttal az ágyfának támaszkodva,
a szemben függő Mária-kép alatt
fellobog a mécs a gyászos éji csendben.

Álmélkodva látja hogy a Mária-kép
növekedik, szélesedik, terjedezik, világosodik,
Márián a kék kendő
halványul, fehérül,
s változik fehérré,
mint az apácák csuhája, skapuláréja,

a fején, vállán meg
változik feketévé,
mint az apácák véluma, palástja.
A bal kezében liliom,
illata is érzik.
De hát hogy kerül a kezébe liliom?
A képen nem volt azelőtt liliom." *(J. R.)*

Itt már egyenesen a gondolatritmus a stílusformáló elv. A ritmikus sorokban a gyorsító-lassító tempó-változatok remeknél-remekebb példái. De megszólal bennük a szorosabb értelemben való hangritmus is. A gondolatritmus emelkedésein szabályosan kiképzett verssorok vetődnek fel:

És amint így | gubbaszkodik
Bútól nehéz | fejjel

Fellobog a | mécs a
Gyászos éji | csendben.

A | bal kezében | liliom,
Illata is | érzik.

Bőven találunk másféle ritmusfajokat is. Egy fentebbi idézetben pl. az adonisi sornak ezt az emelkedő párját láttuk:

ját | szott a Te | remtő ⏑ | ˊ ⏑ ⏑ | ˊ –

Evvel rokon az ilyen is:

Mily | kedves a | napfény! — | ˘ – ˘ ˘ | ˘ –
Mily | gyönyörü az | élet! — | ˘ – ˘ ˘ | ˘ –

A következő sorokban jambusok és anapaestusok kergetőznek:

Hova lesz az illat ˘ ˘ ˘ | ˘ ˘ | ˘
a virág elher- ˘ ˘ ˘ | ˘ ˘
vadása után? ˘ ˘ | ˘ ˘ ˘

Hova lesz a lélek ˘ ˘ ˘ | ˘ ˘ | ˘
az ember porba- ˘ ˘ | ˘ ˘ | ˘
térése után? — ˘ | ˘ ˘ ˘

Felszáll-e mind a kettő, ˘ ˘ | ˘ ˘ | ˘ ˘ | –
ahonnan származott? ˘ ˘ | ˘ ˘ | ˘ ˘
Vagy új meg új alakot ölt, ˘ ˘ | ˘ ˘ | ˘ ˘ | ˘ ˘
mint a gondolat? ˘ ˘ | ˘ ˘ | ˘

(Mai csodák.)

Természetesen nincs itt szó metrumra szedett prózáról. Gárdonyi sokkal biztosabb ösztönű művész, semhogy képes volna erre a korcs stílus-keverésre. A próza numerusa egészen más valami, mint a vers ritmusa. Ami ezekben a ritmikus sorokban jelentkezik olyan fület körülhízelgő dallamossággal, az az istenáldotta nyelvgéniusz ösztönös belső zenéje: itt is, ott is felcsendülő dallamosság, — Horváth János találó szavával: *ritmus-sejtelem* — amely a prózának zenei lebegést kölcsönöz, a nélkül, hogy kivetkőztetné próza mivoltából.

Ezt a harmattiszta népi-művészi magyar stílt — a tőmondatos technikának helyenkint való mesterkélt túlságán kívül — csak egy dolog zavarja meg olykor: a nyelvi tudatosságnak tudákossággá fajuló modorossága. Ez teszi néha mesterkéltté, nagyképűvé, boszszantóvá, és bizonyos stilisztikai különcködés bélye-

gét nyomja rá. Idetartozik a sok jegyzet, közbeszúrás, óvás (főleg a színdarabokban), amelyekben az autodidakta naiv fölényével ítél, magyaráz, figyelmeztet, javít és gúnyol. Ilyen, mikor az iktelenül használt ikes igékhez jegyzetben odaírja a „tudós színész és korrektor urak számára", hogy szándékosan mondotta így;[5] vagy amikor ehhez a szövegbeli kérdéshez: *Micsoda beszéd ez?* — odajegyzi, hogy „a hangsúly a *micsoda* szón van".[6] De sok ilyenfélét idézhetnénk a regényekből, novellákból is. A *Kapitány*ban ezt olvassuk (151. l.): „No, az asszony lelkében összezavarodott a zenit és a nadir. *Avagy magyar szóval a világ padlása és pincéje.*" Idetartoznak a helyesírási szeszélyek: következetesen *eggyet, esszőt* ír; az *éshát* kötőszót, amelyet nagyon kedvel, mindig egybeírja; az idegen szavakat ilyen furcsa ortográfiával magyarítgatja: *Nelszn és Velngtn, Dzsonzn, Zsorzset, szilánsz, Milé.* De eredetieskedés magyarázza az ilyen mesterkélt kitételeket is: „Olga sose tudta meg, *hogy az anyjának telegrammon ment a szülői beleegyezése*" (azt akarja mondani, hogy úgy szökött meg a leendő férjével) — „mindenféle *kiktusz-kaktusz*" — „No szép elcsodálkozás lesz, ha a pap is hallja, hogy én még csak *közel sem jártam a Munkácsy sírjához*" (nem vagyok festő).

Ezek azonban csak eltünő szeplőcskék az életerőtől kicsattanó pirospozsgás arcon. És a szeplő kevesebb, az arc édesebb, hamvasabb, egészségesebb és magyarabb élű, mint — az egyetlen Mikszáthot kivéve — bárkié a magyar szépprózában.

Stíljének fejlődése pedig körülbelül azt a vonalat futja meg, amelyet Arany János stíljénél ismertünk meg: a konvenciótól, a naiv népiesen át: a koncentrált népiességből stilizált klasszikus magyar stílusig.

*

A magyar regényírás napjainkban sokirányú, eleven gazdagodást mutat. Ennek az életerős fejlődésnek csak egyik ága az, amely Gárdonyi fájának *életnedveiből* táplálkozik. (Legszerencsésebb ez a hatás talán az új történeti regény legnagyobbszabású kísérletében: P. Gulácsy Irén *Fekete vőlegények* c. regényében.) Ha azonban az előttejáró fejlődés vonalában szemléljük Gárdonyi költészetét, igen előkelő hely illeti meg a magyar irodalomtörténetben. Ha nem nézzük is klasszikus novelláit, páratlan idilljeit, *Bor*ának a maga nemében klasszikus értékét: regényei is a magyar regényirodalom legszebb lapjaira tartoznak. Az Egri Csillagok-ról írja Pintér Jenő, hogy „a mesemondás elevenségében, az elbeszélő hang közvetlenségében és a korrajz igazságában nem haladja felül egyetlen magyar regény sem".[7] Nem alkotta meg a monumentális magyar nagy-regényt; nem állítható sem a fantázia zsenialitásában Jókai, sem az emberábrázolás mélységében Kemény mellé. Lesznek, akiket jobban elragad Mikszáth humora, Herczeg eleganciája, Móricz Zsigmond nyers ősereje. A modern regénynek olyan formájához azonban, amelyet azonkívül, hogy organikus egész és a maga törvényei szerint tökéletes, speciálisan *magyar* regénynek nevezhetnénk, — aligha jutott valaki közelebb Gárdonyinál.

A GÁRDONYI-TANULMÁNY JEGYZETEI.

Bevezetés.[1] Találóan elemzi ezt Császár Elemér: A magyar regény története. 316—7. l.

I. [1] Feszty Árpádné: A tegnap. Bp. 1924. 11. — [2] U. o. 17. — [3] U. o. 11—12. — [4] Lev. 1902. ápr. 2. U. o. 19. — [5] U. o. 12. — [5a] Id. Szabolcska. L.: G. G. élete és költ. 79. — [6] Id. Kéky Lajos: Gárdonyi Géza. (Irod. tört. Füz. 7. sz.) Bp. 1926. 5. — [7] Dr. Gárdonyi József szíves szóbeli közlése. — [8] 1893. nov. 11-ről. A levelet idézi Szabolcska László: Gárdonyi Géza élete és költészete. Temesvár, 1926. 50. — [9] Lev. 1899. dec. 28. Id. Fesztyné i. m. 28. — [10] Lev. 1893. nov. 29. Id. Szabolcska i. m. 52. — [11] U. o. — [12] Fesztyné i. m. 21. — [13] Id. Kéky i. m. 3. — [14] 1894. okt. 10. Szabolcska L.: I. m. 80. — [15] Kéky Lajos: Gárdonyi könyvtára. M. Bibliofil Szemle, 1925 148—151. — [16] I. m. 24. — [17] I. h. — [18] Lev. Szabolcskához. 1894. okt. 15. I. h. 81. — [19] U. a. 1894. okt. 10. L. h. 80. — [20] Fesztyné i. m. 18. — [21] G. lelkivilágának jellemzésére felhasználunk olyan idézeteket is, amelyeket hősei ajkára ad ugyan, de amelyekben — alább megpróbáljuk ezt igazolni — voltaképen ő maga beszél. — [22] M. Cs. — [23] Id. Szabolcska L i. m. 84. — [24] Hallatlan kíváncsiság. 78. — [25] I. h. 54. — [26] Hogyan műveljük magunkat? Tanító barát. 1886., id. Gopcsa László dr.: Vallásosság G. írásaiban, Eger, 1927. 3. — [27] M. Cs. — [28] U. o. — [29] G. G. Székfoglaló. Kisfaludy-Társaság évlapjai. LVI. k. 108. — [30] É. F. II. k. 53. — [31] Prónai Antal előtt. Prónai szóbeli közlése. — [32] L. A novaji asszony (K. B. 147.). — [33] I. m. 23. — [34] L. Bilkei Ferenc: G. és a buddhizmus. Egri Egyházmegyei Közlöny. 1925. ápr. — [35] Kéky: Gárdonyi Géza. 12. — [36] Balzsam egy sebre. (H. K.) — [37] Szent ösztönök. (K. B.) — [38] Szabolcska L. i. m. 47. — [39] U. o. — [40] K. 200. — [41] I. h. 109. — [42] Szabolcska L. i. m. 132. — [43] Közölve: Irod. tört. Közl. 1928. 120. — [44] Ceruzajegyzetek. Élet. 1922. 370. — [45] Toma István szóbeli közlése. — [46] G. G. Írói arcképek. 1910. 91.

II. [1] I. h. 22. — [2] Ceruzajegyzetek. Élet. 1922. 370. — [3] U. o. — [4] U. o. — [5] U. o. — [6] *Nem közölhetők.* Zivatar pékéknél. 137. — [7] Lev. 1894. febr. 14. (Id. Szab. i. m. 130.). — [8] Szabolcskához, 1893. nov. 11. U. o. 50. — [9] Dr. Gárdonyi József szóbeli közlése. — [10] Bárány László: G. G. botanikai hagyatéka. Irodalomtörténet. 1928. 237. — [11] Schöpflin Aladár: Írók, könyvek, emlékek. Kultúra és tudomány. Bp. 85. — [12] Fesztyné i. m. 32.

III. [1] E sorok írója előtt. — [2] L. Várdai Béla: Gárdonyi hátrahagyott művei. K. Sz., 1926. 87. — [3] I. h. 33. — [4] U. o. 34. — [5] Érdekes, hogy már 1890-ben Mikszáth, G. egy novellakönyvéhez írt előszavában ízlésének tisztulását sürgeti! Szabolcska i. m. 104. — [6] Schöpflin i. m. 86.

IV. [1] Szabolcska i. m. 98. l. — [1a] U. o. — [1b] Futó Jenő: G. G. forrásaihoz. Irodtört. XVII. 143. — [2] Pintér Jenő: A magy. irod. tört. kézikönyve. 1927. II. 406. — [3] Alszeghy Zsolt: A XIX. sz. magyar irodalma. Bp. 1923. 268. — [4] U. o. — [5] Ezeknek prózai költemény jellegére már Várdai Béla is rámutatott. (Gárdonyi G. hátrahagyott művei. Kath. Sz. 1926. 86.) — [6] L. Perényi József: G. G. színművei. Irodalomtörténet. 1928. 198 s köv. — [7] U. o. 205.

V. [1] Lev. 1909. szept. 27-ről. Id. Vértessy Aranka Gárdonyi nyelvéről. Bp. 1910. 71. — [2] Pl. Aggy' Isten, Biri. 43. — [3] Dr. Gárdonyi József szóbeli közlése. — [4] 43. — [5] Annuska, 127. — [6] Zéta. A Nemzeti Szinház súgópéldánya. 105. — [7] Pintér J.: A magy. irodalom kézikönyve. 1917. II. köt. 406.

ADY ENDRE

I.

Az Ady-probléma.

Ady Endre alakja, köztudatban és irodalomban, még ma is, egy évtized távlatából nézve: izgató probléma. A költő és a kor, melynek kifejezője volt, ma már a történelemé. A magyarság hajóját más hullámok hányják, az irodalom csarnokai új írógeneráció szavától hangosak, az Ady-irodalomnak csak címjegyzéke is íveket tölt meg, az Ady-adatok és tények gyüjtése, kiadása hatalmasan megindult, a tárgyilagos megértés jobbról is, balról is megkezdte munkáját. És mégis, a költő emberi egyénisége, magyarsága, művészi értéke: még mindig alig csendesülő irodalmi harcok középpontja. Az egyik oldalon tiszteletreméltó férfiak, puritán jellemek, nagy multú hazafiak, önfeláldozó nevelők, az Ady-kultuszban bálványimádást, szellemi járványt, lelki ragályt, működésében csak a forradalom és összeomlás előkészítőjének herosztratoszi művét, benne magában, ha tehetségét úgy-ahogy el is ismerik, legföllebb „a nemzeti szellemmel ellentétes és idegen hatások jármában ferdére nőtt és veszendőbe ment magyar tehetséget“ látnak. Ezzel szemben a másik oldalon olyanokat olvasunk, hogy ezek a mélységes magyar aggodalomból fakadó ítéletek csak „a kicsi-

nyesség és a hozzá-nem-értés jelentéktelen kifogásai", hogy Ady „a világirodalomnak talán legnagyobb lirikusa, a magyar költészetnek Petőfi mellett egyetlen zseníje, az egyetlen vallásos költő", „a humanum minden irányú átélésében az összes magyar költők közül a legelső", „az életigenlésnek és harmónikus életlátásnak legnagyobb lirikusa az egész világirodalomban". Benne „a magyarság és az emberiség prófétáját" látják, „az életnek napsugárlelkű királyfiát és a halálnak diadalmas leigázóját", és vallják, hogy a magyar ifjúságnak „Ady költészetéből kell megismernie a jövő titkát." Mikor az ember ezeket a himnikus túlzásokat olvassa, önkénytelenül is a primitív vallások henotheizmusára kell gondolnia. Viszont mikor az előbb említett tiszteletreméltó erkölcsi és hazafias aggodalmak sóhajtásait halljuk, minden tiszteletünk és együttérzésünk mellett is a legtöbbször lehetetlen elfojtanunk azt az érzést, hogy itt nem Ady költészete egészének, hanem csak egyes, nem-szerencsésen, talán épen tendenciózusan kiválasztott szemelvényeknek ismerete szól, — és fájó melanchólia szállja meg a lelket: íme, azt a tragikus szakadékot, amelyet a történelem titánmarka szakított két generáció között, a legnemesebb jóhiszeműség és a legtisztább hazaszeretet sem tudja áthidalni.

Ugyanilyen meglepő ellentétekkel találkozunk költészetének esztétikai megítélésében is. Egyesek úgy tekintenek rá, mint a francia dekadens iskola magyar meghonosítójára, mások szerint maga az egészség és eredetiség. Van, aki szerint forradalmár újító, van aki a XVI—XVII. századi népies költészet folytatóját látja benne. Eléggé általános megállapítás, hogy költészete szimbolista költészet; de van egy vélemény, amely szerint egyáltalán nem az. Verseléséről leghivatottabb értői végeszakadatlan vitákat folytatnak. Sokan ma is érthetetlennek vall-

ják; mások nem győznek eleget csodálkozni, hogy valaha is lehettek, akik homályosnak találták. Akárhonnan közelítünk feléje: ellentétes ítéletek disszonanciája zúg elénk. A fiatalság pedig — legalább egy értékes része — kineveti a vitatkozó grammatikusokat: az ő számára már nincsen Ady-kérdés. Ő már megoldotta a problémát, — persze a maga fiatal módján: szentté avatta a költőt és leborul előtte.

Kétségtelen: Adyval szemben nem könnyű mentnek maradni az egyoldalúságtól. Az emberi természet sokkal bonyolultabb, mint az emberek óriási többsége sejti, és csak a legnagyobbak, a Szent Ágostonok, Danték, Dosztojevszkijek, Prohászkák világítanak be olykor-olykor azokba a rejtelmes mélységekbe, melyek fölött a legtöbb ember naiv sejtelmetlenséggel kormányozgatja a maga kis csónakát. Ady azok közül a lirikusok közül való, akik, ha nem is látják a próféták döbbenetes világosságával, de a zseni ösztönös, viziós sejtelmességével sejtik, borzongják, szenvedik és éreztetik az énnek ezt a titokzatos, ismeretlen vulkanizmusát. Aki erre a vulkanikus talajra követni nem tudja, akinek — akár lelke természetes, egészséges egyszerűségénél, akár szerencsésebb idők harmónikusabb világában egy tengely körül kijegecesedett gondolat- és érzésvilágánál fogva — nem fejlődött érzéke saját lelkének titokzatos, irracionális fenékforrásaival szemben: az Adyt mindig csak egyrétűen, egyéniségének csak egyik oldaláról fogja látni, és sem igazi jelentőségét, sem igazi értékét meg nem értheti. Ha minden emberi lélek többé-kevésbbé bonyolult, mennyivel inkább az az Ady-féle lirikus zsenié, aki százszoros intenzitással éli az életet és voltakép semmi mást nem is él soha, csak mindig mindenben önmagát! Sokan azzal az elavult pszichológiai babonával próbálják magyarázni Ady ellenmondásait, hogy a zseni szükségképen

diszharmóniát jelent. Nem, hála Istennek, vannak harmónikus zseník is, — az előbb említett négy közül három az — de mindenesetre vannak nagyszámmal diszharmónikusok is, és Ady ezek közül való. Lelkének ez a diszharmóniája még fokozza, szinte zavaróvá, nyomasztóvá teszi egyéniségének kavargó komplexségét. Ám e bonyolultság magyarázatához még diszharmóniájára sem szükség hivatkozni. Melyikünk nem érezte még magában azt a tragikus kettősséget, amely a keresztény etikának egyik alapgondolata, s amelynek Szent Pál adott legklasszikusabb kifejezést, mikor az emberben lakó kétféle törvényről beszél? Kit ne rezzentenének meg Hebbel melancholikus sorai:

Da fühl ich mich dann schauernd
Wie niemals noch allein,
Und der ich bin grüsst trauernd
Den, der ich könnte sein.

Ha minden emberben más az, aki lett és aki lehetett volna, vagyis hétköznapi, durva, többé-kevésbbé elrontott énje, és az a másik, tisztább, mélyebb igazibb én, amely után legszentebb perceiben támad föl lelkében egy-egy tragikus vagy melancholikus sóhajtás, — mennyivel inkább meg kell mutatkoznia ennek a kettősségnek a lirikusban, a zeníben, akinek egész élete nem más, mint egy nagy magamegmutatás. Egy német író beszél valahol az éjjel három és négy óra közti időről, amikor az ember felriad, és a virrasztás vesékig ható realitásában egyszerre máskép lát mindent: önmagát és az életet. A legtöbb ember azután elalszik újra, másnapra pedig elfelejti az éjtszakát és folytat mindent ott, ahol elhagyta. Ady az az ember, aki fölugrik az éj közepén és leírja nekünk azt, amit az éjtszakai lélek-óra sugallt. Ki mondja meg, hogy a kétféle hang közül melyik az igazi, a nappali-e vagy a éjtszakai? vagy

talán mind a kettő? De ez a kettős én,— „aki vagyok" és „aki lehetnék" — még nem meríti ki Ady komplexitását. Van még egy harmadik énje is, aki talán nem is volt, akivé a szerencsétlen körülmények, rövidlátó ellenfelek és ártó barátok, szerencsétlen véletlenek és talán legelső helyen saját bűnei és gyöngeségei igazibb énjének ellenére ostorozták: a *Muszáj-Herkules*, a *Sátán kevélye:* az, amit gőgből, dacból, bosszúból akar, hogy aztán, a végén, amikor egy világos pillanatban rájön ennek az öngyilkos és lehetetlen sátánkodásnak képtelenségére, sírva verje a mellét és sirassa elrontott életét.*

Mindezek talán megsejtetik, mi az oka annak, hogy „Ady írásaiból tetszés szerint ki lehet olvasni mindent." [1]

Adynak az embernek megértéséhez elsősorban ennek a sokrétű mélységnek megértése adja a kulcsot. Lelkisége megértésének hiánya magyarázza meg elsősorban azok állásfoglalását, akik költészetét nem értik és azért nem is értékelik; de ebből érthető az Adyért rajongó irodalom legnagyobb részének érdekes egyoldalúsága is.

Azok a bonyolult, egymásnak ellenmondó és mégis egymás nélkül egészen meg nem érthető vonás-

* Elképzelhető még egy negyedik szempont is: Nagy Sándor remek Ady-illusztrációi egyikének az illető versben nem indokolt kavargó alakgazdagságát nézve, csodálkozva kérdeztem, mit jelent; a művész ezt mondta rá: „Ezeken csak a technika lehetőségeit próbáltam." Ki mondja meg, hogy hány Ady-verset magyaráz minden egyéb külső vagy belső szükségességen kívül a technikai lehetőség csábítása: a ritmus megindult áradatának ereje, a hangulat parancsoló hatalma, a megélt, megírt, de meg nem halt élmény kísértő sugalma, a megtalált forma csábító szépsége, az önmaga értékeinek tékozló utánzása. Aki sejti, hogy mit jelent a művésznek a forma, milyen mély, elsődleges, talán mindennél nagyobb élményt, az meg fogja érteni ennek a sokat megmagyarázó szempontnak mély jogosultságát.

sok, amelyeknek szövevényére az imént többféle szempontból is megpróbáltam rávilágítani, nagyjából két középpont köré csoportosíthatók. Az egyik csoport azokat a beteges, elmosódó, bizarr, nyugtalan és elképpesztő elemeket foglalja magában, amelyeket a dekadencia gyüjtőnevével szokás egybefoglalni. A másikba soroznám azokat a vonásokat, amelyek egy pogányos magyar őserőtől terhes egyéniség vérforraló és ellenállhatatlanul vonzó sugarait szórják. Sajátságos és nincsen történelmi érdekesség híjján, hogy a költő életében lényének beteg, dekadens oldala hatott inkább; akik szerették, főképen ezért szerették, ezért szívesen megbocsátották a pajzsra ültetett vezértehetségnek, Ond vezér unokájának buzogányos, csizmás, vaskos magyarságát. Viszont akik csak az eltapodni való ellenséget látták benne, azok gazdag tenyészetének csak e rothadt vagy kikezdett gyümölcseitől irtóztak meg: nem vették észre, hogy ez a tragikus magyar fa minden igazán éltető nedvét a magyar talajból szívta. Ellenben mai, a régieknél nem kevésbbé szenvedélyes tisztelői legnagyobbrészt a magyar fajjal legmélyebben együttérző, a magyarság sorsán legigazabban aggódó lelkek közül kerülnek ki; ezek Ady költészetének azt a harmadát értik és szeretik jobban, amelyben a magyar föld keserű lelke szólal meg, amely a magyar Messiások sorsát siratja, amely a magyarság nagy történeti tragédiáját és a maga sorsában is a magyar tragédia szimbolumát sikoltja, rakoncátlanul bár és káromkodva, de olyan vesékig ható keserűséggel, mint nagyon kevés hang a magyar irodalomban. Ezek aztán szívesen stilizálják rá Ady egész egyéniségét ezekre az ősi magyar vonásokra, és szívesen felejtik amazokat, amelyeknek összegyüjtéséből egy halálos, nemzetgyilkos kórkép facies Hyppokratikája vigyorog elő. A szakadék túlsó felén állók viszont most is csak ezt a facies Hyppokratikát

látják, és a költő sikoltó magyar szavából csak a káromkodást, a Muszáj-Herkules vörös riadóját hallják ki, de siketek a magyar gyötrelemnek, a magyar bűnbánatnak, a magyar kétségbeesésnek dörömbölésére. Holott nyilvánvaló, hogy Adyban mind a kettő benne van, és egyik sem egész a másik nélkül.

Ott van benne a szegény, beteg, ősi tragikumtól, szerencsétlen körülményektől és saját bűneitől összeroncsolt dekadens, aki egyensúlyvesztetten, eligazító ideálok nélkül, férfias akaratgerinc nélkül, rogyadozó inakkal áll fogyó életének növő lázában, a sikamló élet zűrzavaros rohanásában; a halál rokonának érzi magát, életének belső kilátástalanságában a Vér és Arany ős-banális filozófiájából szűr magának halálos programmot, kétségbeesett elszánással menekül a megváltó mámor káprázatába és a Léda arany szobra elé, egy inaszakadt istenhit félig gyermekes, félig beteges illúziójába, vagy egy hajszolt, magabiztató csak-azért-is gőgnek fenntartó kábulatába. De ugyanakkor ott van benne a keménykötésű magyar úr is, csizmás paraszt-nemesek ivadéka, aki évszázados gőggel, kuruc daccal néz a világba, borospohár mellett vagy az „eb ura fakó" ökölmutogató dacával, siratja, szidja, káromolja a maga fajtáját és bármikor kész kardot fogni a más-királyú vagy más-istenű magyar ellen, de akkor is szentül hiszi, hogy a jobb magyar jövőért harcol. És ott van a fejedelmi önérzetű látnok, aki vakító tudatossággal érzi a maga zseniális költői tehetségét, újnak, egyetlennek, legkülönbnek érzi magát, hiszi, hogy minden szavával a jövőnek szól, és egy-egy percében el tudja hitetni magával is, hogy minden, amit tesz: bűne, szennye, gyöngesége is, jövőt megváltó küzdelem. Aki Adyt — az embert és a költőt — érteni akarja, annak mindenekelőtt ezt a belső sokrétűségét kell alaposabban szemügyre vennie.

II.

Ady gyökerei.

Ady egy önéletrajzi levelében nagy tudatossággal mutat rá azokra a gyökerekre, amelyekből egész egyénisége kisarjadt:

„Geográfia szerint a Szilágyságból jöttem, a régi Partiumból, tehát se nem Erdélyből, se nem Magyarországból. Családilag szintén se fentről, se lentről; küzködő, nemzetes, kisúri familiából, mely ezer éven át csak éppen hogy élt. Valamikor, régi írások szerint, jeles és gazdag familia voltunk, de már a XV. században hétszilvafások. Egy sok lóerejű gőg a lelkünkben jelzi ma már csupán azt, hogy több ügyességgel ma mi is dinaszták lehetnénk. Anyai részről csupa pap, diákos, poétás ember az ősöm, a protestantizmus óta kálvinisták. Anyai nagyapám pap volt abban a faluban, ahol születtem, Érmindszenten; az apám a belső Szilágyságból került ide, az anyámhoz. Én, amin már doktorom fölöttébb csodálkozik, csak harmincegy éves multam, holott vérem, testem, idegeim veszélyesen aggok. Bolond érzékenységet, hamar jelentkezőt, hoztam magammal; hamar értettem, szerettem és szenvedtem.“ [1]

Nagy hangsúllyal mutat rá ez a néhány sor mindenekelőtt arra a magyar talajra, amelyből származott. „Itthon vagyok — mondja egy Zilahról kelt levelében 1903-ban [2] — és sehol másutt, csak itt. Öntalajunkból kiszakítani magunkat nem lehet. Néha siralmas ez a kényszerűség. De törvény. Szent és hatalmas törvény.“ Származásának ez a döntő, egész életre meghatározó magyarsága soha meg nem szűnő tudatossággal él benne kezdettől fogva. „Nincs bennem semmi irígyelt fajtád fölséges kozmopolitizmusából, gyalázatosan s rögösen magyar vagyok“ [3] — írja Hatvany Lajosnak. Máshol így ír:

„Azt már kevesen hiszik el, hogy nem volnék kissé túlságosan is magyar." [4] Magyarsága azonban nemcsak tudatos, hanem büszke magyarság is. „Be szánom néha, hogy magyar vagyok — S be nem cserélném könnyen semmi mással" — írja *Margita élni akar* című nagyobb költeményében.[5] „Nincs bennem egy csöppnyi árja vér!" — olvassuk párizsi jegyzeteiben.[6]

Magyar származásával magával hozta a fajnak három alapvető tulajdonságát: a tehetséget, a mély önérzetet és bizonyos passzivitást. Tudatosságára talán semmi sem olyan jellemző, mint hogy még ezt is világosan látja. „A vérbeli, az igazi magyar talentum — írja — olyan, mint a Szilágyi Dezsőé volt. Hencegő, óriási, de improduktív." [7] Mennyire adva van már ebben az egy rövid idézetben is — a passzívitás negatív erejének a tehetség és az önérzet szüntelen ösztökélő energiájával való küzdelmében — a belső tragikumnak egy magyar gyökérszála.

Ady magyarsága a Partiumból való, Erdély határáról, arról a földről, mely a magyarság történelmi konvulzióiban mindig Erdéllyel tartott. Az ő magyarsága „a régi Erdély értelmében nevelt s még el nem züllött magyarság",[8] a „nemes erdélyiesség, mely, hajh, ritka ma már a magyar irodalmi berkekben".[9] „Hitté formálódott bennem egy idő óta, s istenítéletet állanék ki e hitemért, hogy minket, modern semmi-magyarokat csak az erdélyi szellem föltámadása tehet valamikké. Történelmi magyar társadalom, sajátos és értékes, csak Erdélyben fejlett. A magyarországi magyarság csak vérzett, vegetált, hullott török és német nyomorúságok között. Élni sohasem élt. Erdély sokszor úszott vérben, sanyarúságban, de *élt* is. Élhette a maga életét néha. És ilyenformán a lehető magyar kultúra csak erdélyi alapokra rakodhat. Akkor lesz társadalmunk, irodalmunk, művészetünk, igaz, külön magyar életünk, ha felkeltjük az erdélyi hagyományokat." [10]

Egy másik cikkében így ír: „Atyafiságot tartok a régi Erdély jeremiádozó, bús, elégedetlen, Európalátta magyarjaival." [11] Ezekben az idézetekben rámutat azokra a vonásokra is, amelyek ezt a speciális erdélyi magyarságot a magyarországival szemben jellemzik. Ilyen mindjárt ennek a magyarságnak külön, a magyarországival szemben álló, erdélyi öntudata, amely Magyarországról és a magyarországiakról harmadik személyben, mint többé-kevésbbé idegenről szól és amely éppen ezért a másfajta (dunántúli, alföldi) magyarság megértésére nem azonnal és nem mindig könnyen képes. Egy másik jellege ennek az erdélyi magyar gondolatnak a nyugati Magyarországgal szemben való évszázados történelmi ellentéte, amely a XVI. és XVII. század alkotmányos és vallási háborúi során Erdélyben bizonyos ellenzéki, kuruc, protestáló szellemet örökített meg. Ez az erdélyi-kuruc vér nem csekély mértékben hozzájárult Ady későbbi forradalmiságának kialakulásához. Hozzátartozik ehhez az erdélyi magyarsághoz az is, amit Ady az *Európa-látta magyarok* kifejezéssel jelez. „Erdély, a régi Erdély mindig ... sokkal európaibb volt, mint a nyolcfelé osztott és béna Magyarország... Erdély, amely büszke, szaszabad államként tárgyal Angolországgal, Franciaországgal, Svédiával, Hollandiával, Lengyelországgal, a birodalmi császársággal, természetesen az ottomán birodalommal, magyar gyüjtőlencséje volt minden európai kultúrális sugárnak." [12] Az az Európa-vágy, az a kultúrszomj, amely az Apáczai Cseréket és a Bólyaikat termette, amely a kis Erdély fiait a külföldi iskolákra küldte és a külföld tudósait a Bethlenek és Rákócziak iskoláiba szólította, Erdélyben is csak a kevés választottak lelkében virrasztott ugyan, de koncentrált erővel, szinte perzselő tűzzel robban ki a partiumi vérű Ady Endre életében.

Ady magyarságának egy további eleme ennek a magyarságnak protestáns, kálvinista jellege. Nem szabad itt a protestantizmusra, mint hitelvre, mint a történelmi kereszténységnek egy formájára gondolni. A kálvinizmusnak vallási tartalmából Ady vajmi keveset őrzött meg. Maga így ír erről: „Ősi, legősibb kálvinista vagyok s ha vallásos nem is lehettem, de életemben, munkásságomban benne volt a protestantizmus... A protestánsoknak érezniök kellett volna, hogy az én megjelenésemmel a protestáns és a protestantizmus jelenik meg... Az én kálvinistaságom meg is marad, mert adott energia a halálig." [13] Mikor a Protestáns Szemle éppen protestáns szempontból keményen nekitámadt, csak azt ismervén el protestánsnak, „aki az élő Isten felségjogaiért küzd",[14] önérzetesen felelte: „Régibb, szebb, igazabb s bensőségesebb, sőt protestánsabb is a korrelációm (az Úristennel), mint némely előkelő dignitárius pietistáké. Magamat az egyházi átok ellenére is kálvinistának tudom a kálvinistaságnak négyszáz év óta élt és bevált értelmében." [15] Mindig büszkén emlegette, hogy anyai ágon már az ükszülői is református papok voltak.[16] („Papoknak ivadéka vagyok.") Hogy azonban mikép érti ezt a protestantizmust, arról nem hagyja kétségben olvasóit. Már 1903-ban azt írja egy nagyváradi cikkében, hogy az ő kálvinistasága „csak annyi, hogy kálvinistának született s protestál minden sötétség és hamisság ellen".[17] Más helyen: „Aki ezt írja, protestáns ember. Kálvinista. De olyan kálvinista, aki sohasem kálvinistáskodott... A protestantizmus nekem nem tökéletesség, nem cél, nem ideál... De... a protestantizmusban diadalt ült a magyar fajta legbecsesebb hajlandósága: a szabadságra és haladásra törekvés." [18] Szabadság, haladás, harc a sötétség ellen: Ady szemében mindössze ennyi a protestantizmus tartalma. Látnivaló, hogy a protestantiz-

musnak ez az értelmezése hajszálig megegyezik avval a radikális politikai gondolatvilággal, amelybe Nagyváradon beleélte magát. Így könnyű megérteni, hogy a debreceni kálvinizmusnak „józan, zárkózott, kényelmes, apatikus s ijesztően konzervatív szellemét“ [19] idegennek érzi és hogy egyes kijelentéseiben a protestantizmust már nemcsak hogy politikai gondolatnak látszik felfogni, hanem jóformán a szocializmusal azonosítja.[20]

Ady gyökeresen protestáns voltát talán nem is elsősorban tartalmi mozzanatokban kell keresni, hanem érzésmódjának azokban az örökölt vonásaiban, amelyek rokonok, ha nem mindenestül azonosak a Partium hagyományával: bizonyos exkluzívan büszke magyar önérzetben és abban a dacos, szinte l'art pour l'art protestáló ellenzéki-forradalmi hajlamában, amelynek megnyilatkozásaiban lehetetlen meg nem hallani a nagy vallási harcok korának visszhangjait:

> Vagyok egy ágban szabadulás, béklyó,
> Protestáló hit s küldetéses vétó:
> Eb ura fakó, Ugocsa non coronat.
> *(Hunn, új legenda.)*

De mindezeken túl: a generációk mély hitének vérébe, idegeibe evődött nyomai is ott szunnyadnak a mélyben. A „régi Kálvin-templom“-nak, a zilahi kollégium levegőjének, a legáció-járásnak emlékei nem tűnnek el hatástalanul. A régi hit parazsa felizzik olykor a hamu alól és mély zengésű, zsoltárias hangú versekre ihleti. Igaz, ritkán szól ez a hang zavartalanul; de azért Káin mégis hiába hiszi, hogy megölte Ábelt: a halott él a mélyben, és viaskodásuk szüntelen meg-megújul.

Félreismerhetetlenül rányomja bélyegét Ady egyéniségére a kisnemesi származás, a „nemzetes, kisúri familia“ is. „Veleszületett, nemes, úri gőgje jel-

lemezte" — mondja egy ismerője.[21] Ez a „sok lóerejű gőg" soha el nem hagyta. „Te, az Andrássyak még béresek voltak, amikor az én őseim már nemesemberek voltak"[22] — mondta Révész Bélának. A *Tavalyi cselédekhez* címzett versében büszkén hangoztatja:

Árpáddal jött, magyarul élt,
Anjouknál kopját nem törött,
Tán török előtt megfutott
S hamar koldusra vetközött.
De érteni mindig tudott,
De magyarul mindig tudott
S tán tépetten és nem hősön,
De tisztán adott át a Jelennek
Engem az én ősöm.

(A tavalyi cselédekhez.)

Ezt az önérzetet, a magyar nemesi büszkeségénél nem csekélyebb erővel táplálta egy másik forrás is: a költői zsenének korán kifejlődött tudata. Már a váradi évekről följegyezte barátja és lakótársa, Biró Lajos: „... Ez a huszonegy éves fiú, akinek az ebéd és a vacsora kérdése gyakran okozott gondokat, úgy járt a kedves és okos nagyváradiak között, akik azonban akkor még meglehetősen ismeretlenül és idegenkedve tekintettek rá, mint egy inkognitóban járó fejedelem... És ebben a talentumban úgy bízott, a maga kiválasztottságában úgy hitt, mindaz, ami egy vidéki ujságírónak imponál, — budapesti lapok és budapesti írók — oly kevéssé imponált neki, olyan nyugodtan, olyan királyian, olyan féktelenül gőgös tudott lenni, ha megérintették, a szúrós dölyfnek olyan tüskepáncélját tudta kifelé fordítani, hogy — minden bizodalmam mellett is — elámulva és aggódva néztem rá néha. Mi lesz ebből a dölyfből? Van-e akkora talentum a világon, amely méltóvá tud lenni hozzá, amely belé tud nőni ebbe a petőfi-sándori büszkeségbe?"[23]

E mellé a nagy önérzet mellé, mely életének és

költészetének egyik legerősebb ösztökéje lett, magával hozta a mindszenti házból a modern költőknek egy másik végzetes örökségét is, a „bolond érzékenységet, hamar jelentkezőt". Fáradt szervezetet, betegesen érzékeny idegeket, korai neuraszténiát hozott magával, amelyet későbbi életmódja a végletekig fokozott. Révész Béla írja a harminc éves Adyról: „Nyügös, panaszkodó volt... mint mindig, álmai fárasztóak, fantomokkal kavargók, mint amióta csak ismertem".[24] Már 1903-ban ilyen tipikusan neuraszténiás sorokat olvasunk tőle egy velencei úti levélben: „Engem nem érdekel a mult... az ellágyulások... a modern idegember betegsége ez, ki tudja magáról, hogy beteg. Csak láz, ideges élet kell neki... a modern élet nyavalyáit érezzük, de e nyavalyák nélkül élni nem tudunk".[25] Az idegeknek ezzel a túlságos fejlettségével együtt jár az akaratnak beteges gyöngesége is. „Egyet nem tudok, akarni" — állapítja meg magáról egy költeményében szabatos önismerettel *(A legjobb ember)*. Benedek Marcell érdekesen fejtegeti, hogy mennyi feminin vonás állapítható meg Ady jellemében.[26] Hiúsága, passzivitása, a dédelgetésnek, becézésnek, kiszolgáltatásnak igénye mind erre a puha, asszonyos, önmagával szemben erőkifejtésre alig képes természetre mutat vissza. Ha rágondolunk, hogy minő ellentétben áll ez az előbb említett férfias daccal és önérzettel, ismét a tragikus összeütközésnek egy mély belső forrására ismerünk.

Az ilyen alaptermészetnek könnyen érthető következménye az életnek az a gyorstempójú, magakiszolgáltató, ideges élése, amely már a gyermeket koraéretté, hova-tovább koravénné teszi. „Mi már — írja egy párisi levelében[27] — nyolc éves korunkban csalódott szerelmesek voltunk... mi már tizenhárom éves korunkban túl Boccacción és túl a Karthauzin egészen olyanformájú életcsömört éreztünk, mint a milliomos és három X-es vivőrök... Tizenhat éves

korunkban, átesve néhány világfelfogáson, szerencsésen eljutottunk Schopenhauerhez." Bizonyos, hogy van ezekben a sorokban némi modoros túlzás, de az is bizonyos, hogy lényegükben mégis mélyen igazak. Az embernek önkénytelenül Child Harold szavai jutnak az eszébe:

> Untaught in youth my heart to tame,
> My springs of life were poisoned. 'Tis too late!
>
> *(Child Harold IV.)*

Azoknak az alapvető élményeknek, amelyek az ifjú Ady Endre testi-lelki adottságaiból, a költő emberi és művészi egyéniségét kialakították, első nagy csoportját a nagyváradi ujságíró-évek tartalmazzák. Nagyvárad a maga élénk szellemi életével, világnézeti és politikai ellentéteivel, intelligens zsidó társadalmi rétegével, színházával és redakcióival, de legelsősorban bizonyos intellektuális köreinek, ujságíróinak, íróinak, radikális politikusainak és jogakadémiai tanárainak forrongó, ösztönző, forradalmian mozgalmas szellemével egyszersmindenkorra döntő hatással szabja meg Adynak a magyar élettel szemben való elhelyezkedését. „Csúnya, eleven élet és akció lüktet ebben a városban... e város lelkében sok van a hellén pogány szelleméből. A szépnek kultusza önmagáért... a régi formáknak, tekintélynek lejáratása a hellén pogányság e szellemére vall. A köröspartí Athéne nemcsak vidékies nagyzolás, hanem megsejtése ennek az igazságnak. Itt az emberek tudnak és mernek élni és cselekedni. Itt kisebb a farizeusság, mint máshol... Ebben a városban... túlteszik az emberek hamar magukat a zsidó-keresztyén etika ridegségén. Hogy az életet jól definiálják és jól iparkodnak leélni Nagyváradon, ez ennek a városnak a legnagyobb intelligenciája és legnagyobb dícsérete."[28] Így ír az ifjú Ady a fiatalság önkénytelen idealizálásával az ő szellemi bölcsőjéről...

A vidéki ujságíró fiatalos frázisaiból azonban teljes határozottsággal bontakozik ki az a hármas hatás, amellyel Nagyvárad eldöntötte életének irányát.

Nagyvárad mindenekelőtt az életet, a nagyobbarányú, szomjasabb, lüktetőbb életet jelentette számára. Az életet, mint kulturát, szellemi mozgást, tágabb horizont. A nagyváradi társaság fölkelti érdeklődését az életnek, az irodalomnak és a politikának, ha nem is legmagasabb, de a váradi intellektüelek körében járatos problémái iránt. Ráeszmél műveletlenségére és olvasni kezd, bár megint csak a környezet, a vidéki redakció stílusában inkább újságot, mint könyvet,[29] inkább fordított, mint eredeti műveket (még ekkor nem ismert idegen nyelvet), inkább népszerű, mint komoly munkákat, inkább csak lapozva, mint belemélyedve. Mégis — megint a nagyváradi társaság szellemében — eljut az irodalomban Heinéig, Makai Emilig és Szilágyi Gézáig, a filozófiában Spencerig, Schopenhauerig és Nietzschéig. Az előbbiek hatását hamarosan lerázza magáról; a filozófusokból egy-két inkább közhelyszerű, mégis döntően ható eszmét örökre magával visz: veleszületett gőgös én-tudata támaszt és formát talál az Übermensch nietzschei fogalmában, mohó életszomja fölszabadító lendítőerőt a *Jenseits von Gut und Böse* csatakiáltásában.

Mert az „élet" a daliás fiatalember és a minden iránt érdeklődő, mindenüvé bejutó újságíró szabad helyzetében, a hagyományoktól független váradi intellektuális társadalom finoman hédonista légkörében az ő vibráló idegei számára most és ettől kezdve mindvégig elsősorban az élvezésnek, a magakiélésének minél korláttalanabb lehetőségét jelenti. Ezen a ponton nyúl bele a „zsidó-keresztyén etika ridegségén magát túltevő váradi hellén-pogány életszeretet" ismét egy életre szóló végzetességgel Ady életébe. „Isten, kétség, bor, nő, betegség — Testem-lelkem

összesebezték" — írja később egyik legmélyebb versében *(Sötét vizek partján)*. Az Isten és a kétség szerepe később kezdődik; „a bor, nő, betegség" már a váradi években eljegyzi annak az életformának, „amely mellett — hogy Taine-nel szóljunk — naggyá lehet az ember, de beteggé, szívben és szellemben beteggé lesz". Az Ős Kajánnal való belső érintkezése is, ha feltételeit vérében hozta is magával, Váradon kezdődik el, és a százarcú Hágár tüzébe is itt kezdi beledobálni minden gazdag értékét.

Végül egyszersmindenkorra rányomja a maga bélyegét a nagyváradi környezet Ady lelkére politika tekintetében is. Azok közül az újságírók és politikusok közül, akikkel Nagyváradon ideje javarészét tölti, a kor radikális politikájának nem egy vezető egyénisége került ki. Ez a környezet egész életére eljegyzi Adyt a radikálizmussal. Veleszületett kuruc-ellenzéki hajlama, nyugtalan idegrendszere, mélyebb vallásos nevelés hiánya előkészítették a talajt e döntő élmény számára. Már 1921-ben átkéredzkedik a Szabadságtól, a Tiszák lapjától, a radikális Nagyváradi Naplóhoz, hogy „harcoljon, ahogy tud, kezelje a viharágyút a butaság, sötétség tornyosodó felhői ellen, mert megunta másféléves iskoláját a megalkuvásnak".[30] A *Nagyváradi Napló*ba irt cikkei félreismerhetetlenül elárulják, hogy amiért hírlapírói kötelességből harcolt, már ebben az időben is szívének ügye volt. Egészen a radikális és szocialista újságokból, pamfletekből, sőt népgyűlésekről ismert hangon verekszik a nacionalizmus ellen, amely „voltaképen internacionalis szövetkezete a sötétségnek, butaságnak és a gonosz tekintélyek önzésének",[31] hiszen, „ha valamikor csakugyan lesz ebből az országból valami... a kozmopolitáknak köszönheti, nem pedig a sújtásos, félig Ázsiában élő, a nyers hús és lótej daliás emlékein rágódó, zsidópüffölő és frázisgyártó hazaffyaknak".[32]

„Le akarja gyűrni a klerikálizmust és széttörni minden fentmaradt hűbéri bilincset",[33] mert „ha az erkölcstelenség nagy, annak a klerikálizmus és az osztályuralom az oka".[34] Legideálisabb vallásnak vallja a teljes hitetlenséget. Meggyőződéssel hirdeti az atheizmusnak emberimádó, harciasan csak e-világi krédóját: „Érzem és hiszem, hogy... az életnek legnagyobbja az, aki az embert imádva s az ember mindenható rendeltetésébe híve viszi akcióba a legparányibb erejét is."[35] Fölcsillan már ezekben a cikkekben is a szociáldemokrácia iránti rokonszenve,[36] hiszen a „szociáldemokrácia semmi egyéb, mint a megtisztult liberálizmus. A megtisztult protestantizmus. A megtisztult kereszténység..."[37]

Ady másik nagy alapélménye Léda asszonnyal való összeköttetése. Ez a művelt, nagystílű és nagyakaratú asszony, aki a kis vidéki lap cikkeiből, a próbálkozó, félénk, megszokott hangú versekből kiérezte a nagy költőt, és eljött érte Párizsból, sorsdöntő fordulat Ady életében. Léda jelenti számára az első, nagy, vesékigható szerelmi élményt. Csak el kell olvasni az első hozzáírt verseket (a *Könnyek Asszonyát* a *Mégegyszer* c. kötetben), hogy az ember megérezze: itt olyan húrok rezdültek meg, amelyek addigvaló életében még csak életjelt sem adtak magukról. Aztán el kell olvasni a szakítás körül írt verseket, amelyek csakúgy lehellik magukból a tehetetlen zsibbadást, az üresség kábulatát: megérezzük, mit jelenthetett Adynak ez a hét esztendeig tartó, nagy élmény. Ő maga így ír önéletrajzában: „Ujságot csináltam, vezércikkeket írtam s nyilván elpusztulok vagy nagyon okos életbe kezdek, ha nem jön el értem valaki. Asszony volt, egy hozzájutott versem küldte, megfogta a kezemet és meg sem állt velem Párisig. Ekkor rámerőltette az ő akaratát s magtalan hiúságát, hogy bennem hajtson ki, ha tud. Öt éve elmúlt már ennek, hat éve maholnap s azóta írok,

vívok, elalélok s újrakezdem: vagyok."[38] Órá várt az a hivatás, hogy a költő önérzetét, ambicióit, kultúraszomját, életvágyát, egész horizontját a vidéki város kispolgári keretei közül kiemelje és mérhetetlenre tágítsa. Ő közvetíti a felnyíló fiatal lélek számára a harmadik nagy alapélményt: Párizst.

Hogy mit jelent Ady életében Párizs, meg lehet sejteni az első párisi levélből, amelyet még idehaza írt. „Csupa nagyszerűségeket látok az életben, az agyam, a szívem nagy tervek kohója... ki akarok rohanni a legzúgóbb életbe, Párizsba készülök. Kevés babérral, pénztelenül. De szabad szemekkel, hittel és kedvvel. Megtermékenyülni. Ezt akarom.[39] A párizsi tartózkodás első idejében még mindig ezen a mámoros hangon ír: „Barangolok utcáidon, csodálatos, nagy és szent város, akit csókos vágyakkal akarok néhány mámoros hét óta megközelíteni. Barangolok és azt akarom, hogy az enyim légy... Oh Párizs, Te vagy az én lelkemnek szerelmes nyugtalansága és én belédérzem az életet, a bolondot, a haszontalant, a szomorút, a szépet." [40] Tiszta líra ez a néhány sor; de ha mindent elolvasunk, amit Ady versben vagy prózában Párizsról írt (az anyagi kénytelenségből írt újságcikkek ötletszerű érdekességein kívül) egy pillanatra sem jutunk ki a líra meleg káprázatú atmoszférájából. Az objektív, a földrajzi és történeti adottságú Párizs képeiből jóformán semmit sem kapunk. Egy pillanatra fölmerül a Boulevard Saint Michel, de csak mint a nyári halálsejtelemről szóló remek kis dalnak díszlete. Egyszer megpillantjuk a Szajnát, de csak azért, hogy a belehulló fények megsejtessék velünk a költő lelkében karmoló rettenetes, végtelen ujjakat. Egy percig halljuk a Boisban baktató kocsi gördülését, de a következő pillanatban már nem a Boisba tartunk, hanem „a nagy éjszakába, csodavilágba, végtelenbe, új titkos földbe, új időkbe, új létezésbe, új jelenbe."

Párizs Adynak nem a reális Párizs, hanem a napváros, a fénynek, a kultúrának, a nagy életnek szimboluma: a bálvány, amely köré élet- és kultúra-szomjának érzései fonódnak, egy mitológiai lény, tiszta lírikum. Amit ezenkívül újat kaphatott Párizsban: az a nem túlságosan mélyremenő hatás, amely a francia új-költészetnek, főleg Baudelaire- és Verlaine-szemelvényekből megismert, félig-megértett világa részéről érte. Egészben véve a párizsi élmény alapvető hatása egy mondatban összegezhető: ráeszméltette és fölbátorította, hogy merjen más lenni, másként szólni és írni, másként is élni, mint ahogy Magyarországon a századforduló írói között szokás volt. Megnyitotta a szemét, fölszította szenvedélyes vakmerőségét, hogy merjen önmaga lenni, és ezt az önmagát, ezt az új mondanivalót új formában fejezni ki. Ezt az új formát persze megint csak az ismert gyökerek praeformálták és a most fejtegetett alapélmények határozták meg.

Párizsból való első hazaérkezése után még egy utolsó alapvető nagy élmény vonul be életébe: a küzdelem a költői érvényesülésért. A vatesi öntudat szenvedélyes becsvágyával érkezik haza a magyar ugarra: „Szabad-e Dévénynél betörnöm — Új időknek új dalaival?" — ez most az egyetlen kérdés, erre teszi föl életét. Az ő éneke az új ének, a magyar ének; szentül hiszi, hogy a magyarság legfontosabb kérdése: megértik-e, magukénak ismerik-e, befogadják-e ezt az új éneket. Költői önérzete és magyarságának öntudata egyaránt természetesnek találtatta vele a gyors és döntő győzelmet. „A magától értetődés közvetlenségével fogadta az emberek meghódolását, mint valami természettől neki járó dolgot." [41] — írja Schöpflin. Életének legnagyobb csalódása az volt, hogy ez a győzelem — legalább úgy, ahogyan ő elképzelte — életében sohasem következett be egészen. A harc megindult; újságok, folyóiratok, irodalmi

összejövetelek, szalónok, sőt lassankint önképzőkörök Ady nevétől visszhangzottak. Első új kötetei nyomán gombamódra szaporodtak a bálványozó ismertetések és a hol gyűlölködő, hol botránkozó, hol gúnyolódó támadások, hírlapi cikkek és paródiák; a versolvasás divatba jött, az utánzók hangos serege megjelent a színen, de a nagyközönség inkább olvasta a róla szóló vitacikkeket, mint az Ady-könyveket, többen ismerték az Ady-paródiákat, mint a költő verseit, és a számra hatalmas Ady-irodalomból elenyészően kevés volt az, amit egyéni érdektől és politikától ment, komoly belemélyedés, igazi értés sugalt. A külső siker tehát megvolt, a költő népszerűsége nőtt, híveinek, sőt bálványozóinak száma egyre gyarapodott, de legnagyobb — és hangos — részük nem azok közül került ki, akiknek szeretetét első sorban várta. A magyarságnak, éppen annak a gyökeres, igazi magyarságnak, amelynek szeretete után olthatatlan nosztalgiával sóvárgott egész életén át: óriási többsége — alább részletezendő okokból — idegennek, sőt ellenségesnek találta az új hangot, közönnyel, ellenszenvvel, sokszor gúnnyal, sőt égő gyűlölettel fogadta a költőt. „Neki fájdalom volt, hogy első közönsége, mely aztán később is jogot formált hozzá, a pesti irodalmi snobok közül való volt, s nagyon hálás tudott lenni, ha másfajta ember jó szívvel közeledett hozzá."[42] Ez a csalódás haláláig el nem némuló keserű alaphangot elegyít költészetébe. Az irodalmi harc fegyvercsörgése, az ellenfelek ostorozása, a meghódolás türelmetlen követelése, az értetlenek gyilkos lenézése, a maga értékének dacos hangoztatása, az eljövendő győzelem jóslatai, az ifjúságra, a jövőre való appellálás, máskor a csüggedés fáradt lemondása: újra meg újra visszatér valamennyi könyvében. Ennek a mély sebnek, ennek a szüntelen kínzó sajgásnak nagy része volt benne, hogy Ady a történelmi Magyarország

ellenségeinek táborába vonult. Anyagi és erkölcsi siker, érvényesülés, vezérszerep, ünneplés várta ott, közöny, gúny, meg-nem-értés fogadta emitt. Horváth János higgadt objektivitással mutatja ki, hogy a konzervatív kritika, amely az agyonhallgatás kényelmes álláspontjára helyezkedett vele szemben, menynyire részes Adynak ebben a magyar elfordulásában. „A kitaszított Ady dacosan ment tovább végzetes szövetségesei útján", akikkel pedig lelke legmélyén alig volt egyéb rokonsága, mint a „a tagadás közössége." [43]

III.

A dekadens Ady.

Ady egy párizsi levelében Gauguinról, a festőről szólva, többek közt így ír: „Vad, rossz nomád vére akként űzi, mintha két ember volna. Az egyik: apostol, szerencsétlen, szent. A másik: állati, gonosz, utálatos... Néhányan az ecset istenének tartják. A publikum röhögi. A nagy kritikusok a bendőjében gázolnak... még a forradalmárok is bolondnak hirdetik. Senkihez se hasonlított. Primitív is, raffinált is, okos és esztelen." [1] Ady ismerőjének lehetetlen észre nem vennie, mennyire a maga szívevérével festi ezt a képet. Mintha két ember volna: ez a kulcsa az ő lelkének is. Mí ez a két ember? Ki ez a *faun-mezű Apolló*, nem olyan könnyű kihámozni dokumentumainak bonyolult összevisszaságából. Ezt a kettősséget azonban egyik vagy másik oldalról mindenki megérezte, aki összeköttetésbe jutott vele. „Ady lelkületére jellemző — írja Révész Béla — a két pólus, a dimenziókat érző, felviharzó kifeszülés és a lét rejtelmeire ráboruló magábaomlás; körülbelül ez a két végletesség határozza meg a poézisét." [2] Oláh Gábor így ír: „Hangjának két árnyalata volt: a szarkasztikus csúfolódás és a

könnytelen siralom... az életet mély szemmel látó férfiban, egy hisztérikus asszony és egy nagy gyermek lappangott."[3] De lehet-e megrendítőbben kifejezni ezt a tragikus kettősséget, mint ahogy ő maga újra meg újra hírdeti, sírja, panaszolja: „Hajtson Szentlélek vagy a kocsma gőze!" — kiáltja már az Új Versek záróversében:

Havas csúcsával nézi a napot
Daloknak szent hegye: a lelkem,
Gonosz tárnáktól általverten . . .

Fent, fent a csúcson: nagy-nagy szűzi csönd,
Gondolat-manók csoda-tánca,
Lent: a rémeknek harsogása.
(Búgnak a tárnák.)

Káin megölte Ábelt, — pedig mindakettő az ő lelkében élt.

Nem adtál elég erőt
Uram, hogy ketten legyünk egyek
A te arcod előtt.
(Káin megölte Ábelt.)

Pusztulj innen, város beteg lakója;
Az én sík-lelkem benned a lélek,
Neked nem kellett a sík-élet:
Szólít a város, várnak a hegyek,
Én idegennek ágyat nem vetek.
(Elűzött a földem.)

Végül mégis mindig újra előtör az eltemetett belsőbbik én:

Oh, hazugságnak örök tora:
Pap vagyok én, a léha cimbora.

Pogány rímek, muzsikák között
Szomjazok valami örököt.

Pokollal lelkem alig rokon,
Mennyet várok nagy mámorokon.

Álmom az Ige, az Üdv, az Út:
Be hazug élet, oh be hazug.

Ennek a kettősségnek és Ady egész bonyolult egyéniségének két összetevőjét kell mindenekelőtt megvizsgálnunk, ebből a kettőből legtöbb tulajdonsága és minden ellenmondása levezethetőnek látszik.

*

Ezeknek az összetevőknek egyike az a lelki alkat, amelyet dekadensnek szokás nevezni. Lelki alkatot mondtam, amivel eleve hangsúlyozom, hogy nem esztétikai, hanem lélektani (és ebből következő morális) fogalomról van szó. Ennek a lelki alkatnak lényege az egyensúlytalanság és a velejáró beteges nyugtalanság. A dekadens lelkiállapotnak, amely a legújabb irodalomban, olyan jellemzően és oly sokféle árnyalatban uralkodik, kettős forrása van: egy fizikai és egy szellemi. Fizikai: hanyatló társadalmakat (fajokat, családokat, egyéneket) jellemző fáradt szervezet, túlfinomult idegrendszer, a fizikumnak beteges érzékenysége. Szellemi: a lelki világnak megbillenése, a külső és belső világról, életről-halálról való határozott felfogásnak és a velük szemben való érzésnek, egyszóval a tágabb értelemben vett világnézetnek megrendülése, amely a vallásnak a lelkekben való meglazulásával jár, ahol az elveszett természetfölötti hit helyét el nem tudja foglalni valami filozófiai vagy etikai idealizmus. Hogy ez a két jelenség, a fizikai és a szellemi, hogyan függ össze egymással, és hogyan függ össze mind a kettő a társadalmi állapotokkal, a gazdasági viszonyokkal és a történeti fejlődés dialektikájával, annak vizsgálata nem tartozik az esztétikai szemlélet körébe. Tény az, hogy mind a két jelenség megállapítható az irodalmi fejlődés egyes korszakaiban és hogy a kettő nem jár szükségképen együtt. A dekadenciának nevezett lelki alkatot azonban a kettőnek együttes jelentkezése hozza létre. Fizikai túlérzékenység, lelki egyensúlyvesztettség nélkül (Kölcsey), egyensúlytalanság, be-

teges érzékenység nélkül (Vajda János) egészen másirányú lelkiséget és költészetet hoz létre.

Hogy Ady ebben az értelemben tipikusan dekadens, senki előtt sem lehet kétséges, aki néhány lapot elolvas bármelyik kötetéből. A dekadencia fizikai tényezőjét félreérthetetlenül jellemző adatokkal megtaláljuk minden leírásban, amelyet hozzá közelállók adnak róla. Schöpflin Aladár így ír: „Barna arcán rajta volt a sok éjjelezés és a zárt helyiségekben élés sápadtsága, rajta volt a belső zaklatottság és a rendkívüli érzékenység. A szeme szép volt, tágra nyílt, nagy és nyugtalanul csillogó nézésű. Beszédközben folyton változott arcának karaktere, férfinél még ilyen élénkerejű tükröt nem láttam; minden, amit mondott és minden, amit neki mondtak, mintegy tükörben reflektálódott az arcán... neki a veronál is, az alkohol is azért kellett, hogy kiegyenlítse azt a roppant belső feszültséget, amelyben állandóan élt, egyensúlyba hozza idegrendszerét és megszerezze neki a belső pihenés kevés és ki nem elégítő szüneteit, amelyeket csillapítószerek nélkül, magától nem tudott volna megkapni. Olyan vehemens és szakadatlan volt benne az élet égése, olyan intenzív és zaklatott az agynak munkája, hogy ugyanannyi idő alatt tízszeresen annyit élt, mint mások. Ő nem volt soha nyugodt... semmiben, senkiben nem tudott hűvösen objektív lenni, mindent hevesen reagálva élt át."[4] Ady maga önéletrajzában említi a „bolond érzékenységet, hamar jelentkezőt" és harmincegyéves korában veszélyesen aggnak mondja vérét, testét, idegeit.[5] Alig van levele, amelyben betegségről, idegkimerültségről, ennek nyomában járó hipochondriáról és halálsejtelmekről ne tenne bizonyságot. „Szomorú, beteg és forgószeles atmoszférában élek. Az a szerencsém, hogy a korral egy kis nyugalom és bánomisén-bölcsesség is jön. Egyébként már régen a bolondok házában lennék, ami

ugyan, nem mult el, talán csak késik. Nincs egyetlenegy olyan emberem se, aki megfogja a galléromat és más életbe állítson. Ti, egy-két ember, akiknek jogotok volna ehhez, talán még akaratbetegebbek vagytok, mint én".[6] A szocialisták is eleinte „a degenerált burzsoázia költőjét" látták benne.[7] Közismert dolog, hogy milyen nagy szerepet játszanak életében az alkohol, a veronál és egyéb csillapítószerek, és hogy életének milyen tekintélyes részét töltötte különböző szanatóriumokban.

Hogy evvel a testi betegséggel a lélek egyensúlytalansága is párhuzamosan velejár — mint egyszerre feltétele s következménye — az előbbi fejezetben mondottak után alig szorul bizonyításra. Aki már gyermekkorában „átesve néhány világfelfogáson", eljutott az életcsömörig,[8] aki jóformán még a gyerekszobában elvesztette vallásosságát,[9] — persze a nélkül, hogy gyökerestül ki tudta volna irtani magából — annál csak természetes, hogy az Istenséget borzasztó cethalnak érzi, aki csúszós hátán tartja lelkünket és a mindenséget, és velőibe fújó félelemmel imádkozik hozzá: „Óh, ne mozogj, síkos a hátad!" *(A nagy cethalhoz);* és persze, hogy az ilyen lélek megismeri a Baudelaire Démonját is, amely örökkön hajtja, űzi, kíséri, ajkát kapatja gonosz italokra és így viszi messzebb-messzebb Isten arcától, a nagy Untság bús sivataga felé. *(Három B.-szonett, I.)*

Ennek a testi és szellemi dekadenciának legtermészetesebb velejárója a lélek gerincének, az akaratnak roskadtsága: „Nála minden ösztön volt. Ő a legkifejlettebben és legteljesebben ösztönlény, akit valaha ismertem. Éppoly kevéssé tudta mérsékelni és korlátok közé szorítani magát, mint egy gyerek; amit megkívánt, azt minden körülmények között megtette. A lemondás erénye az ő etikájából hiányzott."[10] A betegesen érzékeny ember, akinek lelkéből hiányzik az etikátadó világnézet kategó-

rikus imperatívusza és az akarat lendítőereje, természetesen minden pillanatban beleütközik a morál korlátaiba és szükségképen eljut az immoralitásnak abba a szomorú életformájába, amelyet ma sokan naiv egyszerűsítéssel amoralitásnak szeretnek nevezni, — abból a kényelmes axiómából indulván ki, hogy a zseni fölötte vagy legalább is kívüle áll az erkölcs világának. Nem tartozik ide ennek a felfogásnak bírálata; elég rámutatni, hogy Adyval szemben ez a felfogás már csak azért sem jogosult, mert ő maga — rengeteg ellentmondó kijelentése ellenére — voltaképen komolyan nem hitt benne. Joggal mutat rá Makkai Sándor, hogy nincs a magyar irodalomban költő, aki az egyéni bűntudatot megrázóbb erővel fejezné ki, mint Ady.[11] Akiben ilyen erővel, ilyen elnémíthatatlan éberséggel virraszt a bűntudat, annak erkölcse lehet torz, lehet szennyes, lehet esztelen is, de *van* erkölcse. Az lehet erényes vagy bűnös, de nem erkölcs-nélküli. Aki, mint Ady, olyan írtózással érzi lelke mélyén a nagy mocsarat, a förtelmet, aki úgy tud esengeni a tisztaság után, aki ilyeneket tud mondani:

Uram, bántottál, űztél, megaláztál,
Sokféle ostort suhogtatott kezed;
Te tudtad miért.
Kis szolgád bizton nagyokat vétkezett.

Hajh, bűnös voltam...
Méltón sujtott rám
Könnyben áztatott, sós, éles ostorod.
(Uram ostorozz meg.)

Szépség, tisztaság, igazság
Lekacagott szavak,
Oh, bár haltam volna meg akkor,
Ha lekacagtalak.

Szűzesség, jóság, bölcs derékség,
Oh jaj, be kelletek.
Hiszek Krisztusban, Krisztust várok.

annak lelke mélyén ott él az erkölcs, még pedig nem is akármilyen erkölcs, hanem az a bizonyos örök-emberi naturaliter christiana erkölcs, amelyet a „papok ivadéka" őseitől örökölt, és amely ellen ha vét, lelke, vére, idegei minden szálával tudja, hogy amit cselekszik, vétek, ha még olyan hangosan hirdeti is, ha olykor elvétve még tán magával is el tudja hitetni az ellenkezőt. „A mai magyarság... lelkiismeretének hiszem magam, ez a lelkiismeret pedig nem lehet mindig tiszta"[12] — írja, és nem szolgál a költő nagyságának, aki meg akarja tagadni tőle az ember lelkiismeretét. Aki a bűntudatot, az erkölcsi ember megrendítő konvulzióit nem látja meg Ady egyéniségében, az éppen a legmélyebb mélységek iránt vak, amelyek lelkében forronganak, éppen a legemberibb értékeket nem érzi meg benne. Ady lehet bűnös ember (véresen és sokszorosan az), lehet lázadó (több-kevesebb jóhiszeműséggel újra meg újra felölti ezt a pózt), de sokkal több-ember, semhogy igazán amorális lehetne.

A dekadens lelkiállapot legjellemzőbb kísérője a testnek és léleknek állandó nyugtalansága, lázas vibrálása. Mintha az idegek csak kétféle állapotot ismernének: a túlfeszültség reszketését és a kimerült megereszkedés beteg remegését. Ez az állandó, okát önmagában hordó remegés a legkülönbözőbb tárgyi okokba vetíti ki magát; fél, reszket, menekül, ismeretlen üldöző elől, lázasan törtet ismert, még többször ismeretlen célok felé, de sohasem ismer nyugalmat. „Most nincs egy félórás fix lelkiállapotom. Minden zaklat"[13] — írja újra meg újra leveleiben. Ha hazatér falujába, egy napig tud megmaradni, azután rohan újra bele az életbe.[14]

Beteg vagyok, egy kis faluból
Leskődöm vissza a világba.
Hidegrázós emlékezéssel,
Hátha üldöznek, hátha, hátha.

Mindentől félek nyugtalanul,
Már nincs se alvásom, se álmom.
Én istenem, hogyan is függök
Ezen a zord élet-párkányon.

(Áldott, falusi köd.)

Bércek, tavak, folyók, sinek,
Bámész, új népek, új napok,
Be sietek be rohanok,
Be szaladok, be sietek.

Napot lesek ma hegytetőn,
Holnap Holdat egy új úton,
Holnapután már nem tudom
Mire figyelek lihegőn.

Panorámás, lázas világ,
Lakasd jól a szemeimet:
Fogd be jól a füleimet.
Valaki utánam kiált.

(Valaki utánam kiált.)

Ez a költemény jellemzően vetíti elénk a vibráló dekadens lélek jellemző életformáját, a mohó élethabzsolás szüntelen lihegését. A beteg lélek éppen beteg mivolta következtében képtelen pillanatokon túl jól érezni magát. Mindig fáj neki a jelen. Mindig újra, másra vágyik, attól várja a jobbat. Innen az újnak, a szenzációnak, az izgalmaknak kielégíthetetlen szomjúhozása.

Mindig a holnapra mosolygok,
Elvágyok onnan, ahol bolygok,
Úgy vágytam ide s most már szállnék.
Oh én bolond, bús beteg árnyék.

(A kék tenger partján.)

„Vallom, hogy az életet csak a bolyongás teszi elviselhetővé" — írja egyik párisi levelében.[15] — „Soha még, soha még — Így még senki se vágyott, Hajszolt, siratott, képzelt — Tündér ezeregy éjjelt." *(Aki helyemre áll.)* — A vágy, a szomjúság szüntelen, de éppen mert önmagában hordja okát, kielégít-

hetetlen is. De hiszen a beteg lélek voltaképen fél is a beteléstől:

Vágyakozni félek. A Teljesülés
Jön és megaláz.
Nyugalom sem kell, hisz vágtat utána
Egy vad mén: a Láz.
Jaj, rettegek élni. *(Rettegek az élettől.)*

Az ilyen lélek állandóan a végletek közt hánykolódik. Ha költő, két alaphangja lesz: a féktelen mindent-akarás lázas pátosza, a kifeszülés perceiben, és a magábaomló életsiratás, a megereszkedés óráiban:

Óh vágyni hogy szeretnék,
De nem vággyal, aki csak percnyi,
De vággyal, amellye'
Örökig ki lehet telelni.
(Vágyni hogy szeretnék.)

Hajh, Élet, hajh,
Én nem akartam feledet:
Ten-egészedet vívtam én.
(Hajh, Élet, hajh.)

Várhatatlanokra várok
S nem várok mást, mint várhatatlant.
Óh véres kínok véres kínja ez.
(Szent Lehetetlenség zsoltárja.)

És:

Lentről nézem ős terebélyed,
Piros csodákkal rakott Élet.
Óh jaj,
Te hitvány, te hitvány, te hitvány.
— — — — — — — — — — — — —
Véremmel hívlak, csallak, várlak,
Véremmel gyűlöllek, imádlak.
Óh jaj,
Csak nézlek, csak nézlek, csak nézlek.

És itt maradok, itt a porban.
Tudom, én tudom, elitiportan.
Óh jaj,
Halálig, halálig, halálig.
(Sírás az élet-fa alatt.)

Ady nem egy elemzője ebből a korlátot, megalkuvást nem ismerő életszomjúságból próbálja magyarázni Ady egész egyéniségét és költészetét. Bizonyos, hogy ez a tulajdonság a költő egyik leguralkodóbb vonása. De hogy nem egyéniségének gyökere, semmi sem mutatja annyira, mint hogy ez a tulajdonság többé-kevésbbé valamennyi dekadens költőnek sajátja. És hogy nála olyan határozott egyéni színt ölt, az másik, a dekadens lelkialkattal alapjában ellenkező tulajdonságából következik, amelyre alább lesz módunk rámutatni. Sokan nagy erkölcsi értéket tulajdonítanak ennek a nagy életszomjazásnak, sőt egyenesen nevelő hatását remélik. Milyen rövidlátás meg nem látni, hogy ez a magatartás nem a Goethe-féle egészséges, mindent-látni- és bírniszomjas lélekkitárulás, amely erőteljes vidámsággal, görög életörömmel tükrözi, élvezi és alakítja a gazdag valóságot, hanem: a beteg ember nyugtalansága, az egyensúlyát vesztett, a belső világában megállni nem tudó, kisiklott léleknek görcsös kapaszkodása, súlypontkeresése, kifeléfordultsága. Ennek az életvágynak és a belőle fakadó életkultusznak ikertestvére az az ismeretes lázas élnivágyás, amely az előrehaladott stádiumban lévő tüdőbajosokat jellemzi. Be kell fogatni a füleit, szemeit a panorámás lázas világgal, hogy ne hallja azt a *valakit, aki utána kiált*, ne hallja *az ébrenlét lidércét*, rettenetes lidércét. Mi ez a lidérc? Ki ez a valaki? A saját lelke mélyén tátongó üresség halálsóhajtása ez. Amint a közéletben és a művészetben a nagy hangosság majdnem mindig ürességet leplez: ez a harsogó kiélésevangélium a legbiztosabb jele a megrokkant, beteg, dekadens léleknek. Ady emberi értéke, erkölcsi jelentősége egészen másban rejlik.

Semmi sem mutatja ennek a felfogásnak helyességét olyan kézzelfoghatóan, mint ha szemügyre vesszük, mit jelent a gyakorlatban a dekadenseknél

— Adynál is — ez a nagy életkultusz és magakiélés. Nem kell ehhez tanulmányoznunk életrajzát, a magyar irodalomtörténetnek ezt a legsivárabb fejezetét, elég végiglapoznunk akármelyik könyvét.

Költészetének az a része, amelynek nem a magyarság problémája az ihletője, jóformán csak egy ihletforrást ismer: a mámort, mindenféle formájában. Az élet, a nagybetűs Élet, amelyhez olyan kielégíthetetlen sóvárgással intézi himnuszait, jóformán kizárólag az érzéki életet jelenti. Így érthető vallomása: „éltem s... nagyon éreztem az életet... Éreztem, akartam, teljes egészében, hatványán, ezért a nagy, féktelen élet-akarásért vizsgálnak ma fejcsóválva az orvosaim".[16] — Egyetlen igazság van a földön — írja máshol — és ez az igazság az élet. Ne tagadjuk le hát a mámort, ha túl is vagyunk rajta. Az életből semmit sem kell letagadni. Az életben minden szép és megengedett, de legszebb talán a mámor, amit az erőnek és egészségnek, a szépségnek s a raffinált emberi tudásnak, vagy mesterkedésnek pompája nyújt".[17] — Milyen szomorú ellentét az erőnek és az egészségnek ez a hangoztatása és az ellenkező valóság: „Gyávább voltam és még ma is jobban szeretem az életet egy-két negyedóráig valaminek látni, mintsem elengedjem magam a mámor turistakötele nélkül a meredélyen."[18]

A mámor hangulatát és tragikumát aligha rajzolta valaki a világirodalomban remekebbül, mint az *Ős Kaján* költője; a mámor pszichológiáját és egyszersmind magyar apológiáját soha megrázóbban meg nem írták, mint a *Magyar Pimodán* vérgőzös lapjain. De sorait olvasva, nem cseng-e minduntalan újra fülünkbe a római dekadenciának akkordja az *Ember tragédiájából:*

A mámor, az édes mámor,
Mint horpadt sírokat a nap
Létünk megaranyozza.

Ez a dekadens életszomj és mámorhajsza a legbelsőbb motívuma költészete ama részének is, amelyet szabatosabb megnevezés híján szerelmi költészetnek szokás nevezni. Valójában a testi vágy, a keserű mámor és a tragikus kielégíthetetlenség költészetének kellene neveznünk. Valóban az a költészet ez:

. . . hol egymás öldöső fele,
A Csóknak és Termésnek istene,
... hol célja, rendje nincs a csóknak
S becsük van a magtalan álmodóknak,
Hol betelő vágy nincs s örök a láz.

(Elűzött a földem.)

Lehet-e ezt a vad, beteg, kétségbeesett mámort hatalmasabb erővel, megrendítőbb, sivárabb igazsággal kifejezni, mint ezek a sorok:

Vad szirttetőn mi ketten
Állunk árván, meredten,
Állunk összetapadtan,
Nincs jajunk, könnyünk, szavunk:
Egy ingás és zuhanunk.

Véres hús-kapcsok óvnak,
Amíg összefonódnak:
Kékes, reszkető ajkunk.
Míg csókolsz, nincsen szavunk,
Ha megszólalsz: zuhanunk.

(Vad szirttetőn állunk.)

Persze, hogy az ilyen mámor mélyén mindig ott van a tűz kilobbanásának rettegése, az elhallgatástól való reszkető félelem, az elmúlásnak és benne a felsötétlő Végtelennek borzongása is: a mámor-ital mélyén egy különös halálíz. „A nő... az egyetlen, ami az életért kárpótol — írja egy levelében — s legrokonabb a halállal s az istennel, kik valószínűleg egy személy."[19] E három dolognak ez a bizarr azonosítása csak logikailag és objektív értelemben képtelenség. Szubjektíve: a mámor mélyére hullt

lélekben egy érzés-komplexumban, egy homályos, gomolygó összevisszaságban kavarog egymásba a dolgok háromféle rendje: a mámor érzéki valósága, a belőle kitázó halálsejtelem és a mindenek mögött felrémlő Abszolútum. Innen van, hogy minden igazi nagy dekadens lírának megvan ez az egymásba fonódó motivum-háromsága: a mámor, a halál és az Isten. Olyan mély belső egységben, mint Adynál, talán még csak Verlaine költészetében találjuk meg. Talán legjellemzőbb verse erre nézve a *Léda ajkai között:*

Az ajkaid közt rejtőznék el,
De a szemeid reám nyílnak:
Meglátnak az én cimboráim.
Nagyon holdas most minden éjjel

Lédám, meddig tart a bujósdi,
Ez az ős, hunyó, csalfa játék?
Tudom, hogy a nyomomban vannak
S nem szabad nyögni, sírni, szólni.

Szomorú, zöld nagy szemeidben
Dőzsölnek az én cimboráim,
Kukucskálnak és leskelődnek
A Mámor, a Halál, az Isten.

Ha akarják, szívemre szállnak,
Csókolj Lédám, semmivé csókolj,
Hogy hiába jöttenek légyen,
Ha ajkaid közt megtalálnak.

Csak aki Ady Isten-költészetének ezeket a legmélyebb gyökérszálait felismerte, az fogja megérteni és természetesnek találni a bennük rejlő vad ellentmondásokat, de a bennük rejlő emberi mélységeket is. Az Istenhez is az viszi el, ami egész életét mozgatja:

Szívemben, *idegimben*
Kiabáló nagy lárma
Téged keres Fölség.
(Istenkereső lárma.)

Nézd: tüzes daganat a szívem
S nincs ami nyugtot adjon.
Csókolj egy csókot a szívemre,
Hogy egy kicsit lohadjon.

(Imádság háború után.)

Az ösztönember, a kibillent lélek, a hitevesztett és azért egyensúlyavesztett lélek sóhajt itt Istenhez az emberi öntudat legmélyebb mélységeiből; és mert sóhajt hozzá, meg is találja: de mert csak sóhajt, el is veszti megint mindig újra. Megsejti az Istent, hiszen kifinomult idegeivel ráérez, hogy az „Isten van valamiként minden gondolatnak alján". Hallja, ahogy lelkében lépked és az ő bús *Ádám hol vagy?*-ára felelnek hangos szívverések. Szinte azt kellene mondani, hogy ösztönével érinti az Istent. De csak az ösztönével. Mihelyt az ösztön ereje lankad, mihelyt az Isten-kereső gyötrelem ereje meglohad, elfut előle az *Éjszakai Isten:*

Elszökik tőlem virradatra,
Jön néha egy-egy jó napom,
Mikor egész valóját látom,
De soha-soha napvilágon:
Velem van s mindig éjszakán.

Mihelyt azoknak a szerveknek kellene dolgozniuk, amelyek állandóbban, szolídabban, termékenyebb lendülettel segíthetnék el az igazi Istenélményre: a dekadens lélek inaszakadtnak bizonyul. Nincs fölkészülve rá, hogy a gondolat útján közelítse meg a Megfoghatatlant; érzelmi világával pedig szintén nem adatott meg a „tisztaszívűek" közé tartoznia, akiknek a Hegyi Beszéd azt ígéri, hogy meglátják az Istent. Innen van, hogy amikor okoskodik az Istenről, bizarr és képtelen gondolatok követik egymást verseiben. Mikor pedig az érzelem karjaival próbálja magához ölelni, újra meg újra kisiklik karjai közül, mint Creusa árnyéka Aeneas öleléséből. A megrázó igazságú Isten-kereső, bűn-

bánó, Istenben megnyugvó zsoltárias énekeket a kételkedés, a vergődés, a lázadás, sőt a hetyke kötődés diszharmonikus akkordjai váltogatják. Belső igazságban is, formai értékben is igen egyenlőtlenek ezek az Isten-versek, de éppen ezzel a rendezetlen kúszaságukkal, ellentmondásaikkal, tisztulatlanságukkal fejezik ki legjobban azt a kort és azt a nemzedéket, amelyből születtek. A hitevesztett lélek Isten-költészete ez:

Hiszek hitetlenül Istenben,
Mert hinni akarok,
Mert sohse volt még úgy rászorulva
Sem élő, sem halott.

Minden titok e nagy világon
S az Isten is, ha van
És én vagyok a titkok titka,
Szegény hajszolt magam.

Isten, Krisztus, Erény és sorban
Minden, mit áhítok
S mért áhítok? — ez magamnál is
Óh, jaj, nagyobb titok.
(Hiszek hitetlenül Istenben.)

Legkevésbbé őszintének érzem azokat a verseket, amelyekben bizonyos antikrisztusi pózban látszik tetszelegni. Túlságosan érzik ezeken a verseken a póz csináltsága és félreérthetetlenül elárulják a Baudelaire-féle sátánkodás hatását. Ami ebben a hangnemben igazán Adyé, — de ez lelkének másik, nem-dekadens fenékhullámából buzog — bizonyos kötekedő, legénykedő hang. Ez a legénykedő dacosság szövetkezik a francia dekadensektől átvett régi romantikus örökséggel (idesorolnám az olyan verseket is, mint *Az én menyasszonyom*). Amikor ezeket a káromló verseket írja, vagy amikor a dekadens ösztönéletet akarja önmaga előtt igazolni: néha legbelsőbb lényétől idegen, lapos, materialista életfilozófiát hirdet.

Fent, a Semmiben, fehér, szűz a világ.
Óh szép a Semmi, de jobb a valóság.
Jobb a sár, mint a köd s mint köd-kertben
A rózsák.

Sáros, édes Föld (milyen régi e dal),
Te vagy álmok s hópelyhek menedéke:
Élsz, és sarad kacag a Semmire:
Az Égre.

(Hó hull a sárba.)

Leghatározottabb és művészileg is legsivárabb megfogalmazása ennek a horizon-nélküli és Ady arányaihoz képest szánalmasan kicsinyes életfilozófiának a *Vér és Arany* kötet címadó verse, a maga sablonosan dekadens soraival.

Ugyancsak főként a francia dekadensek hatásának kell tulajdonítani azokat a hangokat is, amelyekben bizonyos mefisztói cinizmus, sőt egyenesen démoni gonoszság csendül meg, bár ezek már nem érződnek lelkétől idegennek. Belejátszanak ezek a hangok újra és újra szerelmi költészetébe is, de fölhangzik rekedt visongásuk — noha ritkán — majdnem minden kötetének egy-két lapjáról is. Ilyen, amikor az ölés szadista gyönyörűségét énekli *(Megöltem egy pillangót)* amikor vad átkot mond arra, aki majd a helyére áll *(Aki helyemre áll)*, amikor szeretné megfojtani azokat a fiúkat, lányokat, akik csak a jövőben fogják megsejteni az ő nagyságát *(Ahol Árgyilus alszik)*; de talán legvisszataszítóbb az idevágó helyek között a gyönyörűen induló *Ének a porban* szívtelen befejezése:

Ám néha mégis szóljon az ének
Bús ég-vívásnak, átok-zenének,
Csalogatónak. Hadd jöjjön más is,
Lalla, lalla,
Rokkanjon más is, pusztuljon más is.*

* Erre a strófára mondta Ady egyik odaadó híve, hogy ezt sohasem tudja megbocsájtani.

Ez a nemtelen vonás nagyon mélyen gyökerezhetik lelkében: maga is érzi és szenved tőle:

Levágatom a két kezem,
Mert mindig ölelni akar
S ha én karolok, vétkezem.

Csípje a nyelvem vas-fogó,
Mert mindig bántani akar
S ha én beszélek, romboló.

Lábam nagy botlás törje ki,
Mert két lábam amerre jár,
Csak mások bukását lesi.

És hunyjon el az életem,
Mert csupa-csupa kárt csinál
S ami áldás, azt temetem.

(A megátkozott ember.)

A dekadens élethajszolással függ össze a pénznek az a nagy szerepe is, amelyet Ady költészetében elfoglal. Ez a témakör az ő költészetében lép föl először nagy erővel irodalmunkban. Az ő költészetének szerves része ez a pénzlíra, aminthogy életének — az élmény és mámorkeresés életének — olyan döntő fontosságú hatalma. „Az élet egyetlen célja az élhetés, — írja — élni pedig csak pénzzel lehet.“ [20] Utóbb egy cikkében:[21] „Vad, bolond vágy ordítoz bennünk: Óh élni! élni! Gazdagnak lenni! rohanni! falni! Már nem vagyunk a régi farizeusságú, tiszteletreméltó lények. Már nem csinálunk titkot se abból, ami különben sem volt titok: Csak pénz, pénz, sok pénz! Már őszinték, becsületesek vagyunk s minden kicsi, vagy nagyszerű emberi dologra már magától is rácseng a pénz refrénje.“ Azok közül a költemények közül, amelyekben a pénzzel való harcát énekli, nagy erejével és belső igazságával messze kiemelkedik a *Harc a Nagyúrral.* Ez a vers a maga lázas,

tragikus lüktetésével mindennél jobban megérezteti, hogy ez a pénz-motívum mennyire a költő lényének, életérzésének mélyéről fakad:

Engem egy pillanat megölhet,
Nekem már várni nem szabad,
Engem szólítnak útra, kéjre
Titokzatos hívó szavak,
Nekem már várni nem szabad.

Az egész élet bennem zihál,
Minden, mi új, felém üget,
Szent zűrzavar az én sok álmom,
Neked minden álmod süket,
Hasítsd ki hát aranyszügyed.

A lélek legmélyén Ady költészetének még az a része is a dekadens lelkialkattal függ össze (legalább egyik gyökérszálával), amely egész hangjával legkevésbbé érzik dekadensnek: forradalmi lírája. A dekadens lélek, aki maga a nyugtalanság, akinek soha semmi sem jó, ami van, aki mindig az újat, az ismeretlent, a szenzációt sóvárogja: természete szerint hajlik a forradalomra. Az ő érzése szerint minden, ami új, ami más, már azért is csak jobb lehet a meglevőnél, mert új, mert más. Ennek a legbensőbb lényege szerint forradalmi lelkületnek voltaképen nem is fontos a forradalomnak eszmei, gazdasági, politikai tartalma. A forradalom önmagáért kedves neki: mert forradalom, mert újat akar. Mennyire a lelkéből írja Ady ezt a jellemző mondatot: „Az igazi forradalmár mindig s minden ellen lázong.“ [22] Az igazi forradalmár? Nem tudom. A dekadens mindenesetre ilyen forradalmár. A már említett öröklési és élmény-okok mögött: valójában ez a veleszületett dekadens-forradalmi lelkialkat (a protestáló vérörökségen a váradi állomás radikális hatásain keresztül, a konzervatív magyar társadalom elutasító magatartásától és a körében való érvényesülés nehéz-

ségeitől hajtva) juttatja el Esze Tamás komáját a forradalom táborába. Csak ez a leglelke szerinti forradalmi érzület és a körülményeknek végzetes találkozása magyarázhatja meg, hogyan jut az Árpáddal jött ősök ivadéka odáig, hogy ilyen sorokat írjon a Népszavába:

> Verje meg, verje meg, ha van verő Isten.
> Aki csak egy kicsit ósdit akar itten,
> Mert itt kárhozat van, itt le kell gyilkolni
> Mindazt, ami régi, ezeréves holmi.
>
> *(A márciusi Naphoz.)*

Szocialista volt Ady Endre? Révész Béla, a szocialista, Ady bizalmasa kerek nemmel felel erre a kérdésre.[23] Adyra is állnak azok a szavak, amelyeket ő ír a koldusok poétájáról Jehan Rictusról: „Dehogy is szocialista Jehan Rictus!... Betegebb, finomabb, szenvedőbb, modernebb, mintsem az legyen. Ő sokunknak, sokunknak lelke. A nagy vágyak, nagy érzések és nagy ideák rongyos, halálra fárasztott, de hős és szomjas fejedelme, aki nem tud trónusához jutni. Mi ez a trónus? Hát mi a mai élet trónusa? Kényelmes, szőnyeges puha lakás, divatos ruha, gazdag konyha, automobil, szép asszonyok, pezsgők, likőrök stb. És pénz, sok pénz. Jómód, csók és mámor. Jehan Rictus részesedést kíván mindabból, amit a modern élet egy embernek nyujthat.“ [24] Ezekben a sorokban Ady maga mutat rá szocializmusának egyik legmélyebb forrására.

Ime Ady költészetének majdnem minden motivuma — azon az egyen, a magyar tragikumén kívül, amely legnagyobb értékét adja — jóformán maradék nélkül levezethető a dekadencia fizikai és szellemi forrásaiból, a dekadens lelkialkatból. Persze, minthogy Ady nemcsak dekadens: magának a dekadenciának motivumait is nagyobb erővel, szuggesztívebb művészi hatásossággal tudja kifejezni, mint a

pusztán dekadens költők. Bármennyire kétségtelen, hogy a francia dekadensek hatása nélkül nem lett volna azzá, amivé lett, mégis úgy érzem, hogy már a dekadencia művészi körében is fölébük emelkedik. Verlaine mélyebb nála, Baudelaire talán művészibb, de Ady legjobb perceiben mindkettejüknél erősebb, igazabb, megrázóbb tud lenni.

Festették-e hatalmasabban a dekadencia pszichológiáját, mint a *Sötét vizek partján*, a *Sírni, sírni, sírni*, vagy más oldalról az *Ős Kaján?* A dekadens költészetnek, az Adyénak is, soha mélyebb igazsággal, legvégső forrására rá nem mutattak, mint Ady egyik legkülönösebb és legtöbbször félreértett költményében: a *Jó Csönd herceg előtt* című̈ben.

Holdfény alatt járom az erdőt,
Vacog a fogam s fütyörészek.
Hátam mögött jön tízöles
Jó Csönd-herceg,
És jaj nekem, ha visszanézek.

Ó jaj nekem, ha elnémulnék,
Vagy fölbámulnék, föl a Holdra:
Egy jajgatás, egy roppanás,
Jó Csönd-herceg
Nagyot lépne és eltiporna.

A belső élet-üresség halálos-sivár, rettentő némaságát kitölteni, elfojtani a költészet megváltó dallamával: nyúlt-e valaki mélyebbre a nagy dekadens zseník költészetének szívébe ennél a versnél?

IV.

Az őserős Ady.

Semmisem volna hazugabb, mint Adyt elintézni akarni azzal, hogy dekadens költő. Lehet-e a dekadenciával ellentétesebb valamit elképzelni, mint mindjárt első igazi kötetének első verse, *a Góg és Magóg fiáról* szóló:

Góg és Magóg fia vagyok én!
Hiába döngetek kaput, falat
S mégis megkérdem tőletek:
Szabad-e sírni a Kárpátok alatt?

Verecke híres útján jöttem én,
Fülembe még ősmagyar dal rivall.
Szabad-e Dévénynél betörnöm
Új időknek új dalaival?

Mennyire nem dekadensek az ilyen hangok:

Sugaras a fejem s az arcom.
Amerre járok, száll a csönd, riad,
Fölkopogom az alvó Párizst,
Fényével elönt a hajnali nap.

Ki vagyok? A győzelmes éber.
Aki bevárta íme a Napot
S aki napfényes glóriában
Büszkén és egyedül maga ragyog.

Ki vagyok? A Napisten papja,
Ki áldozik az éjszaka torán.
Egy vén harang megkondul. Zúghatsz.
Én pap vagyok, de pogány pap, pogány.

Harangzúgás közt, hajnalfényben
Gyujtom a lángot a máglya alatt.
Táncolnak lelkemben s a máglyán
A sugarak, a napsugarak.

(Egy párizsi hajnalon.)

Kiben ne pezsülne meg a magyar vér és ki ne érezné a negyven éven aluli magyarok közül a maga lelke szavának (ha egészen lényegesen mást ért is rajta, mint amit a költő értett), ez a verset:

„Fölszállott a páva a vármegye-házra,
Sok szegény legénynek szabadulására."

Kényes, büszke pávák, Nap-szédítő tollak,
Hírrel hirdessétek: másképen lesz holnap.

Másképen lesz holnap, másképen lesz végre,
Új arcok, új szemek kacagnak az égre.

Új szelek nyögetik az ős magyar fákat,
Várjuk már, várjuk az új magyar csodákat.

Vagy bolondok vagyunk s elveszünk egy szálig,
Vagy ez a mi hitünk valóságra válik.

Új lángok, új hitek, új kohók, új szentek,
Vagy vagytok, vagy ismét semmi ködbe mentek.

Vagy láng csap az ódon, vad vármegye-házra,
Vagy itt ül a lelkünk tovább leigázva.

Vagy lesz új értelmük a magyar igéknek,
Vagy marad régiben a bús magyar élet.

„Fölszállott a páva a vármegye-házra,
Sok szegény legénynek szabadulására."
(Fölszállott a páva.)

Az a vad, pogány magyar őserő duzzad és harsog ezekből a sorokból, amely más időkben és más formákban, újjászületve vízből és Szentlélekből, Pázmány szeges írásait, Zrinyi *Afiumát, a Romlásnak indult hajdan erős magyart*, Széchényi vizióit, a *Vén cigányt* sugallta.

Hogy miben áll ez a nyers, ösztönös őserő, azt könnyebb megérezni, mint kimutatni. Ott bujkál a sorok közt verseinek jórészében. Intézi a világgal, magyarsággal, olvasókkal, témáival szemben való el-

helyezkedését, képeket sugall, szavakat válogattat, belső zenét intonál. Mégis, vannak motívumok, amelyekben visszatartóztathatatlan erővel félreismerhetetlenül tör fel.

Ilyen mindenekelőtt az a „sok lóerejű gőg", amely elejétől végigkiséri pályáját:

> Óh, belső csaták diadal-gyászútja,
> Óh, nagy győzés a legbőszebb felen,
> Óh, rendelés, Te legforróbb Titok,
> Gőgöknek gőgje, nagy Gőg: az enyém.
>
> *(A veszélyek Istene.)*

Ott bujkál ez a „dölyfös én" már a debreceni *Még egyszer* kötet verseiben, ott az *Új versek* első lapján a Góg és Magóg fiának kapudöngetésében; már akkor biztos benne, hogy ha elátkozza is százszor Pusztaszer, mégis ő a győztes, az új és a magyar. Nem olvashatunk végig négy-öt lapot bármelyik verseskönyvéből, hogy fülünkbe ne harsanna ennek a törhetetlen, minden megalázás, minden mea culpa, minden magasiratás után újra zendülő kürtszava. Ez a gőg az a hatalmas lendítő erő, amely nem engedi nyugodni, nem engedi alkudni; egyetlennek, páratlan, legnagyobb magyar értéknek érzi magát: „A tolakodó Gráciát ellöktem, én nem Bűvésznek, de mindennek jöttem" *(Hunn új legenda)*. Bizonyos, hogy van ebben a folytonos gőg-hangoztatásban egy mély dekadens alapcsengés is: ilyen fáradhatatlan kitartással az biztatja magát, aki nem egészen biztos a dolgában. Mégis lehetetlen meg nem érezni a hang teliségében, naiv őszinteségében és hangosságában azt a pogány magyar dacot, amely Adynak talán minden másnál jellemzőbb tulajdonsága.

Ez az önérzet — mennyire magyar vonás ez is! — majdnem mindig a dac formájában jelentkezik. Aki jól odafigyel, csaknem mindig kihallhatja belőle a *csak-azért-is!* hanghordozását, a *majd-megmuta-*

tom-én! lábdobbanását. „Én magyar daccal ébren voltam, akkor, amikor mindenki aludt." *(Én fiatal maradok).* Ez a magyar dac sugallja, hol tudatosan, hol öntudatlanul magyar és költői nekiszánását.

S ha rám dől a szittya magasság,
Ha száz átok fogja a vérem,
Ha gátat túr föl ezer vakond,
Az Oceánt mégis elérem.

Akarom, mert ez bús merészség,
Akarom, mert világ csodája:
Valaki az Értől indul el
S befut a szent, nagy Oceánba.

(Az Értől az Oceánig.)

Ennek a dacnak valami hetyke, legényes, kötekedő íze van. „Nem nagyon bánom, hogy mit gondoltok rólam, egyáltalán nem vagytok fontosak, lenézlek benneteket, hiszen én vagyok a legény köztetek, egyes-egyedül csak én, — de azért odaütök a nyakatok közé, ha meg nem húzzátok magatokat": leggyakrabban ilyesfélét érzünk a szavai mögött. Ha aztán egy pillanatra magára néz, fölsajognak a belső sebek, végigvonaglik rajta saját gyengeségének, betegségének, bűneinek gyötrelme, elborult szeme dacosan villan fel és hetyke daccal vállalja, sőt megimádja azt, amiért sírnia kellene:

Ilyen vagyok, így van jól,
Ez a szemem, így látok,
Ez a sorsom, tehát szent,
Magyar dölyffel fölrugom,
Hogyha bánt és nem ért meg,
A világot.

(Magyar vétkek bíborban.)

Ez a hetyke úri dac és a maga küldetésébe vetett hit hangolja költészetének azt a nagy részét, amely a politikai és az irodalmi harc szolgálatában áll. Ezt a harcot, amelyet (mint láttuk) egyik oldalról a

nyugtalan dekadens önmagáért való forradalmisága fűt, ez a dacos magyar erő avatja minden belső ellentmondása mellett is gyökeresen és végzetesen magyarrá. Maga is hitszegőnek mondja magát Álmos fajából; amikor vad gyűlölettel támad dancs keleti fajára, akkor is magyar küldetésnek vallja harcát:

Egy poéta-Széchenyi vágytam lenni
S mellékesen, hogy lábunk frissen szedjük,
Vészi József és Bartha Miklós együtt.

(Margita élni akar.)

De nemcsak a magyar öntudat fűti ezt a harcos kitartást, hanem ez a jellemző hetyke dac is.

Ha ki király, Sorsának a királya,
Mit bánom én, hogy Goethe hogy csinálja,
Hogy tempóz Arany s Petőfi hogy istenül.

Bennem a szándék, sok százados szándék,
Magyar bevárás, Úrverte ajándék
S lelkem: példázat, dac-fajok úri daca.

(Hunn új legenda.)

Ez a magyar őserő adja meg költészete egy jórészének azt a hatalmas lendületet, amely annyira ellentétes a dekadencia enervált lágyságával. Az *Új vizeken járok* hatalmas strófáiban itt is, ott is fölcsendül egy-egy dekadens akkord (Röhögjenek a részeg evezősre, — Hajtson Szentlélek, vagy a kocsma gőze, — sőt az egésznek alapérzése, a folyton új horizonok felé való nyugtalan röpülés sem született volna meg Baudelaire-hatás nélkül), de ahogyan az egész meg van írva: hangja, formája, zenéje olyan hatalmas erővel, olyan magávalragadó szuggesztív hatalommal zeng, amely a dekadencia lényével merőben ellentétes és csak ennek az őserejű magyar fantáziának kegyelméből magyarázható. Milyen hatalmas lendület szárnyal pl. az ilyen strófákban:

Vad paripáim, hajrá.
Tomporotok ma véresre verem.
Ma én vagyok ifjú Apolló.
No, ki jön utánunk?
Ki éri utol tüzes szekerem?

Gyi keselyem: flatal Bűn,
Gyi jó lovam: fekete Álom,
Mi áttörünk, vad paripáim
Ezen a szürke életen,
Mi áttörünk a barna halálon.

Mikor pedig a lendület szárnyalása elfárad, a pátosz harsogása kimerül, a csöndes magábamerűlésnek egy-egy szerencsés órájában halkabb melódiával is feltör a lélek mélyéről ennek a mélyen zengő magyar húrnak tiszta hangja. Békés lelkéből bátor, tiszta, szűz, erős, földszagú gondolatok szállnak fel.

Párizs helyett: falu csöndje,
Csöndes Ér, szagos virágok,
Zöngő méhek s hárs alatt
Hahotázó gyermekek,
Okuláré és karos-szék.

Méhes mellett hűvös álmok
S kik szakadtak ágyékomból,
Unokák és gyermekek,
Bolondok és pajkosak,
Babrálgatnák ősz szakálam.

Alkonyatkor ósdi könyvet
Ejtenék ki vén kezemből.
Fölöttem az Ég ragyog:
„Hess aludni gyermekek,
Csillagot néz nagyapátok."
(Álom egy méhesről.)

Ilyenkor tör fel a lelkéből a *Jóság síró vágya:*

Milyen jó volna jónak lenni
Buzgóságban sohsem lohadni,
Semmit se kérni, el se venni,
Nagy hűséggel mindent szeretni:
Milyen jó volna mindig adni.

Ilyenkor imádkozik „egy kevésnyi jóságért", ilyenkor fölfedezi magában a jóakaratot mindenki iránt.

Néha-néha szerelemmel
Telik meg az ilyen ember.
Néha-néha úgy megsajog
Más bánat, bú és más bajok,
Gyönyörű-kék itt az Ég.

Adjon Isten ifjúságot,
Szabadságot, boldogságot,
Egészséget, pénzt és hitet,
Szerelmet, hírt mindenkinek.
Gyönyörű-kék itt az Ég.

(Adjon Isten mindenkinek.)

Ez a dacos magyar erő, amely a jóság-vágy verseiben olyan tiszta egyszerűséggel tud megszólalni, néha egészen sajátságos varázsú hangokba olvad, a dekadens mámor és keserűség töredezett hangjaiba. Az olyan verseknek, mint az Ős Kaján: éppen az adja a páratlan művészi varázst, hogy a kétféle hang (a dekadens sírás és a dacos őserő) tökéletesen eggyé olvad bennük. Ennek a két hangnak összeolvadása képesíti Adyt, hogy mindenki másnál hívebben és megkapóbban fejezze ki a magyar sírvavígadást. Íme rövid néhány sorban:

Nótázó bűnök, hetyke gazság,
Törik-szakad és csak azért is,
Halál-hívás,
Csuhaj: ez a magyar vigasság.

Már nem várunk, semmit se várunk,
De egyet még ugrik a kedvünk,
Egye fene:
Hátha vigabb lesz a halálunk.

(A magyar vigasság.)

V.

A tragikus Ady.

Ady lelkének két alapeleme azonban természetesen ritkán jelentkezik harmónikusan. Sokkal ellentétesebb egymással ez a kettő, semhogy igazi harmóniában huzamosan megférhetnének egymás mellett Éppen abban van egyéniségének legsajátosabb egyetlensége, hogy egyszerre mindkettő: dekadens és erősen magyar, de ez a kettő csaknem mindig harcban áll egymással. Ebben van Ady egyéniségének, költészetének is legbelsőbb mivoltában *tragikus jellege.* Két egymásnak ellentmondó, de egyformán a leglelkében győkerező világ elpihenhetetlen harcának állandó, véres csatatere ez a lélek. Ezért érzi magát hol félistennek, hol nyomorultnak, hol prófétának, hol hazugnak. Ezért az örökös sírás, örökös átkozódás, a nagy dolgok örökös sejtése, de soha meg nem látása, a nagynak, a tisztának, a szentnek, a végtelenségnek, Istennek örök szomjazása, soha el nem érése. Ezért tragikus szerelmének kínja, amely oly elemi őserővel, olyan gyötrelmes emberi mélységgel sóvárogta, és apró, szennyes szerelmek gyilkos hajszájában soha meg nem találhatta, mert éppen azzal játszotta el, a nagy, a megváltó szerelmet, — ezért tragikusak azok a gonosz, néha démoni grimaszok, melyekre fentebb rámutattunk, — ezért tragikus Isten-keresése, magyarsága, irodalmi harca, egész élete.

A két küzdő erő közül vagy egyik vagy másik uralkodik egyszerre a lélekben; az elnyomott erő azonban nem tud elpihenni, hanem vagy a tudat alatt kavarogva nyugtalanítja, teszi vibrálóvá a lelket, feszültté az atmoszférát, vagy pedig föl-fölvetődik a tudatba is, és bizonytalanságot, démoni öngúnyt, vagy pózoló *csak-azért* is mesterkéltséget kever a

hangjába. Innen van, hogy olyan uralkodó — majdnem a küldetettség érzésével egyenlő arányban uralkodó — élménye a maga, élete hazug voltának érzése.

Álmom az Ige, az Üdv, az Út,
Be hazug élet, óh be hazug.

Sokkal többször ki lehet ezt érezni a verseiből, mint ahányszor nyíltan kimondja. Egy-egy zárójeles mondat, egy-egy különös, látszólag oda nem illő strófa, vagy jelző, akárhányszor rávilágít olyankor is, amikor a vers maga egészen mást mond.*

A tragikumnak minden eleme megvan Ady hatalmas lírájában. Csupa harc ez a líra. Harc nemcsak kifelé, politikai és irodalmi forradalomért, érvényesülésért, élethódításért, ellenségekkel és jóbarátokkal, Istennel és emberrel, mámorral, nővel, pénzzel, mindennel, hanem harc elsősorban belül, az önmagában rejlő viadalmas kettő között. Érdekesen jegyzi meg Révész Béla: „Az eszmélő meghökkenést sokszor láttam Adynál... láttam a habzsoló, felelőtlen, csak vágyainak élő Ady Endrét, amint szembe akart szállni magával.“ [1] A valóságban ez az önmagával való szembeszállás — egész költészetének tanusága szerint — sokkal állandóbb lelkiállapot, semmint, úgylátszik, a legközelebb álló barátai is sejtették. A rémült jaj, jaj, jaj kiáltás, kivel gyakorta riasztotta fel magát s ördöngős éjeit, a vacogó kibomlott álmok, szégyenülés, halál és árnyak, az ébrenlét őrült ekhói, tébolyodott kísértetecskék többször szorították össze szívét *(A rémület imája)*, semmint csak sejtené is, aki egészen bele nem mélyed írásaiba. Annyira állandó és természetes lelkiálla-

* Ilyen pl. a *Téli alkú szememmel* negyedik sorában: *Megcsalt* hazátok, a Végtelen. „Aki megcsalta ezt a hazát: a költő, mert ahelyett, hogy szemét erre fordította volna, ennek csak halvány visszatükrözésein csüggött.“ (Földesy kommentárjai. Ady-tanulmányok. 1921. 168.)

pota ez a belső harc, hogy elég hamar eljutott a tragikus dac beletörődéséig, amikor mint egy neki megfelelő természetes valamit öleli magához, és büszkén vallja magáénak. „Békesség mindeneknek, — De nékem — Maradjon háborúság" — énekli egy karácsonyi versében. Valójában már fél is, hogy el talál múlni tőle a harc, pedig neki kell a harc, hiszen a harc maga az izgalom, a szenzáció, az élet:

Neked a tűzvész már az élet,
A félrevert harangos napok.
Kínok, tébolyok és haragok,
Végső szándék, hamvadás-hajnal
S jaj neked, ha elfogy a fájás,
Lobogj, égj, fájj, mert máskép véged.

(Félrevert harangos napok.)

Ebben a csaknem állandó gyötrelmes harcban egyetlen belső támasza a hübrisz, a tragikus magabízás. Küldetettnek, végzetes hősnek, egyetlennek érzi magát. Ő az Istennek viselőse, aki halálig tud pompázni díszben, zajban, üszögben, vérben és nem juthat pulyák híg kacajára, mert végzetes hivatása a kongatás véres és üszkös gyönyörűsége *(Az Istennek viselőse.)* Neki parancsul így parancsolódott, de

. . . nincsen más Istene nincs,
S más hajója telt nagy sorsa felé
Mint hős kijátszott énje, Gőg ura.

Ha ki fölkapott vércse-lecsapáskor
S vitt gyöngéd kézzel zúgva, kedvesen,
Vagy égre-dobón nyílként hajított
Te voltál mindig ős bennemi-Gőg.

(A veszélyek Istene.)

Nem mindig könnyű beleélnie magát a tragikus gőgnek ebbe a hatalmas életpózába, de — fentebb láttuk — olyan mély gyökerekből táplálkozik ez a pátosz és olyan egyetlen kapaszkodója kisiklott

életének, hogy görcsös markolással szorítja magához, míg végleg bele nem énekli magát:

. . . így hurcoltam tizenhét évig
Csüggesztve le, hol föl-fölkapva
Önmagamat, e hívott zászlót
És mégis-mégis lobogtatva
És beleszoktatva a lelkem
Szent nyűgébe, a szent teher
Dícses vonszolásába, betelten.

(A visszahozott zászló.)

Ez azonban még csak érzés volna, amely önmagában nem tud állandó igazi erőt adni. A morális ösztönű ember — és föntebb megpróbáltuk kimutatni, hogy Ady minden látszat ellenére is ilyen volt — szükségét érzi, hogy erkölcsileg is igazolja magát önmaga és mások előtt. Ady életén végigvonul az az égő vágy, hogy a maga életét nemcsak költői, hanem emberi küldetéssel is hivatottnak, értékesnek, váteszinek lássa. Életszükséglete, hogy igaz, szent célt lásson ragyogni maga előtt, ragyogtathasson mások előtt. Az ösztön erejével tör ki belőle a magabiztatás:

Szomorú létem
Az Idő óramutatója.
S minden bűnöm egy stáció,
Hol a jövő új embere
Élet-útját vígabban rója.
Keserves út, fölséges mégis,
Ez már az Anti-Krisztus útja,
Aki elvásik feketén,
Muszájul, szörnyűn, másokért,
Hogy a Jövőt fehérnek tudja.

(Az Anti-Krisztus útja.)

Életemnek útja
Bűnökkel kövezetten
Fehér cél felé futott.
Akármi is történt,
Vezekelni nem tudok,
Vezekelni nem tudok.

(Ki elveszti harcát.)

Tervek fogytán, hitek apadtán, mikor immár hamut se hint s nem kezdhet már új megint-et, visszatekint a multba valami erkölcsi kapaszkodóért: „Óh, multam, adj egy szalmaszálat," — látja magát ifjú csatákban, amelyekben ő maga volt minden:

Forró, bolond, bő ereimben
Vérem csupán magamért tombolt,
Mint egy földi, kárhozó Isten,
Úgy vívtam a hiú csatákat.

(Mert másokért csatáztam.)

Egyetlen vígasztalás: néhakori fehérsége:

Tudtam azoknak szépen adni,
Akiktől önzőn mitse vettem;
Éltem, mert néha éltem — másnak.

(Mert másokért csatáztam.)

Másoknak élt? De hogyan? Amikor bevallottan mindig csak magát kereste? Az önigazolás ősszomját nem tudja elhallgattatni: a gyakorlat — milyen ős emberi jelenség! — teremt magának filozófiát: Éppen ez a csak-magának élő élet, éppen ez a lázas élethajszolás a jótett, a példa, a szimbolum, mert ez az igazi élet: „Vallom s hirdetem, hogy nincs értékesebb, hatamasabb és szebb, mint az élet. Mindig szép és mindenütt. Fetrengett a lelkem sokszor porban is, sárban is. De mindig új és új magasságai jöttek az életnek. Az élet szent és hatalmas és értékes valami. A sárban is szép, a szűz havasi tetőn is az. Nem siratok a multamban semmit. Még a csúnya bormámoros éjszakákat sem, melyekbe fiatal vérem őrült lüktetése kergetett. Semmiféle életben nincs szégyelni való. . . Küzdöttem ideákért, melyek szentebbek voltak minden ideáknál, mert az életem adtam volna értük. Ha szerettem, nagyon szerettem. Ha gyűlöltem, nagyon gyűlöltem. Ha szenvedtem, nagyon szenvedtem. Ha zuhantam, iszonyút zuhantam...

Nagy gyönyörűségektől s borzasztó kétségektől felváltva vonaglott a lelkem. Éltem... és nincs más igazság, mint az élet."[2] A végső szentesítést pedig ennek a hivatásnak, a végső felmentést az önigazolásnak, a gyermekkorából magával hozott predesztináció-hit adja. Ez az élet „parancsul parancsolódott" így. Ez az ő végzet — vagy Isten — akarta küldetése, — és

Higgadjon, ki nem Sorstól küldetett.
(Margita élni akar.)

Az eleve-elrendelés zúg,
Ha én fájdalmasat kiáltok.
(Az én sírásom.)

Íme a tragikus hübrisz, egész gazdag kifejlődöttségében. De a győzelmes öntudat magabátorító pátoszába már belereszket a tragikus bukás siráma. Milyen jellemző pl., hogy abban a hatalmas költeményben, amelyben arany trónon látja magát és onnan mondja el megvető szavait a megnemértő senkik koldúscsapatához, az egész hatalmas vízió csak föltételes módban van elmondva:

Kincstermemben, hol *állna* a trón
Arany-dobogón,
Lelki pórok szürke hadához
Így *szólna* a szóm.
(Így szólna a szóm.)

A leghangosabb önistenítő harsogás közben is fölsír a lélek elnémíthatatlan szava:

Igen: élni, míg élünk,
Igen: ez a szabály.
De mit csináljunk az életünkkel,
Ha fáj?
(Élni, míg élünk.)

A fájdalom, a gyöngeségnek ez a legreálisabb figyelmeztetése „a rettenetes végtelen ujjak, amelyek

a szívben karmolnak és fölsíratják a süket éjben, nem engedik, hogy átadja magát az elhivatottság patetikus önérzetének:

Ha én szólok, Észak beszél,
Fagy és fátum fogja a számat:
Ember beszél, kinek a sors,
Az élet, évek és napok
Szivének gyökeréig fájnak.

(Északi ember vagyok.)

Az *én-élet poklát* emlegeti, nyomoréknak érzi magát, mint a végzetverte régi bús hadviselők. Másoknak hódító titkokat tudott muzsikálni, ha akarná ujjongva halna a gyáva is az ő mámorító énekétől:

Csak önmagam tartom bilincsen,
Önmagam számára nincs lángom,
Szívem, reményem, hangulatom,
Erőm, bizalmam, csókom nincsen.

(A megszépítő fátuma.)

Folytonos kudarc a sorsa, úgy érzi, a küzdelemnek is, hiába volt a harc is:

Büszke Jerikó-falak,
Mint régen, szilárdan,
Sötét gőggel állanak,
Sötét gőggel állanak.

Amit csak akartam
S vívtam szent hevülettel,
Kudarcos csődre került:
Sok nagy szándékomból
Jaj, semmi se sikerült,
Jaj, semmi se sikerült.

(Ki elveszti harcát.)

A leggyötrőbb azonban és a legtragikusabb, hogy aminek mindent odadobott, amiért mindent föláldozott: a vágy maga a legbüntetőbb hatalom.

Hiszen legmélyebb természete éppen az, hogy soha be nem telik.

Be sokszor sírtam öleletlen
S be többször sírtam megölelve.
(Hal helyett kígyót.)

Az örökös zárt határosság, az örökké szomjas kielégíthetetlenség, bús csömöre a szerelemnek s feneke a pohárnak, a már-holnapra gyógyuló bánat, a be nem telés örökké megújuló kínja: ez a legbelsőbb tragikuma. Újra meg újra elsírja keserű énekét az életfa alatt:

Véremmel hívlak, csallak, várlak,
Véremmel gyűlöllek, imádlak.

És itt maradok, itt a porban.
Tudom, én tudom, eltiportan.
Óh jaj,
Halálig, halálig, halálig.
(Sírás az élet-fa alatt.)

Mindennek oka pedig, nagyon tisztában van vele, az ő belső gyöngesége, belső ellentmondása. Megrázó kifejezést ad ennek a tudatnak a *Sátán kevélye:*

Életét végig gőgben élje
A Sátánnak fölkent kevélye.

Fakóan szirma ne omoljon,
Piros virág volt: pirosoljon.

Komédiázzék, hogy ő elvet
Egy-egy megtagadott szerelmet.

S ha térdelve mondja imáját,
Pattanjon föl, mások ha látják.

Ha hisz és vár, remél és retten.
Kiáltsa azt, hogy ő hitetlen.

Ha szívébe kétségek szúrnak,
Zengedezzen hitet az Úrnak.

Inség, betegség hogyha dúlna,
Járjon-keljen, mintha vidulna.

Krisztus tréfából se vezesse,
Akik szeretik, ne szeresse.

S ha az Élet már összemarta,
Jött a halál, mert ő akarta.

(Sátán kevélye, szerencsétlen,
Jaj, nem így éltem, nem így éltem.)

Ettől a lelkiálapottól már igazán csak egy lépés a lelkifurdalásig *(Judás és Krisztus)*, a bűnbánatig és a tisztaság után való forró vágyakozásig:

Most, mikor már nem térhetek vissza,
Átkozom gerjedelmem,
Az elsőt, amely vágyat adott,
Az első szennyes gondolatot.
Szerelmem,
Mi olyan hamar ébredt.
Oh emlékek, emlékek,
Csak egy kicsit ne bántanátok
— — — — — — — — — — —
Jaj, be piszkos ruha az Élet
S a Vér be nyomorult, be ronda.

(A Patyolat üzenete.)

Hiszen a bűn mindig egy jajkiáltás
A Sors felé, hogy miért nem marad
Az ember mindig tiszta és szabad,
Vadba oltott, nemes rózsa-szem.

(A bűnök kertjében.)

És egy lépés ahhoz, akihez végül is egyetlenül lehetséges menekülni: a *Menekülés az Úrhoz:*

Mert szörnyűséges, lehetetlen,
Hogy senkié vagy emberé
Az élet, az Élet, az Élet.

A tragikumnak csak egy eleme látszik hiányozni Ady életéből és költészetéből: a feloldó elem, a harcos diszharmóniáknak a szükségszerű bukásban való elsímulása, a harmónia helyreállása és az ebből folyó hatás: a katharsis. A tragikus hatás arisztoteleszi mozzanatai közül hatalmas erővel jelentkezik a félelem és a részvét, de mintha hiányoznék a vallásos megnyugvás fenséges légkörébe emelő kiegyenlítődés. „A diszharmónia feloldásához hiányzott Adyban egy olyan látás, amely nemcsak mondja, de tényleg túl is lát a földi rácson..., amely az Ismeretlen árnyaiból meglátja kibontakozni a győzhetetlen Élet új, szépséges, örök arcát." [3] Csakugyan a költészetében és életében uralkodó tragikus feszültség elemi erejéhez méltó kiegyenlítődést hiába keresünk nála. Ady tragikuma egyetlen és megrázó, de nem megnyugtató; tiszta, de nem teljes. A katharsisnak egy eleme azonban — ha talán csökevényes formában is — benne van ebben a tragikumban. A tiszta tragikum lélektani hatását ezzel a két mozzanattal lehet jellemezni: „Nagyszerű és szomorú volt, — de így kell lennie, és jó, hogy így van." Az „így kell lennie" kizúg Ady költészetéből, csak az „így jó" hiányzik belőle; ezért csonka a katharsisa. Így kellett lennie: élete, szenvedése, küzdelme, bukása nem az ő egyéni dolga, hanem a végzet (vagy Isten) akarata, fátum, predesztináció: ez költészetének egyik legalapvetőbb gondolata. Az eleve-elrendelés zúg, ha ő fájdalmasat kiált. Ezt a végzetet teljes tudatossággal vállalja és ebben a belenyugvásban tud valamit éreztetni a tragikumnak nemcsak fönségéből, hanem katharsisából is.

Vállalom, ami sorsom,
Vállalom, ami átkom,
Vétkeimet nagy büszkén
Bíborba öltöztetem
S magyar bűnnél nincsen szebb
A világon. *(Magyar vétkek bíborban.)*

Ez a sors-vállalás a tragikus pátosz teljes erejével zúg néha verseiből:

Hát most a sorsom ezt üzeni?
Hát most már akarnom is tilos?
— — — — — — — — — —
Ím itt a válasz: élek, vagyok,
Fáradtan, fájón, ahogy lehet,
De élek s úr fogok maradni
Tenger, sors s mindenek felett.

(A Tenger ákombákoma.)

Máskor filozófikus szemlélődéssé halkul:

Áldottam a muszájt, a rendet,
Rendjét a nem-lehet-másként nek
S azt, aki engem megteremtett.

(Az Örömtelenség Öröme.)

Ismét máskor a fáradt beletörődés fásultsága szól belőle:

Nem zaklatnak már a régi miértek.
Nem kérdezek már: készek a válaszok.
— — — — — — — — — —
Nyilván akarja valami vak átok.
Nagy alázattal hajtom le a fejem.
Görgessen a perc, az ő dolga bizony
Merre, mivégre.

(A percek aratója.)

Legmegindítóbb és legközelebbről éri a kathartikus hatást, amikor a tragikus végzet-elfogadásba is belesír, belesajdul fátum-elfojtotta jobbik énjének siratása.

Én jajgatva, én sírva szánom,
De halottan se enyhíthetem
Az én szomorú rosszaságom.

Nézzétek majd szívem, a hültet:
Milyen szép volt s milyen nyomorék,
Engem ős átkok harcba küldtek.

Ha veszettül vívtam, csatáztam,
Sírva dalolt szívemben az üdv,
Mint egy elhagyott szentegyházban.

(Harcos ember szíve.)

Van egy költeménye — sok rokonhangnak egy klasszikusan egyszerű akkordba csengése —, amelyben egybetorkollik belenyugvás, sorsvállalás, tisztaságvágy, lelkiismeret sajgása, vátesz-öntudat és próféta-vágy; három rövid strófában a legnagyobbak vesékigható őszinteségével mond ítéletet maga, költészete, egész élete fölött, s hatalmas gesztussal jelöli ki helyét a magyar lelkiség fejlődésében. Ez a vers az Ady-tragikum katharsisának legtisztább, legmélyebb, legfelségesebb hangja.

Zápor után Napra zilálom,
Hol elhulltak kaszára menten,
Rétemnek virágos füveit,
Sok-sok szénarendem.

Forgatom villával a rendet
Szárító, fényes napsugárban,
Milyen rothadt és barna füvek:
Átokkal kaszáltam.

Vesszen itt mind, trágyázzon földet
Jövő évi nagy virradatra:
Nem vagyunk sem rendeim, sem én
Méltóak a Napra.

(Ázott szénarendek fölött.)

VI.

A magyar tragikum.

Aki Ady tragikumának szálait egészen a gyökérig követi, el kell jutnia annak felismeréséig, hogy ez a tragikum lényege szerint magyar tragikum. Nemcsak abban az értelemben, hogy magyarsága

tragikus, ez a sokrétű, viharos, fajtáját hol simogató szeretettel, becézéssel, hol káromló ostorozással, átkozódással imádó érzés, hanem abban az értelemben is, hogy egész tragikuma, lelkének egész belső kettészakadása, harcos magamarcangolása, tragikus elnyugvása vagy gyötrődése is mind „gyalázatosan és rögösen magyar". Megrendítő tudatossággal látja ezt ő maga is.

Messziről és messzire megy ez élet
S csak: élet ez, summája ezrekének,
Örök, magyar határper, meg nem szakadott.

(Hunn, új legenda.)

Önző, de szörnyű: térdet, fejet hajtván
Magamban látni omlani a fajtám.

(Margita élni akar.)

Fáradt nép fiának érzi magát, tehetetlen, féligélő faj gyermekének, aki a dekadencia minden szomorú végzetességét testében, vérében, idegeiben hozta magával abban a *csúf rontás*ban, amellyel elindult a hepehupás, vén Szilágyból, hol egészséges zsálya helyett, bús krizantémmal ébredt. „A magyar fajtában öntudatlanul és rettenetesen él egy átok sejtése, azé a kielégülhetetlenségé, mely a féllelkek átka." [1] Szent Napkelet mártírjának érzi magát, már ezer éve sápadt, fáradt a vére, hiszen dancs keleti fajtája, akkor adta őt, mikor már kifáradt.

Keleti vérem, ez a lomha,
Szomjuhozóan issza nyugatot:
A napisten legbúsabb papja
Rég kiszórt, fáradt sugara vagyok.

(Egy párizsi hajnalon.)

Nyugatot issza, mert a magyar rög meddő, kisajtolt, a magyar ugar a lelkek temetője, amelyen sok vér ömlött s maggyilkos méreg lett belőle.

Ez a szomorú magyar róna,
Halálszagú, bús magyar róna.
Hány megölt lélek sikoltott
Bús átkot az egekig róla.
Ó boldogok itt, kik nem éltek,
A legkülönbek sohse éltek,
Itt meddő a nagy gerjedés
S százszor boldogak a vetéltek.

(A lelkek temetője.)

Minden bűnét és szerencsétlenségét magyar bűnnek, magyar szerencsétlenségnek tudja. Egy párizsi levelében az új Görögországról írja, hogy azt „éppúgy a multja sorvasztja el, mint minket a multunk; melynek életéből éppenúgy kihullottak a kultúraépítő századok, mint a mienkéből; s mely éppen olyan tragikomikus küszködéssel libeg a fél-barbárság és az ultra-civilizáció között, mint mink magunk".[2] Fél-barbárság és ultra-civilizácó: lehetne-e félelmesebb pontossággal rámutatni Ady életének szomorú titkára. „Óh, népem, Árpád népe, az a legszörnyűbb és legmagyarabb átok, hogy a kultúrát nem lehet kikerülni."[3] Kikerülni nem, de avval a fáradt idegrendszerrel, avval az átmenetnélküli hirtelenséggel, avval a beteg mohósággal, amellyel ő vetette rá magát, elbírni sem, megemészteni sem, vagy legalább büntetlenül nem: egy élettel kell fizetni érte. Milyen szimbolikus erre nézve Ady életében az a körülmény is, hogy a vén Szilágyból (a váradi redakció keverék-légkörén át) Budapest megkerülésével voltaképen átmenet nélkül hull bele Párizs perzselő forgatagába, „hogy ott imádja urát, a Napot".

Íme, Ady dekadenciájának magyar gyökerei. Ugyanezek a magyar gyökerek táplálják forradalmiságát is, vad nemzetkáromlásait, harsogó, forradalmi átkozódásait, amelyeken annyi magyar lélek botránkozott és botránkozik még ma is, ugyanaz az ős-vad magyar életgyökér magyarázza, amely egész

lelkének gyökere. Az a Bercsényi-lélek fordul itt a maga szerelmes fajtája ellen, aki ízekre tépette volna magát az ő fejedelméért: „de nem mondom, hogy egy rosz szóért el nem árulnának". Jött ölelő karral, ölelő szívvel övéihez:

Míg nem jöttem, koldusok voltak,
Még sírni sem sírhattak szépen.
És siratom magam s a népem.

(Beszélgetés egy szegfűvel.)

De a föld előzte, a magyarság nem ismert magára benne, ellenségesnek érezte a szavát, idegennek a szépségét, sőt magyarságát is tagadásba vette: hogyne hördült volna fel a sebzett Bercsényi-lélek, hogyne fujta volna sértett haragjában *az eb ura fakó!* vad káromkodásait.

Ebek hazája ma, nem az enyém,
S ha marad csak egy hívőm, szent legény,
Még a holttestem is ellopatom.

(A perc-emberkék után.)

A dekadens lélek született forradalmár, hát még ha — mint Ady — szíve-lelke minden ízével a nagy, tág, széleshorizonú életet szomjúhozza és mindig újra bele kell ütköznie a magyar vidéki élet kisszerűségébe. A bujdosó kurucok nyakas unokája, a maga nagy életszomjával és beteg, szüntelenül új lángok, új hitek, új kohók, új szentek után szomjazó örök reszketésével. Nagyvárad, Párizs és a pesti radikális redakciók dédelgető környezetében, a maga legfájóbb pontján sértett magyar gőgjében: hogyne ment volna oda, ahová minden vonta es ahonnan semmi sem marasztotta a maga sajgó, sértett magyar szívén kívül.

De ez a sajgás aztán nem is állt el egy pillanatra sem. Idegennek érzi magát és mégsem tud idegen lenni:

Más a lovam, a vérem, álmom,
Tőle jövök és idegen
Az én ősöm, fajtám, királyom.
Ilyen bánat nincsen fölvarrva
E kerek földön senkire,
Csak fajából kinőtt magyarra.

(Ond vezér unokája.)

Ha százszor is elfordulnék
Tőled okkal, vagy nem okkal,
Míg birtomban tart az Élet,
Nem mehetek a gazokkal,
S melléd kell állnom, csalfa nációm.

Annyira egynek érzi magát fajával, hogy úgy érzi, önmagát ostorozza, amikor a magyarságot veri, vágja lángoló türelmetlenséggel, hiszen ő az az „ocsúdott" művelt szittya, ki redves fajtáját szidja":

Az Isten is tudja
És mindenki tudja,
Én a magyarságom
Nem viseltem búvva.
Piszkával fogadtam,
Bújával, átkával
Fogadtam
És én a szidáshoz
Nem vagyok jogtalan.

(Hát ezért bolondultunk?)

Nincs mit csodálkozni rajta, hogy a kortársak nem tudták elviselni a magyarság káromlásának azt a vad hangját, amely Ady könyveiből kiharsogott. Mindenfelől tiltakozó hangok keltek, hazafiatlanságot, sőt hazaárulást emlegettek. Természetes volt ez a felzúdulás. Olyan erős volt a hang, annyira más, mint az egykorú hazafias költészet megszokott beszéde, annyira rokonhangsúlyozású volt a magyarságnak idegen radikális politika támadásaival, hogy az lett volna a különös, ha megérzik rajta a keserű magyar szív dobbanását, amelyből fakadt. Nem szabad elfelejtenünk azt sem, hogy az első kötetek *(Új*

Versek, Vér és Arany), amelyek alapján Ady képe a társadalmi és irodalmi köztudatban kialakult, a nemzet-ostorozó versek vad áradásával szemben aránylag igen kevés olyat tartalmaztak, amelyekből a magyarsággal való egységnek hitvallása szól. A későbbi köteteket pedig, amelyek ennek az érzésnek olyan megrázó kifejezéseit hozták, — úgy látszik — még Ady hívei is kevésbbé olvasták. Már pedig ezek (főleg a legutolsók) nélkül Ady magyarságáról senki sem alkothat igaz képet. Így az emberek csak a keserű harag átkozódásait hallották, amelyek emlékeztettek ugyan Petőfi egyik-másik féktelen kifakadására és Széchenyi kétségbeesett viharmadár vijjogására, de nem látszott mögöttük Petőfi és Széchenyi hitvalló élete, vértanu halála. Ma már, mikor a harcok elültek és a költő alakja a történelemé, mikor már előttünk áll egész életeműve, és fátuma beteljesült éppúgy, mint azé a magyarságé, amelyből sarjadt és amelynek magamarcangoló lelkiismerete volt, tárgyilagosan ítélhetünk. Ma már, ha nem is hisszük el, hogy ős Napkelet mindenestül olyannak álmodta volna a magyart, amilyen ő volt, de megértjük a költő tragikus kiáltását, hogy az ő magyarsága „mindennél keserűbb, mindennél igazabb".

Nemcsak, hogy a maga sorsát és tragédiáját érzi magyar sorsnak, magyar tragédiának, hanem magát is szimbolumnak, a magyarság példájának:

> Ez a mi szép, koldus úri fajunk
> Nyugtalanít: példája vagyok:
> Ha meghalunk, majd egyformán halunk.
>
> *(Pimasz, szép arccal.)*

Mindenestül, predesztináltan egynek érzi magát a magyar fajjal:

> Be szép ilyen végzetes néppel
> Ugyanaznak tudni magunkat.

Gyönyörű, új hittel, sokkal,
Szenvedéssel, botlásokkal
Fajtám indít...
Amit tudok, érte tudtam,
Ha elbukok, nem én buktam:
Bennem egy ősi gőg lázadt
S csak az enyém a gyalázat.

(Lovatlan Szent György.)

Küldetését is magyar küldetésnek érzi:

Vállalom az én magyar gyászom
S azt a vétket,
Hogy eljövendő bánásokat
Előre élek
S jajgatok, hogy ti bíztok.

(Több bizodalom vágya.)

Minden, ami itt fájdítva rezdül
Rajtam fut át kasul-keresztül,
S magam életét alig éltem.
Jól megűzött magam a sorsom,

S mégis a magyar sorsot hordom.
S mégis ez átkozott mezők,
Magyar mezők és könnyezők,
Magamnál százszor jobban fájnak.

Mi az én nyomoruságom,
Bár mi koldus, bármilyen bús?
Sírva látom:
Kietlenebb a fajtámé.

(A fajok cirkuszában.)

Ezért tud oly félelmes, megrázó kifejezést adni a magyar tragikumnak, mint a *Fajtám sorsa*, a *Hőkölés népe*, a *Magyar Messiások*, *Négy-öt magyar összehajol*, a *Mesebeli János*, a *Fajok cirkuszában*, a *Nekünk Mohács kell*, az *Eltévedt lovas*, *Az idő rostájában*, de mindig egynek látva a maga végzetét a fajáéval:

Mert gyáva volt és szolga volt,
S életét élni sose merte,
A Sors, a sorsa,

Hajh, be megverte, be megverte. —
És most a multja bünteti
Fekete korbáccsal keményen.

Hogy éljen? vagy hogy már ne éljen?...
Jaj, vajjon mit akar vele
Ezredek bűne, súlya, átka,
A Sors, a sorsa:
A sorsom nagy tragédiája?

(A fajtám sorsa.)

VII.

A tragikus Én lírája.

Hogyan helyezkedik el ez az egyéniség közönségével és mondanivalóival szemben?

Ady lírája a szó legszélsőségesebb értelmében én-líra. Uralkodó szólama a külső jelenségekkel és az eszmék világával szemben a költő egyéni élménye. Ez határoz meg mindent, ez válogatja ki a maga céljai szerint a külső benyomásokat, mint anyagot, ez villant rá a nagy emberi mondanivalókra, amelyeket magából kigyötrődött. Nem hiába hangoztatja, hogy:

Künnről nem jött semmi szép,
Események mindig csak bennről jönnek.

(Margita élni akar.)

Csak az a fontos, ami: Én
S minden csak ezért történik
A Föld alatt s a Föld színén.

(A hivalkodó ember.)

Ezt a költőt voltaképen csak a „maga szerelme" foglalkoztatja; „szent Magához" imádkozik:

Az egész világ helyett imádlak,
Te hű, te jó, te boldogtalan,
Te szép, kit a buták meg nem láttak:
Te: én szegény Magam.

(Én szegény Magam.)

A kor tépettlelkű, egyensúlytalanul tévelygő fiatalságára nem utolsó sorban ez a nagy maga-biztosság volt elbűvölő hatással. „Nem a versek, — írja Karinthy Frigyes — hanem az önelragadtatásnak az a mámoros, zarathustrai érzése bűvölt el minket, csüggedőket és kételkedőket, mely Ady Endre egzótikus lényéből áradt versein keresztül.“ [1]

Csak a maga énje érdekli, ez a mindenkitől idegen fenség, éjszakfok, titok, idegenség, ez a lidérces messze fény; ezt akarja megmutatni másoknak, mindenkinek, mert az ember nem elég magának: szeretetre szomjas.

Ezért minden önkínzás, ének,
Szeretném, hogyha szeretnének.

(Prológ.)

De örömét is leli a maga-boncolásában, a maga kiteregetésében, hivatásának érzi: „Valló lelkű ember vagyok, — írja 1913-ban[2] — izgat a magam lelkének boncolása, örülök, ha a kés valami rejtegetettet vághat ki belőlem.“

Nekem valló Sors adatott
— — — — — — — — —
Óh, én köteles versbe-életem,
Óh, én boldog-bús kikiáltó sorsom.

(És mégis kikiáltom.)

Ha jól mélyére nézünk verseinek, azt fogjuk találni, hogy tulajdonképen egész költészete egy szakadatlan önvallomás, szüntelen, fáradhatatlan színezése, tökéletesítése egy önarcképnek, melynek első aláfestése már az *Új Versek* lapjain készen áll előttünk, és amelyhez a *Halottak élén* tragikus színfoltjai, és az *Utolsó hajók* reszkető ecsetvonásai még mindig új és új adatokat hoznak; mert ezt is — mint a nagy festőművész mondta a maga alkotásáról — csak abbahagyni lehet, befejezni nem. A nagyönérzetű Ady, aki magát a „legjobb ember“-

nek, szimbolikus-életűnek, faja példájának, jövendők úttörőjének érzi, nem ismer más életfeladatot, mint magát megmutatni. Alaphangja ez:

Ma: én vagyok a legkülönb.
Holnapután: más jön talán.
Akarom, hogy szeressetek,
Akarom, tisztán lássatok,
Akarom, hogy szeressetek.

(Akarom: tisztán lássatok.)

Legtöbb költeménye ilyen alapsémák változata: Én ilyen vagyok, — viszonyom a magyarsághoz, — Istenhez, — a halálhoz, — a szerelemhez, — a forradalomhoz, — ellenséghez, — barátaimhoz stb. Milyen jellemző pl. az olyan vers, mint a *Sóhajtás a hajnalban*, amely nagy érzéki erővel festi a hajnal-zengést, a pírban fürdő szépséges világot, az Élet szimfóniáját, de minden — öröm, arany, erő, asszony, kéj, szándék — csak egyetlenegy szempontból ragadja meg: hogy nem az övé. El sem tudja, nem is akarja képzelni a világot önmaga nélkül:

Lehet-e, lehet-e,
Hogy jön még ájult tűz-nyár,
Bukó-csillagos éjek
S hogy én, Én már ne éljek?

(Aki helyemre áll.)

Milyen sokat mond ez a két *én*, ez a nagybetűs második Én: költészetének alfája és omegája ez.

Az *Én* azonban Ady világának nemcsak középpontja, hanem határa is. Amit Babits Mihály ír egy mély filozófiájú költeményében *(A lírikus epilógja)*:

Csak én tudok versemnek tárgya lenni,
Első s utolsó mindenik dalomban,*

* Babitsnak különben csak első költői korszakára áll ez, és arra is abban a mély ismeretkritikai értelemben, ahogyan a vers utolsó strófája értelmezi.

a szó betűszerinti értelmében érvényes Adyra. Voltaképpen nem is tud másról írni, csak Ady Endréről. Az a néhány költemény, amely ennek a megállapításnak ellentmondani látszik, külső ösztönzésre született, nem igazi ihletésre (szocialista programmversek, kabarédalok, alkalmi versek). Bár alig van köztük olyan, amelyen itt, vagy ott meg ne látszanék az oroszlán körme, általában leggyengébb alkotásai közül valók: igazi Ady-verseknek alig érzem őket. Az igazi Ady-vers mindig első személyű, még akkor is elsősorban a költőről szól, amikor tárgya önmagában egészen külsőnek — harmadik személyűnek — látszik. *Csokonai Vitéz Mihállyal* halála percében magát láttatja, *néhai Vajda Jánost*, a Dal és Szépség nyugtalan magyarját rokonaként idézi, *Harcos Gyulai Pál Úr* Ady harcára izen lelkesítőt, és Szent Margitot egy versben, amely a lehelletfinom líra és a blaszfémia borotvaéles határvonalán jár, azért áldoztatja Jézusnak a Nyulak szigetén, mert nem jött el a „csöndes álomlovag", akinek alakjában lehetetlen meg nem éreznünk a költőre való vonatkozást. Az egyetlen nagy objektív Ady-téma: a magyar sors, mint láttuk, szintén mindenestül mint a maga problémája él benne. „A Sors, a sorsa, a sorsom": ez Adynál egyet jelent.

Minthogy azonban ez az Én velejében tragikus, azért lírája is — és ez jellemzi elhelyezkedését tárgyaival szemben — *tragikus líra*. Föntebb alkalmunk volt már megmutatni, mennyire tragikus lírájának az a része, amely egyéniségének legmélyebb gyökereiből, magyarságából fakad. Most megpróbáljuk ezt a tragikus atmoszférát megkeresni a másik főélmény, a szerelmi élmény sugallta versekben.

A magyar szerelmi líra igen gazdag és sokhangú. A nyersebb régi századok friss érzékiségétől (Balassa) a rokokó finomult szentimentalizmusáig

(Csokonai, Kölcsey), sőt a neuraszténiás modern ember nyugtalan sóvárgásáig (Reviczky), a szenvedélyes ifjúság egészséges lobogásától (Petőfi), a nemes férfiúság örvényeket rejtő bölcs nyugodtságáig (Vörösmarty) a szerelem gazdag világának minden árnyalata klasszikus kifejezést talált benne. Vörösmartynál, Reviczkynél egy-egy tragikus hang is megüti fülünket, Vajda János szerelmi lírája pedig egészen tragikus jellegű: az egetostromló, de kielégítetlen szenvedély magasorvasztó lobogása fűti. Ady szerelmi költészete mindezektől lényegében különbözik. Különbözik még Vajdáétól is: Vajda lírájának tragikuma, — a kielégítetlenség gyötrelme — hogy úgy mondjam, negatív jellegű, passzív tragikum. Adyé ezzel szemben csupa mozgás, csupa akció, csupa küzdelem: pozitív, aktív tragikum.

Ennek a tragikumnak gyökerei adva vannak kettős természetének elpihenhetetlen disszonanciájában. Az a nyughatatlan, kielégíthetetlen életszomj, az a betegesen tehetetlen minden-sóvárgás az alapja ennek a lírának, amelyet mint minden dekadens költészetnek egyik forrását ismertünk meg. Ady szerelmi lírája voltakép tárgyilag személytelen; hiába viselnek az egyes versek homlokukon neveket: a különböző korokból származó, külsőleg egymástól nagyon is különböző élményekből fakadt ciklusok belsőleg alig mutatnak különbséget. Mind annak az egyetlen, sohasem szűnő életszomjnak kiömlései, amely Ady örök, emésztő életömlése, s amely előtt az az asszony, akit éppen körülkígyóz: csak a sóvárgott valóságnak, az *Élet*nek egy-egy személytelen, magában közömbös darabja. De azt az életdarabot aztán azzal a türelmetlen, követelő, zsarnoki szenvedéllyel karolja körül, amellyel mindent: a mindent-akarás vad lendületével. Mindent és mindenestül: ez az alaphangja.

Szájon, mellen, karban, kézben,
Csókban tapadva, átkosan
Elfogyni az ölelésben:
Ezt akarom.

Epében, könnyben és mézben,
Halálosan, tudatosan
Elfogyni az ölelésben:
Ezt akarom.

(Elfogyni az ölelésben.)

Az „ájulásig-csók honában" akar „csókba. könnybe, vérbe fúlni." Aki ott járt, annak

Maró szája sohse lakik jól,
Ajka, foga, szíve elvásik,
De csókolni fog ájulásig.

(Csók az ájulásig.)

De ez sem elég: valami mást, valami többet szomjaz, ami közelebb jusson a mindenhez:

Szeretnék egyszer a lelkeddel hálni,
Belopózni a fejedbe,
Szűz szeretnék maradni
S valami újat lelni, kitalálni.

(A lelkeddel hálni.)

De ez az életszomj — újra bebizonyosodik — belső törésnek, gyengeségnek takarója. Ez a nagy, lázas akarás voltaképpen menekülés a belső űr elől. A szenzáció, a mámor, a szerelem voltaképpen a feledés eszköze... „Összebúvó félelem órái" ezek a lázas vergődések, futások a valóságtól, a Haláltól, a semmitől.

Valahogyan, valahogyan
Ezt kellene feledni máma.
Ez a kicsi kis feledés:
Ez az emberek boldogsága.
— — — — — — — — —
Édes, úgy-e, mi feledünk?

Olyan mindegy, mint szeretünk,
Olyan mindegy, csókunk mifajta,
Olyan közeli a halál
S olyan nagyszerű győzni rajta.

(Biztató a szerelemhez.)

Győzni a halálon! Hogyan? Mivel? A feledéssel, az öntudatnélküliség pillanataival, az „ájulásig-csók" kábulatával. Íme, Ady szerelmi lírájának legmélyebb gyökérszála. *Halálvirág: a Csók:* egyik ciklusának ez a címe talán a legkifejezőbb megjelölése ennek a költészetnek. Innen érthető, hogy ennek a lírának legközpontibb fogalma, a legsűrűbben emlegetett szava a nagybetűvel írt Csók: a testi szerelmet jelölő eufémisztikus metafora. Hiszen ez a költészet, amennyiben nem a menekülés lihegését lükteti, hanem a tulajdonképeni szerelmet énekli, egészében a féknélküli testiségnek, a test szabadjára engedett vad ösztönének lírája. A test ösztöne mint öncél, önérték, mint önmagának értelme tombol itt, minden vadságával, minden szennyével: („A Vér be nyomorult, be ronda"). A terméketlen, beteg, magtalan csók ez, amelynek nincsen célja, rendje, amelynek éppen ezért nincsen betelő vágya, és láza örök *(Elűzött a földem)* a „mind fogytig megemésztő tűz, minden fajzat kiirtója", amelyről Jób könyve beszél. Valóban minden egészséges olvasója szívéből beszél Horváth János, amikor *satnya érzékiséget* emleget, „min minden ép férfilélek megütközött. A vérszívó csók, a halálos ölelés, ha annyiszor emlegetik: kórtünet... s undorodás nélkül csak orvos hallgathatja."[2a]

Mégsem mondanám, — mint Nagy Sándor teszi[3] — még nyers, vadul érzéki sorai ellenére sem pornografikusnak ezt a lírát. A pornografia minden fajtájától élesen elválasztja az a vesékig menő magamarcangolás, az az életre-halálra szóló tragikus komorság, amely kisötétlik belőle:

Nekem a szerelem nem volt víg ajándék,
Lovagi birkózás, tréfás kopja-játék,
De volt ravatalos, halálos-víg torna,
Játék a halállal, titkos életforma.
Akárhol s bárkiért vágyódásba estem,
Vér áztatta nyomom.

(A Szerelem époszából.)

Vegetációjának ernyesztő, buja illata dacára: nem érzékcsiklandozó, hanem félelmes ez a csontig mezítelen költészet.

Persze a testiségnek ez a paroxizmusa már csak azért sem szerelem tulajdonképen, mert hisz valójában nem is irányul igazán személytől személyre, énről egy másik én-re. A *te* nem is fontos benne: személytelen kiáradása ez egyetlen *én*-nek, „bénaságos nagy önszerelmé"-nek. Kitágult önösség valójában, amely sohasem tud, nem is akar adni, mindig csak kapni, mindig csak önmagát keresi:

Mikor én csókolok, nem a Némbert,
Én magamat csókolom.

(A Hágár oltára.)

Az asszony, amennyiben több, mint személytelen tárgy, csak holt séma, amelyre ráaggathatja azt, amit nem tud magában tartani magából. — „Biztasd magad" — mondja Lédának az *Elbocsátó szép üzenet*ben,

Biztasd magad árván, szerelmesen,
Hogy te is voltál, nemcsak az, aki
Nem bírt magának mindent vallani
S ráaggatott díszeiből egy nőre.

És persze, hogy az ilyen szerelembe beleszövődik valami démoni elem, a gonoszságnak egy árnyalata is. Nemcsak abban az értelemben, amelyet a *Hiába kísértsz hófehéren* sorai jeleznek:

Színem elé parancsolom majd
Fehér köntösös szűzi árnyad.
Hiába reszket, hiába reszket:
Befoltozom gyanúval, váddal,
Bepaskolom mérges csalánnal.

S míg libeg búsan, szerelemben,
Én kikacagom kósza árnyad,
Felé fúvok: menj, elbocsátlak.

Nem is csak abban az értelemben, hogy „új, gonosz csókok tudományát" kéri Istentől, melyen elszörnyedjenek azok, akik látják *(Gonosz csókok tudománya)*, és még meghalni is valami trágár nótával ajkán szeretne *(Ki ad többet érte?)*, — de egyenesen vallja:

Csókjaimat szedtem, vettem,
Híven sohase szerettem.
Ha esküdtem s majd meghaltam,
Legjobb asszonyom megcsaltam.
Ha akartam, ha igértem,
Gonosz voltam tervben, vérben.

(Híven sohase szerettem.)

Ennek a sötét, disszonáns mélyhangnak egy még mélyebbről jövő halk visszhangja:

Akit én csókolok, elsáppad,
Nem merem megcsókolni
Az anyámat.

(Akit én csókolok.)

Ez a hang nagyon mélyről búg, de nagyon eltemetett mélységekből. Néha megható sóhajok lebbennek el ajkáról a tiszta, ártatlan, egészséges, egyszerű szerelem után *(Dudorászó régi nóta)*, az igaziak után, akiket hiába szeretett *(A szív komédiája)* s akiknek alakja úgy jár a lelkében, mint késett ibolyák felett júniusban a napsugár heve *(Öreg suhanc vágyakozása)*. Mintha ezek a források buzognának föl egy-egy boldog pillanatra, mikor szerelmi költészetében egy-egy melegebb akkord csendül meg („Ki

tudja nekem adni még A te egyetlen melegséged?") De ezek a hangok csak a Léda-versekben szólalnak meg, és ott is ijesztő ritkán. Ez az egész költészet minden vad lobogása mellett is voltakép fagyasztóan hideg. Ez a forró-izzás is Baudelairet juttatja eszünkbe: nem mint hatást, hanem mint belső rokonságot. Mintha csak a test égne, a lélek dideregne. Csak az érzékek muzsikálnak, a szív hallgat. (A szív hangján csak önmagáról, és a magyarságról tud szólni.) A Léda-versekben csillan fel olykor az igazi, a nagy ember-szerelemnek egy-egy megrázó sejtése is. Legerősebben a hatalmas *Hiába hideg a hold*ban:

Nagy-ámulva
Tárta ki karjait két szakadt
Egy-ember és megint egy lett újra.
És nem is volt ez szerelem,
Csak visszaforrás újra itt,
E választó, bitang Időben.

De ezek a hangok elvesznek a szexuális lihegésben, a testiség hideg-forró orkánjában. A szenvedély zúgása elkapja, elfojtja őket. Ady szerelmének alapmotívuma a harc: a nemek örök harca ez, a legnyersebb, legdiszharmónikusabb formában. Egyik leggyakoribb (sokszor visszataszító, még többször modoros) képe a „csókos ütközetekről" a „Csók-csatatérről" szóló. Hasonlók (Egymás húsába beletépünk, — Átkozlak, téplek, marlak szilajon, — Én asszonyom, be jó, ha bántlak, stb.) csak úgy kergetik egymást.

Persze, hogy ez a harc örök gyötrelem is:

Fájnak a csókok, fájnak a vágyak,
Te vagy a kínom, gyehennám nékem.
— — — — — — — — —
Seb vagyok, tüzes, új kínra éhes.
Adj kínt nekem, a megéhezettnek:
Seb vagyok, csókolj, égess ki, égess.

(Tüzes seb vagyok.)

A testi vágy önmagában hordja tragikumát: a teljesülés öli meg:

Öledbe hullva, sírva vágyva
Könyörgök hozzád asszonyom:
Üzz, kergess ki az éjszakába.

Hóhérok az eleven vágyak,
Átok a legszebb jelen is:
Elhagylak, mert nagyon kívánlak.

(Meg akarlak tartani.)

A csók mélyén pedig ott tátong a semmi. A csók „beteg és szomorú".

Mindent akartunk s nem maradt
Faló csókjainkból egy falat,
Vágy, emlék, bánat, cél, okság,
Egy pillanatnyi jóllakottság.
Pállott harctér szegény testünk
S jaj, örömre hiába lestünk.

Sírva láttuk meg: ez se Minden.

(Csókokban élő csóktalanok.)

Ha odadtam testem, lelkem,
Kerestem és mit se leltem.

(Híven soha se szerettem.)

„Egy semmire örök-vágyóság" az egész szerelem. jól tudja, vallja is kezdettől, de megpróbálja mindig újra megcsalni magát *(Imádság a csalásért)*, hiszen még sincsen e kívül mása, hiszen végül is mégis csak kell neki ez a mégoly szegény kis szerelem is.

Távozó léptű férfiember,
Nem tud általmenni a folyón,
Csak kapcsolódó szerelmekkel
S hazugúl is ragyogón
S igazán is hazugúl.

(A nagy híd.)

Csak azt tudom, hogy Asszony az oltár
S asszony nélkül meghalok.

(A Hágár oltára.)

Ennek a szép, tudatos „szomorú és gyönyörű" csalásnak adja oda mindenét: vért és velőt a Hágár oltárára:

Hágár tüzébe bedobálom
Mindenem, amim van, örömest,
S ha koldus vagyok, majd jön értem
Egy irgalmas őszi est. *(A Hágár oltára.)*

Végül is: ez a Végzet, ez az értelme az életnek és „így parancsolódott". Ez a tudatos, dacos végzetvállalás a kihangzása szerelmi költészetének is: mint ebben a versben (amelyben különben a Léda-költészet néhány meleg sora közül is fölcsendül egy)

Csupa rom és romlás a lelkünk,
S te voltál élén
A romboló angyalseregnek.
Csak azért is szeretlek.

Ne jőjj elémbe, meg se csókolj,
Én régi mátkám,
Minden csókom kezdete, vége,
Életem kedvessége.

Csupa rom és romlás a lelkünk,
Mindegy, akartuk.
Sorsunkon titkos, fekete leplek,
Csak azért is szeretlek. *(Én régi mátkám.)*

Íme a tragikus líra. Szerelmi költészet, amelyből éppen a mély értelemben vett szerelem hiányzik: az odaadás, az *én*-nek a *te*-ben való felolvadása, két egész embernek eggyéolvadása, egymástól való megtermékenyülése, a feloldatlanságoknak új harmóniába símulása, — szóval nemcsak az „égi szerelem", hanem a földiből is mindaz, ami egészséges, erős és gazdag. Egy szegény, beteg ember halálos vergődése ez, sajátmaga körül, az ösztön rabkötelén, amely csak azért nem mindenestül undorító, mert olyan halálosan komoly, gyötrelmes és végzetes. Lehetetlen mély szánalmat nem érezni a magamagát

marcangoló, különb énjére rá nem ébredt zseni véres vergődése láttán, és lehetetlen meg nem rendülni azokon a vaderejű disszonanciákon, amelyeken egy emberi szenvedélynek legkevésbbé magasrendű, de talán éppen alacsonyságukban legáltalánosabban emberi hangjai ebből a lírából felénk csapnak. Beteg tragikum ez, és belső tisztulás nélküli, de éppen így tükre egy beteg kornak, egy széttépett lelkű generációnak.

VIII.

Lírai kompozició.

Ady lírájának ez a szélsőségesen egocentrikus és egyben tragikus jellege határozza meg tipikus *szerkezeti formáit.*

Ha egy költeménynek tárgya az Én, mondanivalója alapjában az Énnek magáról tett vallomása, ennek a vallomásnak legegyszerűbb formája a *monológ.* A vers elejétől végig egyszerű konstatáló mondatokból áll, amelyeknek az alanya mindig: Én. — „Én ilyen vagyok, — én ezt gondolom, — én ezt érzem, — velem ez történt."

> Tavasznak alkonyata vagyok én most
> Hunyt Nap küldöttje s a tarka egek
> Utolszor akarják simogattatni
> Akiket szeretek...
>
> *(A tavasznak alkonyata.)*

Ady költészetének nagyobb fele ezt az alapsémát mutatja. A *Vér és Arany* kötet első ciklusának huszonkét verséből pl. tizenöt ilyen egyszerű lírai monológ.

A monológ néha külső alakra harmadik személyű, de értelme szerint akkor is az Én-ről szól, — amit akárhányszor el is árul egy-egy belerezzent első személyű igealak:

A HOTEL-SZOBÁK LAKÓJA.

Öreg legény, boldog legény, hajh.
Nem sújtja soha Tűzhely-bánat.
Egyedül él és sorra lakja
Olcsón a kis hotel-szobákat.
Öreg, legény, boldog legény, hajh,
Magtalanul, bölcsen, keserűen.

Öreg legény, boldog legény, hajh.
Egy szép napon, ha összeestem,
Nem lesz kázus. Pincér jelenti
Itt, vagy Svájcban, vagy Budapesten:
Öreg, legény, boldog legény, hajh,
Harminchat szám, harmadik emelet.

Van úgy, hogy igazán külső festésnek látszik az egész vers. A konstatáló mondatok mind harmadik személyűek, sőt a közéjük vegyült első személyű konstatálás („ezt látom" — „ezt hallom") még ki is emeli ezt a külső, objektív színezetet. Mégis az egész vers így is csak monológ: belső valóságok egyszerű konstatálásának sorozata: az egész külső kép, részleteiben és egészében belülről van kivetítve: belső képet ír le.

Ez a monológikus alapképlet többé-kevésbbé minden igazi lírában megvan. Adynál való jelentkezését két vonás teszi egyénivé, egyenesen rá jellemzővé. Az egyik a sémának aránytalanul sűrű előfordulása: ha a séma valamennyi változatát ideszámítjuk, majd-csaknem kizárólagos volta. A másik a forma *drámai jellege*. Ez a monológ igazán monológ: az Énről szól, a nem-Én-nek. Az első személy, aki beszél, máshoz beszél: egy vagy több második vagy harmadik személyhez, a legtöbbször a kettőhöz egyszerre. „Én ilyen vagyok, én ezt teszem, ezt akarom", — mondja a vers — de a sorok mögött egy dacos belső hang kíséri: „Ezt vegyétek tudomásul." A valló, konstatáló, monológizáló Én szemben látja magával a világot. Minthogy pedig ez az Én tragikus lélek: drámai helyzetben, harcos feszültségben látja

szemben. A monológ legtöbbször rejtett dialóg. „Én szólok, csak magamnak, nem törődöm veletek, de azért tudomásul kell vennetek, amit mondok, ha tetszik, ha nem." Íme egy jellemző példa:

EGY HARCI JÉZUS-MÁRIA.

Néha úgy tör rám pogány módra
Ez a kicsi, magyar világ,
Hogy szinte én is elkiáltom
A régi Jézus-Máriát,
A harci Jézus-Máriát.

Mit vétettem és mit akarnak?
Hiszen én mindent elhagyok,
Dalt, életet és dicsőséget.
De az igaz: az én vagyok,
De a magyar: az én vagyok.

Láttam én már delelő csordát,
Vizetlen kútnál, szenvedőn.
Kiszáradok, én, bús forrás is,
De no bántsák a szemfedőm,
No érintsék a szemfedőm.

No jöjjenek majd vezekelni,
No nyögjenek, ha meghalok.
Dögöljenek meg éhen-szomjan,
De az igaz: az én vagyok.
De a magyar: az én vagyok.

Nem kellett, amit felkínáltam?
Majd jön idő, hogy kellene.
Jézus-Mária, mit is tettem?
Vad csordának kell-e zene?
Óh, pusztába-halt, szent zene.

Hogy ez a drámai elhelyezkedés mennyire a veleje az Ady-vers szerkezetének, semmi sem mutatja annyira, mint azok az érdekes fogások, amelyekkel az alapjában monológikus én-vallomást dialógikussá játssza át. A meglepő, eredeti, sokszor bizarr személyesítések egész világa áll rendelkezésére, csakhogy egy *kihez* intézhesse a mondanivalót. Nem a nagy

szimbolikus megelevenítésekre gondolunk itt, bár az is jellemző az itt tárgyalt jelenségre, hogy azokkal is *(Ős Kaján, A Duna vallomása, Harc a Nagyúrral)* oly gyakran a szó betűszerinti értelmében vett párbeszéd formájában bonyolítja le belső küzdelmét. Sokkal többet mondanak idevonatkozólag az olyan megszemélyesítések, amelyek nem egy lelkiállapotnak vagy gondolatnak, nem egy határozott valóságnak belső kivetítései, mitologizálásai, amelyekre a mondanivaló szempontjából nem volna szükség, amelyeknek megteremtése formai, szerkezeti szükségből fakad: a dialóg, a drámai beszélésmód ösztönéből. Így személyesíti meg a „belső, bús örömöket" *(A ködbe fúlt hajók)*, vagy a „rémült jaj-jaj-jaj-kiáltást" *(A rémület imája)*, hogy szólhasson hozzájuk. Ilyen, amikor megszólítja és személlyé teszi a kisváros őszi vasárnap-délutánját, csakhogy legyen kihez beszélni, kihez intézni a vallomást:

Ma találkoztam veletek,
Kiket ma is siratva bánok,
Őszi vasárnap-délutánok,
Hideg ajkú, halott mátkáim,
Kisvárosok bús leányzói:
Őszi vasárnap-délutánok,
Ma megint találkoztam veletek.

(Kisvárosok őszi vasárnapja.)

Jellemző erre a drámai dialóg-szükségérzetre, hogy akárhányszor maga-magát választja ketté és teszi párbeszéd kettős alanyává: szól magához, lelkéhez, életéhez *(Köszöntő az Életre)*. Máskor egyszerűen második személyben szól magához. *(Félrevert harangos napok.)* Vannak versek, amelyek eleitől végig önmagával folytatott párbeszédben peregnek le:

Kisbíróm a kétség, vallatott:
„Ember, mit akarsz és ki vagy?"
„Sírok és a síróké vagyok."

„Van-e tűrni másokért erőd?
Van-e nagy, igazi hited?"
„Nincs, de meghajlok a hit előtt."

„Milliók könnye nem sok neked?
Miért nem sírsz csak magadért?"
„Mert én mindenkiért szenvedek."

„És ha meghalsz a kínok alatt?"
Milliószor szebben halok,
Mert az én sok könnyem itt marad.

„S ha tovább is így csörtet a lét?"
„De a könny-ár majd összegyül
S elönti a világot: elég."
(A könnyek haszna.)

A drámai szerkesztésmódnak fejlettebb formája, mikor nem (vagy nemcsak) párbeszéd pereg le előttünk, hanem a vers egész *jelenetet* ad. A költő valósággal előttünk éli végig az élményt, amely inspirálja. Ez a jelenet néha többé-kevésbbé nyugodt, alig több, mint egy álló dialóg-helyzet. Ilyenkor a drámaiság ereje abban jelentkezik, hogy széles, bonyolult mondanivalókat tud összefoglalni egy-egy többé-kevésbbé drámai atmoszférájú helyzetbe; pl. utánzóihoz való viszonyát *(Akiknek dajkája vagyok)*, a zsidó-kérdéssel szemben való álláspontját *(A bélyeges sereg)*, álmát egy idilli jövőről *(Álom egy méhesről)*, a gyermekről *(A fiam bölcsőjénél)*. Lehet-e élőbben és drámaibban festeni egy egész életnek pillanatnyi magáraeszmélését, mint ebben a két csendes versszakban:

Lovamra patkót senki sem veret,
Be szerencse, hogy senki sem szeret:
Kocogok, lógok követlen uton
S hogy merre megyek, nem nagyon tudom.

S a rossz úton, mert minden ellovan,
Felüti néha fejét a lovam
És megkérdi, míg szép feje kigyúl:
Hát mi lesz ebből, tekintetes úr?
(A ló kérdez.)

Ez a jelenetes kompozició sokszor egyenesen drámai küzdelmet él végig előttünk, egész megrendítő, tragikus harcot. A *Harc a Nagyúrral,* az *Ős Kaján, Az én koporsó-paripám,* a *Sírás az Életfa alatt, A vén csavargó* stb., stb. vagy a Léda-versek egy jó része valósággal kis drámák, közelebbről tragédiák lírai formában.

A drámai sűrítés acélos ereje is birtokában van. Alig lehetne drámaibb erővel egy egész életet egy jelenetbe, egy pillanatba sűríteni, mint a *Halál a síneken* hat kis strófájában:

Fáradt karokkal és kesergőn
Hideg sineket szorítok
S várom alkonyban a halált
Bábel alatt rőtt, őszi erdőn.

Nem ölelek többé, elég volt
Nem ölel vissza, eldobott
Az Élet: én szerelmesem
S dért sírt reám mindig az égbolt.

Élet, Élet: utcák leánya,
Elfonnyadt árván a karom,
Vége. Sineket ölelek
S jön a halálgép muzsikálva.

Már szállnak rám a tüzes pernyék,
Dübörög Bábel szekere
S ifjultan reszket a karom:
Már ölelnék, újra ölelnék.

Élet, Élet. S jön rám-zúdultan
Magtalan álmok bús raja,
Jönnek a nagy vágy-keselyűk,
Jön, jön fekete szárnyú multam.

S megölellek még egyszer, Élet,
Utolsót lendül a karom
S úgy fonódik be görcsösen
Küllőibe a szent keréknek.

IX.

Az Ady-líra belső formája.

Hogy az Ady-féle líra belső formáját megállapíthassuk, legcélszerűbb összehasonlítást tenni az Ady-líra és az előtte járó nagy, uralkodó irodalmi iránynak, a magyar klasszicizmusnak lírája közt. Erre a célra alkalmasnak kínálkozik egy kis Petőfi-dal, amely a legegyszerűbb formákra visszavezetve mutatja nemzeti klasszicizmusunk lírai alapformáit. A *Keresztúton állok* c. versre gondolok, amelyet Petőfi 1844 februárjában írt a Hegyalján, keserves Debrecen—Pest-i gyaloglása közben.

KERESZTÚTON ÁLLOK.

Keresztúton állok,
Merre tartsak?
Ez kelet felé visz,
Az nyugatnak.

Akármerre megyek,
Mindegy nekem.
Mindenütt szomorú
Az életem.

Mért nem tudom, hol vár
A halál rám?
Hogy egyenesen azt
Választhatnám!

Vessük össze evvel a költeménnyel Adynak *Ujjak a Szajnában* című versét. 1909-i párizsi tartózkodása alatt írta:

Ujjait mélyébe bemártja
Páris, vagy az emberi Sors:
Piros, ón, zöld, korom és sárga.
Rettenetes, végtelen ujjak.
És fölzokog a Szajna árja.

Benyúlnak a lelkünk mélyébe
Titkos, nagy ujjak, karmolók.
Medrünkben megborzongunk félve:
Rettenetes, végtelen ujjak,
És fölsírunk a süket éjbe.

Egy hídon megállok: alattam
A megkínzott Szajna zokog,
Bennem pedig egyre vadabban
Rettenetes, végtelen ujjak
Karmolnak, mint ott lent, a habban.

A lírai élmény keretei mindkét versben azonosak: a költő útja közben (a Hegyalján, a Szajna partján) megáll, a külső világnak egy maga előtt látott darabja (a keresztút, a lámpák fényében csillogó folyó) lelkére hat, kivált egy többékevésbbé hasonló belső képet (életem keresztútja, lelkem gyötrelme) és mindkettő egy-egy az egész élet keserűségét visszhangzó lírai akkordba zeng ki. De minő különbség, sőt ellentét majdnem minden másban!

Már magában a mondanivaló gondolati részének megjelenésében is két különböző lélek nyilvánul. Petőfi félreérthetetlen világossággal és határozottsággal mondja ki a magáét, szinte banális egyszerűséggel: életem mindenütt szomorú, bár meghalhatnék! Ady mondanivalója semmivel sem kevésbbé határozott, világos; aki a verset egyszer figyelemmel olvassa, nem lesz benne kétsége, hogy mit akar a költő. De prózában megmondani, olyan egyszerűen mondatba foglalni bizony bajos volna. Van benne gondolat is, talán meg is lehetne fogalmazni, de mindenesetre többféleképen: az egyik embernek a Sors végzetes, gyötrő hatalmáról van szó, a másik a lelkiismeret gyötrő szavát fogja kihallani a versből, a harmadik egy beteg lélek vergődését, a negyediknek a „des Daseins ganzer Jammer" lesz a vers tárgya; „amit a költő a képek nyelvén, gondolt, azt ezerféleképen lehet lefordí-

tani a fogalmak nyelvére." (Babits.) [1] De bárhogyan fogalmazzuk is, érezni fogjuk, hogy keveset mondottunk: a versben több van, más van: valami, amit nem megmondani, csak érezni lehet. A vers nem mond, hanem éreztet: szuggerál. Nem a gondolathoz szól elsősorban, hanem a megérzéshez.*

Egy másik lényeges különbség a költőben lefolyó élmény alapvetően eltérő volta. Petőfi konstatál, gondolkodik és felsóhajt. Három egymásután következő mozzanat: érzet, asszociáció, érzelmi kíséret. Ady élményében ilyen határozottan szétválasztható rétegek nincsenek. Már az első megpillantásnál sem az egyszerű tényt konstatálja (a Szajnában fénysávok inganak), már ebben a pillantásban benne van az élmény lényege: Párizs, vagy az emberi sors mártja ujjait a zokogó árba. Már ebben az első mondatban benne van a konstatálás (a sávok a vízben), a gondolati értelmezés (Párizs vagy a Sors), de az érzelmi tartalom is (rettenetes, végtelen ujjak). A következő strófában csak intenzitásban erősödik, jelentőségben mélyül az élmény, de valójában ugyanaz marad. A gondolat, az érzés, az élmény nem előre halad, hanem befelé: mélyül, erősödik; mert a költő nem úgy mondja el élményét, hanem a versben magában éli végig. Ezért nem is tudja olyan határozott gondolati formába önteni, mint Petőfi a magáét; mondanivalója a gondolaton innen marad (még nem vált fogalmilag tudatossá), de túl is van rajta: az élmény gazdagsága nem fér bele a fogalomnak szükségképen csak a tipikust befogadni képes keretébe.

* Persze a Petőfi-vers egyszerűsége sem olyan nagyon egyszerű; a Petőfi-dalban is megmérhetetlenül több van, mint amit a föntebbi banális próza-mondat jelez. De a vers gondolati tartalma — és most csak erről van szó — mégis ez az egyszerű mondat.

A vers inkább gyermeksírásra emlékeztet, mint nyugodt gondolkodásra.

Mindkét költeménynek egy-egy költői kép a kiinduló pontja, ez válik a továbbiakban metaforává. Ennek a képnek mineműsége újabb lényeges különbséget mutat a két költeményben. Petőfinél a kép a maga objektív, reális egyszerűségében tükröződik: keresztút, egyik fele keletnek visz, a másik nyugatnak. Adynak ugyanevvel a lelkülettel azt kellene mondania: Előttem folyik a Szajna, benne színes sávokkal tükröződnek a lámpafények. De az ő Szajnája nem folyik ilyen egyszerűen: *megkínzott* Szajna ez, amely *zokog;* nem lámpák fénylenek benne, hanem Párizs vagy az emberi Sors *mártja* a víz mélyébe rettenetes ujjait: ebben a képben mozgás, élet, *reszketés* van.

Ha szemügyre vesszük a külső képnek a belsővel való kapcsolatát, szóval a képben rejlő asszociációt, ebben is jelentős különbséget találunk. Petőfinek a keresztút élete útját juttatja eszébe. Lehet-e képzelni ennél magától értetődőbb asszociációt? Tíz közül kilenc embernek ez jut eszébe hasonló helyzetben.* A Szajna fénycsíkjai a legtöbb fogékony lelkű egyénnek mást beszélnének, mint Adynak. Az egyikben talán a tündéries játsziság hangulatát keltenék, a másikban a világvárosi fényt, a nagyszerű pompa képzetét idéznék fel, a harmadikat talán a fény és sötétség drámai ellentéte kapná meg. Nagyon beteg, nagyon szenvedő, nagyon a legvégletesebb dolgokra hangolt és a legvégsőkig feszült léleknek kell annak lennie, akinek ez a kép *ilyeneket* sugalmaz. Ez a nagyon különös, ez a mindenkitől *nagyon-más* lélek szól ebben a versben.

* Petőfi nagysága épp ebben a legcsodálatosabb: utólérhetetlen művészettel tudja egyéni módon kifejezni a legáltalánosabbat, a legközösebbet, a legemberibbet.

Végül lényegbevágó különbséget látunk a kétféle költészet közt akkor is, ha a kép és jelentése közötti viszonyt végigelemezzük a két versben. Petőfinél ez a viszony nagyon világos, egyszerű és nyugodt. A keresztút élete két útját jelképezi. A metafora klasszikus művészi ökonómiával ki sincs mondva: csak odaértjük. Még az egyszerű párhuzam is a sorok mögött húzódik meg. A keresztút nem is fontos magában, csak mint a gondolatfolyam megindítója. Adynál a kép óriásilag önálló fontosságra jut (a lámpafényből ujjak, sőt végtelen ujjak lesznek; a lámpák Párizzsá, sőt az emberi Sorssá nőnek); élővé lesz, de ugyanakkor határozott jelentőséget is kap: általános emberi jelentőséget (a Sors), de egyénit is (az a „lelkünk", amelybe belenyúlnak a rettenetes, végtelen ujjak, érezzük, mindenekelőtt a költő lelke, ez borzong félve medrében, ez sír föl a siket éjbe.) A külső képnek, az egyéni átélésnek és az általános emberinek ez a tökéletes egysége, amelyet Petőfinél a sóhajtól átrezgett gondolat tartalmaz, itt magában a képben valósul meg: ez a szimbolikus költészet igazi lényege.

A költészetnek ez a faja nem áll példa nélkül a magyar irodalomban. Már Horváth János rámutatott ennek a lírának a Kölcseyével — hozzáteszem: Kölcsey lírájának egyik hangnemével[2] — való rokonságára.[3] De hivatkozni lehetne a Kazinczy-Kölcsey-iskola más képviselőire is.*

Igen kínálkozó gondolat az Ady-féle lírát azéval a költőével hasonlítani össze, akitől kétségtelenül ösztönzést nyert: Baudelairevel.**

* V. ö. pl. Daykának *A rettenetes éj* c. versét a most idézett Ady-verssel.

** Verlaineben — a zeneiségre és az „impair" használatára való programmszerű felbátorításon kívül — inkább „az ember, a differenciálódott, a gyalázatosan őszinte ember" hatott rá. (Költők. *Új Hellas.*)

Az összehasonlításra igen alkalmasnak látszik Baudelairenek *Le mauvais moine* című szonettje.* Ez a vers felületes olvasásra is eszébe juttatja az embernek *A vár fehér asszonyát.* A két szimbolum — az ódon várrom és a puszta sírbolt — az első látásra édestestvérnek látszik. A hasonlóság még abban is feltűnő, hogy a szimbolum jelentése mindkét versben ki is van mondva *(A lelkem ódon, babonás vár — Mon âme est un tombeau).* E mellett a lényegbe ható, feltűnő rokonság mellett mégis milyen mély, alapvető különbség: belemélyedő olvasás megérezteti, hogy két olyan költő áll itt egymással szemben, akinek látás- és kifejezésmódja minden hasonlóság mellett is idegen egymástól. Ime a két vers:

LE MAUVAIS MOINE.

Les cloîtres anciens sur les grandes murailles
Etalaient en tableaux la sainte Vérité,
Dont l'effet, réchauffant les pieuses entrailles,
Temperait la froideur de leur austérité.

En ces temps où du Christ florissaient les semailles,
Plus d'un illustre moine, aujourd'hui peu cité,
Prenant pour atelier le champ, des funérailles,
Glorificat la Mort avec simplicité.

Mon âme est un tombeau que, mauvais cénobite,
Depuis l'éternité je parcours et j'habite;
Rien n'embellit les murs de ce cloître odieux.

O moine fainéant! quand saurai-je donc faire
Du spectacle vivant de ma triste misère
Le travail de mes mains et l'amour de mes yeux?**

* A *Spleen et ideal* 9. darabja. Babits M. fordításában: *A rossz szerzetes.*

** Babits fordításában: *A rossz szerzetes.*

Tarkán volt festve a régi nagy klastromívek
Alatt az Igazság száz képe mesterül,
Talán oly célra, hogy láttukra majd a hívek
Lelkének jéghideg szigora megderül.

Ady verse:

A VÁR FEHÉR ASSZONYA.

A lelkem ódon, babonás vár,
Mohos, gőgös és elhagyott.
(A két szemem ugy-e milyen nagy?
És nem ragyog és nem ragyog.)

Konganak az elhagyott termek,
A bús falakról rámered
Két nagy, sötét ablak a völgyre.
(Ugy-e milyen fáradt szemek?)

Örökös itt a lélekjárás,
A kriptaillat és a köd,
Árnyak suhognak a sötétben
S elátkozott had nyöszörög.

(Csak néha, titkos éji órán
Gyúlnak ki e bús, nagy szemek.)
A fehér asszony jár a várban
S az ablakokon kinevet.

A francia versen valami kiszámított józanság, szinte hideg szabatosság vonul végig. A stílus, nyelv és verselés a szó betűszerinti értelmében klasszikus. Nyugodt megállapításokat nyugodt alkalmazás követ és csendes sóhajtás, finom, lehelletszerű „csattanó" zár. A szonett bonyolult szerkezeti szabályai hajszálnyi pontossággal megtartva. Nyoma sincs ebben a versben az Ady-vers kísérte-

Krisztus vetései nőttek, mennyei mívek
S sok szent barát, kire ma feledés terül,
Pingálta a halált, jámbor és balga szívek,
A sírok csarnokát választva műhelyül.

Sírcsarnok lelkem is, hol rossz remete árván
Lakom, unt termeit öröktől fogva járván:
De kép nem színezi e klastrom zord falát.

Óh, lomha szerzetes! mért nem alkotom én is
Fekete nyomorom eleven szőnyegén is
Szememnek gyönyörét s kezem diadalát?

tiességének, belső izgalmának, rejtetten vibráló forróságának. A színes hangulatú képet (amelyet sokan nem is neveznének szimbolumnak, hanem allegóriának) tudatos értelem rajzolja egészen világos, határozott, egy mondatba foglalható gondolati mondanivaló kifejezésére. Adynál a mondanivaló elsősorban nem gondolati valami: egy érzéshangulatot lop át a lelkünkbe, nem gondolattal, hanem megéreztetéssel, a kép mozzanatai közül elsősorban nem a világosan jelentőkkel, hanem az irracionális hangulatszuggerálókkal. Persze, ez a mélyreható különbség csak annál izgatóbban érezteti a látásmódban, a fantázia működésében, a kép alkalmazásában oly feltűnő hasonlóságokat.

Hol keressük ezeknek a lényeges eltérések mellett csak annál feltűnőbb belső egyezéseknek magyarázatát? Hiszen az eddigiekből is nyilvánvaló lehet, hogy itt nem egyszerűen eltanult tulajdonságokról van szó, hanem a lelki alkatnak, a művészi képzeletműködésnek valami belső rokonságáról. Honnan ez a rokonság? Mik ennek a különös, újszerű líraiságnak gyökerei? Aki Adyval kapcsolatban Baudelairet tanulmányozza, alig fogja elkerülni a figyelmét az a néhány feltűnő mondat, amelyek a francia költőnek egy megrázóan érdekes prózai művében, a *Les paradis artificiels*ben olvashatók. Ebben a jellemző művecskében az ópiumnak, a hasisnak a lélekre tett hatását festi nagy művészi erővel. Többek közt ezeket írja: [4]

„. . . Közben az ópium megtette szokott hatását, mely abban áll, hogy az egész külső világot intenzív érdekességgel ruházza fel. Egy falevél remegése, egy fűszál színe, egy lóhere formája, egy méh zümmögése, egy harmatcsepp csillogása, a szél sóhaja, az erdőből szállongó elmosódó illatok, az inspirációnak egész világát keltették, a rendetlen és rapszódikus gondolatoknak nagyszerű tarka processzióját . . .

. . . A színek szokatlan energiára kapnak és győzelmes erővel hatolnak az agyba . . . A vonalak kígyózása határo-

zott és világos nyelv, amelyben a lelkek izgalmát és vágyát olvassátok. Közben kibontakozik a szellemnek az a titokzatos és ideiglenes állapota, amelyben az élet mélysége, a maga sokféle problémájával kinyilatkozik mindenestől a szemünk előtt megmutatkozó látványban, bármilyen természetes és közönséges is az, — és az első elénk kerülő tárgy beszédes szimbolummá válik.

. . . . Az allegóriás értelem magad előtt is ismeretlen arányokat ölt benned; . . . az allegória, ez a *spirituális* műfaj . . . a mámortól megvilágosított értelemben visszanyeri törvényes uralmát. A hasis az egész életre ráterül, mint egy magikus máz; ünnepélyes színbe öltözteti; megvilágítja egész mélységét . . . az egész mindenség addig nem is sejtett új dicsfényben mozog előtted.

A nyelvtan, még a száraz nyelvtan is valami lélekidéző boszorkánysággá válik, a szavak húst és csontot öltenek: a főnév, a maga substanciális fölségében; a melléknév, áttetsző köntösében, amely úgy burkolja és színezi, mint egy tükör; és az ige, a mozgás angyala, amely a mondatnak lendületet ád . . .

. . . az idő és a tér szörnyű megnövekedése . . . A szellem . . . bizonyos melancholikus gyönyörrel néz végig a mély éveken és vakmerően mélyed bele végtelen perspektivákba . . . Ez a rendkívüli, zsarnoki megtágulás . . . kiterjed minden érzelemre és minden gondolatra . . ."

Nem kénytelen-e Ady költészetének ismerője e sorok olvasásakor újra meg újra Adyra gondolni? Nem kell-e éreznie, hogy itt talán sok minden megtalálja magyarázatát, ami e nélkül érthetetlen lenne? És hogy az összefüggés még elutasíthatatlanabb legyen, lehetetlen rá nem ismerni a továbbiakban Ady gőgjének is az eddig ismerteknél nem kevésbbé lényeges egy forrására:

„Kövessük az emberi képzelődésnek ezt a menetét a végső és legtündöklőbb elnyugvásig, egészen az egyénnek saját istenségében való hitéig . . .

Így jut el az ember az örömnek és a békességnek arra a fokára, ahol *kénytelen* csodálni magát . . . Ekkor való életének teljessége féktelen gőgöt sugall. Egy hang (ó jaj, az ő hangja!) így szól benne: „Most jogod van minden embernél különbnek tartani magadat, senki sem tudja és senki sem foghatja föl mindazt, amit gondolsz és érzel . . . király vagy,

akit a járókelők nem ismernek. De mit bánod te? Nincsen-e meg benned az a szuverén megvetés, amely oly jóvá teszi a lelket?"

. . . Végül ilyen egyszerű, rövid szavakban iktatja törvénnyé a saját apotheozisát: „. . . Én vagyok a legerényesebb ember!"*

De hogyan? — kiált fel Ady minden ismerője. — Hiszen Ady nem élt hasissal! Hogyan lehet alkalmazni rá a hasis-evők pszichológiáját? Nem. csakugyan nem volt hasis-evő, de hogy a mesterséges paradicsomok előtte sem voltak ismeretlenek, nemcsak az életrajza és költészete bizonyítja, hanem azok a megrendítő vallomások is, amelyeket a *Magyar Pimodán* című tanulmányában olvashatunk és amelyekben — Tas Péter álnév alá rejtve — félreismerhetetlenül a saját lelkét tárja ki előttünk. Ebben olvassuk a következőket:

„. . . Már Tinódi előtt minden magyar valakinek egy kicsit részegesnek kellett lennie . . . Nem tehetek róla, hogy ameddig gyomorral birom, az alkoholhoz menekülök ma is még, valahányszor a to be or not to be-nél kisebb, vagy nagyobb, de mindig szörnyű kérdés kínoz, halálba akar vinni, holott a haláltól, mely közel kaszál hozzám, félek . . . Csokonai egy-egy versében babonásan megérzem azokat a szavakat, amelyek csak dőzsölés után pattanhattak ki egy lázas és megtört idegrendszer pörölymunkájából. Óh ez nagy és titkos tudományom nekem: szavakon, agyakon, szellemességeken, régi embereken és írásokon is megérezni és megismerni a hajdani, elillant italmámort. . . A művész, aki egy kicsit zseni és magyar, nem hasist eszik, ami magasabb és finomabb idegrendszerek mérge, de kényszerűen és stílusosan boros kupát fog, vagy pálinkás butykost . . . Az alkohollal, érzésekkel és versekkel élő ember a szeszélyes impulziók szeszélyes, beteg akrobatája. Néha fegyverszünetet tart a lelke, máskor zúgva megszégyenül előtte minden bivalyidegrendszer és isteni egészség . . . Két fajtájú mámora van a bornak s ezt Csokonai is tudhatta, de csak nagyon finom idegszerkezetnek adatott meg e tapasztalat. Az első mámor olyan, mint akárkié, aki tud inni, kitüzesít bennünk minden öröm-hajlandóságot s

* Ady: Én vagyok a legjobb ember.

nagyon hatalmasak vagyunk. Ezután jön az éjszakavégi, hajnali, vagy nappali alvás furcsa, sok ébredéssel. Fejünket feszítik, ha felkelünk, maga vagyunk a nyugtalan és megszemélyesült figyelem, össze tudjuk kapcsolni a legantipodikusabb ideákat. S mikor alkonyul, egyszerre csak, akárhol járunk, nyugtalan s tovább is nyugtalannak maradó agyunkat, szívünket befogja a mindenség. Ez már egészen művészérzés s ilyenkor szeretem csak Homéroszt s ilyenkor tudom elképzelni Michel Angelót, ahogy illik. Hangsúlyozom: ez másnap este jön, ez a legnagyobb emberi érzésképesség, ez szinte a legnagyobb titkokat is kiadó, eláruló egy vagy két óra. Ehhez nincs közvetlen köze az alkoholmérgezésnek, a mámornak, ez az idegeknek perverz bűvészmutatványa . . . D'Annunzionak s nála különbeknek vagy hozzá hasonlóknak, árjáknak nem kellett azelőtti napon olyan drasztikus preparálás, mint nekünk . . . Ez órákban szoktam én érezni azt, hogy az élet nem rejtély, nem csoda, nem titok, gyermekesen egyszerű. Az élet néznivaló és éreznivaló, mindenben benne van a szépség és a béke s minden fölött vagyunk mi, akik ezt érezni tudjuk, képesek vagyunk. Ilyenkor teremtő kedve van az embernek . . ."[5]

Ezeket a vallomásokat nem lehet kétféleképpen érteni, Ady költészete lényege szerint a mámor költészete. Nem a hasis-mámoré, melyet Baudelaire ír le, még csak nem is az alkohol-mámoré, legalább nem abban a közönséges értelemben, ahogyan laikusok szeretik elgondolni. Hiszen tudjuk, hogy Ady legalább is költeményeinek legnagyobb részét nem írta a szó közönséges értelmében vett boros állapotban.[6] Nem, ehhez a költészethez „nincs közvetlen köze az alkoholmérgezésnek", ez „az idegeknek perverz bűvészmutatványa", amelyet a lélek állandó, belső, beteg feszültségének és a részben ebből következő, részben éppen ez ellen menedékül szomjuhozott mindenfajta, de főleg alkohol-mámornak közvetett, de többé-kevésbbé állandósult hatása hoz létre. A *Fekete Zongora* épp oly tökéletes kifejezése a költészet e fajtájának, aminő tökéletes képe ennek a léleknek és ennek az életnek az *Ős Kaján*. Valóban az élet melódiája ez a költészet, igaz, hogy csak

ennek az életnek, az ilyenfajta életnek melódiája: fejének zúgása, szemének könnye, tornázó vágyainak tora, ez sír, nyerít és búg ezen a fekete zongorán; valóban az ő boros, bolond szívének vére ömlik ki ütemére. És fusson, akinek nincs bora: a költészetnek ezt a nemét csak kétféle ember értheti meg: akinek életmódja, tehát fantáziája, többé-kevésbbé rokon vele, vagy akit a szeretet mindent megértő ereje tesz vele kongeniálissá (már akár egy fensőbbséges, egyetemes világnézetből fakad ez a szeretet, akár az Ady nagy értékeivel, például tragikus magyarságával való együttérzésből).

Igaza van tehát a konzervatív esztétikának, amikor Ady költészetét az ösztönök költészetének nevezi, de nincs igaza, amikor azt hiszi, hogy Ady ezt a franciáktól tanulta. Olyan mélyreható, olyan alapvető tényekről van itt szó, amelyeket nem lehet eltanulni. Fantáziánk alapformái velünk születnek és velünk fejlődnek. Ady is magával, vérében, idegeiben, nagyváradi életének élményeiben, örökre lelkébeírva vitte magával Párizsba a dekadens fantáziának minden lényeges adottságát. A franciák hatása csak arra volt jó, hogy ezeket az adottságokat meglássa magában és meg merjen szólalni azon a hangon, amelyet ezek sugalltak. Baudelairenek és Verlainenek, helyesebben dekadens lelki alkatuk Adyéval való rokonságának köszönhető, hogy Ady lelke, amely addig az Ábrányi, Reviczky, Heltai, Makai-féle költészet ügyetlenül utánzott formáiba próbálta beleerőszakolni magát, ezentúl teli tüdővel, szabad és harsány öntudattal meri megszólaltatni, nem a Baudelaire és Verlaine, hanem az Ady Endre belső zenéjének ébredő akkordjait.

X.

Ady képzelete.

Ha már most behatóbb vizsgálat alá vesszük Ady fantázia-működését, az első, ami szemünkbe tűnik, hogy ez a fantázia *víziós* természetű. Példával szolgál erre bőven eddigi idézeteink sora, részletes magyarázattal a mámor-költészetről szóló föntebbi fejtegetés. Abban a bizonyos teremtőkedvű órában, amikor a költő „nyugtalan agyát, szívét befogja a mindenség", megelevenednek a tárgyak, képekké válnak a gondolatok, élő, látszó, tapintható alakot öltenek az érzések, a lélek legbelső tartalmai érzékelhető köntöst nyernek: a világ, a mindenség, mint képek tarka sorozata vonul el a lélek előtt. Ez a költészet víziók sorozatában találja meg a maga kifejezését. Az ihlet mámora képekben, víziókban beszél:

Csillag-zuhító angyal-trombiták
Piros hangjára addig-addig lestem,
Míg megérkeztek a káprázatok
S csodáit küldi pirítva a testem,
A nyolcadik angyal: a Láz.

(A csodák föntjén.)

Ezek a képek mindenekelőtt *színeik* intenzitásával válnak ki az elmosódottan remegő háttérből. A színeknek oly nagy szerepe van Ady költői látásában, hogy van esztétikus, aki egyenesen ezt láthatja költészete legjellemzőbb vonásának.[1] A Szajnában karmoló ujjak *piros, ón, zöld, korom* és *sárga* színekben játszanak; a futó örömök *piros* hajók, *kék* óceánon, amelyeket *sárga* ködök borítanak *(A ködbefúlt hajók);* téli szemei *zöldbe-kék* prizmákon keresztül néznek *(Téli alkú szememmel). A rég halottak pusztáján lila* ég alatt lángol a *vörhenyes* homok:

egy óriás tüzes kemence a puszta. *A Kalota partján* vonuló magyarokról ilyen tündöklő plain-airképet fest:

Pompás magyarok, templomból jövet
Mentek át a Kalota folyón
S a hidat fényben majdnem fölemelte
Az ölelő júniusi nap.
Mennyi szín, mennyi szín, mennyi kedves
És tarkaságban annyi nyugalom
És fehér és piros és virító sárga,
Izgató kék és harcos barna szín
S micsoda nyugodt, nagyságos arcok,
Ékes párták, leesni áhítók.
Papi beszéd kemény fejükből csöndben
Száll el s nyári illattal vegyül.
Mily pompás vonulások a dombon.
Óh tempós vonulás, állandóság,
Biztosság, nyár, szépség és nyugalom.

Amilyen élénk színekkel égnek bele lelkünkbe ezek a képek, épp olyan szuggesztív, feledhetetlen *hangokkal* is telített a világuk. A *Jó Csönd-herceg előtt* című versben szinte a csendet is halljuk. Az álmatlan háborús éjtszaka hangjait lehet-e szuggesztívebben visszaadni, mint ezek a sorok:

Bús gőzösök nyínak s kutyáim
Üvöltnek: ez az éjjel rendje,
Sokasodott hadak és vadak
Hozzák őket gerjedelembe:
Mert a hadak megsokasodtak,
Mert a vadak elsokasodtak.

Ritkított, vén erdők jajongnak,
Mindörökre hantolt emlékek
Cincognak föl megsiketítőn
S száz kába, rossz szava az éjnek,
Mert az éjnek megnőtt a hangja,
Mert a rémnek ezer a hangja.

(A rémnek hangja.)

De nemcsak színek és a hangok töltik meg ezt a világot: *minden érzékével* rajta csüng, szinte

belefúrja magát a valóságba. Valóban az érzékek költészete ez:

Nagy szemeim tüzelnek,
Fülemben ifjú dalok.
Orrom, szám szívem töltik
Muskotályos italok.

(Ülök az asztal-trónon.)

Drága halott nézések a szememben,
Meleg simogatások a hajamon,
Amiktől, hajh, nem kell már megremegnem,
Karomban odaszikkadt ölelések
S vén lábomban el nem szakadt nagy útak
Lányok után, kik régen elszaladtak,
Ajkamon száraz és gazdátlan csókok
S fülemben a várt s be nem súgott igék
S síromban sok-sok virágos tavasznak
Parfümje, mely már semmire se kábít.

(Drága, halott nézésekkel.)

Hogy milyen elemi erejű művészi hatásokat tud elérni az érzékeknek evvel a mámoros érzékenységével, talán legremekebbül mutatja a *Bolond halálos éj* című vers, amely az éjszakának és a halálnak rettegő izgalmát tisztán érzéki (hang, szín, illat) benyomások halmozásával tudja szuggerálni.

Éjszakra bámul ablakom,
Egyetlen, zörgő ablakom,
Alattam a tenger vonít.
Én a szívemet hallgatom:
Milyen két bolond muzsika.

Távol csillognak a hegyek,
Havas, vér-árnyas, nagy hegyek.
Éj van, a tenger zöld habos,
Szobám fehér, megyek, megyek:
Ma bolond színek éje van.

Mimózák édes illatát,
Áldott virágok illatát
Veri föl s hozza be a szél
Ma csupa illat e világ:
Micsoda bolond illatok.

A Hold talán tüzet evett,
Lángot evett, tüzet evett
Ez a vén, gethes paripa.
Égnek a nyarga fellegek:
Be tüzes lett ma a világ.

Megyek, megyek: ez a Halál.
Tudom, tudom: ez a Halál.
Felöltözök, ajtót nyitok
S a küszöbön utamba áll.
Óh, be bolond, halálos éj.

Ahol az érzékek benyomásai ilyen uralkodó szerepet játszanak és ahol a különböző érzékszervek mégis egy, az egész lelket eltöltő vízió szuggerálására szolgálnak, szinte magától születik meg a különböző érzéki benyomások egymásbajátszása, a synaesthesis. Föntebb már olvastunk színes hangról. Máshol:

Napsugarak zúgása, amit hallok,
Számban nevednek jó íze van,
Szent mennydörgést néz a két szemem,
Istenem, Istenem, Istenem.

(Köszönöm, köszönöm, köszönöm.)

Mindezekben a jelenségekben lehetetlen föl nem ismerni a betegesen megfeszült, dekadens léleknek abnormis érzékenységét, amelyről a föntebbi vallomások szóltak; de meg kell érezni bennük az érzékeknek valami erőteljes, gyermekiesen friss kitárulását is, amely nem egyszer a primitív költészetet juttatja eszünkbe. A kétféle érzékenységnek ez a sajátságos vegyülése legjobban olyankor tűnik szemünkbe, amikor valami elvont, nagyon modern tárgyú versben vagy nagyon különös, nagyon egyéni, nagyon gondolati képek között hirtelen föltűnik egy-egy egészen reális, mindenestül látott, érzékiesen eleven kép; mint az ilyenek:

Most szeretnék egy förtelmeset zuhanni
A Semmibe
S minden készet nemesen másnak hagyni.

Ugyis halál volna egyetlen szépem
S késlekedik,
Mint vicinális sötét kis vidéken.

(Zuhanás a semmibe.)

Pillád már késett, friss nődre se rezdül
S úgy csüggnek rólad világok, szívek,
Mint jégcsapok téli kunyhó-ereszrül.

(Téli alkú szememmel.)

A képeknek, színeknek, motívumoknak ez az eleven érzékiessége nagy szemléletességet és hatékonyságot kölcsönöz a legelvontabb mondanivalóknak is. Lehet-e légiesebb, megfoghatatlanabb valamit képzelni, mint az évek múlása? Ady egy bizarr, nem mesterkéltség nélküli képpel szőlőhegynek mondja elmult éveit és a rájuk való visszatekintést szüreti tornak. Milyen távoli kapcsolatok, milyen nem-természetes kép, milyen keresettség! De a vers mégis remek: az első sortól az utolsóig meggyőzően, szuggesztíven hat, mert minden egyes motívuma a szüret látott, megélt képeiből való, minden színe, minden szava érzékien valószerű.

Tort ülök az elillant évek
Szőlőhegyén s vidáman buggyan
Torkomon a szüreti ének.

Ónos, csapó esőben ázom
S vörös-kék szőlőlevelekkel
Hajló fejem megkoronázom.

Nézem a tépett venyigéket,
Hajtogatom részeg korsómat
S lassan, gőggel magasra lépek.

A csúcson majd talán megállok.
Földhöz vágom a boros-kancsót
S vidám jóéjszakát kívánok.

(Elillant évek szőllőhegyén.)

Fantázia-képeinek érzéki erejük mellett másik jellemző vonásuk valami ideges mozgás, *reszketés.*

A túlságosan megfeszült idegek reszketését érzi az ember ebben a hol vad, hol visszafojtott vibrálásban. Érdemes megfigyelni, hogy alig van igéje, amely többé-kevésbbé ne mozgást fejezne ki. Íme egyik legcsendesebb, leghalkabb költeményében:

Párisba tegnap *beszökött* az ősz.
Szent Mihály útján *suhant* nesztelen
Kánikulában, halk lombok alatt
S *találkozott* velem.

Ballagtam éppen a Szajna felé
S *égtek* lelkemben kis rőzse-dalok.
Füstösek, furcsák, búsak, bíborak
Arról, hogy meghalok.

Elért az ősz és *súgott* valamit,
Szent Mihály útja *beleremegett,*
Züm, züm: *röpködtek* végig az úton
Tréfás falevelek.

Egy perc: a Nyár meg sem *hőkölt* belé
S Párisból az Ősz kacagva *szaladt*
Itt *járt* s hogy itt járt, én tudom csupán
Nyögő lombok alatt.

De találomra felütött bármely lapján bőven találnánk példát.

Néha kísérteties hatást ér el evvel a remegéssel, mint a *Közel a temetőhöz* című versben, amelyben olyan megrázóan rajzolja a temetővel való farkasszemnézést. Már rámutattak[2], hogy még a halált is valami nyugtalan mozgás, vitetés alakjában képzeli el *(Temetés a tengeren, A halál lovai).* De mozog, reszket az ő fantáziájában minden, élő és élettelen. A Hortobágy beüzen Debrecenbe és „ijedt táncot roptak Debrecenben az ijedt tatáragyvelők" *(A délibáb üzenete).* Amikor elképzeli, hogy halála után hogyan fogja siratni anyja és Léda, még ezt is csak mozgás, mégpedig nyugtalan mozgás alakjában tudja elképzelni:

Be szép lesz: egy idegen sírra
Két asszony hordja a virágot
És az átkot. *(Az én két asszonyom.)*

Még az Istenségről való gondolataiba is újra meg újra belereszket ez a nyugtalan vibrálás:

Óh, Istenünk, borzasztó Cethal
Sorsunk mi lesz: ezer világnak?
Roppant hátadon táncolunk mi,
Óh, ne mozogj, síkos a hátad.

Csúszós a hátad, mellyel tartod
Lelkünket és a mindenséget.
S én csak két, rossz táncoló lábat
S reszkető szívet adok néked.

(A nagy Cethalhoz.)

Ez az utolsó példa azt is megmutatja, hogy ebből a beteges idegreszketésből a lelkében rejlő egészséges őserő milyen erőteljes, drámai hatásokat tud kicsiholni. Ismét egy pont, ahol Ady saját fegyvereivel győzi le a dekadenciát.

Ez a primitív, őserejű látás azonban nemcsak mozgóvá, hanem egyenesen *élővé* teszi a jelenségeket. Az izgatott lélek felajzott érzékenysége, amely rettegve jár a sötétben, és a faágak elmosódott körvonalú ingadozásában élő rémeket lát, összefolyik itt a primitív embernek és a gyermeknek naivul élő életérzésével, aki nimfákat lát fában, vízben, hegyben, és aki megveri az asztalt, ha beleütközött. Ady fölajzott lelke előtt is csupa élet gomolyog a mindenségben. A természet jelenségei éppen úgy mozognak, ránéznek, szólnak hozzá, mint ahogy a maga lelkében is minden lelki jelenség eleven, tőle többé-kevésbbé különálló alakot ölt, amellyel szólni lehet, amely kérdez és szemrehányásokat tesz, amellyel harcolni kell. Mítosz-teremtő fantáziának szokták nevezni a képzeletnek ezt a működését. Az erdei csendet tíz öles, jó Csönd-herceg alakjá-

ban érzi maga mögött üldözőnek. A mámorban fölfokozott intenzitású élet és *Ős Kaján* alakjában ül melléje inni és birkózni a véres asztalhoz. Ősi földje keserű szemrehányással szólal meg és elűzi magától. Az Avar-domb zeng neki; vad népe Bajánnak, véresfejű avarok üzennek. Faluja kegyesen várja, csicsítgatja, csitítja, csókolgatja, altatja s ő úgy alszik el keblén, mint kisírt, szegény, elfáradt gyermek, akit az édesanyja vert meg. A Duna, ez a ravasz, vén kujon, csacska-részegen táncol, dalol, kurjongat, mesél; előbb alig mer szemébe nézni, de aztán keményen, kegyetlenül vall a vén mihaszna. Még magamagát, elmult éveit, jövőjét, sőt lelkét is ilyen tőle idegen, önálló életet élő valaminek látja:

Holdnak, mint minden jó vitéz,
Holdnak vágok és nyargalok tele Holdnak
Mögöttem ott-hagyott vén,
Unott és lusta éveim gyalogolnak.

Rabolón s vidáman viszem
Utólért mámoros Jövőm bizodalmát
A minden percnél szebb perc
S minden kérdésre felelet szent hatalmát.

Aranyhaja s gyöngy-szeme van,
Pihegő, simuló csoda az én lelkem.
Azért viszem oly büszkén
Istent és időt megcsalón, érdemelten.

(Vágtatás a Holdnak.)

Persze: a kis gyermek és a primitív ember naivul hisz is fantáziájának ezekben az élő teremtményeiben. A kis gyermek beszélget rongybabájával és a hőskori görög az egyszerű ember meleg hitével imádkozott a driádokhoz. Hisz-e Ady az *Ős Kajánban* és a *Csönd-hercegben?* Az ember nem egykönnyen hisz saját fantáziája teremtményeiben; de minél izgatottabb, minél fölajzottabb, lázasabb, a normálistól minél eltérőbb a lázas felé a lélek álla-

pota, minél jobban eluralkodik rajta a láznak vagy a mámornak víziós reszketése, és minél állandóbb vagy minél gyakoribb ez a víziós állapot: annál jobban kezd elmosódni a való és a fantázia-világ elválasztó határa, annál több ajtó nyílik a víziók, a hallucinációk, az éber álmok, a Doppelgängerek országába. Ha pedig a lélek mélyén valami titokzatos öröklés folytán ott szunnyadnak a mítosz-látó ősember életérzésének eltemetett gyökerei, akkor többé-kevésbbé hajlandóvá válik a visszatérő vízióra: ugyanaz a fantáziakép makacs elevenséggel újra meg újra ugyanabban az alakban tér vissza és ezzel az ismétlődéssel már bizonyos realitás, bizonyos önálló lét szuggesztióját ölti fel. Ez az eset Adynál. A *Jó Csönd-herceg* babonás víziójának első jelentkezését már láttuk az *Új Versek*ben *(Vad szirttetőn állunk* 165. l.). Ugyanez a a vízióélmény tér vissza az *Illés szekerén* következő versében:

Makulátlan az ég
S ragyognia kéne a Holdnak.
De e szent éjszakán
Égen és Földön
Sötét sorsok folyói folynak.

Érzed, hogy rohanunk
Mesebeli lég-folyók hátán?
Ez az az éjszaka,
Mikor a Hold fut
S elhal ilyen csókoknak láttán.

Ez az az éjszaka,
Melyre szörnyű, ha jön a holnap.
Ölelünk, rohanunk,
De meghalunk, ha
Ez éjjel meglátjuk a Holdat.

(A szerelmesek holdja.)

Aki ezt a verset írta, az *abban a pillanatban* csakugyan hitte, hogy meghal, ha meglátja a holdat. És itt van a kérdés kulcsa. Bizonyos, hogy Ady

nem mindig és nem is mindig egyforma erővel hitt a maga vízióiban; de kétségtelennek látszik az is, hogy éppen amikor legkülönb verseit írta, azokban a bizonyos „legnagyobb titkokat is kiadó, eláruló egy-két órákban", amikor „nyugtalan agyunkat, szívünket befogja a mindenség", csakugyan hitt bennük. Ez a hit azonban nem az a fogalmi, értelmi hit, amely a vallásnak és tudománynak egyik alappillére, inkább az érzelemnek, az ösztönnek intuíciója, a magától értetődés megnyugvása; a léleknek az az állapota, amikor nincs probléma számára, amikor lát, konstatál, érez vagy sejt: az alanynak és tárgynak naiv egységét éli. Ezek az órák, a clairvoyance-nak ezek az ihletett órái — mint a *Magyar Pimodán* idézeteiben láttuk — nem föltétlenül a voltaképeni mámor órái. A mámor (és a mítoszlátó életérzés atavisztikus hajlandósága) csak előfeltétele ennek. A *Májusi zápor után* című remek Ady-vers például csupa egészség és vad, földszagú, érzéki erő. Dekadens mámornak nyoma sincs benne (a dekadenciát magának a témának érzéki kiélezettségén kívül csak a „fáradt test" és a „káprázó városi szem" nyugtalansága árulja el benne), de azért mindent, élő és élettelen természeti jelenséget, oly emberi értelemben vett duzzadó élet jár át benne, hogy még csak föl sem merül bennünk a kérdés: vajjon csakugyan hiszi-e a költő, hogy a fény zeng, a föld és az ég táncol, és minden csókol az ég alatt, — hiszen, legalább amíg a vers szuggesztiója alatt állunk, magunk is hisszük.

MÁJUSI ZÁPOR UTÁN.

Nagymessziről kidőlt a Bükk,
Gőzölt a sík, áradt az Ér
S fáradt testemben hirtelen
Ott a záporverte mezőn
Piros dalra gyujtott a vér,
Piros dalra gyujtott a vér.

Szinte sercent, hogy nőtt a fű,
Zengett a fény, tüzelt a Nap,
Szökkent a lomb, virult a föld,
Táncolt a Föld, táncolt az Ég
S csókolt minden az Ég alatt.
S csókolt minden az Ég alatt.

Káprázó városi szemem
Behúnyom ennyi csók előtt,
Rebegőn és nyugtalanul
És halkan kérem az Urat:
„Áldd meg ezt a csókos mezőt,
Áldd meg ezt a csókos mezőt."

Itt is, ott is asszonycsapat
Kapál, hol majd élet terem.
(Óh, mégis-mégis élni jó,)
Erősek és fiatalok
S a lábuk térdig meztelen.
S a lábuk térdig meztelen.

Ez a vers Ady képzeletének egy további ismertetőjelére is rávilágít. Mindennek egyéni, emberszerű élete van, mindenben lélek van: mens agitat molem. De ha ez a mindenben lakozó lélek olyan, mint az emberi lélek, akkor belső rokonság van az ember és a külső világ közt: *minden összefügg.* A mindenségben titkos, csak érezhető, de érezhető egység van. A költői panteizmusnak egy neme ez. Megint nem fogalmi, filozófiai,* hanem érzésbeli, ösztönös panteizmus: egynek érzem magam mindennel, egynek érzem a mindent. Érzi és érezteti, a nélkül, hogy határozottan megfogalmazná a gondolatát. Az érzések, ösztönök, szenvedések közt titkos összeköttetés van *(Szívek messze egymástól).* Az Ég és a város pírral s pihegve állnak szemben, mint szerelmesek: szívük egy ritmusra dobog: vad

* Naiv dolog és szinte komikus eredményekre vezet: mindenáron filozófiát keresni Ady költészetében, mint ahogy újra meg újra megtették.

ritmusára a Halálnak *(A nyári délutánok)*. Mindennek egy a törvénye:

Virágot nyílásba,
Valóba a tervet,
Nevekbe a titkot,
Örök csoda kerget.

Folyót a tengerbe,
Búzát a malomba,
Életet Halálba
S téged a karomba.

(Játék, játék, játék.)

Máskor még ennyit sem mond, csak konstatálja egymás mellett a tényeket, de éppen evvel a kiemelésnélküli, egyszerű egymásmellettiséggel szuggerálja a jelenségek belső egységét.

TAVASZ A FALUBAN.

Pufók felhők, dalos fuvalmak,
Foltos fénymezők a mezőkön,
Kínok a szívben. Ő jön, ő jön,
A szent Tavasz. Ideragyognak
Messze szívek és messze faluk.
Multból az ember s szántott kertből
Kukacot kapar a tyúk.

Hát jönni fog megintlen újra,
Újra uszítva, hitegetve?
Ősz lesz megint. Kinek van kedve
Ezt az ügyet végig csinálni?
Hiszen a vágy már születve fut:
Télből az ember a halálba
S tyúk-ólba szalad a tyúk.

Leghatalmasabban, de leghatározottabban is az olyan versekben zúg ez a panteista minden-egység, amelyekben a titkos összefüggés rettegő, kísérteties izgalma remeg. Ilyen a már idézett *Bolond, halálos éj*. Ilyen *A halottak élén* első verse *(Emlékezés egy nyári éjszakára)*, vagy *A csodák esztendeje:*

Összeszaladt Ősz, Tél, Tavasz, Nyár,
Folyók mély bölcsőkből kikeltek
S engem elhagynak már azok is,
Akik eddig szívvel szíveltek.

Valaki megőrült az ürben,
Valamely Nap járja bolondját,
Valaki mindent összezavart
S üstökösök jövését mondják.

— — — — — — — — —

Ki csinálja, ki jár közöttünk?
Egymás mindene minden-minden
S a felhőt az a cél kergeti,
Mely itt tapos a lelkeinkben.

— — — — — — — — —

Jaj, jaj be félek, félek:
Mi lesz vajjon, jaj, mi lesz holnap?
Messze világok szeszélyei
Nekem holnap mit parancsolnak?

Hogyan tiportat el a sorsom,
Hogyan hal el minden, mi drága?
Óh, örök titkoknak szomorú,
Borzasztó, egységes világa.

Ez a panteista életérzés mindent egybeolvaszt, összefon: észt és külső világot, víziót és tárgyi valóságot, élőt és élettelent, életet és halált. A dolgok határozottsága, különállása megszűnik. Elmosódik a határ az én és a nem-én közt. *(A csodák föntjén, Kis falusi ház, A menekülő élet.)*

Az eltévedt lovasban — egyik leghatalmasabb versében — egy sejtelmes érzés-vízióban olvad össze reális szemlélet és sejtelem, élő és élettelen, ember, természet, kísértet, jelen (november) és mult (az egész magyar történelem):

Vak ügetését hallani
Eltévedt, hajdani lovasnak,
Volt erdők és ó-nádasok
Láncolt lelkei riadoznak.

Hol foltokban imitt-amott
Ős sűrűből bozót rekedt meg,
Most hirtelen téli mesék
Rémei kielevenednek.

Itt van a sűrű, a bozót,
Itt van a régi, tompa nóta,
Mely a süket ködben lapult
Vitéz, bús nagyapáink óta.

Kísértetes nálunk az ősz
S fogyatkozott számú az ember:
S a dombkerítéses síkon
Köd-gubában jár a November.

Erdővel, náddal pőre sík
Benőtteti, hirtelen, újra
Novemberes, ködös magát
Mult századok ködébe bújva.

Csupa vérzés, csupa titok,
Csupa nyomások, csupa ősök,
Csupa erdők és nádasok,
Csupa hajdani eszelősök.

Hajdani eltévedt utas
Vág neki új hinárú útnak,
De nincsen fény, nincs lámpa-láng
És hírük sincsen a faluknak.

Alusznak némán a faluk,
Multat álmodván dideregve,
S a köd-bozótból kirohan
Ordas, bölény s nagymérgű medve.

Vak ügetését hallani
Hajdani, eltévedt lovasnak,
Volt erdők és ó-nádasok
Láncolt lelkei riadoznak.

Az időnek — és a térnek — ez az elmosódása, egy vízióba tömörülése szintén hozzátartozik ennek a panteista képzeletnek belső tulajdonságaihoz. „Halálon innen, életen túl“ folynak le ezek a látomások,

„szent kelet vesztett boldogsága, a gyalázatos jelen és a kicifrált köd-jövendő" együtt táncol a borosasztalon és Ős Kajánnal folyik a harc Ó-Babylon ideje óta. Járt már Délen, — „tegnap, igen, alig két ezer éve" — az egy-utcájú Idő, a sokféle Időnek egye hajtotta össze szerelmesével, és most már nincs közel és nincs már távol: eggyen, nagyon, örökre összetapadtak. Róma a nyárdélutáni hold fényénél *hanyattan az időbe* sürög-forog és kiemeli testét-lelkét az én-élet poklából.

Örökkön éltem, élek,
Csupán hüvelyt cserélek.
— — — — — — — —
Ma, hogyha úgy akarnám,
Alkonyi álom karján
Akár Remus vagyok.
Nézem a mai nőket,
A volt és lesz időket:
Be régen élek itt,
S be minden élet mindegy.

(Nyárdélutáni hold Rómában.)

Mindezeket a víziókat azonban valami sejtető, izgalmas, vibráló köd fonja be. A mitológikus fantázia-lények csupa-mozgó, csupa-élő világa nem a gyermeteg képzelet naiv természetességével él, jár, beszél körülöttünk, hanem a dekadens izgalom beteges vibrálásával. Ezt az egész minden-egy mindenséget valami reszketeg *babona-atmoszféra,* valami sejtelmes, félelmes, mozgó és ijesztő félhomály fedi. A babonabércek felsötétlő tömegei ijesztenek a párás, borzongató homályban, amelyekről egy versében ír: „Örökös itt a lélekjárás. A kriptaillat és köd. Árnyak suhognak a sötétben S elátkozott had nyöszörög" — mondja a maga lelkéről. Egész költői világát jellemzi ez a néhány sor. „Folyvást az az érzésünk van, hogy egy varázshatalmú ember szól hozzánk, egy különösen ihletett vátes, látó vagy a legrosszabb esetben egy

boszorkány... ki átlát a falon, jövőbe néz, holtakat idéz."[3] Ez a sejtelmesség az, amit olyan sokszor össze szoktak téveszteni a miszticizmussal. A miszticizmus egy nagyon pontosan meghatározható lélek- és életforma. Ady sejtelmessége egészen más: az ösztönösen panteista mítosz-képzeletnek és a dekadens lélek ideges vibrálásának egyberezgéséből keletkező egyéni hangulat. Mint ilyen azonban egészen az övé és utolérhetetlenül szuggesztíven tudja rákényszeríteni a fogékony olvasóra. Fönnebb már idéztünk néhány költeményt, amelyek klasszikus példái ennek a babonás hangulatnak *(Jó Csönd-herceg előtt, Bolond, halálos éj, Emlékezés egy nyár-éjszakára);* hasonlókat tömegesen idézhetnénk. Íme egy kis vers, amely ellenállhatatlan erővel ragad magával ebbe a kísérteties, babonás hangulatba:

Hallottátok már?
Ősszel, amikor kavarog a köd,
Az éjszakában valaki nyöszörög.

Valami dobban.
Valaki minden jajt összelopott,
Valaki korhadt, vén deszkákon kopog.

Egy régi ember.
Míg élt, sohse volt csillag az egén
S most vágyna egy kicsit szétnézni szegény.
(Az őszi lárma.)

XI.

Ady kettős lírai stílusa.

Ez az egyéniség, ez a fantázia a költőt a költészetnek arra a nemére predesztinálja, amely a költői hatás elemeinek két csoportja közül elsősorban nem a világos öntudatra, hanem az öntudatlan emócionális világra hatókat működteti. Ez a szuggesztív

költészet ezen a ponton élesen ellenkezik a magyar klasszicizmus gyakorlatával és rokon a népiesség erősebb érvényesülése előtti romanticizmus lírájával, amely Vörösmartyban tetőződik.

A költészet anyaga, a nyelv, mivoltánál fogva két-dimenziós: van egy érzéki oldala (mintegy a szó teste): a hangzás, amely a hallószerv érzéki benyomásában hat a fölvevőre; és van egy nem érzéki, egy szellemi oldala (a szó lelkének mondhatnók): a jelentés, amely az érzéki benyomástól függőleg, de mégis azon rejtelmes módon túlmenőleg egy más létrendből való mozzanatot, a szó jelentette fogalmat, iletőleg fogalmi magyarázatot közvetít. Minthogy ez a kettős pszichológiai folyamat szükségszerűen velejár minden szóval vagy szókapcsolattal, mindenfajta költészet kénytelen mindkettővel számolni. Mégis az egyes költők, a költői irányok, iskolák, korszakok, inkább a nyelv hatáselemeinek egyik, mások inkább a másik csoportjára támaszkodnak, természetesen nem tudatos kiszámítás, hanem tehetségüknek és mondanivalóiknak belső természete szerint. A föntebbi párhuzam pl. megmutatta, hogy Petőfi lírája ebben az értelemben az egyik, Adyé a másik oldalon áll. Az az örök-nyugtalan víziós képzelet, amelyet Adynál megismertünk, ritkán engedi eljutni (és ha eljutott, benne megpihenni), a fogalmak nyugodt, megállapodott világáig. Attól a babonásan reszkető chiaroscurótól idegen a fogalmi élmény egyenletes megvilágítású, görögös derűje. Ugyanerre az eredményre vezet Ady költői mondanivalójának természete is. Költészete, amint láttuk, a szó legszélsőbb értelmében *én*-líra: tárgya az a gőgösen egyetlen Én, aki sem utóda, sem boldog őse, sem rokona, sem ismerőse senkinek, és akinek legmélyebb, legdacosabb büszkesége éppen ez a különállás, egyéniségének ez a mindenkitől másvolta. Az ilyen költő természetesen azt becsüli magában legtöbbre, azt hangsúlyozza

költészetében is legjobban, ami a megszokottól, a közöstől, a tipikustól eltérő, egyéni, egyedi vonás. „Csak az van, ami különbözik, — írja egy cikkében.[1] — Az valaki, aki más, mint más." „Eredetisége, — írja Schöpflin — hogy sohasem használ már meglevő képeket... Hogy ez nála nem elszánás, az eredetiség keresése, hanem lényének természete, azt onnan is tudjuk, hogy a legegyszerűbb dolgokról való magánbeszélgetésben is ugyanilyen volt, önkénytelenül mindig egyéni álláspontra helyezkedett és egyéni módon fejezte ki magát."[2] A szó, mint fogalmi jelentés viszont bizonyos értelemben mindig tipikus, a legismertebb, legmegszokottabb jegyeket kiemelő konvencionális jel, a nem-tipikust, az egyedit kifejezni önmagában nem elsődlegesen alkalmas. Minthogy pedig Ady elsősorban erre törekszik, természetszerűleg jobban kezére állnak a hatás nem-fogalmi, szuggesztív tényezői: a szavak helyzeti értéke, a hangzás, a zeneiség, a ritmus irracionális titkai. Egyéniségének és mondanivalóinak ez a természete — feltéve, hogy át tudja törni a konvenció ércfalát — akkor is közel hozta volna az úgynevezett szimbolista költészet stílusformáihoz, ha sohasem olvassa Verlaint és a francia dekadenseket. A francia szimbolista iskola főtulajdonságai — a szimbolum, mint fő kifejezési forma, a zeneiség, a színek elmosódó, reszkető félhomálya, bizonyos ritmikus szabadságok — egész egyéniségének alapszerkezetében eleve adva voltak.

Mikor Ady szimbolizmusáról szólunk, a szimbolum szó jelentését némileg szűkebbre kell vonnunk. A szó legáltalánosabb értelme — elvont fogalmat jelentő érzéki kép — túlságosan tág ennek a költészeti formának megértetésére. A szimbolum mindenekelőtt már létrejöttének motívuma, a jelet és a jelentést összekapcsoló lelki folyamat szerint is alapvetően kétféle: értelmi vagy érzelmi jellegű. Ha

Tompa Mihály a történelmi helyzet politikai kényszere alatt nem szólhat a hazáról, tehát praktikus megfontolással képet keres, amellyel eltakarja, de ugyanakkor mégis érthetővé tegye mondanivalóját és elvont gondolata számára „érzéki képet" talál, — a fiaihoz panaszkodó madár képét — akkor ez értelmi, racionalisztikus szimbolum: ész-választotta, kiszámított kifejező kép. A szimbolumnak ez a faja közvetlen közelről érintkezik az allegóriával.*

Az Ady-féle szimbolum nem ilyen fogalmi természetű. A jelentést és a képet nála nem értelmi aktus fűzi össze, hanem érzelmi, közelebbről: ösztönös lelki mozdulat, spontán egybeérzés olvasztja egymásba. A racionalisztikus szimbolumot a költő *alkotja,* keresi vagy fölfedezi, aztán belekapcsolja a mondanivalóját. Az emócionális jellemű, érzelmi színezetű, szorosabb értelemben vett szimbolumot

* Csak érintkezik vele: a kettő nem mindenestül azonos. A racionalisztikus szimbolum értelmi úton talált, vagy értelmi úton keresett kép, amely aztán a költeménynek önértékű tárgya, amelynek önmagában — a jelentésre való folytonos rágondolás nélkül is — teljes élete, értelme, értéke van. A szimbolum e fajának tehát csak születése fogalmi jellegű, élete már teljes művészi gazdagságot mutat. Az allegória fogalmi jellegét, a jel és jelentés kettősségét végigviszi az egész költeményen (v. önálló költemény-részen), benne a kép mindvégig alárendelt jelentőségű, a költőt és az olvasót csak az elburkolt jelentés érdekli: a hatás mindvégig elsősorban értelmi elmélyedést igényel. A *Madár fiaihoz* allegória, Vörösmarty *Élő szobor*-ja értelmi alapmotivumú szimbolum. A kettő közt tehát lényeges különbség van. Az irodalmi nyelvszokás ezt a különbséget sokszor elhanyagolja és mindkét esetben allegóriáról beszél. Az allegóriát pedig — mint általában minden gondolati elemet a költészetben — meglehetősen általános ma bizonyos lekicsinyléssel emlegetni. A tulajdonképeni allegóriának bizonyos értelemben vett esztétikai alacsonyabbrendűsége mindenesetre tagadhatatlan. Mindazáltal a lenézésnek a szimbólumra (tehát az ú. n. allegórikus költészet egészére) való kiterjesztésével szemben már csak az is óvatosságra inthetne, hogy nem kisebb lángelmék éltek vele, mint Dante és Goethe, nálunk Vörösmarty, Petőfi, Arany.

az érzés — a naiv mitológikus, ösztönös (népköltészet, Ady), panteisztikus (Goethe) vagy panenteisztikus (Dante, Prohászka) világérzés — *láttatja* meg a művésszel. Az előbbi fajta szimbolum — legalább megszületésekor — másodlagos jelenség: a jelentés, a mondanivaló kedvéért van. Ez az utóbbi elsődleges: ő maga a mondanivaló, mert a jelentést a művész nem úgy fűzi hozzá, hanem benne látja.* A kettő egyszerre egy villanásban nyilatkozik ki előtte, egy egészséges, komplex voltában is egyszerű vízióban születik meg a lélekben. A szó szoros értelmében vett vízióról van itt szó. A minden képes kifejezés mélyén rejlő polaritás (a jelentés és a jel, a mondanivaló és a kép-köntös kettőssége) az ilyen szimbolumban többé-kevésbbé elmosódik. A kettő valójában nem is kettő: hiszen a költő nem gondol és kapcsol kettőt, hanem egy komplex, eleven vízióban egyet lát, egyet érez és egyet láttat, éreztet a kettősséget feloldó szuggesztív képben velünk is. Amikor a *Jó Csönd-herceg előtt* olvasása után elgondolkozom, mit is akar mondani ez a vers, *utólag* megpróbálhatom kihüvelyezni a kép mélyén rejlő gondolatot, — bizonyos, hogy ott rejlik benne a gondolat is, — de a költő nem gondolatot akart „beletitkolni" a képbe, hanem egyet érzett: a háta mögött csörtető Borzalmat és a belső borzongást: jaj nekem, ha elmulnék, és ezt érzem és csak ezt érzem én is, amíg a vers szuggesztiójának átengedem magamat. Aki a *Fekete zongorát* figyelmesen elolvassa, lehetetlen meg nem értenie a vers „gondolati tartalmát", ha prózában más-más olvasó más-más szavakkal fogja is megfogalmazni. De ezt a gondolatot a költő

* Jean Moréas Manifesztuma mondja a szimbolumról: „Quant aux phénoménes, ils ne sont pas que les apparences sensibles destinées à représenter leurs affinités ésotériques avec les Idées primordiales." (Id. Bever-Leautaud: Poètes d'aujourdhui. Append. II. 36. 7.)

nem úgy foglalta képbe: az ő lelkében a mondanivaló születésének első pillanatában a kép víziójában jelent meg, a kettő sohasem volt kettő, hanem egy érzésvízió: „amit más lélektani műszóval mondana, ő fekete zongorának *látja*" (Babits)[3] — feje zúgását, szeme könnyét, tornázó vágyainak torát mind egybe*hallja* a fekete hangszer síró, nyerítő, búgó hangzűrében.

A képes kifejezés kettősségének ez az egybeolvadása magyarázza meg, hogy sok vers egész magától-értetődő természetességgel vegyíti a képnek és a mondanivalónak motívumait: ugyanabban a versben egyes sorok a képet konstatálják, színezik, fejlesztik, mások — teljes szabadsággal vegyülve amazokkal — a gondolati mondanivalót mondják ki, húzzák alá, részletezik tovább. Az *Új versek*ben (amely még nem egy szempontból átmeneti jellegű kötet, benne még nem alakult ki teljes következetességgel az új, egyéni Ady-stílus) még bizonyos bátortalanságot látunk: a szimbolumok olykor még allegóriaszerűek. *A vár fehér asszonyá*ban pl. még szükségesnek látja megmagyarázni a szimbolum jelentését (A lelkem ódon, babonás vár); a verssorokban egymást váltogatja a kétféle motívum: a várkép részletvonásai és a magyarázó, metaforikus mozzanatok; de a költő még külsőséges eszközzel siet az érteni akaró olvasó segítésére: a nem képes értelmű sorokat zárójelbe teszi.*

Később már efféle fogásokra nincs szüksége. Az *Illés szekerén* következő versében pl. a kétféle motívumok: a képnek (a kifelé menés) és a jelentésnek (az élet múlása) mozzanatai szuverén szabadsággal váltakoznak; aki átadja magát a vers zengő sodrának, észre sem veszi, hogy van benne ilyen kétféleség, annyira eggyé mossa a kétféle elemet a

* L. a 223. lapon.

szimbolumnak már az élmény fogamzásában adott tökéletes, szuggesztív érzelmi egysége.

ÉN KIFELÉ MEGYEK.

Egy-egy szitok, szép szó, üvöltés
Jön messziről még-még utánam,
Zúgó fülemig alig ér el,
Mérföldeket lép-lép a lábam:
Én kifelé megyek.

Hátul egyre messzebb az Élet,
Elől: jön-jön az Ismeretlen,
Nem gyűlölöm, kiket gyűlöltem,
Nem szeretem, kiket szerettem:
Én kifelé megyek.

Mit hagyok itt, nem is tudom már.
Messzebb-messzebb visz minden óra.
Fekete-zöld babérfák terhe
Esőzik a bús távozóra:
Én kifelé megyek.

A képnek és a jelentésnek a szimbolumban való e belső egységéből folyik a szimbolumnak az a másik jellemző vonása, hogy a kép önálló jelentőséget, önmagában való értéket nyer benne. A képet részletező, elevenítő motívumok egy része nem hozható közvetlen jelentési vonatkozásba a gondolati tartalommal, nincsen határozott jelentésbeli megfelelője. A vers igazi szuggesztív hatását legelsősorban éppen ezek a minden közvetlen jelentési teleológiától szabadon lebegő, de belső, érzelmi mélységekből született képelemek biztosítják, mert ezek, születésük determinálta erővel, egyenesen, hideg fogalmi közvetítés nélkül, érzéki kifejezőerejükben hatnak az érzékeken át az érzelemre. Ady maga is tudja ezt. Így érthető többszöri nyilatkozata: „Ha tudatosságra hozom a sejtelmes érzéseimet, nem tudom megcsinálni a lírát.“ [4]

Van végül az Ady-féle szimbolumnak még egy,

nehezen elemezhető, de annál jellemzőbb és lényegesebb tulajdonsága: bizonyos *belső dinamika.* Fantáziájának föntebb elemzett, vibráló, mozgó, elevenítő természetéből folyik, hogy szimbolumai sem nyugodt, kész, plasztikus képek hanem valójában inkább mozgó, kígyózó, villódzó képfolyamatok. A képet nem állítja elénk készen, nyugodtan; ezek a képek a herakleitosi πάντα ῥεῖ világába tartoznak, előttünk születnek, folynak, élnek. A költő nem leírja, hanem előttünk, a versben magában éli végig őket. Az *Ujjak a Szajnában* elemzésénél már rámutattunk erre. De elég a legjellemzőbb Ady-versekre gondolni *(Az Ős Kaján, Harc a Nagyúrral, Sírás az Életfa alatt, Sírni, sírni, sírni, Sötét vizek partján,* az *Új Versek* és a Léda-versek legnagyobb része), hogy ez világosan álljon az ember szeme előtt. Még az olyan sztatikus jellegű szimbolumok is, mint *A vár fehér asszonya,* megéreztetik ezt a mozgó, vibráló, belső életet: a vár-szimbolum kijelentése után (a két első sorban), még abban a versszakban megindul az érzelmek dinamikája, a többi strófában pedig ez a dinamika betör magába a képbe is, és a mohos, gőgös, elhagyott vár babonás kísértetektől remeg (lélekjárás, árnyak, elátkozott had, kigyúló fény, fehér asszony).

Ez a belső dinamika azonban követelő energiával árad kifelé is: az olvasó felé. Életet, vele-élést, a minden művészi élményhez szükséges beleérzésnél jóval aktívabb együttmozgást, együttdolgozást kíván attól, aki egész szépségében élvezni akarja ezeket a szimbolikus verseket. Nem elég itt a legtöbbször az a jóakaratú, de mégis csak passzív jellegű rokonérzés, amelyről föntebb szólottunk: ezek a versek nem egyszer — és talán éppen a legszebbjeik — egyenesen azt követelik, hogy adjuk át magunkat az őket sodró, lázas áradásnak, ragadtassuk el magunkat a bennük tomboló, forró szélvésztől. Ha igaz

Goethe közhellyé vált mondása, — „Wer den Dichter will verstehn, Muss in Dichters Lande gehn“ — ezt a költőt csak az értheti igazán, aki hajlandó rálépni (legalább egy-egy költemény átélésének perceire) arra a mozgó, reszkető, vulkanikus talajra, amely az ő belső országa. Ez a dinamikus beleélés pedig nagyon különbözik a műélvezésnek attól a nyugalmas, egyensúlyozott, semmiféle harmóniát meg nem billentő klasszikus módjától, amelyben mindnyájan felnőttünk, amelyre a magyar klasszicizmus nagy költői, a magyar érzés és ízlés legnagyobb mesterei neveltek rá bennünket. Pedig aki erre a dinamikus veleérzésre nem tudja vagy nem akarja magát odaadni, az előtt Ady művészetének éppen legmélyebb szépségei mindörökre rejtve maradnak.* Itt rejlik néhány másodlagos jelenség mellett** legmélyebb oka az Ady érthetetlenségéről szóló régi vádnak, amely annakidején annyiszor

* Persze: nemcsak Adyéi. Aligha tévedünk, ha a művészi beleélés e megszokott egyoldalúságában keressük egyik legfőbb okát annak is, miért nem él még ma sem Vörösmarty alakja irodalmi köztudatunkban egész titáni nagyságában. Az Olympos istengenerációi akaratuk ellenére is ellenségei egymásnak, és minden nagy stílus henotheizmusra hajlítja azt, akit megbűvölt. A barokk nagyszerű művészete csak hosszú harc után vívta ki a műtörténetben a maga egyenlő igazságát a gótika mellett. A magyar irodalom-történetírás stílus-lelkiismeretének az eddiginél jobban ki kell bontakoznia a Petőfié után Arany János csodálatos költészetének egyoldalúan igézetes hatása alól is, hogy egész nagyságában megérthesse a *Vén cigány*, az *Emberek*, az *Előszó*, a *Csongor és Tünde*, vagy akár a *Gondolatok a könyvtárban*, a *Hymnus*, vagy a *Liszt Ferenchez* intézett óda költőjét. Milyen messze van ettől még az olyan ragyogó lelkiismeretességű és nagy fogékonyságú megértő is, mint Gyulai Pál!

** Mostoha ihletű percekben született mesterkélt szimbolumok, a képes beszédnek olykor elnagyolt, nagyon is távolról vett, bizarr, máskor túltömött volta, a kifejezett lelki élménynek túlságosan és következetlenül egyéni jellege: mindezek együttvéve sem nagyon sok esetben.

elhangzott vele szemben, sőt amelyet valamikor a vele való első találkozásra alighanem mindenki konstatált magában. Ma már — amikor évtizedek művészete és életritmusa tett bennünket fogékonnyá új-ízű esztétikai élményekre — könnyebben hajlunk erre a dinamikus beleélésre, és nagyjában könnyebben értjük Ady szimbolikáját. A *teljes* értés azonban a kongenialitásnak akkora fokát kívánja meg, amely ma sem könnyű mindenkinek.* Csak innen magyarázható pl., hogy a *Csönd-hercegnek* föntebb fejtegetett, mélységes tartalmára tudtunkkal még senki sem mutatott rá; vagy hogy még az igazán illetékes magyarázók is nem egy Ady-vers értelmezésénél szinte mulatságos félreértésekbe esnek.[5]

Mikor egy költőt szimbolistának nevezünk, ezzel rendesen azt akarjuk mondani, hogy költeményeinek jellemző többsége szimbolumokon épül: a szimbolizmust tehát, mint az egyes költemények belső stílusformáját fogjuk fel. Ady búvárai [6] joggal mutattak rá, hogy Adyra a szimbolizmust ennél az értelmezésnél átfogóbb mértékben kell alkalmaznunk. Nála nemcsak az egyes versek szimbolikusak, költészete nemcsak különálló, egyes szimbolumokat tartalmaz, hanem szimbolikus az egész életlátás, az egész világérzés. A szimbolumok többé-kevésbbé összefüggő, ha nem is ellenmondás nélküli, de belsőleg meglehetősen következetes, makacsul visszavisszatérő szimbolum-elemekből felépült pszichológiai és művészi egységet mutatnak. Ettől az egységtől még ő maga sem független, még maga sem áll vele szemben szimbolumokat csak látó, vagy alkotó, de magában egyértelmű, szimbolumtalan

* Hiszen 1907-ben még maga Ignotus is annak előrebocsátásával harcolt a *Fekete zongora* remek volta mellett: „Akasszanak fel, ha értem!" (Kísérletek. 208.)

határozottsággal: maga-magát, a maga életét is szimbolikusnak, emberi és magyar szimbolumnak érzi. „Csak egy általános emberi törvény vonna ki ez átkos fajta-szimbolizálásból, a halál!" — írja egy levelében.[7] Minderre különben volt már alkalmunk rámutatni. Ez a par excellence szimbolizmus azonban, amely ilyen átfogó, az egyes verseket egységbe ölelő alapérzésként van jelen állandóan, az egyes versek alapvető szimbolumformáján belül is, az apró részletekig érvényesíti következetes alakító munkáját. A nagy életérzésbeli szimbolikán és az egyes vers-szimbolumokon belül az *apró részlet-szimbolumok*, félszimbolumok, szimbolumtöredékek egész raja vonja magára az érdeklődő szem figyelmét. Maga a kifejezésmód, a költői stílusalakítás, a nyelvgéniusz is a szimbolumok síkján mozog, sokszor a legapróbb részletekben is. Így mondja a holdat a Nap húgának, zöldszemű lánynak; ilyen, amikor *szabad mellű örömökről, harag-görgette magáról* beszél, vagy ilyeneket mond: *Hallgassátok az esték zümjét, S friss sóhaját a reggeleknek; Vágy köt lábamhoz óriás falábat s mérföldekkel érlek el újra-újra; — Az Élet, ez az eltört derék, kígyós örömmel üti föl fejét; — Már nincs az Égen festék, Már nincs a napnak friss ina S gyalogolnak az esték.* A *Léda szívé*be (ez a vers egészen más, egységes szimbolumképen épül) így vet bele egy részletmozzanatot: *Elszaladt szép szeretőm: az ifjú Mosoly; —* a *Párisban járt az Ősz* szinte naivul egyszerű és egészséges szimbolikus motívumába így csendít bele egy pici, furcsa, rokon-hangulatú, de mégis más szimbolumdallamot. *(Égtek lelkemben kis rőzse-dalok, Füstösek, furcsák, búsak, bíborak, Arról, hogy meghalok.)*

A *Gálás, vasárnapi nép* c. hosszabb költemény egyáltalában nem szimbolikus, de a vége egyszerre csak hatalmas szimbolumba hangzik ki:

„„Én most gagyogva
Emlékezem,
Mintha írnám szavaimat
Futó homokba,
Csak jöjjenek ezután is
A szép és hetyke nők,
A vasárnap szépjei,
A semmire-kelők.
Hadd jöjjenek csak,
Hallom, hallom
Olcsó beszédüket.
Ha akarom, nem hallom,
Fejemet szegve tartom
S előttük egy holt magyar úr
Táltos lovon üget.“

Sőt vannak versei (pl. *A Föltámadás szomorúsága),* amelyek egyenesen kis részletszimbolumok tömegéből alakulnak hatalmas konglomerátummá.

Természetes, hogy az olyan költőnél, akinek alkotásmódja ennyire a szimbolum, a kép alapformáján épül, a szimbolumnak és rokon formáinak (metafora, személyestíés, allegória) egész skáláját, minden árnyalatát megtaláljuk. Az alsó pólus itt allegória, a szándékkal keresett, tudatosan formált, értelmi kép. Elvétve bár, ilyen is akad elég *(A szivárvány halála, Mammon szerzetes zsoltára.* Mennyire érzik ezen a mesterkélt versen, hogy — Ignotus szavával élve — nem „lett“, hanem „csinált“ vers! Mennyivel hatalmasabb nála a rokon hangú *Sötét vizek partján!)*

A másik legegyszerűbb forma: az egyszerű metafora *(Cseng az élet)* és személyesítés *(Kisvárosok őszi vasárnapjai).* Egy fokkal fejlettebb ezeknél az olyan metaforikus vers, melyben a költő ki is mondja, mit akar jelenteni a képpel *(A föl-földobott kő).* Egészen sajátos, gyakori formája Ady szimbolum-alakításának, hogy a vers elején kijelent (igen sokszor megnevezéssel meg is magyaráz) egy képet, aztán rögtön szélesebb, elevenebb kifejtéséhez

fog, és a továbbiakban a kép már öncél: a jelentéstől függetlenül, önmagából bontakozik ki és éppen ezekkel az öncélú részletmozzanatokkal szuggerálja a szimbolumnak (a mondanivalóval organikusan egybeolvadt) belső tartalmát *(Elillant évek szőlőhegyén, Lelkek a pányván, A vár fehér asszonya, Az Illés szekerén)*. Máskor a kép és a jelentés finom, alig észrevehető egységbe fonódva, mindvégig párhuzamosan fut végig a versen *(Ujjak a Szajnában, Magyar fa sorsa, A mesebeli János,* a kuruc-dialógusok legnagyobb része). Ismét máskor — gyakran — az egész vers egyetlen szimbolum, amely mindenestül magába nyeli, csak önmagával szuggerálja a jelentést *(A Halál lovai, Az elsüllyedt utak, Sípja régi babonának)*. Végül akárhányszor nem is ad határozott, egységes képet, a szimbolumoknak mintegy csak az árnyéka vetődik rá a versre: a szimbolikus atmoszféra kényszeríti ránk a versbeli élmény hangulatát *(Hiába hideg a Hold, Most pedig elnémulunk, Őszülő erdők rettegése, A megnőtt élet)*.

A szimbolumoknak ez a végeszakadatlan sorozata természetesen nem lehet mindig művészi. A versek százain keresztül szinte lehetetlen elkerülni a modorosságot, a maga-ismétlését, a mesterkélt, erőszakolt, csak-azért-is eredetieskedő, homályos, sőt ízléstelen képeket. Akad ezekből is bőven. A hatalmas erejű, megragadó, nagy szimbolumok áradó gazdagsága mellett azonban ezeket az elszigetelten bosszantó szeplőket alig veszi észre a belemélyedő olvasó.

A szimbolizmus azonban, bármennyire lényeges eleme is Ady művészi alkotásmódjának, távolról sem magyarázza meg Ady költői stílusát, — még annyiban sem, amennyiben művész és stílus (tehát egyéni, azaz egyszeri, végelemzésben *sui iuris* és végső fokon megfoghatatlan jelenség) egyáltalán magyarázható. Van még egy tényező, amely Ady

kifejezésmódját a szimbolista látásénál nem kisebb mértékben alakítja. Ez a tényező az önkinyilatkoztatásnak az az alapösztöne, amelyről fentebb ismételten szólanunk kellett. Az az alapérzés, amellyel Ady a maga életét, küldetését, tehát költészetét is állandóan érzi és — ha szabad ezt a kifejezést használni — az az alapállás, amellyel ennélfogva közönségével szemben áll („Én ez vagyok! Vegyétek tudomásul, bámuljatok és szeressetek!") elhatározó hatással van költői kifejezésmódjára is. Megfigyeltük már ennek az alapviszonynak szerkezeti következményeit; nyomon követhetjük stílusalakító szerepét is. Mikor az ember „arany dobogóról szól lelki pórok szürke hadához" — és Ady verseinek egy igen tekintélyes részében valójában így szól — akkor természetszerűen egészen más hangon beszél, mint mikor a látomások transzában gyötrődi ki magából a lélek öntudatalatti remegésének dallamait. Költészetének ebben a nem kevésbbé jelentős felében a kifejezésnek bizonyos nyers egyszerűsége uralkodik, amelyet *kinyilatkoztató stílusnak* lehetne nevezni. Ha amott valójában a dekadens lélek vibráló izgalma rezegteti a túlfeszült húrokat, emitt a lélek őshúmuszából, a mélyben feketéllő százados, dús magyar alaprétegekből feltörő, egyszerű, kemény dallamok adják meg a zenék uralkodó színét. Ehhez a stílushoz — amikor egyszerű formáinál marad — semmi köze a szimbolizmusnak és a francia dekadenseknek; ennek Pázmány, Katona és a kuruc költészet hangja az édestestvére. Ady említi valahol az ő „sokvérű szavá"-t: ebben a stílusnemben ez a „sok vér", ez a kövér, szilaj, sötétszínű magyar vér muzsikál: a Toldi Miklósok és Petúr bánok, a Pázmányok és Bercsényiek, a Dózsa Györgyök és Esze Tamások vére. Ennek a stílusnak alapformája az *egyszerű szuggesztív kijelentés.* Kijelentő mondatok, jóformán kötőszó nélkül, majdnem írásjelek

nélkül, nagy ritkán egy-egy indulatszó (a felkiáltójelt nem ismeri!) szűkszavúan, puritánul, nem egyszer hézagos, hieratikus ízű ridegséggel. Vannak versei, amelyek elejüktől végig ilyen rövid kijelentésekből állnak (*Híven sohase szerettem; A legjobb ember* stb.). Íme egy tipikus példa:

AZ ÉN MAGYARSÁGOM.

Az én magyarságom
Mindennél keserűbb,
Mindennél igazabb.

Az én magyarságom
Véres és fekete,
Véres és szomorú.

Az én magyarságom:
Büszke felleg-orom,
Büszke, nagy sirató.

Az én magyarságom:
Nincs ilyen átkozott,
Nincs ilyen igazi.

Vagy egy hosszabb, bonyolultabb példa: egy hétstrófás versen keresztül, amely pedig csupa frisseség és indulat, csupa ilyen nyugodt, konstatáló mondat.

ÚJ, VIRÁGOS IFJÚSÁGGAL.

Általvetőm virág málházza,
Lábaim ugrós kedvűek,
Kedves súllyal hullott reám
Életemnek késett áldása.

Mosolygó, nagy szememben reszket
Sok-sok boldog látni való,
Sok telő kedv és áhitat,
Hogy mindent-mindent újrakezdek.

Ni, mennyi van még a világon,
Örömre szántak és jövők,
Hopp, hívnak, várnak az utak:
Be szép vagy én új ifjúságom.

Be hazudtam vén teltségemmel,
Be jó az édes habzsolás,
Be sűrű jószág a csoda,
Be jó ember a derült ember.

Kék hegyeken, zöldelő fákon
Ámulat s igéret rezeg.
S újfajta, szelíd mámorok
Bizseregnek át a világon.

Olyan édes-fáradt az este
S mozgatók a fény-reggelek
S oly boldog az eltévedés
Kis boldogságokat keresve.

Víg a sírdomb, tarkák a völgyek,
Ihaj be sok a tréfa-szó,
Tájék, kötődés, nóta, nő:
Meg nem állom, hogy ne fütyüljek.

Az alapviszony, amely ezt a stílust létrehozta, nincs mindig ilyen határozottan kifejezve a versben. („Én szólok hozzátok.") Nemcsak magáról beszél ezen a hangon: „minden titkokat" ki tud így jelenteni. Az egyszerű kijelentő stílnak miniatür remeke pl. ez az ismert kis vers:

A MAGYAR MESSIÁSOK.

Sósabbak itt a könnyek
S a fájdalmak is mások.
Ezerszer Messiások
A magyar Messiások.

Ezerszer is meghalnak
S üdve nincs a keresztnek,
Mert semmit se tehettek,
Óh semmit se tehettek.

A legfinomabb hangulatokat, érzésárnyalatokat is ki tudja fejezni evvel az igénytelennek látszó egyszerűséggel.*

* *Három őszi könnycsepp.*

Az olyan verseknek is, mint a *Sötét vizek partján* egyik legfőbb varázsa ez az ünnepélyes kijelentő egyszerűség. Feltűnően csekély eszközökkel éri el a legnagyobb hatásokat. Már Laczkó Géza észrevette ezt: „Pontosabb kutatás után meglep Ady nyelvi eszközeinek egyszerűsége, állandósága, egyformasága. Szókincse nem nagy... Igen művelt, tehetséges ember szókincsénél alig nagyobb", — de: „Mint egy szójongleur... alig egy pár sokszínű gömböt dobál föl, följebb, gyorsan, ügyesen, változó mozdulatokkal. Az ember megesküdne, hogy többszáz golyó fordul meg a kezén".[8]

Ez az egyszerűség sokszor a köznapit, a közönségest érinti. A gyakori *fene, nőstény, frász, falás, a nagytőgyű szerb leány, a jeges ülepű buta balság* és hasonlók (nem egyszer nagy kifejező erejük mellett is) arra látszanak vallani, mintha szándékosan keresné olykor a póriast, mintha tudatosan akarná lejjebb tolni az irodalmiság határát. Kétségtelenül van ebben valami maliciózus fenegyerekeskedés is, az előtte járt költői iskolák sokszor erőtlen választékosságával szemben való programmszerű reakció is: „Olyan jó néha keserű magyar szitkot görgetni művelt, úri szánkban" *(Margita élni akar)*. A jelenség mélyén mégis észre kell venni a nyersebb, de plasztikusabb régi magyarság felszürönköző hatását. Babits Mihály már 1909-ben észreveszi Ady nyelvében azt a kifejezhetetlen erős pattogást, amelyet a magyar költői nyelv örök karakterének érez.[9] Ez a pattogás (és vele a nyelvnek ez a rögös magyarsága) persze nemcsak a stílusnak ezekre a nyersebb, jellemzetességű dévaj vagy elkáromkodásszerű kiszólásaira jellemző, hanem mindenestől Ady egész költői nyelvére, — a tisztán szimbolikus versek nyelvére is. Melyik szimbolista költő mondaná kívüle pl. a *Fekete zongoráról*, hogy sír, *nyerít* és búg, — hogy vak mestere tépi, tépi, *cibálja*, hogy *tornázó vágyainak tora*

muzsikál benne; ki beszélne *boros, bolond* szívről és ki fejezné ki a vers egyik legmélyebb gondolatát evvel a pregnánsul magyaros fordulattal: *fusson, akinek nincs bora.* Ide tartozik az *Ős Kajánban* is a *zeneszerszám,* a *gyalázatos* jelen, a *kicifrált* ködjövendő, a *céda* ős, a *korhely* Apolló, a véres asztalon *bujdosó* pohár, a *cudar* álmok stb. stb. Mindezek azonban csak egyes szavak, jelzők, és a stílusnak ez a pattogós magyarsága sokkal inkább a fordulatokban, a vonzatokban, a szó- és mondatfűzésnek elemezhetetlen színében, hangulatában, zamatában rejtőzködik, mint a láthatatlan cukor a szőlőben. A stílusnak ezt a zamatát csak érezni lehet. Rejtettebben és öntudatlanabbul bujkál ez Ady nyelvében, mint a népies iskola tudatos, koncentráltan népies-magyaros stílusában. Az Arany-epigonok nyelvéhez olyanformán viszonylik ez a népiesség, mint az eredeti kuruc énekek Endrődi kurucdalaihoz.

Kétségtelen, hogy ez a rejtett, népi zamatú, nyelvi őserő nem egyszer bizonyos archaisztikus zománcot is kölcsönöz stílusának. Magától értetődik ez a szándékoltan stilizált régies (kurucos, Balassá-s) formákban. Az a jelenség, hogy ezeket a formákat pályája nagy részén át olyan sűrűn, olyan nagy kedvvel használja, — a *Szeretném, ha szeretnének*beli *Bujdosó kuruc rigmusától* és *Esze Tamás komájától* minden kötetében van belőlük több is — már maga is mutatja, hogy nagyon rokonnak érezhette őket. A bennük zengő archaisztikusan magyar dallamok édes testvérei azonban föl-fölcsendülnek mindenfajta versben:

Minden semmirevalónak,
Gácsnak, svábnak és zsidónak
Grádics adatott.
Itt alant már csak egyedül
Maradok.

(Seregestül senkik jönnek.)

Vajjon igaz, hogy Debrecenben
A *Maradandóság* lakik?

(A Maradandóság városában.)

Messziről és messzire megy ez élet
S csak: élet ez, *summája* ezrekének,
Örök magyar határ-per, meg nem szakadott.

(Hunn, új legenda.)

Szorosan véve semmi archaizmus nincs benne, mégis milyen patinás, régiesen magyar versek az ilyenek — akaratlanul is a XVII. századi magyar dal muzsikáját pendítik meg:

AD AZ ISTEN.

Csordulj kedvem,
Ezt a kutya, másért síró,
Szú-megrágta, táblabíró,
Magyar sorsot nem érdemlem.

Mordulj kedvem,
Mert ha százszor módját multa,
Dühbe, dacba, borba fulva
Ez a fajtám: nem szégyenlem.

Fordulj kedvem,
Ad az Isten jót és holnap
Minden sírvavigadónak,
Verd a dobot, verd a mellem.

Fordulj kedvem,
És ha leszakad az Ég is,
Marad magyar mégis-mégis
Ősi, szép és rémületlen.

Máskor meg — és nemcsak az istenes versekben — biblikus pátosz színezi dikcióját:

Babilon sötét vízeinél ülve
Akasztom hárfám szent, szomorú fűzre.
Habok locsognak és süvölt az élet.
Én atyám, Mammon: fohászkodik hozzád
Könnyek sorában a te kis cseléded.

(Mammon-szerzetes zsoltára.)

Éltem a Pusztán s megkísérteték.

(Rózsaliget a pusztán.)

— — — — — — — — — —

Nem álldaltak bús bölcsőink körül
Sem bölcsek, sem rokkant királyok,
Mert nekünk senki sem örül.

Magyar életünk kezdtük tétován.
Nem láttunk hét kövér esztendőt,
De minden esztendőnk sovány.

(Szép magyar sors.)

Az egyszerű kijelentő beszédmód irányában nem egyszer a szélsőségig eljut ez a stílus. Nemcsak, hogy a tőmondatot és az egy-szavassá szaggatott mondatot hajszolja olykor, de részben ennek a szűkszavú tömörségre való törekvésnek kell tulajdonítanunk a szóösszetétel nagy szerepét is. Persze, összefügg ez más okokkal is: a finom árnyalatok keresésével és a szimbolikus látással is, hiszen Ady szóösszetételeiben a legtöbbször a megszemélyesítésnek, a szimbolikus megelevenítésnek valami eleme lappang: a *fantom-kamasz*, a *hajnal-zengés*, a *koporsó-paripa*, az *Átok-város*, a *folyam-róka*, a *vágy-keselyű*, a *vércse-kedv*, a lélek *Kanaán-magva*, a *Sors-lép*, az *erdő-szakállas*, *köd-omlasztó*, *napszédítő*, a *magyar-bánó* magyar agy, a *perc-emberkék*, az *ájulásig-csók*, a *bölcseség-takaró*, a *jaj-záró ajak*, a csaták *diadal-gyászútja*, a *fagyba-botló léha Május*, a *tömeg-Ma*, a *száj mosoly-csokra*, *a csillag-zuhító angyal-trombiták*, a *csak-ez és csak-egy járom:* mind ilyen egyszerre tömör és elevenítő sűrítések.

Ezeknek az összetételeknek édes testvérei az ilyen pregnáns kitételek is, mint az *Élet alágyűrtje*, a *csodák föntje*, az *Istennek viselőse*, a *szemem látottjai*, a *játékos kezek rángatottja*, a *harcok kényszerültje* — és a remek jelzőknek egész világa, amelyeknek áradó gazdagságáról, de tömörítő erejéről sem adhat fogalmat néhány kikapott szemelvény.

Hogy azonban a tömörségnek milyen klasszikus magaslataira tud eljutni Ady minden külső mesterkedés nélkül, pusztán az érzésnek, a mondanivalónak belső hatalmával, arra legpáratlanabb bizonyság a *Szeretném, ha szeretnének* kötet *Prológusa* (Ady költészetének talán legmagasabb csúcsa), amely négy versszakban a legtökéletesebb egyszerűséggel, nemcsak szimbolum nélkül, de jóformán jelzők nélkül képes kifejezni az örök emberi tragikumnak egyik legmélyebb kettősségét: mindenki egyedülvaló, zárt világ, — senki sem elég magának.

PROLÓGUS.

Sem utódja, sem boldog őse,
Sem rokona, sem ismerőse
Nem vagyok senkinek,
Nem vagyok senkinek.

Vagyok, mint minden ember: fenség,
Észak-fok, titok, idegenség,
Lidérces messze fény,
Lidérces messze fény.

De, jaj, nem tudok így maradni,
Szeretném magam megmutatni,
Hogy látva lássanak,
Hogy látva lássanak.

Ezért minden: önkínzás, ének:
Szeretném, hogyha szeretnének
S lennék valakié,
Lennék valakié.

Ez a költemény a szuggesztíven egyszerű, kijelentő stílusnak még egy eszközére példa, amellyel Ady nagyon sűrűn él: az ismétlésre. A költői hatásnak evvel a legegyszerűbb eszközével, amelyet imponáló változatossággal tud alkalmazni (szó-, motivum-, jelző-, sor-, félsor-, sorpár-, rím-, dallam-ismétlések) sokszor egészen meglepő szuggesztív hatásokat ér el.

Ilyen a *Prológus* végső sora, a *Rettenetes, végtelen ujjak* ismétlése *(Ujjak a Szajnában)*, az imént idézett *Három őszi könnycsepp* ismétlései, vagy az ilyen párhuzamok:

Se terv, se kedv, se pénz, se asszony,
Álomporoktól zúg a fejem,
Nincs, ami Párisban marasszon,
Nincs, ami életben marasszon.
(Megint Páris felé.)

Az *Utolsó mosoly* minden sorát megismétli és mégsem lesz mesterkéltté, ellenkezőleg: különös, mély zengést, egyszerre ünnepélyes és fájó árnyalást ad az egésznek:

Óh nagyon csúnyán éltem,
Óh nagyon csúnyán éltem:
Milyen szép halott leszek,
Milyen szép halott leszek.

Megszépül szatír-arcom,
Megszépül szatír-arcom:
Mosoly lesz ajkamon,
Mosoly lesz ajkamon.

Üveges, nagy szememben,
Üveges, nagy szememben:
Valaki benneragyog,
Valaki benneragyog.

Mosolyos, hideg ajkam,
Mosolyos, hideg ajkam:
Köszöni a csókodat,
Köszöni a csókodat.

Persze: az ismétlés veszedelmes fegyver. Ha az ihlet ébersége lankad, ha az ismétlést nem az élmény töretlen ereje mozgatja, szinte észrevétlenül síklik át a mesterkéltségbe, és a komikum határát súrolja. Aki annyit ír, mint Ady, annál szinte elkerülhetetlen ez a kisiklás is. Ilyen mesterkélt, unalmas kizökken-

tők például a *Gémek az Olimpusz alatt* ismétlései; célzatának nyilvánvalósága mellett is ellenkezően, egyenesen komikusan hat *Az ágyam hivogat* végigerőszakolt gondolatritmusa. Ilyen stílusbeli kisiklás természetesen akad másféle is.* Nem ritka (főleg egyes kötetekben) az ilyenfajta tömörségből lett mesterkéltség:

Be kár, hogy kinek szállni
Valamikor hit adatott,
Árok előtt, megállni,
Halottasan, parancsolják.

(Az eddig ámene.)

•

Ady stílusának két alaptényezője — a szimbolum és a szuggesztív kijelentés — hol külön-külön, hol szorosan egymásba fonódva hozza létre egyéni kifejezésmódjának sokféle változatát. Mindkettő végighúzódik pályájának egészén. A fejlődés vonala nagyjában a szimbolikus stílustól az egyszerű felé látszik haladni. Az *Új versekben* az átmeneti hangok sokféle zengéséből, a szimbolumok nyelvén alakul ki a speciális Ady-stílus, és a kijelentő egyszerűség aránylag igen kevés verset alakít. A *Vér és Arany*-ban ez a stílus uralkodik, de már nyomon kísérhető a másik hang egyre gyakoribb felcsengése. Az *Illés*

* Aránylag kevesebb a hangzásbeli vétség (Minden*ki*, *ki* korona nélkül — *Is* király), a szavakkal és hangokkal való üres játék (Ime itt egy gyermekes amazon, ki *vár*, *város*, *várják s nem várhat várva*, ki *b*iztos *b*úhoz *b*átran visszamegy, Prédájaként *ál álm*ú őrületnek). — Leggyakoribb stílushibája, főleg a nagyon is eltökélt politikai programmversekben, a mondanivalónak és a nyelvnek a belső ihlet hiányából, vagy inaszakadtságából folyó ellaposodása. Számos példát lehetne idézni erre ,a lapos vezércikkhangtól *(A nagyranőtt Krisztusok)* a csináltan-naiv agitátor-frazeologián át *(Történelmi lecke fiúknak)* a durva, művészietlen átkozódásig. *(Enyhe, újévi átok.)* Adynak talán legritkább hibája: a belső forma ellankadása, elakadozása, amilyennel a *Menekülő Élet* egyes részleteiben találkozunk.

szekerén és a *Szeretném, ha szeretnének* idejében — az Isten-versek fellépésétől és a magyarságprobléma legelső sorba nyomulásától — már az egyszerűbb dallamok a túlnyomóak, anélkül, hogy a szimbolumok eltünnének az előtérből. A következő kötetekben — amelyek belső érést, de színekben az előbbiekhez képest bágyadást mutatnak — félreismerhetetlenül ezé az igénytelenebb stílusé a vezetőszerep. Az utolsó évek költészetének legjava (a nagy tragikus versek) hatalmas crescendóban a két stílus belső egybeolvadását mutatja.

XII.

Ady ritmikája.

Hátra van még, hogy Ady művészi eszközei közül az analizáló tudományos önkény számára legkülsőségesebbnek tetszőt — a költői alkotás szubstanciájának kifelé fordított oldalát — a nyelvnek akusztikai formáit, Ady versét vegyük vizsgálat alá.

A vers hatásának két alaptényezője van, egy mennyiségi és egy minőségi: ritmus és melódia. A ritmus a versnek mérhető, számviszonyokkal, ha nem is kifejezhető, de jelezhető része. A melódia a légiesebb, nem-mérhető, nem-fogható, a titokzatos zeneiség, amelyet csak érezni lehet, értő füllel, fogékony lélekkel.

Ady ritmikája a legsűrűbben vitatott Ady-problémák közé tartozik.[1] Annyit mindenki kezdettől megérzett, hogy itt valami új; a megszokott verstől jelentősen különböző, eredeti ritmikai jelenséggel állunk szemben. A legtöbb vizsgáló azonban Ady egész verselését *egy* elvből akarja levezetni,[2] holott az ú. n. nyugateurópai versidom meghonosodása óta nincs jelentős költőnk, aki ne élne mind a két (akárhány mind a három) magyar versrendszerrel.

Csakugyan, a behatóbb vizsgálat kétségtelenné teszi, hogy Ady egész határozottsággal használja a nyugateurópai sémákat követő időmértékes verset csakúgy, mint a magyaros, hangsúlyos formákat (nemcsak stilizáló szándékkal) és pedig a kettő közül nagyobb terjedelemben az előbbit, azon belül is elsősorban, — mint Petőfivel kezdődőleg minden magyar költő — a jambust. Csakhogy mindkét fajta versnek sajátos, egyéni zamatot, egyenesen és egyedül rá jellemző modulációit tud adni.

Ennek a jellemző Ady-zenének kialakulása természetesen nem történt egyszerre. A Reviczky—Makai-féle költészet formái, amelyek első két kötetét elsősorban jellemzik, még az *Új Versekben* is uralkodnak. Az efféle vers pl. a legtipikusabb jambus, — persze a mult század végén szokásos szabadsággal:*

BÚGNAK A TÁRNÁK.

Havas csúcsával nézi a napot
Daloknak szent hegye: a lelkem,
Gonosz tárnáktól általverten.

Álmok, leányok, bomlott ingerek,
Gondok, kínok vájták a mélyet,
Gyűltek a tárnák és a rémek.

Fent, fent a csúcson: nagy-nagy szűzi csönd,
Gondolat-manók csoda-tánca,
Lent: a rémeknek harsogása.

* Persze, egyes sorok már jeleznek valami újat. Ezt a sort:

Lentről, lentről búgnak a tárnák,

önkéntelenül daktilikusan skandáljuk:

Lentről, lentről búgnak a tárnák,

Viszont az utolsó sort aligha lesz magyar ember, aki nem 5+4-es hangsúlyos ütemezéssel olvassa:

*Be*vágódik a | *sem*miségbe.

Lelkem tetőjén szent táncaikat
Fürge manók riadva járják,
Lentről, lentről búgnak a tárnák.

Egy pillanat és megindul a hegy:
A büszke tető táncos népe
Bevágódik a semmiségbe.

Viszont néhány tiszta hangsúlyos magyar séma is akad a kötetben *(Várnak reánk Délen, Ének a porban, Ihar a tölgyek közt).*

De már ebben a kötetben kialakul a jellegzetes Ady-vers, egyelőre csak jambusi sémákban. A *Vér és Aranyban* megjelenik az új Ady-féle nemzeti, hangsúlyos vers (mindjárt a kötet első verse: *Az anyám és én:* ősi nyolcas).

Miben áll ez az Ady-vers?

A jellegzetes Ady-versen két réteget kell megkülönböztetnünk. Az egyik az *alapritmus*, a másik a *moduláció.*

Az alapritmus, a szerkezeti séma: egy bizonyos jambusi (néha trochaeusi) metrum, vagy hangsúlyos magyar versforma, mindkettő a szó megszokott verstani értelmében. Vannak (elhanyagolhatóan csekély számmal) szabadversei is, de a versek óriási többségében félreérthetetlenül felismerhető ez a hagyományos alapséma. Ki ne érezné ki például a jámbust még az olyan erősen egyéni zenéjű versből is, mint az *Én régi mátkám:*

Csupa rom és romlás a multunk,
S te voltál élén
A romboló angyalseregnek.
Csak azért is szeretlek.*

* Persze, hogy az utolsó sor szinte kierőszakolja a hangsúlyos olvasást: *Csak* azért is | *sze*retlek, — egy másik sor pedig — egyetlenegy — ellenállhatatlanul trochaeusi akkordot csendít bele a jambusba: Minden csókom kezdete, vége:

– ⏑ | – ⏑ | – ⏑ ⏑ | – ⏑

Viszont *Az anyám és én* strófáiban a sűrűn belevegyülő *ionicus a minore*k ellenére is (Szeme vagya, eper-ajka, — Ez az asszony csak azért jött, — Feketéje a hajának) lehetetlen ki nem hallani a három ősi nyolcasból és egy hetesből álló magyar verset.

*Sö*tét haja | *szik*rákat szórt,
Dió-szeme | *láng*ban égett,
*Csí*pője rin | *gott*, a büszke, *
*Kre*ol-arca | *va*kított.

Mi teszi már most ezeket az ismert, hagyományos versformákat olyan jellegzetesen egyéniekké, hogy barát és ellenség külön Ady-verset emleget? Ady ritmikájának másik rétege: az alapritmuson belül érvényesülő moduláció.

Ady lelkiségének és motivumainak föntebb elemzett bonyolultsága mellett eleve elgondolhatatlan, hogy ezeket a nagyon komplex mondanivalókat a költészet hagyományos versalakjaiban kifejezhesse. Az egyszerű népdalformák és a tiszta időmértékes sémák túlságosan egyszerűek, a korabeli modern jambussémák túlságosan egyhangúak és megszokottak, Arany csodálatos zeneművészettel kifinomított formái tovább már aligha fejleszthetők, de meg nagyon is kiegyensúlyozottak, nagyon is tiszta csengésűek voltak az ő idegreszketésének kizengetésére. Újfajta versidom nem képzelhető: a három meglevő versrendszer kétféle ritmusa kimeríti (és a nyugati népek ritmikájánál így is gazdagabbnak mutatja) a magyar verselés lehetőségeit. Új dallam csak a meglevő kereteken belül lehetséges. Ennek az új dallamnak nyugtalan keresését a hozzáértő az *Új*

* Pontosan az Arany-féle *tudatos* dallammérséklő lábmetszettel:
*Zsig*mond, a ki | *rály*, a császár

Versek és a *Vér és Arany* olvasásánál szinte állandóan érzi.

A századvégi fesztelen jambus után, amely az *Új Versek*ben még uralkodik, az első újításra kétségtelenül a Verlaine-féle *impair*, a páratlan szótagú vers francia elmélete és gyakorlata adta az indítást. *A könnyek asszonya* és *A kék tenger partján* sablonos jambusával szemben az első merész újítást az olyan versek képviselik, amelyekben a jambusi sémát bizonyos sorokban egy rövid szótag billenti meg, teszi „páratlan"-ná.[3] Ez ritmikailag annyit jelent, hogy egyes sorokban egy-egy anapaestus vegyül a jambusok közé.

Így van egyik Baudelaire-szonett fordításában, ahol már a műfaj kétségtelenné teszi, hogy jambusról van szó:

Bűvös, szép őszi ég vagy, tündöklés, ró*zsaszírom.*
Bennem a szomorúság tengere sírva árad

S ha visszafut, ott hagyja fanyar, bús aj*kaimon*
Maró emlékezetét keserű iszapjának.*

Később ezt a technikát következetesen alkalmazza. Így a *Vér és Arany* kötetnek *Hazavágyás Napfényországból* című versében a három ötödfeles jambusból szerkesztett strófák középső sorának az utolsó teljes lába:

Akkor én majd nem erre járok,

Nem Napfény-országban *rogyok össze,*
Magyar árok lesz az az árok.

Hajh, Erdélyország határszéle,

Hajh, régi, híres, bús *Magyarország,*
Jól hal meg ott a lantos-féle.

* Hogy ez nem egyszerűen verselési hanyagság, mutatja, hogy következetesen végigviszi mind a négy strófán.

Vagy *A Gare de l'Est-en* páratlan soraiban pl.:

⏑ ˊ | ⏑ ˊ | – ˊ | ⏑ ⏑ˊ
Reggel | re én | már mesz | sze futok
⏑ ˊ | ⏑ ˊ | ⏑ ˊ | ⏑
S bomlot | tan sí | rok va | lahol
– ˊ | ⏑ ˊ | ⏑ ˊ | ⏑ ⏑ ˊ
Most sír | ni, nyög | ni nem | merek én,
– ˊ | ⏑ ˊ | ⏑ ˊ
Páris | dalol, | dalol.

Később, a strófa utolsó sorában is:

⏑ ⏑ ˊ | ⏑ ⏑ ˊ
Vagy a svá j | ci hegyek?
⏑ ⏑ ˊ ⏑ ⏑ ˊ
A magyar | temető.

Ilyen anapaestussal kevert jambus a *Halottak élén*ben:

– ˊ ⏑ ⏑ ˊ ⏑ ⏑ ˊ ⏑
Hogy zúg, | suhog á | rad a nó | ta
⏑ ⏑ ˊ | ⏑ ˊ | ⏑ ⏑ ˊ | –
Valamennyi vén fiu torkán
⏑ – | ⏑ ⏑ ˊ | ⏑ ⏑ ˊ | –
S hogy öl | te órá | kig az or | kán
– ˊ ⏑ ⏑ ˊ ⏑ ⏑ ˊ ⏑
Künn ő | ket a pró | ba- mező | kön

De már a második nem ilyen tempójú:

Magyarok, öregek, nótások,
Bakák, búsak, dacosan, hősön.
Puskaport még alig szagoltak,
De hősök már, mint hősön holtak.

Egy további lépés, hogy az anapaestust nem veszi teljes szigorúsággal: beéri egy rövid szótaggal, a másik lehet helyzetileg hosszú: ⏑ – ˊ v. – ⏑ ˊ A skandálásban persze ezeket anapaestusi időértékkel mondjuk („a fül a mássalhangzótorlódást nem mindig veszi komolyan"),[4] de ez az eljárás még

jobban kiérezteti a vers „páratlan" jellegét: szokatlanabbá, különösebbé bonyolítja a séma megszokott zenéjét.

Ehhez az eljáráshoz képest elvileg már nem is jelent új lépést a trochaeusnak tudatos alkalmazása a jambusban, nemcsak a sorkezdő lábon (ami már Petőfinél is közönséges) és nemcsak choriambusos összeillesztéssel (ami a századvégi verselésben szintén megszokott),* hanem nagy szabadsággal, akárhol, ahol a pillanatnyi hangulatzenének így jobb: a jambust úgy is megéreztetik a tiszta sorvégek, a rímmel is megjelentősítve.

A *Temetés a tengeren* szabályos ötödfeles jambusai közt ilyen részeket olvasunk:

Tengeres téli szürke tájon
S fejkötős, komoly, szűz leányok
S téli orkán vad szele dobban.

E példák közül az első és a harmadik sor a két utolsó, döntő lépést is illusztrálja, mely Ady ritmikáját teljessé tette. A trochaeust két irányban lehet továbbfejleszteni; Ady mindkét utat megtette.

Az anapaestusokkal felfrissített jambus mintájára a trochaeust is egy rövid szótaggal pergőbbé gyorsítani, azaz a trochaeusok közé dactylust elegyíteni: oly természetes tendenciája ennek az ütemfajnak, amelyet a klasszikus és a nyugati verselés egyaránt nagy terjedelemben érvényesít. Ezen a módon Adynak módja nyílik, ahol a sor érzéshangulata úgy kívánja, dactylussal színezni a jambust — és mégsem áll elő ritmikai képtelenség, mert a jambusi zengésű sorvégek és tiszta sorok a megpendített jambusi alaptónust, dallam-emléket fülünk-

* Bárd Miklós: Kardomat bí | zom jó | legény | fiamra,
Lantom akasz | tom vad | rózsa bokor | ra

ben tartják és megőrzik a versforma eredeti jellegét. Ilyen dactylusos-jambusos vers:

– ◡ ◡ – ◡
Hunyhat a | máglya,
◡ – | ◡ – | ◡ ◡ – | ◡ –
Ezek a szo | morú, vén | szemek
– – – ◡◡ – ◡
Nem néz | nek soha | másra.

– ◡ ◡ – –
Léda, el | üzhetsz:
◡ – | – – | ◡ ◡ – | –
E vén, | hü ku | tya-szemek | től
◡ ◡ – | ◡◡ – –
Sohasem | menekül | hetsz.

Így a ritmikai alapséma megtartása mellett mindenfajta láb szerepelhet a versben (mint ahogy a zenei taktusban — részben a magyar hangsúlyos verselésben is — ha megmarad is az eredeti ütembeosztás, az ütem egyes hangelemei számra is, viszonylagos időtartamra is igen különbözők lehetnek). Ez a szabadság lehetővé teszi még azt is, hogy ebben az egyénített, szabaddá tett jambusban bizonyos klasszikus versformák dallam-szuggesztiója pendüljön meg. *A percek aratójá*ban a jambusi strófa második sorában alkaiosi, negyedik sorában adonisi sort kapunk:

Nem zaklatnak már a régi miértek.
– – ◡ – – ◡ – ◡ ◡ – – –
Nem kér | dezek | már ké | szek a vá | laszok.

Miért az élet, miért a viadal
– ◡ ◡ | – ◡
A fene | bánja.

A *Vitéz Mihály ébresztésé*nek egyenesen ezek a klasszikus dallam-reminiszcenciák adják ritmikai alaphangját.

A trochaeus azonban még egy irányban utat mutat a ritmus szabadabbá, komplexebbé tételéhez: a trochaeusi vers a hangsúlyos magyar vershez való megvesztegetően hasonló hangzása miatt, kezdettől fogva hajlamos a magyar versbe való áthajlásra. (A *Kis lak áll a nagy Duna mentében*-féle versek mindkét ritmusfajhoz hozzásorozhatók.) Ady trochaeusai is gyakran átjátszanak hangsúlyos magyar ütemekbe. Az ilyen sorokat inkább is érezzük magyar üteműeknek, mint trochaeusiaknak:

*Mo*soly lesz az | *aj*kamon
*Kö*szöni a | *csó*kodat.

Így a daktylizált trochaeusokat is:

*É*günk és | *fá*zunk
Ma sem lesz | *nás*zunk

Minthogy pedig Adynál trochaeusok (sőt dactylusok) jambusi sorokban is előfordulnak: mintegy akaratlanul megteszi az utolsó lépést: beleviszi a jambusi menetű strófába a hangsúlyos magyar sort is.

Eleinte alig lehetett ez tudatos. A *Ne lássatok meg* című versben pl. szinte érzik a küzködés: kifelé a jambusból. A tisztán induló jambusi kezdet után egyre nagyobb szabadságok következnek, míg pauzával töri ketté a jambust és ezzel önkéntelenül is magyaros hangsúlyozású félmondást szuggerál:

⏑ ⏓ | ⏑ ⏓ | — ⏓ | ⏑ ⏓ | ⏑ ⏓ | ⏑
Ne ad | jatok | rám a | ranyos | palás | tot.
⏑ ⏓ | ⏑ ⏓ | ⏑ ⏓ | ⏑ ⏑ ⏓
Nem kell | a gyém | ántos | korona,
⏑ ⏑ ⏓ | ⏑ ⏑ ⏓ | — ⏓ | ⏑ ⏓ | ⏑
De vigyé | tek a víg | csörgő- | sapkát | is,
— ⏓ | ⏑ ⏑ ⏓ | — ⏓ | ⏑ ⏓
S tarka | köpönyeg | sem kell | soha.

– ˙ – ˙ | – | ◡ ◡ ˙ | ◡ ˙| ◡
Szürke ország | nak | vagyok a | kirá | lya,
– ˙ | – ˙ | – |◡ ˙ | ◡ ˙
Láthat | lan tró | nom | nekem | ragyog,
◡ ˙ | – ˙ | ◡ ◡ ˙ | ◡ ˙ ◡
Amíg | nem lát | tok, || nem é | kesíttek,
◡ ˙ ◡ ˙ ◡ ◡ ˙ ◡ ˙
Nem rub | rikáz | tok, || addig | vagyok.

Ezt a két sort akaratlanul is így skandáljuk:

*A*míg nem | *lát*tok, | *nem* éke | *sít*tek,
Nem rubri | *káz*tok, | *ad*dig va*gyok.*

*A hajnalok madará*nak strófazáró két jambusa az első versszakban még csak anapaestussá gyorsul:

◡ ◡ ˙ ◡ ◡ ˙
Az öröm, | az öröm

A következő strófában az anapaestus első szótagja már hangsúlyt kap:

◡ ◡ ˙ | ◡ ◡ ˙
Örülök, örülök,

a harmadikban már eltűnik az anapaestus, csak a hangsúly marad meg:

Meg|halok, | *meg*halok.

Az utolsó versszakban rá sem eszmélünk, hogy az is anapaestus, annyira fülünkben marad a strófazáró hangsúlyos akkord:

*Hi*degebb, | *hi*degebb.

Ez a ritmusvegyítés később tudatossá és következetessé válik. Az *El a faluból* három anakreoni sorát egy 4 + 3-as magyar sorral zárja:

˘ ˊ ˘ ˊ ˘ ˊ ˘
A kis | harang, | a ré | gi,
Mely belezeng a csöndbe,
A szürkeség a régi,
Fölévirít | a tavasz.

Fordítva is: jambust és anapaestust kever a trochaeusba:

ˊ ˘ | ˊ ˘ ˘ ˊ –
Későn | jött az az | asszony,
˘˘ ˊ | ˘˘ ˊ | –
Aki néz, | akit ál | dok,
ˊ ˘ ˘ | ˊ ˘ ˘ | ˊ
És ez a | Puszta me | göl,
˘ ˊ | ˘ ˊ | ˘ ˊ | ˘
Hol hasz | talan | kiál | tok.

Az *Új Versek*ben ez a fejlődés eddig a pontig végigkísérhető. A kötet kevésszámú hangsúlyos alaptónusú verse — ezek is a kötet legkésőbben készült versei közül valók * — még nagyon éreztetik a trochaeusi rokonságot [5] *(Várnak reánk Délen, Léda Párisba készül, Tüzes seb vagyok, Ének a porban).*

A *Vér és Arany*ban már több zengő magyaros formával találkozunk, bár a jambusi versekhez képest itt is, mint mindvégig, viszonylag csekély számmal. Ebben a kötetben még erősen uralkodik a magyaros formák közül a nyolcas sor *(Anyám és én, Megcsókolom Csók-kisasszonyt, Három őszi könnycsepp, Hepehupás vén Szilágyban, Valamikor lányom voltál, Álom egy méhesről, Egy jövendő karácsony, Cseng az Élet, Asszonyok a parton),* de más formák is előfordulnak. *(Felszállott a páva, Gémek az Olympusz alatt, Az Avar-domb kincse, A néma madarak.)* Már itt megcsendül az a régies, balassás sorelemek-

* Ugyanígy később: *Menekülj, menekülj innen.* (Vér és arany.)

ből álló strófa, amelyet különböző variációkkal később sűrűn alkalmaz:

Inségemből | hozzád
Fohászkodom | sírással.
Akarod, hogy | jó legyek :
A szememet | csókold,
Hadd lássam a | mélyben
Az elásott | kincseket.*

Az Illés szekerén és a *Szeretném ha szeretnének* teljesen kifejlődött gazdagságában mutatja Ady formaalakító tehetségét. Az uralkodó változatos jambusi sémák és az egyszerű népdalformák mellett új, változatos, magyaros kombinációk lépnek fel: stilizált régies strófák *(Emlékezés Táncsics Mihályra, Esze Tamás komája, Zúg-zeng a jégcimbalom)*, művészi Arany-féle szerkezetek *(A legjobb ember, Miért is tettem?)*, érdekes egyéni változatok *(Az én magyarságom, A föl-földobott kő, Őszi forró virághalmon. Szelíd esti imádság)*. Ezekben a magyaros formákban hol tiszta — a népdalformák értelmében vett — hangsúlyos technika, hol pedig művészi „megmértékelések".**

Rendes gyakorlattá fejleszti végül azt a legszabadabb ritmuskeverést is, amely jambusi és (ereszkedő) hangsúlyos magyar sorokat illeszt egymáshoz.

Az *Illés szekerénből* (Balassa-sor a jambusok közt):

Bepaskol a szemembe
Májusi fa-virágot
Ez a tavaszi vihar.
Könnyű a kacér ágnak,
Könnyű a fa-virágnak.

* Ennek a versnek — és sok későbbi hasonló hangulatúnak — csak az intonálása archaizáló; az első két soron kívül az egész versben nincs több stilizáltság.

** Trochaeusok *(Álom egy méhesről)*, dactylusok *(Futás a Gond elől)*, ionicus a minoré-k *(Anyám és én)* stb.

Eltestálom ezennel
Szegény szívem haragját:
Bolond örökösömnek
Bölcsőjét most faragják,
Most faragják valahol.

A *Szeretném, ha szeretnének*ből (jambusi sor a négyes magyar ütemek közt):

Szájon-mellen, karban, kézben,
Csókban tapadva, átkosan
Elfogyni az ölelésben:
Ezt akarom.

A *Menekülő Élet*ből egy magyar sor (4 + 4 + 3) és egy anapaestus (⏑ ⏑ – | ⏑ – | ⏑ ⏑ – | ⏑)

Az Istenhez | gyönge szódat | emeled,
Teveled | lesz ak | kor az Is | ten.

Elvesztetted szegény kóbor magadat:
Ha szabad: segítsen az Isten.

Aki a verstan megszokott szabályaihoz méri ezeket a verseket, fejet csóválhat ezekre a merész ritmuskeverésekre. Aki azonban érzékeny füllel olvassa őket, nem fog tudni ellenállni e „zseniális szökellésű", újfajta zenék varázsának. Ady ismerője pedig hamar ráeszmél, hogy „verselésében ugyanaz a sejtelmeség, szabálytalanságban bujkáló szabály, ugyanazon kerülése a racionálisnak s lidérces homálya a tudattalattinak, ugyanazon nem-teljes kifejtés, csak álomszerű evocatio", — hozzátenném: ugyanaz a nyers, kemény, magyar erő és ugyanaz a zseniális eredetiség — „mint líraisága egész belső rendszerében",[6] mint egész egyéniségében.

*

Sokkal nehezebb kimutatni a versforma másik lényeges alkotó elemét, azt amelyet melódiának neveztem föntebb. A hangok érzékien ható elemeinek

kevésbbé elemezhető, inkább csak érezhető bonyolult összehatása ez; része van benne magának a ritmusnak is, de része az egyes hangok minőségének (magánhangzók magassága, mélysége, mássalhangzók keménysége, lágysága stb.), az egymás mellett álló hangok relatív minőségi értékének: együttes hatásának (mintegy az egyes hangok valőrjének), a hangbenyomás és a jelentés közti titokzatos kapcsolatnak, de mindezek nem külön-külön, hanem együttes hatásukban hozzák létre a vers *zeneiségét*. Ezek szépsége nélkül a puszta ritmikus séma nem tesz igazán művészi hatást. „A rím, a ritmus csenghet bármi szépen, *Valami* nincs a költeményben, érzem" — írta valamikor Makai Emil. Ez a *valami* az a titokzatos belső zene, amelyet megfogni, lemérni alig lehet, de amelynek hiánya olyan sívárrá teszi a legaggályosabb metrikával írt verset is. Mikor Vörösmarty *Az Elveszett Alkotmány* nyelvére és hexametereire azt mondta, hogy olyanok, mintha irodalmunk vaskorszakát élnők, elsősorban ennek a finomabb zeneiségnek hiánya bánthatta az újkor legzeneibb hexametereinek íróját. Ennek a melódiának mivoltát és fontosságát talán legjobban megvilágítja, ha egymás után olvasunk olyan verseket, amelyek azonos versformában vannak írva, de az egyikben megvan, a másikból hiányzik ez a valami. Milyen óriási különbség van pl. a következő két-két alexandrin, illetőleg drámai vers közt:

„Rendületlen sziklán álltál Murány vára!
Mélység s magasság volt körüled a bástya;
És mégis rom levél, rom, mert egy átkozott
Eskütörés súlya omladékká nyomott!

Hát a magasságban, a tiszta égbe fent,
Még ott sem volt ember előtt az eskü szent?
Nem! mert ki azt még a mennyben és megrontja:
Asszony kezében volt Murány várnak gondja."

(Tompa: *Szécsi Mária.*)

„Költözik az ország Trencsénhez azonban,
Virága, vitéze útra kél, úton van;
Megereszt minden vár, minden megye, város:
Bajnoka bokrétás, csikaja csótáros.
Fogadó lett háza minden üdősb vénnek:
Foly a bor egész nap, a lakoma, ének;
Csapat este-reggel a csapatot váltja,
Hírt hall, üzen tőlök, bíztatja, megáldja."

(Toldi Szer. IV. é.)

Mielőtt csatára kelve, a mezőt
Véres halottakkal behintenők,
Hogy annyi özvegy s árva megsirassa,
Óhajtjuk tudni, mért jövél ide?
S miért követtek jó szomszédaink,
Hogy megzavarják a békét közöttünk,
— — — — — — — — — —
Azt tudhatod, mert a jog az enyém,
Mert engem illet a szent korona:
Kálmán királynak én vagyok fia.

(Szigligeti: *A trónkereső.* II. felv.)

Mi bátorít, hogy alkudozni merj?
Nem alkhatál-e addig, míg szegény,
Míg koldus nem valék? Országokat
Kész lettem volna érted felkutatni,
Ha tudjam e jövendőt, hogy betöltsem
A feltalált kincsekkel szomjadat.
Most semmim, semmim a bosszún kívül
Nincs, aminek becsülném értekét,
S ez alkú tárgya nem lehet...

(Vörösmarty: *Vérnász.* IV. felv.)

Ennek a zenei verselésnek Arany óta nincs nagyobb művésze nálunk Adynál. Tudatosságára jellemző Papp Viktor feljegyzése: „Emlékszem, a *sem* és a *nem* használatáról éjtszakákon keresztül beszéltünk, vitáztunk, az *és* és az *s* mindig nagy problémája volt, ugyanúgy a két névelő használata... A fel- és alhangú magánhangzók és a mássalhangzók váltakozására is a leggondosabban ügyelt a költemények összhatása szempontjából. Egyszóval

kottapapíros nélkül valósággal harmonizált."[7] Ennek a nagy műgondnak tulajdonítható, — az ösztönös, nagy zenei tehetség után — hogy „vannak fülbemászó sorai, melyek egy meg-megújuló hallucináció makacsságával üldöznek, fülünkbe csengnek, mint valami új, meglepő dallam jellemző részletei, amelyet akaratlanul is dudorászunk".[8]

Ilyen felejthetetlen melódia zsong például ebben a strófában:

Tél-támadás: őszi lugasban,
Légy zümmög, árván, messze-messze.
Sajgó mezőt felhő ereszt be
S dong az össze-vissza-szél.

Miből szövődik össze ez a hasonlíthatatlanul finom zsongás? Nehéz volna szabatosan megmondani. Egyik eleme mindenesetre a ritmikai árnyalatok gazdagsága: három csendes, lassú, melancholikus jambusi sorra egy fürgébb, szeszélyesebb, tiszta trochaeus; a három jambus-sor elseje keményen indul (ˊ | ˊ ˘ | ˊ : tél-támadás), könnyen lejt át az emelhető alaphangba egy szép choriambussal (őszi ˘ ˊ | lugasban), a második és harmadik sor hangsúlyos kezdő-szótagával, hosszú szótagaival fejleszti tovább a megütött merengő-súlyos hangulatot, de mindkettő megtartja következetesen az első sor első felének dallamát:

ˊ | ˊ ˘ | ˊ
Tél | táma | dás
Légy | zümmög | ár-
Saj | gó me | zőt.

A ható tényezők másik csoportja a hangminőségek mesteri váltakozása; pl. a második sor eleje és vége magashangú, a súlyosabb közép mélyhangú:

Légy zümmög, árván, messze-messze: é, ü, ö | á. á | e, e, e, e

Ugyanebben a sorban gyönyörű a hangulatszínező mássalhangzók — főleg a zsongó orrhangok és az élesebb sziszegők — egyensúlya is. A hatáshoz erősen hozzájárul az első sor tompító alliterációja, a hangfestés (zümmög, dong, össze-vissza-szél), egyes szavaknak az a sajátságos, egyéni színe, amelyet a jelentés különös árnyalatának és az akusztikai benyomásnak meghatározhatatlan egybevágósága hoz létre (tél-*támadás, sajgó* mező, *össze-vissza*-szél). Mindezek együttvéve adják a strófa remek melódiáját.

Hasonló megfigyeléseket — a szótagokig és az egyes hangokig hatolva — halmozni lehetne. *Az Ős Kajánnak* pl. akár minden egyes strófájáról egész kis miniatűr-értekezést lehetne írni. Nem fárasztom az olvasót további, kicsinyesnek látszó, hasonló elemzésekkel, bár a hozzáértő tudja, mennyire nem kicsi, mennyire nem külsőséges dolgok ezek, menynyire a költészet lényege körül járnak. Mégis álljon itt egy egész költemény a melódia gazdag változatosságának megfigyelésére; a nélkül, hogy a részletekbe mennék, csak néhány nagyon szembetűnő zenei jelenségre akarok rámutatni. A *Szeretném, ha szeretnének* kötet egyik kedves darabja ez, a *Zúgzeng a jégcimbalom.* Formája, a harmadával megkurtított Balassa-versszak, a maga egészen egyszerű sémájával alkalmas arra, hogy a tulajdonképeni ritmus ne vonja magára figyelmünket a melódiajelenségek rovására.

Az első strófa stilizáltan indul; nemcsak a versforma, hanem a gondolati séma is *(Őszi harmat után, Végre mikor aztán, Fújdogál a hideg szél)* Balassát követi, de már a második és harmadik sor mozgást és életet szuggerál. A strófa második fele egyensúlyban tartja az elsőt;* más zamatú stilizá-

* Ezt az egyensúlyt megbillentené a Balassa-strófa harmadik íze: azért hagyja el.

lással folytatja: az esti gyerekszoba levegőjét érezteti:

Februári estén,
Mikor tavaszt lesvén,
Háborog a vén Duna:
Kicsi, meleg ágyban
Álom borul lágyan
Minden jó, kis fiúra.

A második strófa ugyanezt a lebegő szerkezetet mutatja: a strófa két fele, egyensúlyozza egymást. Az első félszak a megkezdett gyerekszobahangulatot folytatja, de beleviszi a külső, csúnya, téli sötétségnek beszűrődő borzongását. A második félszak — jelzőjével, határozóival, hangfestésével — csak úgy lehelli a szennyes jégzajlás hidegét.

Odakünn az utcán
Ködbe, bűnbe hullván
Nagy, rossz fiúk bomlanak,
Mint a Duna árján
Csörömpölve, árván
Ezer mocskos jégdarab.

A harmadik strófa is lebegő-egyensúlyos szerkezetű. Második felében mesteri hatásokat ér el a ritmus-modulációkkal. A negyedik sor megtartja a Balassa-sor zenéjét, de az elején lassítással (egytagú hosszú szótagok, szünettel [nagy rossz]), a végén az f-es alliterációval az éjszaka-élők belső vacogását, a negyedik sor choriambusa (jaj | gatva bokáz | nak) az akaratnélküli sodortatás rohanását érezteti, míg az utolsó sor a maga tompán pengő creticusaival (– ⏑ – | – ⏑ – | – ⏑ –) egy Wagner-motívum rádöbbentő erejével szólaltatja meg a titokzatos cimbalom kísérteties-végzetes muzsikáját:

Jó, kis fiúk lelke
Nyár álmokat lelve
Röpül ki az ablakon.
Nagy, rossz fiúk fáznak,
Jajgatva bokáznak
S zúg-zeng a Jégcimbalom.

A következő strófa már nem stilizál: egy belső, mély sóhajtással indul, második fele másodikkal, még mélyebbel folytatja. A második és harmadik sor monotónul ismétlődő *a* és *h* hangjai, végül a hosszan elnyujtott utolsó hangfestő szó *(zúg)* az előbbi versszak fázó hangulatát a didergésig fokozzák:

Miért növünk nagyra,
Behavazva, fagyva,
Ha a hideg Duna zúg?
Kis emberek népe,
Élet szemefénye,
Mért leszünk nagy, rossz fiúk?

A negyedik strófában az elsőnek motívumai ismétlődnek, de milyen más ízt ad neki a negyedik sor feltörő, sóhajtásszerű felszólítása. (Ezt a sort — úgy érzem — erős lassítással kell olvasni.)

Februári estén,
Mikor tavaszt lesvén,
Háborog a vén Duna.
Vigyázzatok ébren,
Míg alusznak mélyen,
Minden jó, kis fiúra.

Az utolsó versszak első sorpárja a sornak eddigi beosztását (4 + 2) 3 + 3-ra változtatja; evvel és a két sor tökéletes idombeli egybevágásával ez a két mondat valami súlyos, ünnepélyes jelleget nyer: mintegy a szimbolum magyarázatát húzza így alá. A harmadik sor minden hangeleme a kopogás kísérteties hangulatát szolgálja. Végül a három utolsó sor ritmus-alakítással (˙ ⏑ ⏑ ⏑ | ˙ ⏑) hangfestéssel (jég-

csatakos), főleg pedig a Jégcimbalom zenei motívumának új-megzendítésével: a címben is kifejezett alap-akkord mély aláfestésű megismétlésével zárja a verset:

Jég-táblák verődnek,
Kis fiúk megnőnek,
Kopognak az ablakon:
Jégcsatakos utcán
Rossz, nagy fiúk útján
Zúg-zeng a Jégcimbalom.

Íme Ady sokat emlegetett zeneisége, néhány példában. Persze, amire az esztétikus rámutathat, csak néhány morzsa a költő csodálatos symposionának gazdag asztaláról. A művészi alkotás végelemzésben: titok; a zeneiség lényege is az. A költő tudja, a fogékony olvasó érzi: a magyarázó csak dadog egyet-mást róla.

*

Ady egyénisége bonyolult tükör, amelyben a XX. század első negyedének Magyarországa a legtöbb oldalról tükröződik. Töredezett tükör, sok darabból álló, a legtöbbször torzító, máskor homályos, inkább csak sejtető, mint mutató, — de mégis tükör. A kor magyarságának három arculatából az egyiket, a multból ittmaradtat, torzan mutatja, a másikat, a jövőbe nézőt csak sejteti, de a harmadikat, amely leglelke szerint az övével rokon, kísérteties hűséggel vetíti elénk. Az elsőt torzan rajzolja: azt a magyarságot, amely a maga két árnyalatával legtisztább kifejezését Apponyi Albert és Tisza István alakjában találta meg, amelynek irodalmi arca Mikszáth Kálmán írásaiban lett az utókoré. Ezt a magyarságot a soha meg nem értő, másfajta magyarnak gyűlöletével, a benne helyét meg nem találó, kivert bujdosónak engesztelhetetlen bosszújával, a káromlás, az ostorozás, a gúny és a megvetés torz vonásaival tükrözteti. A másik

arcot, — a Prohászka Ottokárban szimbolizálódót — amelynek homloka körül a mult század sívár materializmusából kibontakozó emberiség ébredő lelkisége hajnallik, csak sejtelemszerűen érezteti. Az ébredő erők ott dolgoznak benne is, a metafizikai ösztön feltörő sikoltásai belénk-belénk hasítanak mélységes szimbolizmusának zsongásából. Emberségének gyökerei azonban mégis abba a lenézett multba nyúlnak vissza halálos végzetességgel: életimádó, hédonista panteizmusa, determinista fajfilozófiája mégis csak a mult sekélyes materializmusából táplálkozik, annak ösztövér parlagát vonja be egy kábító illatú, nagyszerű és új, de mégis csak abból nőtt vegetáció buja virágzatával. De e kétféle magyarság között ott él, ott forrong ebben a generációban egy harmadik is, amelynek súlypontja valahol a középen van, amelynek lelkiségében a mult megtagadott erői, a jövőnek nyugtalanul megsejtett, de meg nem látott hatalmaival vívnak állandóan öntudatlan tusát, és nyugtalanná, egyensúlyvesztetté, forradalmivá teszik egész belső világát. Ennek a lelkiségnek gazdag, művészi és történelmi dokumentumszerű fotográfiáját tükrözi Ady Endre költészete. Ennek a kornak és *ennek* a magyarságnak minden gyötrelme, minden bűne, minden problémája, minden nyugtalansága, minden sóvárgása, minden dühe és lázadása ott sír, ott vergődik, ott panaszkodik és ott káromkodik Ady költészetében. Ez mintegy történelmi jelentősége.

Ady azonban több ennél. Több nemcsak költői zsenialitásával, amely a történeti dokumentumon túl a magyar líra formai újjászületését hozta meg, hanem lelkiségében is. Ennek a generációnak szomorú idegessége, gyökértelen kapkodása, doktrinér forradalmisága, parvenű Nyugat-imádása az ő lelkében egy őserejű, ösztönös örvényléső magyarság mélységeiben merül el és megtermékenyítője

lesz egy tépettségében is félelmes erejű, tragikusan magyar költészetnek.

Minden nagy lírában három világ olvad belső egységbe: a költő belső élete, a konkrét külső világ és az eszmék birodalma (örök-emberi, metafizikai, kozmikus elemek). Így a nagy lírának három árnyalata lehetséges, a szerint, hogy e három közül melyik a költőben a centrális elem, az elsődleges élmény, a tengely, amely köré a másik kettő kristályosodik. A három elem organikus egységében az eszméké az uralom Vörösmartynak, a külső valóságé Petőfinek költészetében. Adyval a nagy líra harmadik típusa — a szubjektív alapszínű én-líra — jelenik meg irodalmunkban. Ha a váteszi lendület szárnyaló erejében, az ihlet mélységében és egyetemességében nem is hasonlítható Vörösmartyhoz, sem gazdagságban, frisseségben, közvetlenségben Petőfihez, formateremtő eredetisége, tragikus igazsága és szuggesztív ereje közvetlenül e legnagyobbak mögött jelöli ki helyét a magyar líra nagyjainak sorában.

AZ ADY-TANULMÁNY JEGYZETEI.

I. [1] Pintér Jenő Magyar Irodalomtörténete. Képes kiadás, 1928. II. 76.

II. [1] Ny., 1909. 512. — [2] Levelek Párisból, Amicus-kiadás, 5. — [3] 1913. ápr. Id. M. II. k. 199. — [4] A Szabad Gondolat c. folyóiratban. Id. M. II. köt. 161. — [5] Amicus-kiadás. 26. — [6] Párizsi notesz-könyv. Sajtó alá rendezte Ady Lajos. Budapest, 1924. 33. — [7] Párizsi notesz-könyv. 36. — [8] Beszéde a Holnap nagyváradi irodalmi ünnepélyén. 1908 szept. 27. Id. M. I. k. 71. — [9] Párizsi levelek. 167. — [10] U. o. — [11] A magyar lélek forradalma. A Budapesti Ujságírók Egyesületének almanachjában. 1909. Id. M. I. 88. — [12] Id. beszéde a Holnap ünnepélyén. — [13] Az én kálvinistaságom. Ny. 1916. 378. — [14] Prot. Szemle, 1916. 270. — [15] Révész Béla: Ady tragédiája I. 145. — [16] U. o. 146. — [17] Nagyváradi Napló. 1903. szept. 27. — [18] U. o. 1903. szept. 13. — [19] U. o. 1902. aug. 1. — [20] M. II. 118. — [21] Wlassics Tibor, M. II. köt. 164. — [22] Révész: Ady Endre életéről, verseiről, jelleméről. 34. — [23] A termékeny Gőg. Ny., 1909. jún. 1. 563. — [24] A. E. 146. — [25] Új Hellász. 41. — [26] Ady-Breviárium. I. 71. — [27] I. h. 127. — [28] Új Hellász. 33. és 49. — [29] Még később is, Párizsban, lapokat olvas, főként könyvet kevésbbé. (Révész B. A. E. 122.) — [30] Id. Ady Lajos: Ady Endre. Amicus kiadás, 82. — [31] Id. M., II. 102. — [32] U. o. 106. — [33] U. o. 112. — [34] Cikke a Szabadságban, id. u. o. 94. — [35] U. o. 103. — [36] U. o. 121. — [37] U. o. 118. — [38] I. h. 513. — [39] Párizsi levelek. 7. — [40] U. o. 9. — [41] A. E. emléke. Ny., 1919. 229. — [42] U. a. 231. — [43] Aranytól Adyig. Irodalmunk és közönsége. 40. és 45.

III. [1] Párizsi lev. 65. — [2] A. E. 100. — [3] A. E. Id. M., I. 116. — [4] Ady Endre emlékezete. Ny., 1919. 228. — [5] I. h. — [6] Lev. Hatvanihoz. Facsimileben Révész i. m. 13. — [7] Vince Sándor: Népszava, 1909. febr. 11., id. M. I. 108. — [8] I. h. (Pár. lev. 127.). — [9] Nagyváradi Napló, 1903 szept. 13. — [10] Schöpflin: i. h. 230. — [11] Magyar fa sorsa, 110. s köv. — [12] Önéletrajzi levél, i. h. — [13] Hatvani: A. a kortársak közt. 116. — [14] M. I. 164. — [15] I. h. 144. — [16] I. h. Ny., 1909. 513. — [17] M., II. 48. — [18] Magyar Pimodán.

Vallomások és tanulmányok. 21. — [19] Hatvani i. m. 119. — [20] Levél öccséhez. Szabadság, 1900. jún. 2., id. M. II. 91. — [21] A pénz esetei. Pesti Napló, 1907. máj. 2. — [22] Id. M., II. 164. — [23] A. E. I. 59. — [24] Pár. lev. 17.

V. [1] Ady E. 183. — [2] Pár. lev. 6. — [3] Makkai: i. m. 90.

VI. [1] Magyar Pimodán. I. h. 20. — [2] Pár. lev. 153. — [3] Beszéde a Holnap estélyén. Id. M. I. 71.

VII. [1] Ny. 1909. 561. — [2] Vallomás a patriotizmusról. Szabadgondolat. Id. M. II. 161. — [2a] A. s a legújabb magyar lyra. 18. — [3] Ady Endre költészete. 1927. 52. és 58.

IX. [1] A férfi Vörösmarty: Irodalmi problémák. 130. — [2] L. Sik: Kölcsey-Breviárium. 94 s köv. — [3] Ady s a legújabb magyar lyra. 1910. 58 s köv. — [4] Oeuvres complètes de Ch. Baudelaire, Paris. Lemerre. Les paradis artificiels. 191. — [5] I. h. 17. s köv. — [6] Ady Lajos. I. m. 154.

X. [1] Oláh Gábor. M. I. 120. — [2] Horváth J.: A. s a legújabb magyar líra. 43. — [3] Horváth J.: Id. m. 49.

XI. [1] Új Hellász. 57. — [2] A. E. emléke. Ny. 1919. 229. — [3] Ady E.: Ny. 1909. 567. — [4] Földessy Gy.: Ady-tanulmányok. 89. — [5] Ady legnagyobb készültségű, szinte áhitatos odaadású kommentátorának, Földessy Gyulának, néhány feltünőbb ilyen tévedését Babits Mihály csalhatatlan műérzéke vette észre. (Megjegyzések Földessy Ady-könyvéhez. Ny. 1921. 473.) Hasonlókra nem volna nehéz többre is rámutatni Földessy kommentárjai között. Utalok például az *Özvegy legények táncá*nak képtelenül erőszakos magyarázatára, amelyről óriási apparátussal egész értekezést ír. (Az Ö. l.-t., vagy hogy kell Adyt olvasni. Újabb Ady-tanulmányok. 41—68.) — holott ennek a „legnehezebb Ady-vers"-nek egészen más, sokkal egyszerűbb értelme. úgy tetszik nekem, alig lehet kétséges a figyelmes olvasó előtt: Az öreg legények, az új, forradalmas — a maga képére festett — költőket szimbolizálják; a tavasz-éji tánc a forradalmas-mámoros új költészetet, a vers vége szomorú, tragikus végzetüket jelenti (ennek a költészetnek az élet az ára). Ez az egyszerű értelem a versnek minden sorát megmagyarázza; -- s e mellett a magyarázat mellett is könnyű (bár fölösleges) munka volna egy sereg rokon verset felsorakoztatni. -- [6] Földessy Babits, Horváth János. — [7] Hatvanihoz. M. II. 199. — [8] A. költői nyelve. Ny. 1909. 569. — [9] I. h. Ny. 1909. 567.

XII. [1] Horváth János régebbi felfogása (i. m. 56) szerint A. verse franciás vers, amelyben csak a szótagszám van meghatározva, és ezen belül szabadon érvényesül az egyéni zeneiség. — Alszeghy Zsolt új jambikus verseket állapít meg,

amelyekben „a hangsúly az időmérték". Ady „a ritmus minden bilincsét félrevetette... új: a maga lelkének lázából felhullámzó ritmusa van" (Magyar lirikusok, 106—107.). Ez körülbelül azt jelenti, hogy A. az ú. n. szabad verset használja. — Földessy Gyula (Ady Endre, Tanulmány és ismertetés, 40. s köv.) nagyjából Horváth János álláspontján van, csakhogy ezt a verselést nem francia hatásból, hanem zseniális rábukkanásból magyarázza és ugyanezt a verselést véli megtalálni a régi magyar költészetben is. — Magam valamikor a jambus bomlását és a francia vers hatását (Dialógus a régi és az új magyar versről. Élet, 1911. 314.) utóbb (Verselésünk legújabb fejlődése. Irod. tört. 1918. 135.) a magyar hangsúlynak az időmértékes versbe való bevonulását láttam benne, ami szervesen illeszkedik bele a magyar verselés újabb fejlődésébe. — Babits M. Földessyt bírálva (Tanulmány Adyról. Gondolat és Írás, 182., utóbb Ny. 1921. 474.) rámutat hogy a „szótagszám nem verselés". A. verselése szerinte időmértékes, sorai „majdnem kivétel nélkül jambusok, vagy trochaeusok" és „eredetisége abban áll, hogy ereszkedő és emelkedő ütemü sorokat (az ortodox verstan szabálya ellen) egy és ugyanazon versben váltakozva elegyíti". (Fejtegetésünkből kitűnik, hogy Babits részén van az igazság.) — Horváth János újabb nagybecsű ritmikai tanulmányában (Magyar-ritmus, jövevény versidom. 1922. Olcsó könyvtár, 92.) körülbelül azon az állásponton van, amelynek helyességét az alábbi részletes vizsgálat törekszik kimutatni. — Benedek Marcell nem foglal határozottan állást (Ady-breviárium). Mások véleményének Bartha József (Két nemzedék magy. irod. 111.) ad kifejezést: „A. verselése nem egyéb, mint szótagszámmal kimért rímes próza". — Nagy Sándor (A. E. költészete, 99.) Földessy felfogásához csatlakozik. — [2] Ebbe a hibába egyedül Benedek Marcell nem esett bele. Még Babits is csak annyit enged meg, hogy a magyar formákat csak stilizáló szándékkal alkalmazza. — [3] Ezt nevezi Földessy Gyula *zökkentett versnek*. — [4] Babits M. i. h. 476. — [5] A verseknek — sajnos, nem genezis, csak megjelenés szerinti — kronológiáját l. Gulyás Pál: A. E. élete és munkái. 1925. 37. — [6] Horváth János: Magyar ritmus, jövevény-versidom. 1921. Olcsó kt. 93. — [7] P. V.: Ady és a zene. Ny. 1919. 340. — [8] Horváth J.: A. s a legújabb magyar líra. 53.

PROHÁSZKA OTTOKÁR

I.

Prohászka, a költő.

Mikor Prohászka egyéniségét és élete művét ennek a tanulmánynak összefüggésében a magyar irodalmi fejlődés szempontjából vesszük vizsgálat alá, akkor egész jelentőségének csak egyik és pedig kétségtelenül nem is legfőbb oldalával foglalkozunk. Prohászka nem írónak jött, hanem apostolnak, zseníje elsősorban nem az írásnak, hanem az életnek avatta művészévé. Az a huszonnégy hatalmas kötet, amelybe a siető kegyelet összegyüjtötte műveit, — amely azonban távolról sem teljes gyüjteménye írásainak — csak elenyésző töredékeit tartalmazza ennek a csodálatos életremekműnek. Csak melléktermékeit az élő energiák ama felbecsülhetetlen tömegének, amelyet ez a tűzlélek belelángolt a magyar lelkiség fáradt erőrendszerébe. A Pázmányok, Apácai Cserék, Bessenyeiek, Révaiak, Kazinczyak édestestvére ő, akiknek az írás nem volt öncél, hanem csak *ancilla:* harcos, de alázatos szolgája egy nagy, egyetemes célnak. A Zrinyi Miklósoknak és Széchenyi Istvánoknak, a nagy, magyar lélekkeltegetőknek egyenes utódát látom benne, aki ugyanavval a szédítően eszmei céltudatossággal és ugyanavval a hétköznapi élet apróságait is átstili-

záló konkrétséggel, ugyanavval az egész magyarságölelő egyetemes szeretettel és ugyanavval az egészélet-tékozló apostoli odaadással szolgálta ugyanazt a célt: a magyarság jobbik énjének, lelkének ébresztését. Tartalmi jelentőségében ez a küldetés messze túlemelkedik a nemzeti határokon. Prohászka legnagyobb, egyetemes jelentősége az a nagyszerű szintézis, amellyel harmónikus egységbe foglalta az egész, tradicionális kereszténységet és a huszadik század egész eleven kultúráját, amellyel kibékítő feleletet adott a korabeli ember legégetőbb problémáira; azokra a problémákra, amelyeket a legnagyobbak, az Ibsenek és Tolsztojok, a Gárdonyiak és Ady Endrék bogoztak, de megfejteni nem, vagy csak félszegen tudtak. Ezt a nagy szintézist pedig elsősorban nem írásaival alkotta meg, hanem életével, egyéniségével, egész Énjével. Ha ezt az Ént, ezt az életet jól szemügyre vesszük, remekművet látunk magunk előtt, egy teremtő művész-zseni harmónikus remekét. Az írások, a könyvek, cikkek, beszédek: néhány levél a királyi tölgyfa eleven palástján. Mégis, ezek az írások önmagukban is akkora értéket képviselnek, amelyet a leggazdagabb irodalmak is drága kincseik közé számítanának.

Mikor gondolatban ennek a huszonnégy kötetnek címlapjait végigfutom, szinte zavarba ejt ezeknek az írásoknak már a sokfélesége is. Filozófiai, dogmatikai, geológiai, szociológiai, történelmi szakkönyvek és értekezések, templomi, politikai, társadalmi beszédek, bibliai elmélkedések, épületes olvasmánynak szánt fejtegetések, pásztorlevelek, újságcikkek, naplók, levelek, útirajzok, novellák, allegóriák; tárgyak, műfajok, igények és célzatok alig rendezhető tömkelege. Lehet-e ebbe az őserdőbe utat vágni? Ebben a minden szempontot megcsúfolni látszó sokféleségben egységet találni? Úgy gondolom, az irodalom vizsgálója csak egyféleképen

igazodhatik el ebben az áradó gazdagságban: ha az írások mögött megpróbálja felfedezni a művészt, a költőt. A szónok Prohászka, akit életében legtöbben láttak, a tudós Prohászka, akit a kötetek felületes lapozója talán legelőször pillant meg: egyaránt eltűnik előlünk, ha belemélyedünk írásaiba. A tudományos munkákból is, a beszédekből is kihallja azonban, akinek füle van a hallásra, a *költő Prohászka* ritmusait.

Nyilvánvaló, hogy mikor Prohászkáról, mint költőről szólunk, akkor a költő szót csak e fogalom legbelsőbb, legigazibb lényegének jelölésére használjuk. Költőn itt egy sajátos embertípust értünk, minden más rokontípustól különbözőt, aki másképpen áll szemben a dolgokkal, mint akár a tudós, akár a szónok. A költő az az író vagy beszélő ember, aki veleszületett szükségszerűséggel, művész módjára fogja fel és tükrözi a dolgokat, és magától értetődő ösztönszerűséggel, művész módjára alakítja mondanivalóját. A tudós megfigyel, elmélkedik, következtet és szerkeszt, szóval elsősorban értelmi munkát végez, és azt kíván olvasójától is, amikor világosan és szabatosan eléje adja a maga igazságát. A szónok szintén elsősorban az értelem síkjáról indul el: meg akar győzni, meg akar indítani, értelmet és értelmen át akaratot; mindig hallgatóságára gondol, anyagát úgy válogatja meg, érveit úgy csoportosítja, érzelmeit úgy engedi megszólalni, hogy minél nagyobb hatást érjen el. Az igazi szónokot a beszéd hevében nem egyszer elkapja ugyan a belső lendület, az érzelmek áradása tán túl is csap a maga elé tűzött korlátokon, de a szónokon még ezekben a percekben is uralkodik a teleológiai tudatosság, még ilyenkor sem téveszti szeme elől az elérendő célt; értelmi elmélyülés és érzelmi fellendülés mind egyet szolgál: a hallgatók akaratának megindítását. A művész, a költő egész másként áll szemben mondanivalójával is, közönsé-

gével is. Természetes, hogy értelemmel dolgozik ő is, hiszen szemléletekből indul ki, és anyaga az értelmes emberi szó. Hatásra, akaratok megindítására törekedhetik ő is, hiszen a művészi forma, amellyel dolgozik, a leghatékonyabb akaratinspiráló. De ha mégoly tudatosan törekszik is értelmi világosságra, ha mégoly elszántan maga elé tűzi is a praktikus megindító célt, az alkotás tudatalatti mélyeiben az ösztönszerűség spontán hatalmával egészen más erők irányítják szavait: a művészi önkifejezés ösztöne és a művészi fantázia formáló ereje.

A költő a világot nem a fogalmak elvont árnyékképeiben szemléli, nem okfejtések, következtetések halavány pókháló-fonadékán keresztül látja összefüggőnek, nem bontja részeire és illeszti újra mesterségesen együvé a színehagyott részeket, hanem mint egy egész, eleven hús-vér valóságot, élő életet a maga gazdag egészében éli át. A valóság az ő szemében nem valami rajta kívül álló, idegen elem, amit hidegen meglát, objektíven tükröztet vagy szenvtelenül elemez, hanem átélt valóság, a maga életének egy darabja, hús és vér a maga húsából és véréből, a maga egyéniségének szerves részévé vált élet. Az igazság az ő számára nem elméleti kérdés, az igazság keresése nem az elmének nemes sportja, hanem egyéniségének legbensőbb, legszemélyesebb ügye, élettartalom, átélt élet: *élmény*. Amikor megszólal, szavai a tudatosnál mélyebb forrásokból fakadnak: Amint az akácfa hófehér fürtökké virágozza a magába vett nedvességet, amint a szőlőben tüzes zamattá lesz a föld méhének lángja, ugyanúgy természetszerű szükségszerűséggel virágozza és gyümölcsözi énekké — az emberi lélek szabad tevékenységén keresztül — a művész a maga belső kincseit, élményeit, a maga mondanivalóját. Amit átélt, ki kell fejeznie. Nem hallgathat; ha szerencsétlen körülmények rákényszerítik a hallgatásra, tra-

gikus törés támad életében, mint a mi irodalmunkban Katona Józsefében. Ugyanaz a belső kényszer ez, amelyre (hogy Prohászkával még rokonabb bizonyságra hivatkozzunk) Szent Pál utal: „Kénytelenség ösztönöz, és jaj nekem, ha az evangéliumot nem hirdetem".

A mondanivalók formai megalkotásában pedig a költői géniusznál a tanító és szónoki formák külsőségei mögött is a művészi alakítás törvényei uralkodnak. Ezek a törvények immanens törvények; nem igazodnak kívülről jövő célokhoz, hanem a mondanivalókban rejlő belső szükségszerűséghez: hogy a mű minél tökéletesebben megvalósítson minden bennerejlő tartalmi és formai lehetőségét; minél szervesebb, önmagában élő egész legyen. Mindez kizárja az olvasóhoz vagy hallgatóhoz való közvetlen alkalmazkodást. Az eszme, az idea felsőbb régiókból való szükségszerűsége parancsol, nem a hatni-akarás relatív szempontjai. Minél jobban megvalósítja azonban a mű az alkotásnak ezeket az immanens törvényeit, annál biztosabb, erősebb, egyetemesebb és maradandóbb lesz a hatása is. Csakhogy ez a hatás nem a tudományos prózának elmemeggyőző, sem a szónoki előadásnak akaratmegindító hatása, hanem ezek helyett vagy — a Prohászkához hasonló lángelméknél — ezek mellett és fölött, egy mélyebb és megragadóbb erő: a művészi szuggesztió ereje. A költő nem meggyőz és megindít, hanem elsősorban szuggerál. Az élmény eleven életszerűsége, a kifejezés belső igazsága, a formának objektív szépsége, szabad szükségszerűsége ellenállhatatlan erővel ragadja meg a fogékony lelket és szuggesztív hatalommal kelti fel benne a művészt betöltő élménynek mását. Prohászka írásaiban és beszédeiben tehát voltaképen a *műélvezet közvetíti a meggyőzést és a megindítást.* A nélkül, hogy ez művei tudo-

mányos vagy szónoki jellegét csökkentené, művei legnagyobb részében elsősorban a művész szól hozzánk. Izgatóan érdekes feladatnak ígérkezik erről az oldalról, a művészi élmény és az immanens kifejezési forma oldaláról való vizsgálata, hiszen a magyar irodalom szempontjából éppen ebben jelent korszakos újságot.

II.

Az apostol mint író.

Prohászka írói egyéniségében új emberi és írói típus jelenik meg a magyar irodalomban; nemcsak új lelki alkat, hanem új művészi alakító elv is; írásai nemcsak új tartalmakat, hanem új színeket, új érzés-ritmust is hoznak.

Ha ennek az egyéniségnek legbelsőbb alakítóelvét keresem, mindenekelőtt azt kell mondanom, hogy Prohászkában az apostol jelenik meg, mint író. Utolsó könyve ezekkel a szavakkal kezdődik: „Ez a könyv lelki olvasmány. Él ugyan az irodalom eszközeivel, de nem irodalom a célja, hanem a lélek. A lélekformálás mestereinek sohasem voltak szépirodalmi céljaik... Valami mást tudnak ők, tudják a lélekszövés ismeretlen fonálvezetékeit, ismerik a belső életjárásnak finom ösvényeit, melyeken Istenhez talál a lélek.“ [1] Ez a néhány sor szabatosan megjelöli Prohászkának nemcsak gyakorlati irodalmi célját, hanem azt a formaalkotó elvet is, amely éberen és tevékenyen virraszt minden sor írása fölött. Azért azt akarja, hogy aki olvassa, ne a téma iránti puszta érdeklődés tengelyén járjon. Aki átfut a könyvön, azon átfut a könyv is, elhagyják egymást, mint a szembe szaladó gyermekek. Az ekevasnak idő kell, hogy a földet felforgassa és termékenységeit munkára bírja.[2]

Persze, hogy az ilyen embernek az írás nem öncél, nem is első cél; Prohászka élete nem az író élete, hanem az apostolé. Misszióval jött, egy nagy küldetés hajtja: mondanivalója van az emberek számára. Nem magától való: felsőbb mondanivalója, mint a Biblia prófétáinak. Ennek a küldetésnek szavát ifjú korában hallotta meg a római Collegium Germanico-Hungaricum cellájában, abban az öröktermékeny levegőben, amelyben három évszázaddal előbb Pázmány Péter látta meg a maga hivatását. Erre a küldetésre készült elő nagy lendületű ihlettel és imponálóan sokoldalú lelkiismeretességgel az esztergomi szeminárium falai közt. Ennek a küldetésnek új igéit hirdette a budapesti egyetem katedrájáról és az egyetemi templom szószékéről, ahol egymás mellett hallgatta szavát diák és professzor, politikus és munkás; ennek a szavát követte, amikor egyszerű kézitáskájával bevonult a fehérvári püspöki palotába, amelynek irodáját Székesfehérvárnak valóságos népjóléti központjává tette.[3] Ezt a missziót teljesítette, amikor szónokolt, templomban és népgyűlésen, egyesületi pódiumon és parlamenti emelvényen; amikor félnapokon át gyóntatott, amikor alamizsnául adta utolsó fillérjeit, amikor mindig és mindenki előtt nyitva tartotta ajtaját, amikor rendszeresen látogatta Esztergom és Székesfehérvár szemérmes szegényeit és hívás nélkül kereste fel a vígasztalanul haldoklókat, amikor állandóan százakkal levelezett és más százakban tartotta a lelket személyes érintkezéssel; amikor egy új, apostoli papi-generációt nevelt fel és egy új, katolikus intelligenciát teremtett jóformán a semmiből. Illetékes ajkak állapították meg, hogy egymaga akkora missziós munkát végzett, mint egész szerzetesrendek,[4] és ezrek ismételhetnék meg egy jeles tudósunk szavait, hogy Prohászka puszta létével, avval az egyszerű tudattal, hogy ő

van, erőt adott nekik az élet elviselésére.[5] Ennek a csodálatosan gazdag és csaknem emberfölöttien termékeny életnek az írás csak egyik, nem is legfontosabb tevékenysége volt, és ezt is mindenestül a nagy vezérlő fény, a küldetés ihlete irányította. Ez a mindent igájába hajtó küldetés hódító, kegyetlen hatalom, mely az ember erőit lefoglalja és egy ragyogó, fényes gondolatnak járma alá hajtja; a természetes embert kényelmeiben, a körülményekkel való megalkuvásában üldözi; vágyódni, küzdeni, törtetni készteti: „Nem teszek eleget, mit tegyek még?" Ez refrénje minden okoskodásának és záradéka kivívott sikereinek. Végignéz a szükségletek beláthatatlan mezején, szíve szorul s a zsoltáros szava valósul meg rajta: „Tabescere me fecit zelus meus", elsorvadok fáradalmamtól, de még inkább lángoló buzgalmamtól. „Mit tegyek, Uram, az ártalanokért, hogy őket megóvjam? Mit a veszélyben forgókért, hogy el ne bukjanak? Mit a hideg lelkekért, hogy föleszméljenek? Építs azoknak csontjaimból falakat s leheletem melegével olvaszd fel ezek szívének jégkérgét, csak ne add, Uram, hogy érzéketlenül s tétlenül nézzem bukásukat s megdermedésüket."[6]

Ez a küldetés a lelkekhez szól. Da mihi animas, a nagy misszionárius szentnek ez a mondata zúg az ilyen lélek mélyén elnémíthatatlan erővel. A lelkek „az Ő itala."[7] Valami szenvedélyes, kielégíthetetlen szeretet űzi, hajtja, ostorozza az apostolt, tenni, szolgálni, szétosztani magát, amely a nagy világhódítók örök-nyugtalan szenvedélyére emlékeztet. Határtalan, elfogyhatatlan, kielégíthetetlen szeretet ez. Szomjas és égető nyugtalanságát csak a tettek, az áldozatos tettek segítik. Hegyeket hordana el. „Legjobban szeret az, aki életét adja barátaiért" — hallja szüntelen, „és hol a szív, mely természetfölötti szeretetet ízlelt és nem akarna „legjobban"

szeretni? Életet, életet adni, — susogja benne szüntelenül az áldozatvágy — életet adni, ha nem vérben, adni szüntelen kiszolgáltatottságban, másoknak adott cselekedetekben, fáradhatatlan segítésben, alázatban, türelemben éveken, évtizedeken, emberéleten át... Mennyire szeretsz? Amennyire átadod magad."[8] Ezt a lélekre-szomjas küldetéstudatot világhódító szenvedély fűti. Ez a szenvedély, ez az apostoli vágy a nagy, történelemalakító erők műhelyéből való. Tűz ez, mely lángjával körülfolyja és átnyalábolja ezt a dermedt, piszkos, sáros, únott világot.

Váljék a vágyaktól lelkünk éles és mindenen átható széllé, mely ahogyan végigzörgeti az erdőt s azt a millió gallyat s megmotoz minden bokrot, s megszólaltat minden zizegő fűszálat s minden avult szürke kórót: úgy ömöljék ki a lélek a vágyak indulatában az élet erdején, arra a sok girbe-görbe lélekre, arra a sok bemohosodott emberre, arra a sok rokonra, ismerősre, azokra, akiket Isten útjainkra állított, kik dajkáltak, ápoltak, tanítottak, kik nekünk, mint cselédek, kalmárok, postások, kocsisok, mesteremberek, hivatalnokok szolgálatot tettek, kikre tán nem voltunk jó hatással, vagy tán meg is botránkoztattuk őket, akiknek többet használhattunk volna, s nem tettük. Ó be jó nekem hogy lelkem a vágyak szélvészével újra átjárhatja a petyhüdt, az elhanyagolt, a rosszul kezelt világot! Be jó, hogy így nekifeküdhetik a vágyak szele, az ima indulatja városoknak, faluknak, utcáknak, iskoláknak, otthonoknak, templomoknak, sétányoknak, vendéglőknek, színházaknak, s szellőztetni s tisztítani akar, s el akarja törölni azt a rossz benyomást, amit ott tettem, s elfújni azt az állott, únott szellemtelenséget, mely tőlem tapadt oda a házhoz, a bútorhoz, a személyhez. Ó azt mind söpröm, törlöm s ragadom magammal, s tiszta, friss lelkiséget árasztok oda! Vágyaim minden ilyen helyen ütközve föl-fölsikoltnak s ima zúg fel a vágyból, hogy hallgasson meg az Isten, hogy tegye meg, amit tenni elmulasztottam s tegye jóvá, amit rosszul tettem. Azután ismét új vágyak törnek ki a lelkemből, az erő, a friss vállalkozás, a próbálkozás, a jó cselekvés tavaszi fuvalmai; ez is éles szél, de biztató tavaszi szél, mely fakadást és virágzást ébreszt; szél, mely nem tér ki senkinek, mely beleütközik mindenkibe, s köze van mindenkihez, belekapcsolódik az ember ruhájába

s átjárja és megmotozza lelkét, lelkiismeretét, s szellőzteti, frissíti a vérét és életkedvét hevíti.

Ó Uram, mily nagy jó nekem, hogy a lelkem így áradhat s végigzúghat, hogy indulatja mozgató erővé, perzselő tűzzé, szeretetté, emberjavítássá, segítéssé, lélekmentéssé, imává s Isten-dicsőítéssé lehet.[9]

A magyar irodalom nem sok lapot ismer, amely a szenvedély erejére ehhez fogható volna. Az a győzelmesen tragikus szenvedély ez, amely csak a legnagyobbakat jellemzi, az a teremtő láng, amely önmagát emészti el az áldozat tudatos gyönyörében. „Nem kell sajnálni a lángot, hogy ég: — mondja egy beszédében — lobogjon! Az a zenéje. Sajnáljuk inkább az üszköt, mely lángot, lobbot vetni nem bír. Ne sajnáljuk azt a lángot sem, mely fenn az agyban, vagy a szívben ég, sokaknak biztatására, épülésére, üdvére. Ne sajnáljuk az embert, aki elég.“ [10]

Az apostol Krisztustól jön. Nem önmagát hirdeti, hanem az Evangéliumot: a megtapasztalt Krisztust. „Amit láttunk, amit hallottunk, amit kezeink tapogattak,“ azt hirdeti Szent Jánossal a testvéreknek. Látta, hallotta, megtapasztalta, mit tesz a Krisztus szeretete és nem tudja el nem mondani, ki nem harsogni mindenkinek azt, ami neki boldogsága, mindennapi kenyere, élettartalma lett. Tudja, hogy a bolygókat a nap tömege vonzza, a lelkeket pedig Krisztus szépsége ragadja.[11] Őt is ez a szépség ragadja, ő is ez elé a szépség elé ragadja testvéreit: lássák, élvezzék, éljék, legyenek boldogok és szépek tőle. Egész lényéből árad „a szent és győzelmes tudomás“, hogy Jézus életörömre, életerőre ébresztette, erre akar rásegíteni mindenkit. Krisztus barátsága olyan, mint a világosság, nem lehet egyedül hordozni, nem lehet elszigetelten birtokolni; aki megszerezte, akaratlanul osztogatja. Nem lehet csak magunknak világítani. A fizikai fény is osztogatás, de a lelki fényesség százszorosan az. Aki világít, az

mindenkié. A Krisztus barátságából fakadó szent életöröm, a föld legsugárzóbb világossága. „Vannak lelkek, akikben annyi tavaszt, annyi harmóniát, annyi fogyhatatlan életbőséget termel, hogy közelükben akaratlanul is a földi megdicsőülés egy nemére gondolunk. Lábaik még a földet tapossák, de lelkeik az égi halmokon járnak. E természetfölötti benyomást érezték mindazok, akik a szentek földi tartózkodásának atmoszférájában éltek.“ [12]

Ezt a benyomást érezte az ő közelében is mindenki, aki legkörébe jutott: nemcsak a lángelmének, hanem a szentnek ellenállhatatlan vonzóereje áradt belőle. Azok a százezrek, akik temetésekor zokogva kísérték végig Budapest utcáin, a jámbor falusi nép, amely a Déli Vasút vonalát térdelte végig, mikor a püspök utolszor tért vissza az Árpádok városába; az egyszerű jólelkek ezrei, akik a halálát követő nap már *a csodát* lesték, amellyel Isten biztosan megdicsőíti szentség hírében elhalt szolgáját: csak külső megnyilatkozásai az Apostol páratlan hatásának. Amit a lelkek mélyén munkált, csak az mérheti meg, aki a szíveket vizsgálja. De akinek volt rá módja, hogy kissé közelebbről láthassa ezt a csodálatos életművet, az megérti, hogy miért nevezte őt Gárdonyi a *huszadik század apostolának*,[13] és igazat ad Csernoch prímás megállapításának: „Mi, kortársai, tudjuk legjobban, hogy lelki és szellemi hatása korszakot alkotó, új szellemi és lelki világot nyitó volt a magyar glóbuszon.“ [14]

III.

A misztikus.

Az apostoli lelkület azonban Prohászka írói egyéniségének csak egyik, talán a közvetettebb hatású meghatározója. Az apostoli lélek nem is őbenne jelenik meg először a magyar irodalomban.

Az apostol, mint író, korszakalkotó erővel lép fel Pázmány alakjában; bizonyos értelemben Széchenyi történelmi és irodalmi szerepét is egy apostoli missziós öntudat irányítja. Prohászka Ottokárban új, a magyar irodalomban majdnem példa nélküli embertípus áll az apostoli küldetés szolgálatába: a misztikus lélek. Írói egyénisége ennek a két érdekes típusnak, az apostolnak és a misztikusnak egészen sajátszerű, gazdag egyéni vonásokkal színezett egysége.

A miszticizmus, akár filozófiai, akár teológiai, akár esztétikai oldaláról tekintjük, a legnehezebben meghatározható fogalmak közé tartozik. A legkülönbözőbb felfogások is megegyeznek azonban abban, hogy a miszticizmus lényege egy sajátságos, nem értelmi, legalább is nem fogalmi jellegű sui iuris kapcsolat az érzéken túli valósággal. Prohászka miszticizmusáról szólva, módunkban van a fogalomnak arra a meghatározására építeni, amelyet ő maga adott. „A misztika az Isten mély megérzése a világban s a lélekben; megérzése a mély kapcsolatoknak a lét és Isten közt; kapcsolatoknak, melyek egyesülést, közelséget, életet mondanak.“ [1] Ebből a meghatározásból teljes határozottsággal tűnik ki mindenekelőtt az a hitvallás, hogy a misztikus élménynek alapvető mozzanata az érzelmi világban keresendő. S csakugyan, ez a hangsúlyozottan antiintellektualisztikus felfogás a maga érdekes alakulásával egyre tisztultabb s egyszersmind egyre határozottabb fogalmazásában végighúzódik Prohászka egész írói pályáján, sőt filozófiai munkáiban elméleti megalapozást és formulázást nyer. Akik nem mélyedtek bele ezekbe az írásokba, sokszor félre is értették őt, mert nem látták ezt a misztikus alapvonást, és filozófiai idealizmust, bergsonizmust, pragmatizmust, tudományellenes elfogultságot olvastak bele „az intellektualizmus túlhajtásai“ elleni harcába. Tagad-

hatatlan, hogy vannak mondatai, amelyek az egész gondolatmenetből kiragadva megtűrnek efféle magyarázatokat. Aki azonban kissé belemélyed Prohászka gondolatvilágába, az előtt nyilvánvaló, hogy az idealizmus elvontsága épp oly távol van tőle, mint a pragmatizmus sekélyessége.[2] „Nem vagyok én idealista, nem mondom én, hogy csak az van, amit én nézek ki a világban; de reám nézve semmi sincs, amit nem tudok, nem látok, nem érzek, amin lelkem fénye nem ragyog s szívem melege nem vibrál. Amit ismerek, amit hiszek, amit érzek és szeretek, az alkotja a világot, s más világ nincs, mint az én világom; nekem, számomra nincs.“ [3] Bergson filozófiájától is (minden rokonszenve és egyes gondolatmeneteinek bizonyos színezeti rokonsága ellenére is) nemcsak, hogy független, de éppen a leglényegesebb ponton azzal egyenesen ellentétes.[4] Szabatosan állapítja meg Prohászka legalaposabb ismerője, Schütz Antal: „Prohászka nem tudott és nem vallott kevesebbet fogalmi ismereteink értékére nézve, mint bármely „intellektualista“; azonban a misztikusnak melegségével és az apostolnak tapasztalataival védte a valóságnak fogalmainknál mérhetetlenül nagyobb gazdagságát és az életnek — természetesen a legtisztultabb életnek — elsőbbségi jogát.“ Nem az antiintellektualista filozófus, hanem a fogalmi világ szegénységét és a konkrét valóság áradó gazdagságát átérző misztikus szól belőle, amikor az érzés teremtő primátusát hangsúlyozza. „Ősi formája és energiája és forrása lévén az érzés az életnek, nem csodálkozhatunk azon, hogy a mi világunk kikészítésében, a mi fészkünk megrakásában... kiszámíthatatlan szerepe van s hogy mindenen, ami emberi, megérzik lüktetése... A mi emberi világunknak, ennek a napsugaras s villanyfényes, ennek a színes és hangos, és illatos világnak a tulajdonképeni kikészítője is az érzés. Érzünk, azért van világunk!... Az érzés, mint

az élet vére és lehe, beleszűrönközik észrevevésünkbe s gondolkozásunkba is s gondolatokat elevenít meg, eszméket gyújt ki, új meglátásokat ad megérzések révén... Enélkül az eszmék árnyak s róluk is igaz, amit a régi hitrege tartott az alvilági árnyakról, hogy akkor elevenednek meg, ha vért isznak; az eszmék vére az érzés... Az élet lüktetése ősibb s eredetibb hatalom, mint az ismeret és a gondolat... A moralitás nem a törvényen, nem az eszményen, hanem a lélek érzésén fordul meg igazában... Nem a tudás teszi a morálist, hanem a meleg, lelkes érzés, az érdeklődés és bízó odaadás s zseniálisok e téren azok lesznek, kik a nemeset, a jót megérzik s nem sokat okoskodnak, hanem bízón követik inspirációikat... Vannak érzéseikben, tehetségeikben s hajlamaikban jól egyensúlyozott pszichológiák..."[6] Meggyőződéssel vallja, hogy az igazán nagy teológusok is nemcsak Isten-tudók, hanem valamiképen Istentlátók és megérzők is, akik a nagy misztériumot a világnak nemcsak magyarázták, hanem előimádták és előénekelték,[7] hiszen az örök források nem arravalók, hogy disszertáljunk róluk, hanem arra, hogy igyunk belőlük. „Inni belőlük annyit tesz, mint az élő és belénk sugárzó isteni lélek funkcióival eleven kapcsolatba lépni, ezzel a természetfölötti életet a magunk számára valósággá tenni."[8] Íme a megtapasztalás, az átélés, a nem érzékelhető valóságoknak, az Istenségnek érzelem-vezette közvetlen megragadása, a misztikának ez a legigazibb lényege.[9]

A középkori misztika nagy úttörőjére, szt. Bernátra hivatkozik, akinek a szent, tiszta, a diadalmas élet kellett, mely fölött a dialektika felépítheti ugyan a fogalmak holdvilágából íveit, de azok az ívek csak hidak a folyó, az élet folyama fölött. Szt. Bernát úgy tartja, hogy kár a hidakon sátort ütni s rajtuk megtelepedni, hanem le kell ereszkedni az élet történő árjába, a nagy energiák vágtató hullámaira s úszni

kell bennük s vitetni kell magát hátukon az örök élet révpartja felé... Fölséges pragmatizmus, mely mindenekfölött élni és égni akar. „Magis ardere, quam scire."[9a]

Csak ez az átélt, megtapasztalt vallási élmény méltó igazán a vallás nevére, csak ez ád szép, tiszta, nemes, isteni életet, „Élni, nemcsak tudni... átélni azt, amit szentek, hősök, könyvek s maga a szentírás ajánl. Átélni a reggeli s esti imában s napközben való szerető megemlékezésben az Isten közelségéről... átélni a szentmisében, a vasárnap s ünnepnap megszentelésében a krisztusi életközösséget... átélni a tiszta lelkiismeret öntudatában az Isten vigaszait, a békét, örömet... átélni a világ csábjai ellen folytatott harcokban az akarat erejét, az Isten segélyét... átélni a szentgyónásban s áldozásban az utolsó vacsora mennyei izgalmait... átélni az egyszerű, nemes jószándékokban, melyeket fölébresztünk s a jócselekedetekben, melyeket öntudattal gyakorlunk, annak a viránynak kellemeit, mely az Isten gyönyörüségének kertje. Tehát — ismétlem — élni, átélni, gyakorolni mindezt lélekkel, öntudattal, ez az erőnek, lelki szépségnek, örömnek s a kitartásnak titka."[10] — „Az élő Istennel való e kapcsolatot megtalálja mindenki a szíve fenekén s ha komolyba veszi s kialakítja szerinte életét, meg fogja hallani a mélységben az élő vizek patakjainak csörgedezését. E megtapasztalás megér minden áldozatot, megér minden tisztulást s minden lemondást."[11] — „Ha Istent nem szeretjük, akkor gyakorlatilag szólva, nincs Istenünk. Aki Jézust nem szereti, megváltatlan marad és poklot hord szívében."[12] Íme, a nélkül, hogy a skolasztikus filozófia realizmusának talaját elhagyná, a nélkül, hogy egy árnyalattal is eltérne a dogmatikai orthodoxiától, a vallásos élmény súlypontját az egyénbe, a lélek közvetlen átélésébe helyezi. „Ezek az értékek tisztára az én

értékeim... belőlem, lelkem feneketlenségéből, Istenből fakadnak; mint új világ, mint a szellem világa, mint az én világom állnak elém s töltenek ki engem. Ez a látás az én intuicióm, életem művészi intuiciója; ez a látás a harmóniák kulcsa, a lét szfinxeinek megvilágítása, a világ érthetetlenségének kiegészítése; a lélek önállítása, az első tett." [13]

Az én intuicióm! Elérkeztünk az intuicióhoz, mely a kontempláció fokán a misztikai élménysor legjelentősebb fogalma. A látás, az igazságnak, az Istennek titokzatos, boldogító szemlélése: erről beszél kifogyhatatlan ékesszólással minden misztikus, régi és új, keresztény és nem keresztény, elméletalkotó filozófus és élményét naivul leíró gyermeklelkű szent. Már Aristotelesnél is a kontempláció, a θεωρία τῆς ἀληθείας az emberi boldogság alapja; nála azonban éppúgy, mint Platon ideaszemlélő bölcseinél ez a kontempláció értelmi tény. A misztikus intuíció „nem fogalom, nem absztrakt kép, hanem az egyedi konkrét léttel való kapcsolódás",[14] „villámszerű fény",[15] amely az érzelmi világ rejtelmes felhőiből lobban ki. Az a boldogító szemlélet ez, melyről a misztikus Philippus a Sanctissima Trinitate szól: Contemplatio Dei, ad quem movet caritas.[16] Ez a látás minden mögött az Istent, az örök szépséget látja. Egész rejtelmességében, megfoghatatlanságában, de mégis a szó misztikus értelmében *látja*. Íme, egy látomás a végtelenről:

Ki sejthetné azt, hogy mi a végtelen élet? A mi örömeink csak szappanbuborékok, a mi szenvedélyeink csak az éji szellő sóhajai a végtelen élettel szemben. A tudás s a lángész találmányai, a művészet s az irodalom aranykorszakai olyanok vele szemben, mint a fölvetődő halak csillogása. Az a végtelen élet csupa szépség és öröm; szép, mint a napsugárban izzó vidék, élvezetteljes, mint a saját illatától megittasult őserdő; titokzatos, mint a tenger élete. Gyönyörei frissek, mint az oly májusi reggel, melynek nincs sem tikkasztó dele, sem eltikkadt estéje. Kilendülései határtalanok; mélázva

terül el a kontemplálónak szemei előtt, mint az óceán; kifogyhatatlanul emelkednek mélységéből világok, s életének pulzusa ki nem fárad, csakúgy, mint a tenger hullámzása. Ez a végtelen élet amellett, hogy határtalan, mégis oly bensőséges, mint az örömök zárt kertje s az örök szeretetnek ízzása; sötét árny, bánat, csalódás nem vonul el fölötte; szabadsága s lendülete diadalmas, mint amely fellegtelen, fénytelt világok égboltjai alatt jár.[17]

De ez a végtelen, ha megfoghatatlan is, nem valami kívülálló, önmagában értelmetlen lét-óceán: személyes végtelenség, az élő személyes Isten ez, amely titokzatos módon benne van a lélekben, úgy jár benne, mint az illat a hársfák közt,[18] amely állandóan, kimondhatatlan, de megtapasztalható módon, személyesen érintkezik a lélekkel. Lelkünk mélység, mely az Istenség örvényeivel érintkezik s e mélységekből lökéseket, indításokat, elérzékenyüléseket, fölbuzdulásokat veszünk, melyek nem a kedélynek kiszámíthatatlan áramai, hanem az Isten benyomásai.[19]

Ez a nagy misztikus valóság voltaképen már sokkal több, mint látás, ez már bizonyos értelemben az Isten bírása, az Istennel való közösségnek egy neme ez: unio mystica:

Ez az az édes valóság, hogy bírom az Urat szívemben — hogy átérzem s átélem, hogy itt van nálam, s hogy én őt szívből szeretem. Szeretem őt s örülök neki; ez legédesebb belső tapasztalatom. Ha pedig kérdezi tőlem valaki, hogy miért szeretem, hát csak azt mondom: szeretem, mert ő az én Uram, Istenem, mindenem! Szemem szereti a fényt; szereti, mert neki való, mert az ő eleme s rokon is vele; szívem szereti az élet melegét, a piros, meleg vért, mert a szív kis malmát ez a meleg patak hajtja: én pedig szeretem az Istent, szemem világát, szívem vigaszát, munkám erőforrását, kedélyem tavaszát, örömeim fakadását, megnyugvásom szikláját, életem célját, koronáját s értem Assisi Szt. Ferencet, aki egész éjjel, mikor imádkozott, csak azt hajtogatta: én Istenem, én mindenem. Kevés szó ez, de mindent mond, mert mialatt az ajka mondotta, azalatt szállt lelke ágról-ágra, mint a madár a fakadó bükkerdőben, s egyet csiripelt, egyet énekelt, hogy

amilyen szép ez mind, olyan szép az az Isten, akivel tele van, telistele a szíve; — majd megint repkedett, mint a méhecske virágról-virágra s azt zümmögte bele minden virágkehelybe: jaj be édes, be édes, csupa méz és illat; olyan édes és fölséges az én Istenem, kitől a virágok áradoznak ki, s ki minden virágszirmot s minden lepkeszárnyat külön rajzolt és színezett s minden madárnak külön elgondolta és megkomponálta mennyegzős dalát. Ezt érzi minden Istent-szerető lélek, ki egy vele; érzi, hogy nagy, szép, édes; s főleg érzi s örül neki, hogy ez a nagy és fölséges Isten, aki kezdettől az övé volt, a végtelenségen át is mindig övé lészen, s aki oly jó, hogy mindent arra használ, hogy a szerető lélekben is egyre több legyen belőle, több szellem és élet, több fakadás, több öröm és ének.[20]

A szeretetnek ez az egyesülése a misztikus élmény legigazibb tartalma. Mindent betöltő, de önmagával soha egészen betelni nem tudó, telhetetlen szeretet ez. Belemerül az Istenbe és nem akar tudni semmi másról. Szeretni akarja, mint egyetlen szerelmesét, birtokolni akarja, be akar telni vele, meg akar nyugodni benne."[21] És ha feltűnik ezekben a sorokban — és számtalan más helyen — a misztikus élmény stilisztikája, a földi szerelemnek frazeológiája, az *Énekek énekének* nyelve: ez is az élmény természetéből fakad. A misztikus elcsodálkoznék, ha valaki az ő szavaiban a földi szeretet sajátosságait látná Istenre alkalmazva. Fordítva van: az isteni szeretet az elsődleges, az alapélmény, az emberi szeretetet stilizáljuk az isteni képére:

Mi Istenből vagyunk. Isten vonzza a lelket s a lélek sóvárog feléje, vágyódik vele, a legnagyobb jóval egyesülni. Ez legmélyebb és leghatalmasabb kényszere, a szellemi világban szüntelenül tevékeny őserő, s úgy dolgozik a lelkeken, mint anyagon a gravitáció. Innen merítünk minden földi szeretetet is, csak eltévesztjük, elmossuk, eltorzítjuk, idegen utakra támolygunk vele, meghordozzuk utcán, porondon, útvesztőkben. A szeretet szellemiségünk ismertető jele, Isten kezéből vett lelki szükségünk, s nem a földi szeretet vonásai kerülnek imádságunkba, Istennel való közösségünkbe, hanem az Isten-szeretet vonásait visszük olykor nemes hűséggel,

máskor szégyenletesen hibázva emberközi viszonyainkba. Nem embereken tanultunk szeretni, a szeretet-szomjúság a lélek létével koextenziv s azért szeretünk embert is, mert a léleknek szeretet az itala, mert szeretnünk kell, és szeretjük azt, aki elénk akad s aki számunkra tud hasonlítani ahhoz az istenisséghez vagy annak valamely lefelé tévelyedéséhez, melynek igazi, lelki kényszeréül van lelkünkbe oltva a szeretet szomjúsága. Az emberszív Isten-szeretetre van teremtve...[22]

Az Istennel való ez a belső egyesülés, a misztikusok *matrimonium spiritualeja* kifogyhatatlan örömnek, állandó, megrendíthetetlen boldogságnak forrása. Ez az életelevenedés, ez az emberkitavaszodás nem más, mint megérezni a lelki világnak azokat az ellenállhatatlan vonzású mélységeit, melyekben úszni annyit jelent, mint végtelenül élvezni az erő és az élet teljét.[23] Ha az ember... a világegészben megpillantja önmagát, felébrednek benne a szunnyadó dalok, ég és föld visszhangzik dícsérő énekétől, s élete maga is himnusszá nemesül.[24] Aki erre az örömre még rá nem nyitott, az még nem is él igazán. Az emberek sokat disputálnak, mert még nem élveznek; aki élvez, vagyis mélyen él, az nem okoskodik; akinek kincse van, nem sopánkodik, hanem örül.[25] Bizalmatlan minden olyan szellemi irányzattal szemben, amely kioltja az istenakarta életvidámságot és a lelket örömtelenné, sötétté, szomorúvá, hideggé teszi.[26] „Mélyen meg vagyok győződve, hogy nem találta meg önmagát, aki nem a boldogra, a megelégedettre, a gyönyörittasra akadt önmagában."[27] Ez az öröm kis életlámpánk olaja. Ha az olaj kifogy, még izzik a bél, de már nem világít.[28] De ha ég, kimeríthetetlen erőforrás. Mindent bír a lélek, élet prózáját, munkát és fegyelmet, imák láncolatát, virrasztást, szenvedést, míg elmerülni és megpihenni tud.[29] Még a tudományt, az elvont értelmi munkát is átszellemíti, élvezéssé gazdagítja ez a misztikus Istennel-együttlét. Hisz az igazság, az Isten, neki

óceán és passzióval kíván elmerülni benne.[30] A „tudomány is élvez", túlcsordul örömtől, élvezettől s boldogságtól, mikor a természetből kiváltja a gondolatot; az Isten csókját érzi homlokán minden új észrevevésnél, minden új belátásnál és nem tud eltelni az örök-szépnek csodálatával s szeretetével.[31] A tudomány így a Ruysbroek *ízes bölcseségévé* válik.[32]

Ezt az örömet semmi el nem veheti, semmi meg nem zavarhatja, hiszen a léleknek Istennel való belső egyesüléséből fakad: „Közel van, velem van az Úr; meleg szívén pihenek. Virágok, a szőlő illata, a bor zamatja, az ének kicsalja lelkem örömét. Illatnál, zamatnál több az Úr nekem. Miért volnál tehát szomorú, édes lelkem? Tiszta, átlátszó és mély az én örömöm, mint a hellbrunni források; csendes, édes a zeném, mint a virágkehely."[33] „E szeretet-aktusokon át a lélek Jézusnak eleven izületévé válik, mert ebben az örömben szomjas venyige módjára issza és bírja sarjadásra a szentséges Tőke tiszta nedveit."[34]

Persze, hogy ez a lelkiállapot felfokozott, gazdagra és ujjongóra hangolt érzelmiséggel jár, valami állandósult ihlettel: a misztikus extázis egy nemével. Az ilyen emberben szinte állandó a Lélekjárás. „Jön a Lélek" — ujjongja egyre. Ajándékai: élet, életkedv, önérzet, bizalom, öröm, lelkesülés, béke, bátorság, boldogság.[35] Ebből a lelkiállapotból fakad a *világfölényes öntudat*, amelyről olyan sokszor beszél: az Istennel belső kapcsolatban élő lélek érzi, hogy ő több az egész világnál:

Ez a nagy igazság, hogy az ember több, mint minden, léptette a világba az igazi úr-embert, az ébresztette föl életre az egyéni méltóságot. Nézzétek, mily új nemzedék jelenik meg a földön: az Istennek gyermekei! Mi isteniek vagyunk, — mondják ők — nekünk isteni életünk van; nemcsak lesz, de már van; a mi hivatásunk dicsőség és boldogság,

boldog örökkévalóság. Mily óriási értékek léptek ez öntudattal a világba! Nem csoda, hogy megakasztottak mindent, letörtek mindent, s kezdtek egy új történelmet; ignoráltak világot, emberiséget, időt, mely addig volt s a názáreti Jézus születésének barlangjára ráírták a világtörténelemnek kezdetét, az anno I. . . .

Minden lélekben kifeszül egy új mélységes égbolt, új firmamentum, végtelen perspektivákkal s az égbolt alá elfér a világ, elmerül benne a mindenség, mint kavics a tengerben. Minden individuum határozottan körvonalazott egység s mégis „mennyország van benne."

Nem veszitek észre, hogy milyen világot-roppantó s világot építő új gondolatok ezek? Öntudat, érték, méltóság! Mi ezzel szemben a caesar, mi az imperium!?[36]

Ez az öntudat sokkal hatalmasabb, viharosabb, semhogy meg tudna férni a lélekben: kiárad énekszóban, ujjongásban egyrészt, apostoli szeretetben, élet-odaadásban másrészt: Lássák, ismerjék, ízleljék mások is, szeressék, éljék a testvérek is. Akinek élő hite van, annak — hiába tűrtőztetné magát — szeretnie, lelkesen, forrón, tehát boldogítóan szeretnie kell.[37] A lélekben megszólal a nagy kiáltó szava: bármi történjék s bármit szenvedjünk, mégis szeressünk, szeressünk s jobban szeressünk.[38] És így voltaképen minden szeretet az Istentől, az ő szeretetéből táplálkozik, misztikusan összefügg egymással. „Óh, szerető szíveknek bőséges kezű osztogatója, én lélekjáró Istenségem, aki minden szívemhez simuló szívvel önmagadra mutatsz, aki minden vágyamatszító lélekközösségben a te szent tükörképedet mosolyogtatod felém! Minden szeretet egyfelé néz, mint ahogy minden iránytű egy hatalmas meridiánnak erőfolyamát szolgálja. Amely szív nem mutat Istenre, annak csak csúfneve a szeretet, mert szeretet az Isten és aki szeretetben marad, Istenben marad s az Isten őbenne." (Ján. IV. 16.) [39]

Ez a misztika első és utolsó szava: az Istenség folytonos megtapasztalása, átélése, szeretete. Ebben a nagy alapélményben egy nagy alapvető egységet

él a misztikus lélek: „Isten minden mindenben." Belőle való minden, benne van minden, feléje tart minden.

Mély ő és örvényes... erős és viharos, de virágot tart a kezében, illatot hint és énekel... szeme fekete, mint az éj, de szép... arca be van fátyolozva, de a természet az ő tükre, minden őt szimbolizálja. Szeresd az Istent, a te fölséges, végtelen, édes mindenedet; azt az örökkévaló, magát egyre jobban kinyilatkoztató nagy jót; „Omne esse", a lét és élet dagadó óceánját; azt a meleg, boldog, örök-életet, kiből fakadnak lelkek és lelkesülések, intuíciók és inspirációk s az extázisok örömei, mint rügyei a lelkitavasznak; kiből valók a szellemek viziói s a művészetek inspirációi; ki bűvöl lelket s ritmust s harmóniát önt ki a létre. Szeresd ezt a legreálisabb szépséget, mely poézis és valóság; azt a produktív őserőt, mely gördít csillagot s rajzol világot s szívedbe szárnyaló édes érzést önt. Szeresd őt, kiből való az anya öröme; őt, ki által születik gyermek s fakad virág; kiből való a boldogság énekének minden motívuma, ki tejet és mézet és bort csepegtet a szeretők, a költők, a próféták, a szamaritánok ajkára; ki könnyeket fakaszt, a csendes örömök pacsirta-dalait inspirálja; ki a mély megindulás könnyeit keveri a fájdalomba s homállyal, sötétséggel is dolgozik a több, szebb élet kialakításán. Szeresd őt, Uradat, mindenedet, ki akart téged, s azért vagy, s ki akarja, hogy több, szebb, erősebb, teltebb, gazdagabb lélek légy; ki vonz téged s fölhúzza kegyelmének zsilipjeit s lelkedet folytonos, szebb, öntudatosabb élet-tavaszra neveli. Szeretni kell őt szívvel, erővel. — S ugyan lehet-e őt szeretni érzés, megindulás, hevülés nélkül? Aki hevülve nem szereti, az még nem nézett bele arcába![40]

A próféta és a misztikus mellett azonban csak percekre ha elhalva él benne szüntelen egy élesszemű, az igazságot l'art pour l'art érdeklődéssel szomjazó tudós is. A fentebbi antidialektikus idézetek után nem olyan könnyű ezt elképzelni. Aki a fogalomnak olyan alárendelt értéket tulajdonít, aki félreérthetetlen voluntarizmusában az értelmi megismeréssel szemben oly szenvedélyes lendülettel énekli újra meg újra a teremtő tettnek, a gazdag, mély életnek, az átélésnek himnuszait, aki még hozzá

az egész életet az apostoli szolgálat szeretetharcaként fogja fel, azt eleve nehéz az objektív tudomány hidegebb légjárású csarnokaiba, a szakszerű kutatás lendületlenebb napszámába belegondolnunk. És mégis, ha az *Összegyüjtött Munkák* gazdag köteteit lapozzuk, meglepetve fogjuk észrevenni, hogy az eddig megjelent tizenhat kötetnek majdnem a felét tudományos, jórészt egyenesen szakszerű könyvek, értekezések, cikkek foglalják el, — nem is számítva ezek közé a misztikus teológiának és az apológiának azokat a remekműveit, amelyek a szorosan vett szakszerűség mezejéről erősebben kicsapnak a művészi alakítás birodalmába, mint a *Diadalmas Világnézet* vagy az *Élő Vizek Forrása.* Ezek közt a tudományos munkák közt nemcsak olyan elméleti jellegük mellett is művészi koncepció számbamenő alkotásokat találunk, mint a *Föld és Ég,* hanem a szó ridegebb értelmében vett szaktudományos műveket is. Ezek sorában vannak a szűkebb szaktudománya, a dogmatika köréből valók *(Isten és a világ, A keresztény bűnbánat és bűnbocsánat,* — melynél jobb összefoglaló monografiát a szakkritika szerint máig sem termelt a teológia világirodalma).[41] De vannak olyan filozófiai, történelmi és szociológiai, sőt természettudományos részletkérdésekről való értekezések is, amelyek a tudományos részletkutatás munkájába való nem közönséges elmélyedésről tanuskodnak. (Az objektív idealizmus, A világnézet lélektanáról, Értelmi észrevevés és intuíció, A valláspszichológiáról, A lényegismeret Bergson tanában és a régi filozófiában, A Sibillák, Az ősegyház szervezete, Az improduktív szellemi munka, Marx Károly nemzetgazdasági alapelvei, Produktív-e a pénz? A pénzgazdaság tarthatatlansága, a glaciális kozmogoniáról írt cikkek stb.) Mindezekben pedig, mint tudós kiadója megállapítja — „végtől végig bámulatba ejti a szakértőt éppen a szakszerűség, az a biztos fogás, mely az

immár őserdővé lett irodalomból mindig a dolgok lényegét emeli ki s amely ennek a kornak rohamlépteivel mindig lépést tud tartani egy félszázados irodalmi tevékenységnek még a legvégén is".[42] Félszázados tevékenység: első nyomtatásban megjelent írásai (a Magyar Sion hasábjain, a nyolcvanas években) már jórészt tudományos értekezések, és utolsó jegyzetei, melyek a halála előtti hetek munkáját őrzik, szintén egy tudományos problémára vonatkozó elmélkedések és kutatások beszédes töredékei.

Ilyen sokoldalú, ilyen állhatatos elmélyedés nagyon erős és nagyon belső hajlandóságra vall. Aki ennyi időt és ennyi lelket szentelt a tudománynak, annak nagyon szíve-ügye lehetett az igazság elméleti keresése. Abban nagyon kellett élnie mindenekelőtt a tudomány tiszteletének. Csakugyan, nagyhatású katolikus nagygyűlési beszédei közül már az első éppen a tudománnyal szemben való feladatokról szól és valóságos panegirist zeng a tudomány méltóságáról. Hangosan hirdeti, hogy bármennyire távolfekvőnek láttassék a tudomány absztrakt világa, az aktív élet is lendületét a szellemtől veszi s az uralkodó gondolatokat a tudomány adja. Az emberiség életének fenékhulláma az eszme, az elv, a gondolat.[43] Mikor akadémiai székfoglalója *(Az intellektualizmus túlhajtásai)*[44] megjelent, egy kritikusa védelmébe vette a megtámadott tudományt.[45] Prohászka feleletében *(Az én filozófiám)*[46] szabatosan tisztázza álláspontját. Az ismeretkritikai fejtegetések sorai közül lehetetlen ki nem érezni azt a lírai lendületet, amellyel a tudományellenesség vádja ellen tiltakozik. Ez a halk líra azt is megérezteti velünk, mennyire mélyen benne gyökerezik lelkében a tudománynak önmagáért való odaadó szeretete is. Mikor azt írja, hogy az igazság neki óceán, amelyben passzióval merül el, akkor olyan tényt állapít meg, amelyet meg kell éreznünk, ha bármely írásá-

ból elolvasunk két-három összefüggő lapot. Persze, ebben az odaadásban, ebben a lírai lendületben megint csak a misztikus lélek mély ritmikáját halljuk, akinek az igazsággal szemben való hódolat nem nyűg, nem iga, hanem szárny; aki előtt „minél gazdagabb és nagyszerűbb a természet részleteinek és tüneményeinek ismerete, annál csodálatosabban rajzolódik ki az egészen uralkodó egység. Ez az egység, a gondolat útja Istenhez, a teremtő és rendező legmagasabb értelemhez; rajta népesül be ismét gondolattal s eszmével a világ s nyer megnyugvást a szív". A gondolatokon *Isten foszforeszcenciáját* látja: minden gondolat egy-egy olajcsepp, minden ismeret egy-egy széndarab, melyet a tudomány az istenszeretet tüzére szolgáltat.[47]

A misztikus mellett bele-beleszól a tudós munkájába az apostol is: a tárgykörök, a problémák, amelyek foglalkoztatják, a lelkekért égő, a maga boldog evangéliumát hirdető apostol problémái: Mindig azt keresi, azt bogozza, ami az embereket érdekli, ami a gyengéket megerősíteni, a botorkálókat útbaigazítani, a hívőket diadalmas önérzetlángra lobbantani alkalmas. De mégsem lehet azt mondani, hogy a tudományt csak mint a lelkipásztori munka eszközét tudná értékelni. Hogy tudománnyal foglalkozik, abban oroszlánrésze lehet az apostol aggodalmas éberségének; hogy szívvel-lélekkel bele tud mélyedni, ahhoz a misztikus ihlete ad neki lendületet; de foglalkozik vele és belemélyed és az egyszer meglátott igazság mindörökre rabul ejti. Az igazságnak önmagáért való érdektelen és mellékgondolatnélküli intellektuális megragadása, élvezése (szinte azt mondanám: szürcsölése) épp olyan gyökér-élménynek látszik élete művében, mint a misztikus Istenbeáradás.

Az igazság misztikus szemléletében ez a kettős alapélmény egybefonódik.

IV.

A katolikum.

Az apostolnak, a misztikusnak és a tudósnak sajátos eggyéolvadásából előálló ezt a lelki alkatot, mely Prohászka minden emberi és írói tulajdonságának végső forrása, az ő bonyolult egyéniségében számos más, tipikus és egyéni vonás teszi változatossá és sajátosan egyszerivé. Ezek közül a vonások közül talán a leglényegesebbeket abban a megállapításban lehetne összefoglalni, hogy Prohászka egyénisége mindenestül *katolikus*.

Mikor ennek a fogalomnak kifejtését próbálom adni (már természetesen csak a fogalom esztétikailag jelentős jegyeiét), eleve rá kell mutatnom, hogy az itt következő jellemvonások legnagyobb része *in se* nem kizárólagos jellemzéke a katolikus lelkületnek, abban az értelemben, hogy egyenkint a katolicizmuson kívül is meg ne találnók őket. A katolikus lélekformát *a maguk együttességében*, mint egy egésznek, egy egységes világfelfogásnak és világérzésnek szerves alkotó elemei jellemzik. Ennek az egységes, szerves katolikus lélek-típusnak Prohászka oly hatalmas és gazdag megtestesítője, mint az egész világirodalomban csak kevesen, a magyar szellem történetében — a nálánál nem kevésbbé nagyarányú, de sokkal egyszínűbb Pázmányon és a nem kevésbbé nagyarányú, de sokkal kevesebb plasztikai erejű Zrinyin kívül — senki.

Ennek a katolikus lelkiségnek legjellemzőbb vonása az, amit a szó etimológiai értelme jelez: az egyetemesség. Minden, ami egyoldalú, minden, ami csak részlet: idegen és ellentétes a katolikum lelkének. Ahogy fel tudott magába venni zsidó istenészmét, görög filozófiát, római organizáló szellemet, és összhangba tudta hozni őket, és mégis mérhetet-

lenül több, mint az alkotó elemek összege: új szintézis, felsőbb létrend, magasabb életelv, — amint dogmatikájában megfér a legnagyobb pesszimizmus (eredeti bűn, pokol) a legnagyobb optimizmussal (kegyelem, örök üdvösség), erkölcstanában a legnagyobb alázat (bűntudat, bánat, vezeklés, szerzetesi engedelmesség) a legnagyobb öntudattal (a lélek végtelen értéke, istenfiúság, istenbírás hivatása), és pedig egyszerre mindkettő a legfelsőbb fokon, nem langymeleg kompromisszumként, nem egymást gyengítve, hanem töretlen erőben, mégis felsőbb szintézisben, diadalmas egységben — az egyéniséget is kialakítja olyan egységgé és olyan gazdagsággá, amelyben elfér minden gondolat, minden érzés, minden élettartalom, minden érték. „Homo sum, nihil humani a me alienum", idézte egy beszédében Tisza István a régi nagylélek vallomását. „Theologus sum, nihil divini a me alienum", — tette hozzá rögtönzött felszólalásában Prohászka. És ha valaki, a *Diadalmas Világnézet* írója elmondhatta magáról ezt a hatalmas szót. „Elmondhatta Lassalle-lal, hogy minden mondatát a század műveltségének birtokában írja le" — állapítja meg róla a német nekrológ-író.[1] Hozzátehette volna azt is, amit Novalis írt valamikor Tiecknek: „Nichts Menschliches ist dir fremd. Du nimmst an allem teil und breitest dich leicht wie ein Duft gleich über alle Gegenstände".[2] Csakhogy Prohászka szelleme még egy fokkal tágabb a nagy humanistákénál: nemcsak szélességben határtalan az emberinek korlátain belül, hanem mélységben is, a transzcendentális világ felé. „Tartsuk nyitva magunk körül folytonosan a végtelenbe futó ösvényeket, — sürgeti újra meg újra — hogy bele ne nyomorodjunk kicsinyes nézésmódokba, szűkös értékelésekbe."[3] Az ő katolicizmusa előtt csak az az igazi ember, aki „az embernek való világot az egész vonalon életté változtatta magában s ki a nagy igazságo-

kat, a mély ösztönöket, a nagy szenvedélyeket harmóniába hozta. Az egész kell nekünk s nem a tört!"[4]

Ez az egyetemesség — az érdeklődésnek, a látókörnek és a megértésnek egyetemessége mellett — elsősorban mint az egyéniség imponáló *harmóniája* nyilatkozik meg. Katolikus látásmódja túlsegíti azon a primitív látásfokon, amely az életet a dilemmák naiv egyszerűségével a *vagy-vagy* tengelyén látja forogni; átélte már a valóság izgató bonyolultságát és tudja, hogy a külső valóság sokkalta mélyebb, semhogy a fogalmak lepkehálójával maradék nélkül leszoríthatnók, a belső világ pedig sokkalta komplikáltabb, semhogy az egyik *vagy* feltétlenül kizárná benne a másikat. Ösztönösen biztossá vált egyetemeslátása állandó egyensúlyban tartja benne a nagy ellentéteket és felfogásban, cselekvésben, célkitüzésben, ítélésben mindig megóvja az egyoldaluságtól. Szellemi világának öntudatalatti mélységei is „tele vannak érzékkel a harmóniák iránt s ez az automata harmónikus lelkiség azután kiverődik az öntudatban, filozófiai, mathematikai, geometriai s művészi formákban, s ami legalul öntudatlan forma s azután följebb már megérzés is, az itt fönn, a lélek teljes öntudatában, probléma-megoldás és képlet-megfejtés, szóval meglátás és élvezet lesz."[5]

Természetes, hogy az ilyen lélek minden téren képtelen az elfogultságra. *Isten és Világ, Föld és Ég* — milyen jellemzők ezek a könyvcímek! — egymást világítják meg benne, egymást tartják egyensúlyban. „Harmóniát az emberbe, egységet érzéki s szellemi világába, ez a mi kívánságunk. Ne két életet éljen, éljen egyet. Éljen itt a földön igaz, gazdag életet, éljen földi életet, mely az égbe nő... Ez gazdagság, ez boldogság, ez dicsőség. Gazdagság, mert a világ a szép egyéniségben válik öntudattá; boldogság, mert az élet bamba tengődés vagy hervasztó kín, ha nincs benne harmónia és öröm;

végre dicsőség is, mert a Teremtőt az az ember dicsőíti meg, ki az ő gondolatait átveszi s önmagán kialakítja. A szép egyéniség a teremtés koronája, benne kivirágzott az élet."[6]

A vallás felfogásában jelentkező egyoldalúságok mély fájdalommal töltik el. Kár e kedélyekért, hogy nem állanak a természetesség alapjára s nem párosítják az ideális irányzatot a lét harmónikus felfogásával. Kitárt szívvel áll bele a mai kultúra forró hullámjárásába: semmi sem idegen tőle. „Ha az Úr vezet, nem szabad hátul kullognunk, a világfejlődés szekere mögött. Nekünk kell a világot előbbrevinnünk s a szenvedő s elnyomott embereket fölemelnünk; nekünk kell egyet éreznünk azokkal, kik az emberi életből, javakból és jogokból még keveset bírnak, nekünk kell az emberiség küzködő felének pártját fognunk. Álljunk bele a népremények zöldelő tavaszába. A kereszténységnek a kor magaslatára vezető és vajudó eszméknek áramában kell állnia, ahol megérezze, hogy mi mozgatja a világot, mi színezi álmait s hevíti lázait, s mi vonul el a vágyódó emberiség szemei előtt prófétai látomásokban, ködösen bár és határozatlan vonalakban, de a jobb és több élet ígéretében."[7]

Viszont amikor fogékony lélekkel magába fogadja korának szellemi világát, fájó érzékenységgel érzi ki belőle éppen a belső harmóniának gyötrő hiányát. Éppen a maga harmóniája, értésének és érzésének egyetemessége képesíti rá, hogy kitapintsa egy diszharmónikus, idegbeteg kor érverésének lázát. Íme egy lap a modern irodalomról, a maga vesékig hasító igazságával:

„Ti a ködnek, a felhőknek vagytok a gyermekei; a ti szellemi világotok khaosz. Kóválygó, gomolygó, elnyúlik, kacskaringós, csavarodásokba nyugtalankodik; a szép vonásokat elnyújtja; a szép arcokat hyppokratesi méretekkel és élettelenséggel elvékonyítja; a fejekből lárvákat, az emberekből kérdőjeleket csinál; az élet kialakulásai helyett szemeink

előtt állnak a „szomorúság vázai!" Az az érzés szól felénk, hogy itt a gondolat nem győzte le az anyagot, a szépség nem lett úr a zavar fölött.

Vessünk egy tekintetet a legmodernebb irodalomba. Hiányzik belőle az a fluidum, mely a költőnek lelkes, mélyen érző s a világot harmonice felfogó lelkéből árad, s melynek rezgéseitől ész, szív, kedély átszellemül. Higyjétek el, poétáitok gladiátorok, akik problémákkal küzködnek, de azokat megoldani nem tudják, s ez a tehetetlenség, mint sötétség s mint borzongás, fagyos érzés van kiárasztva műveikre. Itt nem a szív, hanem az ész dolgozik; itt nincs lendület, hanem fáradságos dialogizálás és okoskodás.

Vegyük föl in concreto a példákat. Mi különbség van Aeschylos és Homer, Shakespeare és Vörösmarty, Arany János poézise s Verlaine, Baudelaire, Zola, Ibsen, Maeterlinck művei között? Egy szóval fogom jellemezni: az, ami egy ezüstharang szava s kalapácsütések közt van. A harangszó egy végtelen kék ég alatt hullámzik s úgy üti meg a füleinket, hogy zene lesz belőle, úgy szól, mintha dalt hallanánk; a harangszót, a fáradt munkást, a kötelet nem látjuk, nem is gondolunk rá; ki is gondolna kenderáztatókra, ki a zöldes, mérges vízre, ki pozdorjás kendertörőkre, mikor karácsony éjjelén megszólal a harang, s lelkünket eltölti rezgése, olvadozó érzés, elfogódás alakjában? Azután pedig hallom a fáradozó szegkovácsok kalapácsütéseit; nem az égbolt, hanem a szurtos műhely boltozódik üllőik fölött, s az emberek dolgoznak és izzadnak; no de van is látszatja: harangszó helyett zaj, csörgés, csattogás. Nézzetek bele a borongós Ibsenek, a nyávogó Maeterlinckek, a mérges, dühös Zolák lelkébe: műhelyt fogtok látni, hol fáradságosan dolgoznak, érveket csattogtatnak. Kérdezzétek meg őket, hogy ugyan szeretik-e alakjaikat? Szeretnek-e, amikor írnak? Átszellemül-e kezeik közt az élet? Dehogy, ők okoskodnak, kritizálnak, analizálnak. Kezökben a toll bonckéssé lesz s ők boncolnak lelkeket. Ők lesben állnak s érteni akarnak; ők pszichológiai detektívek, fülelnek, vigyáznak, hogy hol és hogyan moccan meg a szereplőkben a szív, a gondolat, az érzés. Ők mindig nagy konfliktusokban s pszichológiai küzdelmekben utaznak, de mi kerül ki e küzdelmekből?

Mint ahogy szokás bacillusokat keresni a laboratoriumokban, úgy keresik most a társadalmi élet bacillusait az irodalomban. Dolgoznak új ideálokon, új becsületen, új nőiességen, nos és mi pattan ki mindebből?" [8]

Az az óriási legmagasabbrendű egység, amelybe az Istenség eleven eszméje összefoglal mindent,

földet és örökkévalóságot, életet s halált, szenvedést és örömet, ez önti el egész világnézetén és egész költészetén a legteljesebb harmónia szépségét. Ez a világnézet nem ismer végleges sötétséget, nem ismer olthatatlan diszharmóniát. Látja a nehézségeket, ismer minden kérdőjelet. Szerette idézni egykori római professzorának szellemes mondását: Akinek problémái nincsenek: aut angelus, aut cucurbita. Átélt minden problémát Schopenhauerrel és Nietzschével, Ibsennel és Tolsztojjal, de sohasem tért ki a megoldás elől. És Istenben meglátja, szemléli és éli a feleleteket a nagy miértekre. A diszharmóniák felsőbb harmóniáját látja és énekli: a szuverén napfényt, amely a részekre tört, tarka és sötétes sugarakat a maga végleges, izzó, boldog fehér tüzében egyesíti, mint a napsugár a prizma színeit. Látja a szenvedés szépségeit is, a könnyek varázsát, a bánat kincseit és a halál poézisét. Látja, hogy mindenen keresztül gázoló, kérlelhetetlen törvényszerűség vaspántjai közé vagyunk ágyazva. De tudja azt is, hogy a rossz, a kín, a halál csak szolga-hatalmak, amik nem magukért vannak, hanem a jóért, a rajtuk keresztül végre is érvényesülő, örökkévalóságba lendülő győzelmes életért. Azért látja a világot a „legharmónikusabb költeménynek", Isten szeretettől ihletett alkotásának. Ezért énekli újra meg újra a szent öröm himnuszait, amely „nem táncol, nem ficánkol, mint a lámpafény a hullámon", hanem mély és állandó és egyre nő, mert Istenből fakad, aki erős és viharos, de virágokat tart kezében, illatot hint és énekel... Mulandóságon, mint árkon át nyujtja felém kezét; ugrom, mert ő emel. Küzdelmektől nem óv meg, de egyre azt suttogja: „gyermekem vagy s ha sírsz, omolj keblemre, ott sírd ki magadat!"

Evvel a lelkülettel megértjük, mit jelent az,

mikor a *Diadalmas világnézet* bevezetésében azt mondja, hogy nem apológiát akar nyujtani, hanem harmóniát, és beéri a középkori Joachim de Floris példájára a citharával: „Qui vere monachus est, nihil suum reputat, nisi citharam", az Istenben megnyugodott léleknek öröme a világ s az örökkévalóság összhangja.[9]

Ennek a harmóniának természetes hangulata — minden bonyolultságon győzelmesen túl — az evangélium egyszerűsége. Nem a primitívség egyrétűsége ez, hanem a legyőzött, az eggyé-küszködött diszharmóniák belső elsimulása:

Átlátszó tisztaság, abszolut világosság az igazságnak jellemző vonásai s a tökéletességnek, a bevégzett lelki szépségnek elsősorban egyszerűség a sajátja. Ezzel szemben könnyü megfigyelni a lelki készületlenek ziláltságát. Minél tökéletlenebb, annál szövevényesebb az akarat; mert még nem követi az erénynek egyszerű nagy vonalát. Belső világunk eleinte hasonlít az össze-vissza fonódott gondolatok és érzések kuszált gombolyagához. Könnyebb kicsomózni cérnafonatokat, melyekkel néhány kis macska játszadozott, mint eligazodni eszmélésünk útvesztőiben. A bonyodalmat magunk teremtjük. Önmagában minden élet, a lélek is, egyszerű és csak a szétszedés bonckése, tépelődéseink, egyéniségünknek százfelé húzó igényei, filozofáló szkepszisünk teremti bele a komplikációt. Nem értjük önmagunkat, mert okoskodunk és egyre vitatkozunk magunkkal, a helyett, hogy szent egyszerűségben átengednők magunkat Isten akaratának, melyben önmagunkat feladva önmagunkra, legjobb énünkre találunk.[10]

A nagy harmóniára azonban nem jut el az ember máról holnapra. A legtisztább filozófiai spekuláció és a legextatikusabb misztikus élmény sem tudja kitörülni a valóságból a szellem és az anyag dualizmusát, az emberben lakozó kétféle törvény örök tragikumát. A lélek uralkodni született, de ezt az uralmat úgy kell meghódítania. Az Evangélium elnémíthatatlan, napról napra megújuló sürgetéssel követeli: legyetek tökéletesek. A pihenéstelen önalakítás szenvedélye — az imitatio Christi — az aszketika művészetének századok mesterei járta ösvényein az egyéni

alakító eredetiség ihletét állítja munkába. Az ember nagyot gondol és rögtön munkás kézzel nyúl a *műhöz*, mint a renaissance mesterei, a nagy géniuszok, akik bőrkötényben jártak műhelyükben: „térdelek és imádkozva gyúrom, mintázom, kalapálom lelkemet".[11] Tudom, hogy „az Isten szelleme erős és tevékeny s az akció az ő legmélységesebb lényege. Tudom azt is, hogy ez a szellem a maga képére és hasonlatosságára alkot s alkotása a lélekben nem teremtés, hanem alakítás: fejt, nyes, vág, simít, hajlít, tör, hevít, tisztít. Az isteni életnek bevezetése szent erőszakkal jár, s mindenkinek magának kell az önmegtagadásnak ez útjaira lépnie. Az ilyen igyekszik fegyelmezni magát, megtagadja kényét, kitart lelki vigasztalanságában, elszenvedi pszihológiájának gyöngéit, bízvást halad lelki elsötétedéseken át, mert hisz s mert máris megízlelte az édes, erős élet ízét, ki tud tartani megpróbáltatást s nem fél az Isten érintéseitől. Az ilyen lélek kezd reális lenni; szétszedi az öncsalódás fátyolát s folyton sürgeti magában a nemtelen ember áldozatait. Kitűz magának kis gyakorlatokat s reflektálva eddigi útjaira s fejlődésének s csalódásainak fordulataira, egyre mélyebb, igazabb s erősebb lesz."[12]

Aki eddig a minden ízében gyakorlati önalakító munkáig el nem jut: csúf törpe marad, törpesége és csúfsága a kereszténységnek.[13] Viszont aki ezt az evangéliumi pedagógiát végigdolgozza, eljut arra a *belső szabadságra*, — qua libertate Christus non liberavit — ahol törvény, kísértés, kételkedés, nehézségek elvesztik jelentőségüket, az erkölcsi törvény az életnek belső formájává, az erény ritmussá, a szeretet a belső gazdagságnak magától értetődő kicsordulásává lesz; a lélek, amelyet az átélt Istenszeretet mosolygó pátosza szállat, egyetemes kitárulással ölel magához mindent és mindenkit; nincs többé félnivalója: minden az övé és ő mindenkié. „Az iga-

zán önmagára talált lélek nem fél többé testétől és érzékeitől, nem fél a látványok, az illatok, az emberi vonzalmak elterelő hatalmától, mert mindezekben nem tud mást látni, mint Istent s a szellemi lét fönséges gyermekszemével, a magasabb örömök szent idegenségével nézi az anyagi emberség bűn felé vezető utait. Neki minden szépség Isten költeménye, minden lélekadás Isten kiáradása. És mint az érzés keresi a szó mögött a gondolatot, vagy inkább nem is veszi tudomásul másként a szót, mint a gondolat nagy áramlásának felénk csillanó habfelületeit, úgy az ilyen lélek nem merülhet el a teremtményben, hanem keresi mögöttük a Végtelent, a szépség, a szeretet nagy valóságát."[14]

Íme a katolikumnak egy további jellege Prohászka lélek-arcán: ez az erősen *pozitív, csupa-akció* életstílus. A minta itt is Krisztus, a nagy Igentmondó, aki nem font dialektikus cáfolatokat, nem merült önvizsgáló álmodozásba, a tétlen szemlélődés árkai mögé, hanem cselekedett.[15] Azért az ő szemében az igazi, el nem rontott élet: dráma, vagyis akció, tehát cselekvés, tett, alakítás és teremtés. Teremtés Isten kegyelméből.[16] A természet is tele van erővel és kikezdésekkel, ezekbe bele kell állni, az erőt felszívni magunkba és kivirágoztatni szellemi munkában, mint ahogy a hárs ezt az erőt hársfa-szépséggé és illattá, az akác fehér virággerezddé s mézzé változtatja.[17] Világnézete sem csendes szemlélődés, hanem munka és birkózás az öntudat tartalmával, alakító és összefoglaló tett;[18] a szívről is legkevesebbet mond, aki lágyságot ért rajta:[19] „Mi folyton rohamra vezényeltetünk a belső embernek meghódítására";[20] „aki nem küzd, az nem is jó, s aki készen akar lenni az időben, az rossz".[21] „Igen, járjon a pöröly s a kalapács, sürögjenek a kezek és mellette ujjongva, válaszolva, épitve énekeljen a lélek. Ez a dalos kézmíves a földi

lét ideálja, mélyen valóságos, boldogítón isteni életnek megszállottja, aki mert munkájával Istennek válaszol és szellemközösségbe fogódzik, jobb napszámos itt a földön is, mint az emberi tekintetek szolgája. Isten szemével ítéli magát. A vallási életük miatt tehetetlenné, dologtalanná, szórakozottá váló emberek rossz úton járnak, mert a vallás lényege Istenközösség. Az Istenközösség bővebb, teljesebb életnek forrása, az élet telítése pedig nem passzív merengésben, hanem az egész, a cselekvő embernek a lét minden kötelmeihez való pontos, egyensúlyos, nagyszolgáltatású alkalmazásában áll. Nem harmónikus és egyensúlyos lélek az, mely benn feledkezik a malomkerékben, s nem tudja, hogy kezében az apró tettek lisztszemeinek az élet kenyerévé kell válniok. Ahhoz pedig a szeretetnek forró kemencéje kell. Tehát sem ölő tettek, sem terméketlen álmok, hanem egyszerű, izmos, mindig felfelé tartó öntudatos haladás Isten felé." [22]

Ez a gyakorlati akció-programm egy másik mély összefüggésre is rámutat, amely a katolikumnak belső tulajdona: egész lelkiségének foghatóan *konkrét* jellegére. A kereszténység nem az Ige vallása, hanem a *testté lett Igéé*. Istene nem elvont filozófiai eszme, hanem személyes valóság, akivel személyes viszonyba kell lépni. Az emberrel való kapcsolata nem jámbor epekedés, hanem térben és időben megvalósult tény: Jézus Krisztus foghatóan emberi valóságában: az ember fiában. „Az evangélium nem tan, hanem tény; az egész nagy világesemény semmi egyéb, mint Krisztusnak ragyogó egyénisége... [23] Az isteni édes lett nekünk általa, tej-édes lett, mióta az Isten édesanyától született... Az életnek összes vonatkozásai, gyöngeségei, szenvedései is nemességi levelet nyertek . . . Ez az eleven, valóságos Krisztus a mi viziónk s a mi vigaszunk... A mi szenvedelmünk az, hogy beleéljük magunkat

Krisztusba, hogy venyigévé legyünk a tőkén, melyből életünket szívjuk." „Azzal élek-halok, hogy Krisztussal életközösségben állok. Nem a tana, az csak absztrakció, nem a szava, az csak funkció, hanem ő maga, az az isteni valóság kell nekem.[24] Ezt a konkrét Isten-közösséget és ezt az eleven Krisztust karolja át az Eucharisztiában. „A legnagyobb áldás az, hogy Isten velünk. Az izraelitákkal a pusztában volt s éjjel mint tűzoszlop őrködött fölöttük. A pusztító éj megszünt rémes lenni, a sátrak alatt lakó nép föl-fölriadva álmából a vadállatok ordításától, megnyugodott, midőn látta a tűzoszlop vörös fényét... Az Oltáriszentség ezt nyujtja. Istennek városa az egyház, a háza pedig az Oltáriszentség. Én, e város polgára, otthon vagyok Jézusnál. Mily édes, erős kapocs ez a bensőséges viszony. Az édes otthon éneke ez: ugyan ki választhat el Krisztus szeretetétől?" [25]

Ezt a konkrét, fogható valóságot képviseli előtte az Egyház, „aki a Krisztus helyett áll", amely mintegy a Krisztus-tény történeti meghosszabbítása. „Hol van Krisztus? Íme, ő kitárja kezeit Péterre, Andrásra, Jánosra s apostolaivá teszi, ezek ismét kezeiket teszik Pálra, Barnabásra, Pál ismét Timotheusra s átadják a hatalmat a kézrátételben nemzedékről nemzedékre."[26] Az élő vizek forrásához nem egyedül, hanem ezrekkel akar leülni. A közösség, a *szentek egyessége*, a gyülekezet testvéri együttessége is ennek a hibázhatatlanul konkrét lelkiségnek követelménye.

A lélekközösség különösen krisztusi, különösen katolikus. Az ázsiai gondolat az egyedülvalóság himnuszát zengi. A tropikus erdők jámbor, magányos óriásának mintájára tanácsolja: „Vándorolj egyedül, miként a rinocerosz." A föltétlen, a kimerevített egyedülvalóság jeget ver az emberlélekre. A lélek másik lelket akar. Az emberszív dobogása visszhangra vár. És Krisztus, a lélek ismeretlen mélyeinek egyetlen pszichológusa azt mondja: „Ahol ketten, hárman

együtt vannak az én nevemben, én velük vagyok...“ (Máté 18, 20). Gyónni küld, bűnvallomást kíván, másik emberlélekhez utasít, aki fejünkre tegye Isten megbocsátó kezét. Szent Pálnak a megtérés félelmes pillanatában nem azt mondja: „vándorolj egyedül“, hanem elküldi Ananiáshoz: „Ott majd megmondják neked, mit kell tenned.“ Ezekben a szavakban és tettekben fönséges tervszerűség lüktet. Az emberi lélek mélyeire látó Istenfiának az a gondolata, hogy a Végtelen emberlelkeken át akar rajtunk dolgozni. Nem mondom meg neked, mit kell tenned, „menj a városba, ott majd megmondják neked.“ Eseményeken, életünk tényeiben, emberajkakról, a mi nyelvünkön akar beszélni hozzánk. A szív nyelvén. A minden lelkekkel közös szeretetnyelven.[27]

Hozzátartozik végül a katolikus lélekformához a lélek keneténck bizonyos *melege, színe, hangulatossága.* A puritánizmusnak — egy Milton világnézetének — megvannak a maga imponáló szépségei. A katolikus lelkiség azonban más; gazdagabb, színesebb, melegebb: emberibb. Michelangelo és Rafael együtt. Dogmatikája, morálisa, pasztorálisa egyaránt az egész emberhez szól: értelemhez, akarathoz, érzelemhez, érzékekhez. A gondolat erőfeszítése mellé segítségül hívja a művészetet, — minden művészetet — sőt a szó mélységes értelmében való játékot.[28] A liturgia, ez a csodálatos Gesammtkunstwerk, éppen úgy ezt az otthoniasan meleg, egyszerre szellemi és érzéki áhitatot leheli, mint a katolikus templom: a gót dóm égretörőn nagyszerű, mégis apróságosan kedves, misztikus színvarázsú, sejtelmes világa, vagy a barokk székesegyház kupolájának roppant pátosza, képeinek, szobrainak szenvedélyes érzelemvilága, dekorációjának dúsgazdag pompája. Az Eucharistia, a Jézus Szíve-kultusz, a szentek tisztelete, ereklyék és képek, körmenetek és búcsújárások, tömjén és szenteltvíz, száz lélekhordozó apró szimbolum: mind ennek az életmeleg humánumnak hordozói, kifejezői, biztosítói, elmélyítői. Ez a színes, forró emberiesség csak úgy sugárzott Prohászka Ottokár egyéniségéből. A legkisebb kisember apró ügyei iránt olyan oda-

adással tudott érdeklődni, mint a legmélyebb filozófiai vagy theológiai problémák iránt. Himnuszokat ír néha az egyházban élvezett „édes otthon szelleméről". Külsőségeiben az édesanya karját érzi, mely egyre szorosabban öleli magához. „Ki vádolná formalizmussal az anya ölelését és ki félne attól, hogy e karokban majd az ölelés vonalára gondol és elfelejt szeretni? A szentségek, az imaformák, ezek az ölelő karok, a szentelmények mint édesanyánk ránkhajló köntöse; rejtőzzünk el e titokzatos, emberfölötti ölelésben".[29] A tudós és a próféta úgy morzsolja az olvasót, „ennek a szép alázatos imádságnak sok Üdvözlégy Máriáját, mint a szavakban nem hatalmas, egyszerű ember, akinek nem tud betelni a szíve a megtanult szerető köszöntésnek szüntelen és túláradó megismétléseivel." Nem természetes-e, hogy fantáziája ezt az érzékien meleg érzületet mindenre rávetíti, és hogy művészi formáiban a katolikumnak ez az embermelege mindenütt felcsillog.

V.

Egyéniség és magyarság.

A katolikumnak ezeken a jellegzetes vonásain kívül a géniusz egészen egyéni sajátosságainak számos árnyalata teszi eredetivé, egyetlenné Prohászka lelki képét.

Ilyen mindenekelőtt a lángelme titokzatos immanens áradása, amely nem kívülről veszi a maga törvényeit, hanem a lét misztikus mélyéből fakadó belső teremtőelv ösztönös biztosságú parancsait követi. Ellállíthatatlan belső türemlés kényszeríti élni, teremteni. „Hajtani, virágzani, gyümölcsöt hozni akarok" — az *Elmélkedések*nek ez a minduntalan visszatérő refrénje. Még pedig nem akárhogyan, hanem a saját törvénye szerint. A *nekünk való mérték* felismerése,

megvalósítása, mint az életművészet gyökértitka szüntelenül visszatérő gondolata, mert szüntelenül frissen buzgó átélésből táplálkozik. „Minél inkább föltalálja valaki e bensőséges élet forrását önmagában, annál eredetibb s gazdagabb lesz szellemi világa“ — hirdeti fáradhatatlanul.[30]

„Kevesen értik meg, hogy a léleknek is époly szunnyadó ritmusai vannak, mint vannak a tőkének s rózsának s jázminbokornak s hogy az a szunnyadó ritmus azért van, hogy fölébresszék s hogy úgy érintsék s kezeljék, hogy abból életüdeség, frisseség, virágzás, gyümölcsözés, szóval érettség, teljesség s tökéletesség váljék.“ [31]

Valóban: élete, munkája kezdettől végig a maga útjain járt és semmit sem csinált úgy, amint a hétköznap megszokta, hanem eredetit, a régi nyomon is újat, teremtő erejűt, korszakalkotót jelent minden lábnyoma, az életnek bárminő mezejére lépett. Írásai is mind jellegzetesen Prohászka-írások: semmiféle hagyomány, semmiféle műfaj, semmi megszokás, semmi sablon keretében el nem férnek. Az ő képét viselik. Amire rátette kezét, magáévá foglalta, magába hasonította, önmagával töltötte meg. Innen imponáló eredetisége.

Erre az áthasonító munkára rendelkezésére állott a zseni legigazibb tehetsége; *páratlan plasztikai erő*. Úgy érzi, hogy a lét formát keres, meg akar ittasulni formától és szépségtől.[32] Mindent a művészi alakítás képében lát, az ő szemében a mindenség egész élete formaszomjúhozás és formanyerés. Természet és szellemi világ, lét és kegyelem: Isten remekműve, teremtő-erejének, poézisának, művészi formáló kedvének alkotása.

„Két világ környékez minket, természet s kegyelem s mindkettőből élünk. A természet nagy tény; csillagai, erdői, óceánjai, pálmái, füszálai titokzatos, szép valóságok. Titokzatosak, mert telítve vannak gondolattal; szépek, mert a ritmus

ünnepel színeikben, vonalaikban; sőt fölényeseknek is mondhatnám, mert végre is elemezhetetlen valóságnak adatai. Elém állnak, imponálnak, lelkembe nyúlnak s belém öntik tartalmukat. Édes formáikon stilizálódik belső világom; néma zenéjüktől tanul énekelni lelkem s valamint ez az erdős, csillagos s hullámos világ, ez a szuverén megtestesülése az isteni gondolatnak fölemel s nevel engem: úgy elém lép a szellemi világ is ugyancsak telítve gondolattal, szépséggel s fölénnyel. Ott is vannak csillagok, holdak és napok, hegyek és óceánok, sasok és sirályok; ott is van gazdagság s bőség típusokban s alakokban, ott is van magasság és mélység, fölség és szépség, fény és sötétség; ott is van kifogyhatatlan termékenység s virágzás erőben s ifjúságban. Ott épül ki tudomány, művészet és ipar, társadalmi, gazdasági, politikai élet; de mindenekfölött ott nyílnak meg az Isten országának távlatai, ahol az Isten már nemcsak teremt és alakít, hanem ahova ő maga áll bele s emberi gondolatban, érzésben, örömben s szenvedésben, vágyban s imában, könnyben s mosolyban, életben s halálban stilizálja s alakítja páratlan minta szerint a lelkeket. Ő Krisztus; művész s minta egyben; az ő páratlan kinyilatkoztatása s kiömlése az evangelium. Boldogító föladatunk e kinyilatkoztatást fölérteni, e kiömlést szívünkbe zárni s az eszményképhez hozzáidomulni." [33]

Az egyéniség is alakítás: ez az ember művészete, rendeltetése, boldogsága. Minden ethoszteremtés művészmunka, s a lélek tartományában folytatja azt, amit a művészet az anyag átszellemesítésével megindított.[34] Az egyéniség az önmagát kialakított, önmagát egységbe s harmóniába foglalt alak. Az önmagát teremtő mű és művész.[35] Az egész életet a reggeli mosakodástól az esti lefekvésig krisztusilag akarja stilizálni.

A világnézetnek is jellemző sajátsága az ő felfogásában az alakítás: csak az képes rá, akinek formaérzéke van, aki ugyanazt az építőanyagot más-más stílusban tudja csoportosítani. „Minden világnézet-alakító valamiképen költő is." [36] Az életalakítás, a szép egyéniség az eszme igazságának is utólagos kritériuma: „Lehet-e igaza annak, aki nem tud mondani semmit, ami szép, ami erős, szóval, ami van? Ez a dekadencia programmja; nagy téve-

dés, mert végleges tehetetlenség."[37] Még az apostol is alakítani akar benne. Jézus módjára tudja, hogy az embereket csak oly élettel lehet gyógyítani, mely szebb, mint az övék;[38] felragyogtatja előttük a maga diadalmasan kiformált, harmónikus életét, egyéniségét. Persze, hogy ez a szenvedélyesen plasztikus lélek, ez az alakító őserő íráskor is teremt magának formát, stílust, ritmikát.

Az immanens őserő és a plasztikus formaösztön mellett harmadik jellemzője Prohászka lángelméjének az *érdeklődésnek és befogadóképességnek az az a szélessége* és soha nem lankadó energiája, amely olyan fenntartásnélküli odaadással öleli magába a katolikum egyetemességét: természet és szellemvilág, fizika és metafizika lehető teljességét. Az emberi lélek minden tekintetben korlátoltnak érzi magát, de egyben, az élet teljében nincs korlátja, hirdeti újra meg újra.[39] Az élet teljességének ez a szenvedélyes vágya nem egyszer Ady életszomját juttatja eszünkbe. Élettartalom tekintetében egy világ áll e kettő között, a vágy ösztönös ereje mégis erős rokonságot mutat. A szenvedély dinamikus pátosza viszont Vörösmarty lendületére emlékeztet. Prohászka életteljessége azonban mindkettőjükénél mélyebb, szervesebb, kiegyensúlyozottabb. Az a plasztikus egyetemesség ez, melynek világirodalmi rokonait, Szent Ágoston, Dante, Goethe világában kell keresnünk. Ebben a szenvedélyesen egyetemes érdeklődésben és kitárulásban kereshetjük a magyarázatát annak a bámulatos termékenységnek is, amelyet munkáinak nemcsak mennyisége, hanem változatossága is elénk tár. Ennek a termékenységnek valódi arányait akkor értjük meg igazán, ha meggondoljuk, hogy félszázados életművének aránylag milyen elenyészően csekély és alárendelt része jutott az írói munkára. Hogy ilyen életstílus mellett ennyit és ilyent írhatott, csak a lángelme bámula-

tos *könnyedsége* tette lehetővé. Ezt a nehézségeket nem ismerő, minden adottsághoz játszva alkalmazkodni tudó könnyedséget semmi sem mutatja olyan szembetűnően, mint az a tény, hogy írásainak igen tekintélyes része bizonyos értelemben alkalmi jellegű. Az emberek — szerkesztők, kiadók, tanítványok, lelki táplálékra éhezők — kértek, és Prohászka, aki senkinek sem tudott nem-et mondani, adott, mosolygó könnyűséggel alkalmazkodva olvasók igényeihez, adott tárgyakhoz, kiszabott terjedelemhez. Semmiféle megkötöttség nem képes megakadályozni, hogy nagyot, mélyet, igazat mondjon, hogy érdekes, egyéni formában szóljon és hogy mindig azt az egyet mondja, amit a misztikus nagy egy-élményéből az apostol lángoló akarása éppen akkor szét akar sugározni. Lesz módunk rámutatni, minő kifogyhatatlan könnyedséggel tudja a legelvontabb fogalmakat is gyermekesen egyszerű képekbe öltöztetni: mázsás buzogányokat forgat a játszó gyermek mosolygó kedvével.

Egyáltalán egész egyéniségén valami gyermeki báj és egyszerűség ömlik el. Aki szerencsés volt, hogy az életben személyesen érintkezhetett vele, mindenki érezte azt az elragadó kedvességet, amely ellenállhatatlanul vonzóvá tette légkörét. Aki huzamosabban láthatta, hallhatta, minduntalan Assisi Szent Ferencre kellett gondolnia. Az Isten trubadúrjára emlékeztetett a szegénység puritán szeretetével, anyagiakban való fölényes igénytelenségével, lelkének zavarhatatlan belső derüjével, az egyszerű emberek, a „lelki szegények" iránti nagy hajlandóságával, lelki világának páratlan mélysége és komplikált gazdagsága mellett is szinte gyermeki egyszerűségével. Senki sem tudott és szeretett oly felolvadással elbeszélgetni kevésszavú falusi gazdákkal, tipegő nénikékkel, panaszkodó mesteremberekkel, alázatos tót munkásokkal. Az evangéliumi

stílust („legyen a ti beszédetek *igen, igen; nem, nem*") senki úgy meg nem valósította: nem hívhatta senki, hogy ne ment volna; nem kérhetett tőle senki, hogy ne kapott volna. Mindenkiről mindig jót gondolt, rosszat senkiről fel nem tett, mindenkinek hitt, a szót úgy vette, amint elhangzott és nem keresett mögötte hátsó gondolatot, fenntartást. A megszólást, a pietás hiányát nem tudta elviselni. Egy jó ötletnek szívből tudott kacagni, egy jóízű történetet tízszer is újra végignevetett; de nála szokatlan keménységgel utasította vissza a legszellemesebb élcet, ha csak távolról is cinikus árnyalata volt. Szerette és értette a tréfát, élvezettel játszott írásban és szónoklatban a humor, a szelíd, sőt olykor az ostoros gúny hangján is. Ha jó hangulatban volt, — társalgásban, de a szószéken is — csak úgy sziporkázott ajkán a szellemesnél szellemesebb ötletek, fordulatok, tréfák tüzijátéka. A legapróbb dolgokban is meglátta a szépet, az érdekeset vagy a furcsát. Bírta az életművészet poverellói titkát: gyönyörködni a kis dolgokban. Aligha volt még magyar költő, aki olyan tökéletes beleolvadással, olyan dúsgazdag, olyan egész gyönyörüséggel tudta volna élvezni, érteni, élni a természetet. Ha az esztergomi tájakról, a Velencei-tóról, Tusnádról, a tengerről szóló leírásait olvassuk, a *cantico del sole* friss levegője, az újkori természetérzés tavaszának szűzies bimbóillata csapja meg lelkünket.

*

Érdekes problémát vetít elénk az a kérdés, hogyan színezik Prohászkának ezt a megismert lelki arculatát a magyarság vonásai. Származásánál, vérénél fogva nem volt magyar. Nagyobb részben német, kisebb részben szláv vérséget örökölt és semmisem volna könnyebb, mint a föntebb rajzolt kép vonásait ezekkel a faji gyökerekkel kapcsolatba

hozni. A magyarságot nem vérben, hanem lélekben: nyelvben és kultúrában örökölte, mint a Zrinyiek és Petőfiek. Hogy úgy, mint azok, mégis a magyarságnek lett prófétája, nemcsak a születés véletlenének műve és a magyarság belső, hóditó erejének diadalmas bizonysága. Hogy a vérében más adottságú Prohászka olyan vesékig ható intenzitással tudta átélni a magyarság problémáit, olyan fönntartás nélkül hús-vérízű szeretettel tudta magához ölelni a magyarság egészét, az első sorban egyénisége bámulatos plasztikusságának, alkalmazkodó, befogadó és áthasonító tehetségének műve, és a Zrinyi és Petőfi példájáénál nem csekélyebb bizonyság arra, hogy a nemzetek lelkének bonyolult vízrendszere a vér fenékforrásain kívül még más, nem kevésbbé mélyről jövő „élő vizekből" is táplálkozik.

Pedig ezzel a magyar lélekkel igazán benső és tudatos érintkezésbe valójában csak férfikorában jutott. Lelkének első, elhatározó elmélyülése a Rómában töltött ifjúkor éveire esik. Az örök város évezredes emlékei, a világegyház mindent magába olvasztó légköre, a hétesztendős tanulmányok elvont, időtlen jellege, latin nyelve, internacionális testvéri köre nem volt alkalmas arra, hogy magyar öntudatot ébresszen benne. Ez a világ az örök emberit, a minden embert átölelő testvéri lelket, a minden földi adottságon túlemelkedő, transzcendentális lélek-aspirációkat nevelte nagyra benne. Az a lélek, amely ezekhez a monumentális szépségekhez szoktatta szemét, az összehasonlítás szegényességében a faji elhatároltságnak könnyebben vette észre korlátait, mint értékeit. Azt érzi meg inkább, „mily éktelen csúnya a falusi toronv sugarával leírt s a pipa füstjének bodor fellegeivel tarkított láthatár. A fejletlenséggel együtt jár a korlátoltság mindenféle kiadása: a személyes ellen- és rokonszenvek, a nemzetiség, a hazai szokások korlátoltsága."[40] A fiatal

esztergomi spirituális kozmopolitikus szívtágulásban szenvedőnek vallja magát, aki nem tudja imádni az emberi nem hangok szerint való felosztását.[41] Alig kezd azonban hozzá igazi élete művéhez, jelentős változás áll be érzületében. Nem mintha elvileg megváltoznék a felfogása, az általános emberi lendület, a nemzeteket átölelő keresztény testvériség gondolata sohasem homályosodott el lelkében. De amint konkrét érintkezésbe került a reális valósággal, az élt élettel, elutasíthatatlan valószerűséggel lép eléje az általános emberinek elvontságából a nemzeti konkrét ténye. Ezen a rögön született, ebből szívta gyermeklelkének életnedveit, ennek népéhez kapott Istentől küldetést. A katolikus lélek mindig konkrétumot élő erejével, a misztikus átélő lendületével és az apostol gyakorlati szolgálást-szomjazó ihletével, lelkének ezekkel az elemi erejű adottságaival fonódik bele a magyarság vérkeringésébe. A magyar szemlélet lassanként épp úgy természetévé válik, mint a misztikus egyetemesség élménye. Színei egyre több magyar árnyalatot kapnak, igéi egyre több erőt szívnak a magyar beszéd őserejű zamatából. A művészi ihlet perceiben, az élmény határtalan horizonja alatt fölfölbukkan a magyar világnak egy-egy — a legtöbbször jellegzetesen melancholikus — képeleme. Már 1895-ben, mikor a kölni dóm csodálatos ívein nyugszik magasba szökő tekintete, sajgó emlékezéssel villan lelkébe a szegény kis magyar falusi templom képe, az idők mostohája, a keresztény művészet hamupipőkéje.[42] Akárhol jár, német városokban, olasz tengerparton, amerikai felhőkarcolók közt, vagy a Niagara partján: mint a külföld-járó Széchenyinek, az itthoni szegénység képe reszket bele minden élményébe; azokra gondol, akiket legjobban szeret, akikhez küldetett, akiknek el szeretne vinni mindent, ami szépet, jót lát, hall, ami erőset, nagyot lelkében fakadni érez. A kongeniális szeretet áthasonító ihle-

tével járja a magyar földet, a magyar hegyekhez, völgyekhez, tavakhoz, erdőkhöz „stilizálja lelkét". Kevesen tudtak úgy vele élni a magyar földdel, még kevesebben úgy szívni belőle lelket, mint ő. „Egész Magyarországnak, — írja — minden hegy-völgynek, minden romnak, várnak és városnak, minden talpalattnyi földnek meg kellene elevenedni és lelkünkben feltámasztó erővé válnia."[43] Az ő lelkében feltámasztó erővé vált. A magyar föld lelkében a magyar nép lelkét öleli át, és az apostol vesékig ható realizmusával kénytelen konstatálni, hogy ez a lélek kimondhatatlanul nagy veszedelemben forog: a legbelsejében beteg. Megrendült önbizalma, erkölcse, megroskadt a gerince; panasszal és szégyennel látja, hogy a magyar nemcsak kevés és romlott, de lassan kezd kivetkőzni önmagából.[44] Mélységes szánalom, együttérzés és együtt-szenvedés vihara remeg végig rajta. Magyarok, testvérek, férfiak, szeressük egymást, segítsük egymást! Ki szeressen minket, ha magunkat nem szeretjük?

Egy pásztorlevelében írja:

„Soha komolyabb s komorabb időben nem szóltunk hozzátok! Magyarország válságban van, sírja szélére jutott, de a népek millióinak, kik sírját körülállják, szemében gyászkönny nem ül. Nekünk kell hazánkat, nemzetünket, önmagunkat megsajnálnunk s nem temetnünk, de mentenünk! Megtehetjük, ha akarjuk! Kevesen voltunk azelőtt is s a világháborúban még kevesebben lettünk; múljék hát el a megfogyatkozott magyar népben a testvérharc, s ha már nemcsak megfogyva, de megtörve is állunk egymás mellett, legalább ne álljunk gyűlölködve, ne hidegen, hanem fogjunk kezet melegen s nézzünk egymás szemébe, mint testvérek! Szeressük, segítsük egymást. Érezzék meg hangunkon s tekintetünkön, hogy vértanúi, most haldokló, de föléledni akaró nemzetnek fiai vagyunk!"[45]

Ez a lángoló apostoli szeretet fordítja tekintetét egyre jobban a kisemberek felé, ez ragadja bele a szociális problémák sodrába, a munkáskérdés bogo-

zásába. Így lesz szellemi vezére és első nagyhatású képviselője a keresztény szocializmus születő mozgalmának. Czettler Jenő egyenesen azt állítja: „Az ő érdeme nemcsak az, hogy a keresztény munkásság és polgárság egyesületei, felfogása szerint a nemzet-család és a templom összekötő láncszemei, megerősödtek, hanem hogy Magyarországon a szociális kérdésnek keresztény és polgári szemlélete is van ma, nemcsak szociáldemokrata." [46] A szeretet élesítette szem azonnal meglátja, hogy a szocializmus ereje a „vagyon, föld, ház, otthon, remény nélküli proletáriátus, az emberhez méltó lét anyaföldjéből kiszakított, gyökérvesztett tömegélet és tömeglélek".[47] „A szociáldemokrácia az a cölöpépület, mely a proletáriátus vizei, posványai fölé épült, de ha e vizeket lecsapolják, akkor fölöslegessé válik a cölöpépület." „A proletáriátusnak joga van emberhez méltó életre, joga az otthonra, a család fönntartására, a munkának a termelés gyümölcseiben való igazságos részesedésére. Valljuk, hogy ezt nem lehet megtenni a mai rendszer gyökeres megváltoztatása nélkül, s hogy ahol milliókat kell jobb helyzethez juttatni, ott azoknak, kik birtokolnak, áldozatot kell hozni. Valljuk a magántulajdon szentségét, de nem minden magántulajdonét... A magántulajdon a kapitalizmusban oly méreteket ölt, hogy arányai elfojtják az életet ... Erre nincs jog s erre nincs szentség... Ferenc is küzdött a kedvetlen s elkeseredett szegénység ellen; még pedig úgy, hogy énekelni tanította őket, hogy énekes szegények legyenek; a mai óriási különbségek és szenvedések közt nem a szegényeket kell énekre tanítani, hanem a gazdasági állapotok fogcsikorgató diszharmoniáit kell harmonizálni; attól aztán lesz emberséges és egyszersmind keresztény emberi élet."

A világháború és a forradalmak rettentő éveit az egész magyarsággal való reszkető együttérzésnek eleven húsba vágó gyötrődésében éli végig.

A világháború konvulzióiban vonagló magyar lélek képét két könyv örökítette meg az utókor számára. Az egyik a *Halottak élén*, Ady utolsó, nagy könyve, a magyar tragikum véres sikoltása; a másik a *Háború lelke*, Prohászka háborús írásainak egységes koncepcióba formálódó gyüjteménye. Igazságban, mélységben egyformán nagy mind a kettő. Két oldalról, két jóformán minden tekintetben ellentétes lélek világításában, mégis egyet rajzol elénk mind a kettő: az „embert az embertelenségben". Ady, távol a borzalmak országútjától, rémekriogatta magányában önmagába roskadva sírja, panaszolja, káromkodja végig fajának tragédiáját; Prohászka az apostol szenvedélyes szeretetével, mindenkinek segíteni-akarásával a gyötrődő tömegek közepében jár; mindenkihez szólni akarna, minden sebet csókolna, a kifosztott, megcsalt, halálig gyötrött szegény testvér-lelkek mindegyikébe bele szeretné lehelni a maga lelkét, beleszuggerálni a vigasztalás igéjét. Egyik keze a sebeket símogatja, kötözi, a másik az égre mutat, a felhők fekete óceánja mögül alig-alig hogy kisejthető napnak életlehetőség-adó villanásaira. A testvéri szó melege és a világkatasztrófa értelmetlen iszonyatát értelmezni, elviselhetővé tenni próbáló theodicea kemény vigasztalása olvad össze ezekben az írásokban.

A forradalmakra következő évek lázas levegőjében jóformán elhallgat az író; az apostol és a vátesz veszi át a szót és valósággal megszázszorozza magát. Mindenütt ott van, mindenben részt vesz, egy pillanatra, mikor a körülmények kényszere alatt elkerülhetetlennek látszik, még a minden porcikájának idegen, aktív politika munkájába is beleáll, hogy minél teljesebb hangon, minél több embernek, minél hatékonyabban mutathassa meg a föltámadásnak, az új életnek útját. Az ő váteszi

lelke előtt világos az út, de olyan nehéz megláttatni a megkínzott, lázas és éppen azért rövidlátó lelkekkel. „Ne szellőztessük tovább a szomorú emlékeket, ne hányjuk egymás szemére a mulasztásokat s bűnöket, hanem szánjuk-bánjuk nyomorúságunkat s szomorú letörésünket; világosítsuk fel a népet nem képtelen rögeszmékkel, hanem józan, igaz fejlődési s emberszerető tanokkal s fogjunk kezet mindnyájan, hogy az igazság s a keresztény Magyarország alapján kifejthessük a népjólét s a szabad s a művelt élet áldásait.“ [48] Szívvel, lélekkel vesz részt minden mozgalomban, amely a magyarság felrázását, a nemzeti érzésnek ébrentartását, az elhanyagolt, leszorított magyar rétegek emelését tűzi zászlajára. Nem riasztja vissza félreértés, rágalom, népszerűségének széles körökben való gyűlöletrefordulása. Érzi, hogy a természeti erők könyörtelen szükségességével felzavart szenvedélyek kavargásában nincs senki rajta kívül, aki ébren tarthatná, a maga szeplőtelen tisztaságában hirdethetné a nemzeti gondolat erkölcsi realitásait, a felébredt magyar életösztön érvényesülését egyedül biztosító, ideális követeléseket. Kérlelhetetlen határozottsággal ítéli el az erőszaknak minden megnyilvánulását.

Ne akarjon itt letörni senki munkást, senki szegényt és proletárt! Én vagyok az első s remélem, velem tart e részben minden a kor szükségleteit s a haladás irányát meglátó ember, aki minden reakiót, mely elnyomást, megtorlást, jogfosztást jelent, elítélek s a pokol fenekére, ahová való, kívánok. Ellenkezőleg, azt hiszem és vallom, hogy... ha égő s vágyó szemmel tartunk szemlét a magyarság jövőjének valamit igérő tényezői fölött: akkor ezeket elsősorban a munkásrétegekben, az ipari munkás- s a földmívesosztályban reméljük föltalálhatni... Uralkodó osztályokból nem kérünk, azoknak végük van, legyen is, de vezető osztályokat ezentúl is tisztelünk s igénylünk [49]

Ez az idézet rámutat arra is, miben látta Prohászka a magyar fejlődés útját. Most is, mint min-

dig, a negatívumok helyett pozitívumot, elvont fogalmak, általános frázisok helyett konkrét programmot hirdet. Ezt a programmot nem kellett kölcsönkérnie és nem kellett hirtelenében újonnan megalkotnia. „Korunk lelkét" réges-régen, még esztergomi éveiben megérezte, a magyarság legégetőbb szükségleteit két évtizeddel előbb meglátta már. 1897-ben kimondja már a szót: gyerünk a néphez. A legfőbb feladat: „Az egyház vesse bele magát az eszméknek azon golf-áramába, mely az elnyomott osztályok jegestengere felé tör egyre, folyton s azok javára érvényesítse összes befolyását... A hivatásának magaslatán álló pap... az erkölcsileg, szellemileg, gazdaságilag gyenge osztályok pártjára áll... A magyar nép ugyancsak rászorul, hogy felkaroljuk. Minden téren való hátramaradottsága egy sokszoros vészkiáltás, mely az uralkodó osztályoknak s elsősorban az egyháznak mulasztásait kiáltja világgá."[50] A háború alatt újra meg újra sürgeti a hazaszeretetnek életrevalóbb föliogását, amely nem éri be azzal, hogy büszke és rátartós a hazájára s hogy el van bűvölve szépségétől s történeti multjától, hanem a nyomatékot a munkás, népfejlesztő életre fekteti s úgy lángol a hazáért, hogy tesz s dolgozik érte. A mi népünknél a hazaszeretetnek ez az érzése s erénye még nagyon gyér és fogyatékos. Távol van még attól, hogy a haza neki annyit jelentsen, mint „a mienk" s hogy ez a „mienk" nem egyéb, mint az a sokféle „enyém". Nem érzi azt, hogy azzal a „mienkkel" úgy kell bánnom, mint az „enyémmel"; épúgy szeretnem, épúgy növelnem, gondoznom, mint az enyémet. „Az ilyen diszgregáló s bomlasztó nézetekben rémes szociális neveletlenség ijeszt, mely ellen csak úgy küzdhetünk sikeresen, ha a hazában a boldogulás lehetőségét mindenki számára folyton nyitva tartjuk s azután azt a közmeggyőződést érleltetjük meg népünkben, hogy itt a hazában munkával

s igyekvéssel tényleg mindenki boldogulhat, hogy tehát ez a haza a ‚mienk', az ‚enyém."[51]

1916-ban a magyar gazdaszövetség közgyűlésén tette meg nagyjelentőségű földreformindítványát, — a maga birtokából már előzőleg 1500 holdat felparcelláztatott [52] — amellyel gyakorlatilag is megmutatta a nemzeti kötelességteljesítés útját. Nem rajta múlt, hogy szava elhangzott a magyar politika pusztaságában. A következő nehéz években nem szünt meg hirdetni ezt az alapvető demokratikus gondolatot. A magyarság megmentésének, az intelligencia és a magyar ifjúság letörése megakadályozásának programmját a *hungarizmus* formulájába tömöríti. De első kötelességnek ekkor is azt látja: „A falvak népét földhöz kell juttatni: A magyarság ősi erejével ragaszkodik a földhöz, s ha megveti rajta lábát, semmiféle veszedelem nem fogja kimozdítani: A Hungarizmusnak is a földben van a gyökere." [53] Annak a sajtó alatt levő kötetnek, amely a háború után írt szociális cikkeit tartalmazza, ez a gondolat az egyik tengelye, újra, meg újra visszatérő vezérszólama. Most, amikor egyetlen törekvése a „harc a magyar halál ellen", fáradhatatlan következetességgel és elnémíthatatlan erővel hirdeti, hogy erős és egészséges csak akkor lesz a nép, ha a nemzet-mentést és a népizmosítást abban látjuk, hogy a földet a nemzet zöme számára biztosítjuk,[54] — nem győzi eléggé hangsúlyozni, hogy mennyire nagy nemzeti érdek fűződik a szociális igények végsőkig való kielégítéséhez.[55]

A nemzeti gondolatnak ez a földszagúan konkrét értelmezése azonban Prohászka magyarságának csak egyik oldala. Szellemének mélysége és katolicitása megóvja attól a sekélyességtől, hogy ennyinél megálljon és megrekedjen az anyagiak világában. A föld, a megélhetés biztossága, az emberhez méltó élet lehetősége az ő szemében az első, elengedhetetlen

és sürgető követelmény e kifejlődni nem tudó osztályok számára, de első és elengedhetetlen és sürgető azért, mert e nélkül ki nem fejlődhetik a magasabb ember, fel sem ébrednek a szellemi igények, magára nem eszmélhet a lélek. Az ő küldetése pedig a lélek, az ő szemében mindennek a lelket kell szolgálnia. Széchenyiről írja, de magát is jellemzi vele: „Gyakorlati lelke oly földszagú volt, mint a friss szántás; gondolataiból s gondjaiból kenyérillat áradt, de azért épúgy érezte az erős életnek azt a másik, nem kenyér-, de lélekillatú szükségletét, azt, hogy kapcsolatban álljon az érzékfelettivel." [56] Széchenyi reformgondolatainak tengelyét olyan szavakkal jellemzi, amelyek még sokkal inkább az ő szociális és nemzetnevelő alapgondolatát fejezik ki: „Értéknek tartott jólétet, kulturális haladást, testi erőt, egészséget, ügyességet, szerelmet, házasságot, mert nem elszigetelten, mint külsőséges adatot, hanem mint az emberséges életnek letétjét, s mint a lelkiségnek eszközét nézte. Ő a világban s az egész életen isteni gondolatokat látott, melyeket ki kell fejleszteni s kifejlesztésükben isteni akaratot tisztelt." [57] Ezt a *magyarságról való isteni gondolatot* akarta kifejleszteni. Így illeszkedik bele magyar váteszsége a prófétai küldetésbe, és így lesz egész élete-műve a maga égiföldi szintézisével örök kiegészítője mindenkori népifaji magyar gondolat természetes materiális nehézkedésének.

VI.

A misztikus világérzés.

Milyen lesz azoknak az irodalmi alkotásoknak a művészi atmoszférája, amelyek ebből a lelkiségből születnek? Más szóval: milyen lesz az a világérzés, amely Prohászka fantáziáját mozgatja? Világérzést

mondtam, evvel a szóval is hangsúlyozván művészi atmoszférájának egységes voltát. Minden írása — költői leírás vagy szónoki beszéd, tudományos értekezés vagy áhitatos elmélkedés, újságcikk vagy pásztorlevél — ebben az egységes atmoszférában lélekzik, ugyanabból a mindig-eleven, mindig-egy világérzésből táplálkozik. Azért nála — aki a magyar természet-költészetben páratlanul áll — voltaképpen nem is lehet külön természetérzékről beszélni. A természetben úgy el tud merülni, mint nálunk senki más: de úgyanúgy mélyed el az emberi lélekbe, a tudományos szemlélet részletkérdéseibe és a kegyelem természetfölötti világába is. A határok elmosódnak az ő szeme előtt, elmosódnak írásaiban is. Soha még magyar író ilyen mélységesen egységes érzéssel nem ölelte magához az univerzumot.

Ezt az egységes érzés-ölelést lényege szerint jellemzi, ha azt mondom, hogy misztikus világérzés. A misztikus lélekformának föntebb vizsgált elemei alakítják, azok teszik elevenné is, egységessé is. Ezt a világot az érzelemnek belülről jövő szálai szövik át meg át, és ezek a szálak az átélés tüzének aranyfényétől csillogók. A természet nincs mindenestül kívül, az emberek nem mindenestül mások, az ég nincsen a messze magasságban. Semmi sem idegen, mindennek kapcsolódása van a lélekbe, minden ölelkezik benne: hiszen belőle van, érette van. A közöny ismeretlen ebben a világban. Minden összefügg a lélekkel, a lélekben egymással: valami testvéri akcentusa van a hangnak, amellyel Prohászka szól akár emberről, akár természetről, akár természetfelettiekről; testvéries, bizalmas, meleg színe annak a hangnak is, amelyen a dolgokat beszélteti, akár magához, akár egymáshoz: ismét a *Fra Sole* trubadúrjának hangja.

Evvel a bizalmas egyszerűséggel adja át magát a körülötte mélázó és *vele foglalatoskodó*, titokzatos

világnak;[1] — hiszen a világ utána eped s *benne akar kifejlődni* és *kialakulni életté.*[2] Íme a világgal való érzés-kapcsolat kettős fonala: egy, amely világból indul ki a lélek felé („foglalatoskodik velem") és egy, amely a lélekből irányul a külső lét felé („bennem akar kialakulni"). A világ hívja, vonzza a lelket, hat rá, élettel, szépséggel telíti; stilizálja magához.

„Csodálatosan hathatós, üdítő s lelkesítő benyomások vetődnek lelkünkre a világból s a természet ki nem fogy belőlük, mert Isten szerelte föl e mágikus hatások ébresztésére. Így mindenekelőtt naggyá s fölségessé teremtette a világot s telehintette azt az erő, a dac s a küzdelem motívumaival. Tette ezt azzal a célzattal, hogy a lelkemhez szóljon s csodálatos hódolatra késztessen. Mint imponáló hatalom áll elém a világ; hetvenkedni vele nem lehet; szóba csak azzal áll, aki tiszteli, s mint igazi s páratlan világhatalom, először megérezteti hatalmát s megaláz, de azután fölemel, magához emel. Ugyancsak széppé, bájossá s bűvölővé teremtette Isten a világot, azért. hogy lelkünkbe nyúljon s fűszeres olajaival s balzsamával belénk szivárogjon. Erős is, meg lágy is. Néha a karját érzem, azt az erős hatalmas kart, mely törni s zúzni tud; máskor a kezét nyújtja felém, megfog s tart és óv, vagy nyilt tenyeréből áldást hullat rám; ismét máskor csak ujjainak lágy hipnotizáló érintését érzem, mikor elsiklik rajtam s hangulatokat kelt bennem, melyekre nincs sem szó, sem kotta, sem szín. Néha a benyomása ujjongássá s zsoltáros lelkesüléssé, máskor meg mélázó édes hangulattá válik; egyszer friss életörömöt, máskor meg bízó. bátor. küzdő kedvet ébreszt bennem; ezt mind az a szép, fölséges természet teszi. Fia vagyok; tudja ő, hogy hogyan kell bánnia velem, játszik a lelkemen." [3]

De másfelől valamiképpen az én teremti ezt az egész világot. A teremtő, költő én:

„Ő csinál, ő teremt mindent! Ez a világ, világ nekem. mert én állok a központjában. Én szórok rá fényt szemeim tekintetével s zenét és ritmust idegeim rezgésével. Szemem nélkül ez mind sötét; ideg nélkül ez mind néma és buta. Nekem kell azt a világot szineznem s szépségbe öltöztetnem; nekem kell benne az érthetőt fölfedeznem. Nekem kell mélységeibe ereszkednem s a végtelent gondolataim aranyszálaival összefűz-

nöm. Nekem..., nekem... kell ezt tennem. Így lesz a világ az én világom, melyet én átélek, melyet én élettel átjárok s melynek én vagyok a virága s szemevilága. Így alakul ki bennem a lét ismeretté, sejtéssé, hitté, szeretetté, erénnyé, boldogsággá, elragadtatássá. Így épül föl bennem az örök élet dantei szféráinak csigavonala, melynek csúcspontján állok én s élvezem a megnyugvást lét, élet, cél s boldogság fölött.

Az egyéniségben alakul ki a világ s minden ott künn a belsőért van. Minden ott kinn az élet kapuja előtt áll s kopog, zörög s kér bebocsátást, koldul életet. Tőletek koldul, értsétek meg s élni fog. Tekintsetek rá s élni fog szemeitek tüzében, figyeljetek rá s élni fog harmóniátok zenéjében. Vegyétek föl magatokba s alakítsátok át művészetté, boldogsággá, örömmé azt a puszta, csupasz életet. A világ kitárja előttünk gazdagságát, a végtelenbe kinyújtja tereit, feneketlenségekké mélyeszti örvényeit s meghívja az életet, hogy benne fejlődjék. S az élet megint csak én, csakis én vagyok. Én élek s csak magamból tudom, hogy mi az élet. A világ, ég, föld, úszó csillagok az én életem tükrén akarnak tükröződni." [4]

A külső és a belső világ állandó kölcsönhatásban van: egymást tükrözi, egymásból él. Lélek és természet „két egymásra ható, egymást kölcsönösen megtermékenyítő világ." Így aztán a külső és a belső világ állandóan bizonyos párhuzamban hullámzik egymás mellett. Folytonos vonatkozások fonadéka fűzi össze őket. Így a párhuzamos szimbolizmusnak egy neme jön létre, amely valamiféle formában legtöbb írása mélyén ott érzik. A természet motívumai a pszichében megismétlődnek s nyomukban szellemi világ alakul, melynek szintén vannak hegyei s mélységei, vannak szirtei s magasbatörő útjai. [5] Ez a boldogító szimbolum-érzés voltaképpen az alapréteg legtöbb művének.

„Valahogy rá kellene segíteni mindnyájunkat ez értékek meglátására s munkálására; rá kellene segíteni az embert, hogy mikor az élet alacsonyabb értékeit erejének s tudásának megfeszítésével termeli, — mikor karddal, ekevassal, kalapáccsal küzd a létért, — mikor a föld hantjai közt kenyeret s a föld méhében gazdagságot keres, — mikor potykát halász a Velencei-tóban s gyöngyöt a tengerben, — mikor vágja a nádat s töri a sziklát, hogy akkor tudjon kiállani az ilyen

csendes tónak a partjára is, és tudja megérezni ezt az ezeréves csendet s mozdulatlan örökkévalóságot. Merüljön el a láthatár szintengerében s mikor ott fenékre sehol sem akad, nyúljék meg látása sejtéssé s nagy hitté, s térjen ki a mechanikai világ szerény korlátaiból a felsőbb emberi világba, a hit, az igazság, a szépség és jóság, az érzések és sejtések, a megnyugvások, bizalmasságok, a csendes örömök s mély élvezetek világába. Érezze meg, hogy a föld és ég, ez a tájék, tó és nádas csak ingerlő s izgató szer, mely arra való, hogy a lelket érintse, ingerelje és ébressze, arra való, hogy megtermékenyítse s a tulajdonképeni emberi világ teremtésére s kialakítására képesítse. Ettől a világ szimbolumaiban meglátott s megérzett lelki tartalomtól lesz az ember lelke világos, ezekből lesz erős és boldog." [6]

Ez a testvéri együttérzés a természetnek családiasan meghitt szemléletére képesíti: Mintha nem is kívülről nézné: együtt örül vele, együtt lélekzik vele. Mintha maga is beletartoznék a szemlélt képbe. Mikor leírja a júliusi erdőt, ahol a tölgyek, a bükkök, kőrisfák sejtjeiben millió rokka perdül s millió szövőszéken a természet sejtszövetté szövi a napsugarat,[7] szinte érzi az ember, hogy járja át a lelkét az éltető, meleg, zsongó napfény. Elhisszük neki, — hisz csak úgy árad a bizonysága minden ilyen tárgyú lapjáról — hogy örül a természet szépségeinek: mintha a magáénak örülne. Örül neki, hogy úgy tele van formával és szépséggel és üdítő s gyógyító-olajjal s balzsammal. Neki ez mind életesszencia, melyet lehel hegytető és sudaras fenyő, mellyel be van permetezve a hegyek uszálya, a fenyves, a havasi rét. „Ezt leheli a kaukfű, a fehér és sárga margaréta, a harangvirág, a szironták, a zsálya és gyűszűvirág. Ezzel az üdeséggel van telítve az átellenes hegyek lila párázata; ezt lélekzem én magam, s úgy vagyok vele, mintha ez a nagy természet a maga friss, halhatatlan életét akarná belé lehelni.[8]

„Üdeség, — a nagy természet friss és halhatatlan élete": mennyire a maga képére és hasonlatosságára „teremti" Prohászka a természetet! Ebben is tiszta

líra, amit ad. Az ő természete igazán tükör, amelynek kristály arcán a belenéző lélek tiszta vonásai dicsőülnek meg. Már idéztünk helyeket, amelyek a természetben csupa dacos erőt, energiát, kikezdést, feszülést ünnepelnek. Mégis nyugodt és tiszta ez a természet, szent derű ömlik el rajta és fenekéig ép, töretlenül őrzi a kezdet fiatal erőit. Íme egy kép a tengerről, félreérthetetlenül hűséges portréja a Prohászka-léleknek:

„Szép, szép a tenger, a legfölségesebb szépség. Szép, mert egy darab földbeszakadt égbolt. Az Isten átka nem érte, mert nem volt az ember tanyája; azért szépsége is érintetlen és bája homálytalan. Hullámai tisztátlant meg nem tűrnek s kidobják ismét a mételyes földre; nincs bennük tespedés, könnyen megindulnak; engedelmeskednek a szélnek, mely a szellem képe. Maguk meg nem rothadnak, mert a kesernyés sót, a bölcseség savát szon jazzák s élvezik. A tenger a termékenység, a fejlődés bölcsője; fölötte lebegett „kezdetben" az Isten lelke. A legnagyobb erő rejlik cseppjeiben: a gőz, az ember trónjának első zászlósa. Hullámaiban a zsoltáros az Isten dicséretének majd lágyan zsongó énekét majd dörgő hozsannáját hallja. A tenger a legfogékonyabb az ég benyomásaira; tőle veszi színét s vidám, nyilt tekintetét. Az igazi értékét bölcseségben rejtegeti; mélységét nem tárja ki senkinek; vásárt, zajt, utcát, mobot nem ismer; elég magamagának." [9]

A tenger az égtől veszi színét: a misztikus Prohászka világérzése azért olyan mély, olyan gazdag és olyan örök-íriss, mert az Istent tükrözi: Isten edényének érzi magát. „Ő ömlik belém, úgy hogy kicsordul s ismét millió és millió más edénybe, csigahéjakba s tengermedencékbe árad, valamennyit teliti s ismét ömlik tovább." * [10] Íme a nagy érzés-egység mélye, az univerzum testvériségének gyökere: a mindent betöltő, mindenütt immanens, de

* Ez a hely közvetlenül Sz. Ágostonra emlékeztet: Capiunt ergone te coelum et terra? an imples et restat, quoniam non te capiunt? et quo refundis quidquid impleto coelo et terra restat ex te? non enim vasa, quae te plena sunt, stabilem te faciunt, quia etsi frangantur non effunderis. (Conf. II. 1, 3).

ugyanakkor mindenen mégis túlcsorduló, minden fölött transzcendens Istenség. Az ő csordulását érzi Prohászka a jelenségek mélyén, ennek a csordulásnak zenéjét hallja ki a durva történések robaja mögül. Meg-megszállja a szférák félelmetes csendje, melyben az Örökkévalóság szárnyasuhogása sodorja a percnyi emberéletek millióit, de ezen a lélekzetelállító csend-óceánon biztosan siklik tova Istenlátó, imádságos érzelmein. Az imádás az a végtelen tengerjárás, mely a lelkek szeretet-óceánjának vonzásaiból ered és a dermesztő csend némaságain át meghallja a legmélyebb mélyből a szeretet szent telhetetlenségének végtelen melódiáját.[11] A természet, az egész univerzum a nagy Művésznek remeke, „költeménye" és ő együtt örül az Alkotóval, aki „minden művéről látá, hogy jó."

„Minden fa és bokor önálló költemény; mindegyik különkülön áll, egyik sem olyan, mint a másik; ágai máskép fonódnak, lombja máskép omlik, levelein máskép játszik néma zenét a reszkető napsugár. Minden ásvány, minden drágakő, minden jegec, minden állat egy-egy alak, melyet kigondolt s kialakított az Úr.

S ahogy így a vonalakat saját lénye őserdejéből merítette, ahogy így sejtekből szőtt szöveteket s azokat levelekké szabta ki, vagy ágakat hajlított s edényeket formált belőlük: azután finomabb belső szépséget lehelt rá; ez a finomabb belső szépség a színek világa. A napsugár egy külön teremtés; tiszta és átlátszó s mégis hét szivárványos színnek titokzatos egysége. Az Isten ezt szereti legjobban a teremtésben, nemcsak műve, de szimboluma.

Van neki más hallható zenéje is. A rét, az erdő zsongása, az elolvadó ezüsthangok, mindaz, ami Beethowen fantáziájában csengett, ami Bizet szenvedélyes mór zenéjét ihlette, a germán tölgyerdők énekeseinek motivumai az ő zenéje s ő játszik a színek finom citeráján, ép úgy, mint a hangok ezüst húrjain. Játszik rajtuk reggeli, esti imát, tavaszi dalt s őszi búcsúztatót. játszik jegyesi örömében s bús haragjában, játszik őserdőben, pazarul s magának játszik... ott, ahol ember nem hallja; az őserdők... a tenger mélye csendjében, a korall erdőkben."[12]

Az alkotásában gyönyörködő Művész szent élvezetét érzi vele a lét szépsége fölött.

„Isten örül, fönséges, megfoghatatlan örömmel örül műveinek és önmagának, saját titokzatos lényének, és szépségével eltelten léte a mindent átjáró, szenvedélyes örvendezésnek szüntelen himnusza. Ez az öröm elömlik az egész teremtésen, ez az öröm a mindenségre árad s a Szentlélek beleénekli az emberszívbe. Tágítsuk ki emberszívünket e végtelen lehelletek befogadására. Meg kell éreznünk, hogy „azért ujjong az ég, s ezért van telítve a föld gyönyörűséggel. Ezért lép ki partjaira a tenger, ezért örvend a mező s az erdőnek minden fája", mikor az Úr arcának fényességét tükrözi a komoly bükkök, a fehérkarú nyirfák és az izmos tölgyek ölelkező erejében." [13]

„A természet csodáiban, a lélek mélységeiben, a gyermekek szemében, a lelkiismeret sugárzó tisztaságában árad, hullámzik Isten öröme."[14]

VII.

Prohászka alapformája.

Az eddig mondottak alapján nem nehéz megállapítani azt a sajátságos műformát, amely Prohászka írásaira olyan egyénien jellemző. Mindenki, aki csak valamit is olvasott tőle, még inkább, aki beszélni hallotta, megérezte, hogy valami merőben új, eredeti jelenséggel áll szemben: nemcsak új eszmékkel, eredeti ember-egyéniséggel, a papnak egy új típusával, egyéni gondolkodóval, hanem új formával is, a kifejezésnek egy eddig ismeretlen alakjával. Nemcsak ilyeneket nem mondtak még nálunk, de *így* sem szólt még magyar ember. Lépten-nyomon emlegették a Prohászka-stílust. Kevesen adtak számot maguknak, mi ez a stílus voltaképen, nem kevesebb értetlenség, félreértés és majdnem annyi gúnyolódás céltáblája lett, mint Ady Endre vagy annak idején Petőfi költői stílusa, akikkel meg is volt az a rokonsága, hogy ő is szuverén biztonság-

gal szólalt meg a maga hangján, semmit sem törődve azzal, hogy hogyan szoktak előtte szólani mások. A meg nem értők botránkozása és az utánzók szellemtelen torzításai azonban — nagy szellemeknek ez a ritkító uszálya — szintén annak bizonysága, hogy mindenkinek meg kellett éreznie a hang határozott újságát, — persze, igazi mivoltának megértéséhez bizonyos kongenialitásra, eltanulásához pedig az ő lelkiségével rokon egyéniségre lett volna szükség.

Bizonyos, hogy Prohászka írásainak saját belső formájuk, még pedig egységes formájuk van. Ez a sajátos forma alakítja a maga képére a mondanivalót, akármit ír: szónoki beszéd vagy levél, tudományos értekezés vagy elmélkedés ebben alig különböznek az ő tollán. E műfajok különbözősége az ő kezén a legtöbbször egészen külsőséggé zsugorodik. Még az olyan akartan és tisztán tudományos szakmunkákban is, mint az *Isten és a világ* vagy a *Keresztény bűnbánat és bűnbocsánat*, nem egy helyen megmutatkozik, minden másfajta írásaiban pedig éppen szembetűnő ugyanannak az egyetlen, jellegzetes Prohászka-formának mindenütt jelenlévő ereje.

Ez a belső forma mindenekelőtt lényegében *lírai*. A misztikus, aki a külső és belső világot egyaránt az élmény közvetlenségében éli, voltaképen nem is tud másként szólni, mint az átélés közvetlenségének hangján. Akármiről szól, ott cseng a szóban a líra hármas egysége: a külső világ az átélés ölelésében belsővé, a kettőnek ez az egysége éppen az átélés dinamikája következtében általános érvényűvé lesz. A misztikus akármiről beszél, önmagából meríti a mondanivalót, de ez az önmaga — az alakító én misztikus világérzésének katolicitása következtében — annyira tág, annyira gazdag és mély, hogy elfér benne minden. A Prohászka-féle

lírának alaphangja tehát a misztikus szemlélet. Egy állandó szemléletbe fogja össze a természetet, az embereket, az univerzumot. Ez a szemlélet tárgyi és alanyi egyszerre. Tárgyi, mert egészséges realizmusában egy pillanatra sem mosódik el szemében a dolgok szubsztanciális különállása, sőt elevenítő képzelete a szeretet teremtő erejével valósággal személyes viszonyba lép az egyes jelenségekkel, erdővel, heggyel, fával, madárral, még inkább a testvér-emberekkel és az Istenség mindenütt jelenlévő személyiségével. De ugyanakkor szubjektív is ez a szemlélet, mert mindezeket tudatosan és átérzetten önmagán keresztül szemléli, a maga lelkében öleli magához a nagy, misztikus alapélmény lírai egységében. Ez a Prohászka-féle líraiság misztikai gyökere. Látás és a látásban való elmélyedés; a szemlélt világ boldog konstatálása, hol csendes, hol ujjongó szépségének élvezése. Ennek a fényes szemléleti képnek megvan azonban a visszája, az árnyékos oldala is. Minthogy a misztikus élmény egységében teljes életszerű konkrétséggel éli bele magát az emberlelkekbe is, sajgó realitással éli át a nagy „hasonlatlanságot" is: az emberek nem élik az élet gyönyörű teliségét. Kicsik, fejletlenek, vakok, érzéketlenek és szenvednek saját fejletlenségük miatt. Olyanok, mint a homorú és domború tükrök: a világ eltorzulva látszik bennük... Ily lelkekben a világ elveszti fényét, harmóniáját, éktelenkedik s elpusztul. Bennük minden szenved, minden fél és ijeszt. Ezek az új Jóbok, kik az egész világot szemétdombnak, a létet kínnak, a testet fekélynek s az Istent az egyre viharzó és mégis kitölthetetlen harag forrásának nézik. Vannak más szerencsétlen művészek is, kiknek lelke szintén csupa görbeség és csupa anomália: akik a szembeötlő világ bájain, mint mézcseppeken rengenek, a fenomenonért rajonganak, az életet

mohón szívják s amellett szívtelenek gondatlanságukban és kegyetlenek örömeikben, mert az epedő, az életet megörökíteni vágyó léleknek kérdéseire süketek. Minden perspektívájuk végén ott borong az életvég, az elmúlás, a semmi.[1] A misztikus lélek nem bírja el ezt a látványt: segíteni akar; meg akarja mutatni a nagy, szép, gazdag, mély örömű életet mindenkinek, hogy elragadja, meghódítsa, boldoggá tegye őket. Hogyan tehetné ezt egyszerűbben, természetesebben, mint hogy rámutat annak konkrét megvalósítására: önmagára. Így lesz már az élmény gyökér-mélységeiben a misztikus extázisból apostoli lendület. Igy színezi a líra hangját egy forró, didaktikus-szónoki árnyalat, amely valójában maga is tiszta líra. A lírának és az elemi erejű retorikus pátosznak ez a belső, élő és meleg egysége: ez a Prohászka-stílus igazi lényege. Nem líra, amely retorikába kapcsolódik; nem is didaktika, amely lírába melegszik át, hanem egyszerre mind a kettő, a misztikus élmény egységében, izzásában, lendületében. Fölséges szép az élet! Nézzétek, emberek! Én tudom, élem! Milyen boldogság! Hiszen látjátok, hogy így van! Ki ne látná! Jertek, élvezzetek ti is! Legyetek szépek, nagyok, boldogok ti is. Örüljünk együtt! — ez az alapélmény formálja minden lapját. Ez a forró, lírai-retorikai pátosz a Prohászka leglényegesebb formai eredetisége.

Ennek az alakító módnak legegyszerűbb formája a tiszta lírai élmény, amelyben az én egyszerre kitágul és magába veszi a mindenkit. A következő kis elmélkedés ilyen tiszta líra, a végén az „emberek"-hez kiált, de amit mond, az szervesen folyik a megélt élményből és önmagának épp úgy szól, mint az embereknek; a retorikai elemet ez az egy szó képviseli, de ezt a szót a lírai élmény kívánja: aki ezt a Krisztus-nézést átélte, mindenkit oda akar ölelni a kereszt alá.

Ott állok magamban . . . Az Isten végtelen szeretetének igézetében. Lelkemet elfogja a könyörület s az imádás mély érzése, s szemembe könny gyűl; lehajtanám fejemet, de a kereszt vonz, késztet, hogy nézzek rá: „Rám néznek és sírnak."

Mit adtunk neked, Uram, neked, kit szeretnünk s imádnunk kellett volna. Eljöttél s barlangba szorultál; körülnéztél s Egyiptomba futottál; álruhában járó faragó ács voltál. Egyszer indultunk eléd pálmaágakkal s te sírtál; egyszer bíztad magad ránk s Barabást választottuk; egyszer akartunk koszorút kötni neked s tövisből kötöttük; egy arcképedet vettük s az Ecce Homo arca maradt ránk; egyszer tünt föl, hogy anyád is van: s íme, fájdalmas anya lett belőle; egyszer kértél inni s ecetet nyujtottunk. Ó, ki hitte volna, hogy ez legyen köztünk sorsod, hogy ilyen legyen útad. S most függsz itt, mint megfagyott imádság, mint megkövült, kiáltó szó. Kitárt karokkal s nyilt ajakkal kiáltasz irgalomért.

Sok hegyen imádkoztál; de ezen a hegyen imád az örök „interpelláció" kiáltása. A végtelen nagy Isten bús haragjának éjjelében megfagyott ajkadon a fohász. Nagy, szent az az Úr, ki önfiának sem kegyelmezett! . . . Mily rémséges fölségben hirdeti ezt a kereszt!

Emberek, féljétek az Istent s szeressétek Krisztust. Ezt kiáltja ő felétek, kiáltja a végkimerülésig.[2]

Egy másik főformája a tiszta lírai alakításnak, mikor egyszerűen a lírai élményt mondja el, de az elmondás során az élmény általános érvényűvé nő: én ezt éltem át, ez így van. Az egész azonban ezt szuggerálja: próbáld meg te is. Ilyen pl. a *Bemenőm s kimenőm* első, önálló fele:

Egy gyönyörű tavaszi reggelen nagyon megéreztem, hogy csak utcai gyereke vagyok e szép, titokzatos világnak, s elfogott a vágy, hogy ne maradjak az utcán, ne ott künn, hanem menjek be, menjek beljebb, ahonnan mindez az élet tódul kifelé, ahonnan ezek a dagadó rügyek, ezek az ébredező csirák ki-kikandikálnak. Mit maradjak én künn s mindig csak künn; mit járjam ezt a vásárt, mikor anyám, a természet kifeszíti lombsátorait s kigöngyölíti finom szöveteit s felpattantva az élet zárait, kirakja filigrán művészetét,

ezeket a leheletszerű virágkelyheket, ezeket a napraforgó aranytányérokat, azt a sok illatos virágpárát? Mit járjak én mindig csak künn, mikor most nem felülről, hanem belülről havazik, mikor a tavasz pajzán jókedvében, halványrózsás havat szór az almafákra s mikor a körtefák virágdíszében tündöklő fehérséggel utánozza a tél motívumait s ezt mind belülről. Minek csavarogjak künn, mikor az a fölséges, bájos élet mintha ép álmából ébredt volna, az üde szépség pírjával arcán újból ablakot s millió redőt nyit s kidugva felém még fésületlen, kócos, barkás fejét, ingerkedve kérdi: s te még mindig ott künn!? Még mindig járod a látóhatárnak végtelenbe nyúló körzeteit s gondolod, hogy azokon járva, pihenőre találsz? Nem únod az utcai gyerek, a csibész szerepét, aki egész nap szaladgálva, minden kapufélfánál megállva, minden udvarba betekintve, az otthont alig ismeri? Nézd, ajtó-kaput nyitottam; gyere be, légy otthon! S tényleg valahogy megütődtem ezen a számlálhatlan nyilt ajtón s kapun s ezen a beláthatatlanul sok felhúzott redőn, melyen át az élet rámnézett s fennakadtam a szaván s szinte méltatlankodtam rajta, hogy csavargónak hív s utcai gyereknek csúfol, de hiszen igaza van: hát miért is nem megyek be s minek lakom az utcán s miért nem ismerem anyámat s miért nem hallom atyám szavát s minek élek idegenben a világ országútján? S a nagy idegenség érzetéből szenvedélyes, fájó vágy lett s a számkivetett lélek otthont keresett s a kiközösített vándor oltárt követelt s millió vágy lett hangossá bennem, hogy igen, nem maradhatok mindig künn, hanem be kell lépnem, be az élet otthonába, az én otthonomba. S közel kell jutnom, egészen közelébe, e külre sugárzó, de nekem vérrokon szépséghez. Szomjas vagyok e külre csak hálni járó, de belül zúgó zenének orkesztrumára; el aakrok mélyedni, el akarok merülni e külre kicsapó, de mélységeit belül rejtő értelemnek tengerébe; meg akarom érezni ott, a szív táján ezt az erős, ütemes akarást, mely a fejlődésben a több s szebb élet hullámait gördíti végig a világon; szóval haza akarok nézni, ahová a lelkem gyökérszálai s öntudatlan s öntudatos életének összes motívumai nyúlnak; ahová húznak s meg akarom közelíteni, mint e nagy háznak gyermeke azt a fölséges bensőséget, melyből oly fölényesen, oly ritmikusan, oly illatosan néz ki a bamba, buta utcai világba, ennek a sok csavargó embernek lelketlen szemébe, ennek a sok utcai gyereknek tátott szájába a kacagó, az éneklő, a győzelmes szépség! Meg is indultam befelé: vezetett a vágyam s húzott a mélység. Minden virág örvény lett tele gondolattal, számmal és aránnyal, s minden levélke művésziesen kiszabott s kifeszített vászon

lett, teleszórva az élet s az alak ezernyi szimbolumaival s minden tenyérnyi fakéreg óriási famező lett, ahol az isteni gondolatok alfresco-festője húzta meg a maga epikai festészetének csodálatos vonásait. Megnyilt a szemem, hogy ezt mind láthattam s e belső világosságtól mérhetetlenül nagy lett itt minden s mindenből eszmék sugároztak s törvények világítottak s a napsugár ott künn derengő fénynek látszott ezzel a világossággal szemben. Már azt gondoltam, hogy az otthon legintímebb szentélyébe jutottam, s hogy ez tehát az élet bölcsője s tán az Isten maga, de a fény világított s továbbintett s egyre azt láttam, hogy ugyancsak nem jutottam a végére, s hogy itt közmű közműre s törvény törvényre következik, s hogy ezek a belső képletek is még mind fogalmazványok. Éreztem ott bent is, hogy azt a szépséget valaki leheli ,s hogy a tavaszi motívumokon valaki dolgozik; valaki, aki ott benn, aki ott beljebb van; valaki, aki nem ollóval szab s nem tűvel varr s nem szagos vizekkel illatosít, hanem akiből ez mind valahogy fakad, valahogy kimondhatatlanul. S haladtam tovább, haladtam mélyebbre, beljebbre s úgy éreztem, hogy bár még mindig feneketlen mélységek intenek felém, de ott már minden oly szűk, hogy lelkem is szorong, s minden oly végtelenbe elnyúlt, hogy a szemem tekintete is belefáradt, s érzésem azt sugallta, hogy innen az út az élet Lelkéhez, a nagy mű művészéhez, már nem lépésről lépésre s fokról fokra vezet, innen már a lélek ne kapaszkodjék fokról fokra s ne csússzék előre következtetések láncán szemről szemre, hanem hogy itt ugródeszkára jutott s itt műtétet kell végezni, melyhez inspiráció kell, de melyhez a lendületet megadja az a nagy, szép, virágos, misztikus világ. Itt ugrani kell végesből végtelenbe; itt nagy szökelléssel el kell hagyni a megtapogatható, a megtapasztalható végességek vonalát s meg kell csinálni a minket környező, végtelen sok kicsiségből a végtelennek integrációját. Ez a legfőbb matézis; a világoknak, ezeknek az érthetetlen infinitézimáléknak integrációja, melyet nem számokkal végzünk; mert nem is lehet azt úgy végezni, hanem érzéssel s következtetéssel. A végtelen kicsiny sem szám s a végtelen nagy sem szám, sőt a számot és a mértéket mindkettő kizárja s mégis mindkettő szükséges fogalom s jó szolgálatot tesz, mert érthetetlenségen át igazságok szemléletére vezet. Csak így lehet a világban a nagy mű nagy művészére akadni. Ez az út befelé. S csak ha ráakadtunk, tudunk otthon lenni a végtelen Istennek a házában, a mi házunkban. Fönt a napsugár, lent a sötétség világít, de mindkettőben látunk. Fönt eligazodunk észszel, s lent észszel, szívvel, hittel. S mi minden világosságnak örülünk:

örülünk, mert haza igazít el s otthont világít meg. Így jutottam én is be, s így járok el gyakran oda.[3]

Máskor az egyéni élménynek ezt az általánossá emelését bizonyos szimbolizmus segítségével éri el. Ez a szimbolizmus a misztikus élmény szimbolikája, amelyben a dolgok egységes ölelésbe harmonizálódnak és összefüggnek; voltaképen minden élő és élettelen egyet tükröz: a végtelent, az Egy-Szépet, az Istent és ennyiben minden szimbolum, olyanfélekép, mint Platon világszemléletében. Így aztán minden jelenség, minden élmény könnyen, szinte magától siklik át szimbolikus jelentőségűvé. Alig vesszük észre, mikor történik ez az átsiklás: az érzéshangulat ugyanaz marad. Példakép idézzük *Az én napom* első lapját, egy alkonyati hangulatnak konkrét színárnyalatokban dúsgazdag leírását. „A nap húzta lelkemet, — ezzel végződik a leírás — Szerettem volna lépést tartani az alkonnyal... végigmenni országokon, tengereken. . .“ Aztán így folytatja:

De azután megijedtem magamtól s beteges, szenvedélyes vágyamtól. Észrevettem, hogy ez a gondolat nem napsugár, hanem homály, hogy ez a vágy nem erő és öröm, hanem képtelenség, kín és őrület. Mert hát minek futni s hová futni, ha el nem érhetem!? Minek futni s rohanni örökös búcsúzásban!? Nem bírnám ki, ha az alkonyattal lépést tartva, örökösen nyugalomra készülő, nyugalomra térő, bágyadt s fáradt világ fölött járnék; ha fáradt emberek közt s fáradt levegőben, fáradt városok s falvak utcáin, zárt műhelyek előtt s munkazárást fütyülő gépek gőzében vándorolnék. Tönkremennék, ha mindenütt munkából hazahívó, elcsigázott emberekkel s állatokkal találkoznám; ha ahol megfordulnék, mindenütt csuknának, sehol sem nyitnának; mindenütt végeznének s sehol sem kezdenének, mindenütt ásítanának, sehol sem énekelnének; ha mindenütt ágyaznának, hogy lefeküdjenek s felejtsenek. Nem tartanám ki, ha mindenütt csak madárének finaléját hallanám s aztán néma csend nyelné el a zajt és éneket; ha közeledtemre a virágok tarkás fényei mindenütt kialudnának s a csillagok még nem, de a gázlámpák már kigyúlnának. Betege lennék e szomorú

vándorlásnak abban a fáradt, bágyadt, kimerült világban, melynek levegője elhasznált, a verejtéke méreg, a vére is méreg s az élete fonnyadás. Ki nem tartanám pedig azért, mert ez nem az én világom! Nekem nem a leáldozó, hanem a fölkelő nap kell; erő kell. mely felém jön s nem mely szalad tőlem; nekem hullám kell, mely felkap s emel, visz. Világosság kell, mely kigyúl s mely nem álmosít, hanem ébreszt. Nekem nem kellenek gondolatok, melyeknek napja letünt, hanem amelyek fakadó, pattogó, szökő erőkké válnak bennem. Nekem nem az est, hanem a reggel kell, mely az élet ösztönösségével lüktessen bennem s tettre, cselekvésre serkentsen. Így érzem hát, hogy eleven napraforgó vagyok, a napnak virága, de nem a leáldozónak, hanem a felkelőnek. S ez az érzület az én elemem, itt kifejlem s növök naggyá. A bágyadtságot s kimerültséget, a lemondást s melancholiát pedig esti pírnak s lélekalkonyodásnak nézem s kerülöm. Sok modern ember lelke van az alkonypírral átitatva s úgy fest nekem, mint egy szoba, melynek falai piros, járványt jelző cédulákkal vannak teleragasztva. Jaj, be csúnya, rikító tapéta; ha még oly sok szép bútor s drágaság is van az ilyen szobában, nem laknám benne; a lelkemet szúrná s mérgezné s tudnám, hogy e pír nyomában a sötétség s a halál jár.

E közben sötét lett s úgy tetszett, mintha a töltés is, a sínek is elfogytak volna s már csak 20—30 lépésnyire nyúlnának; jeget, tócsát, nyárfát, sárrétet elnyel az éj s számomra ez mind mintha nem lett volna. Íme, ez volna sorsom, — gondoltam — ha szaladnék a nap után s uszályához szegezném szememet, szívemet. Akkor ugyanis eltünnék ez a csodás, szép világ, s esti párákba, ködfoszlányokba, árnyak rongyaiba takarózva, szegénynek látnám, azaz hogy nem látnám gazdagságát, szépségét, bűbáját s varázsát, s attól szegényedném el én magam is. Kergetném a napot s nem venném észre, hogy az a nap az égen nem azért van, hogy őt nézzem, hanem azért, hogy a földet lássam s hogy tessék meg nekem ez a világ, melyet a napsugár erőbe és szépségbe öltöztet s telehinti fényekkel, színekkel s ingerekkel, hogy belém kössön s munkára s küzdelemre kényszerítsen. Maga az a nap az égen csak olyan, mint egy nagy, fényes pók, mely villámgyorsan nő, ezer meg ezer napsugárlábbal dolgozik, színhálókat lenget, reáakasztja fényszálait minden ágra-bogra, fűszálra és levélre, minden élre és szélre; kiakasztja, kiteregeti szövedékét, lent a nehéz, perzsa szőnyegeket gyepből, pázsitból, lombból, hínárból; ezek fölé a finomabbakat aranykalászból, virágból; ezek fölé pedig teleaggat erdőt, mezőt lehelletszerű fátylakkal s fényekkel. Az-

után pedig belebök a szemembe napsugárral s ezer életingerrel settenkedik körülöttem. Birizgálja idegeimet, rángigál, lök, húz, mint egy pajkos gyerek, kacag a szemembe, ezer kérdést tesz, talányokat ad fel, a szépség s a misztikus lét ezer problémájával táncol körülöttem. Ezt az életvigalommal telített világot teregeti ki elém az én napom, mely nem búcsúzik, hanem folyton elém jön s hív, ébreszt, mert missziója van hozzám!

Én tehát nem kergettem a napot, mikor elment, hanem inkább várom, amikor jön. Ébren várom, mert hozzám jön. Így jön felém minden, ami enyém, ami nélkül meg nem lehetek, a lét, az élet, az Isten; így gördülnek elém a világosság s a levegő hullámai, a nagy erkölcsi értékek, s vájkálok bennük, mint a mesebeli királyleány a gyöngyökben; mélységek fölött járok, melyek visznek s el nem nyelnek, mint ahogy a tó mélyei el nem nyelik a rajtuk úszkáló hattyút; rám ömlik a csillagos világok éteri fénye, az eszmények, a jóság, a szépség, s a legnaivabb vagyok, mikor e csodás, misztikus létnek öntudatára ébredek, melyből épp eleget értek, annyit, hogy egészen gyerek legyek.[1]

A kívülről befelé haladó líraiságnak ez az egyik főformája: „ti így, — én ellenben emígy: látjátok, hogy ez az igazi." Egy másik formatípus a *ti*-vel az általánost állítja szembe: „ti így, — holott emígy van"; az általános pedig mindig lírai érdekű, mindig az ő lelkét tükrözi; akárhányszor ki is tör a végén: „emígy van, — én is így élem". Szép példa erre a *Homo melancholicus* belső vonala. Ősz van, őszi lelkek körülöttünk:

A homo melancholicus mindenekelőtt kedvetlen s mindenkibe beleviszi a fázós hangulatot. Van közte hitetlen, van hívő, de mindegyik kedvetlen. Nincs bennük pátosz, sem a hitben, sem a hitetlenségben. A tagadás is erőtlen, az is beteg s az ember attól is szenved. A modern ember nem letkesül s nem disputál; mit is disputálna, mikor nem hisz az igazságban. Kezdetben azért volt hitetlen, mert hitt a hitetlenségben és lelkesült érte; hitt a tagadás dogmájában s készült az ég ostromára, el akarta foglalni a világot s hitte, hogy felérheti és eloszlathatja árnyait s kilakoltatja azokat a néma kiállhatatlan szfinxeket azokkal a tágranyilt szemekkel, azokkal a nyugodt arcokkal, de kacagó lelkekkel.

De mindezt csak akarta, mindez csak volt, s ez idő szerint mind ezen már túl vagyunk.

A homo melancholicus reménytelen is, még pedig alaposan. Szerencsétlenségére ugyanis roppant sokat megtudott s állítólag rányitott a vele csúfot űző természet titkára és arra, hogy ez az anyának csúfolt mostoha tisztára bolondnak tartja őt, illuziókkal ingerli, hamis célokkal ámítja, beleállítja kengyelfutónak a fejlődés útjaira, az élet viharos tengerén gályapadokhoz láncoltatja, evezőt nyom a kezeibe s lázas víziókat csal szemeibe; de ő most már rájött, hogy a munkára csak a mostoha természetnek van szüksége, de az embernek nincs; rájött, hogy az evezés is esztelen erőlködés, mert hiszen holt tengeren, holt pontok közt járunk s biztató révparton soha ki nem kötünk. Evezzen hát, akinek kedve van; aki okos, az nem evez; így is odaér, ahová ez az úszó gálya s a gálya rakománya, a holt gondolat, holt hit, holt érzés ér: a semmiség feneketlen mélységébe.

Dehát azért vagyunk-e, hogy ne legyünk s azért élünk-e, hogy szenvedjünk? Hiszen az élet mindenütt erős alakokat sürget, mindenütt az erős alakítások útján jár s bizonyára a szellemi világot is erősnek s győzelmesnek kívánja. Nem azért formálta a szemet, hogy sötétségben megvakuljon, nem azért a fület, hogy a diszharmóniáktól megsüketüljön, hanem a lélek szemébe is napsugárt csal s fülébe zenét varázsol s akarja, hogy ami a hegyi pataknak a lejtő hullám s a szívnek a ritmusos dobbanás, az legyen a léleknek az öröm s lelkesülés. Örök családfáján vér és erő, erő és öröm rokonok; ritmusaik mindig változnak, de mindig rímelnek s egyik nem csendül meg a nélkül, hogy a másik ne legyen kadenciája.

Vagyunk, tehát erősen kell lennünk; élünk, tehát örvendezve s győzedelmesen kell élnünk; a létről, a valóságról van öntudatunk, tehát a semmiséggel rokonságban nem lehetünk; nem is vágyódunk oda, nincs ott helyünk; hiszen ha odavalók lennénk, sohasem jöttünk volna ide, ide, a lét, az élet világába, ide, ahol a nihilizmus idegenben van.

S már ez az egy gondolat is, mely inkább érzés, mint ismeret, rásegít annak belátására, hogy a modern ember mély melancholiája, ez a tehetetlen dekadencia, ez a nirvánás hangulat nem egyéb, mint betegség, melynek neve nem tüdővész, nem agylágyulás, hanem eszményvész s akaratsorvadás, s ebből ki kell gyógyulnunk. S kigyógyulunk, ha teszünk, ha a lét energiáit akcióba hozzuk. Ez az én hitem, azért vagyok látó; ez az én harmóniám, azért vagyok az élet énekese! S lehet-e igaza annak, ki nem lát, azaz hogy csak sötétséget.[5]

Máskor nagyobb a hangsúly a didaktikus-retorikus mozzanaton. A dolog természete szerint így van ez a szónoki és főleg az értekező művekben. De az alaphang itt is lírai. Jellemző erre a *Diadalmas Világnézet* bevezetése, ahol szabatosan megfogalmazza ezt a lírai-apologetikus álláspontot: „Mélyen meg lévén győződve arról, hogy csak a szépen kialakított élet vonz s hogy megreformálni az életet s az embereket nem az erőszak, hanem a harmónikus lelkület van hivatva, bízvást bocsátom közre e fejtegetéseimet, melyek egy keresztény embernek eligazodását tükröztetik modern filozófián, művészeten és életen. Azzal az öntudattal járok a világban, hogy semmit sem vesztettem el abból, amit hiszek s remélek, s bízom benne, hogy még másoknak is, kik a gondolat s kétely betegei, visszaszerezhetem az egyedül boldogító világnézetet."

Mikor így a kiindulás kívülről történik, úgy látszik, mintha a líra tulajdonképen csak úgy utólag kapcsolódhatnék hozzá az apostoli szolgálat fölvetette motívumhoz. A legtöbbször azonban nem így áll a dolog. Már a kívülről jövő téma felvetődésébe is belejátszik a lírai együttérzés, az objektív ábrázolásba is — a tárgyi igazság határainak elmosása nélkül — szubjektív színezés vegyül: testvérérzés meleg színei. Amikor a *Diadalmas Világnézet* a modern individualizmus vívódásait festi, az egész képet aggodalmas-fájdalmas együttérzés árnyalja. A jellemzés végén pedig így tör át a tiszta líra hangja:

Ó, homo Europaeus! Én értem kínodat. Miért nem születtél kínainak, miért nem passzív hindu komtemplátornak? Minek jöttél Európába, a nagy türelmes, csendes Ázsiának e geográfiai foszlányára, hogy itt láz gyötörje agyvelődet s öntudatod kínokra ébredjen? Itt Isten, itt alkotó, itt művész akartál lenni, s ördög, romboló, kontár lettél, s teremtettél ideálokat, melyek gyötrelmeidet nem enyhítik.

Ó, homo Europaeus! Értsük meg egymást s egyezzünk meg!

„Élet, élet." Mi is ezt mondjuk; ez tulajdonkép a mi evangéliumunk. De mi ezt az evangéliumot tették váltjuk azáltal, hogy az idealizmust valóságnak s nem érzelgésnek nézzük. Mi értelmesek és idealisták vagyunk egy személyben. A síron-inneni ideálok gyöngeségek, nincs értékük; a kultúra, mely ezekkel a földízű ideálokkal dolgozik, felhőkre épít s ki nem elégít. Menekülnünk kell tehát azokhoz az ideálokhoz, melyek síron-innen és síron-túl érvényesülnek. Csak ezek azok a hatalmak, melyek életet hordozhatnak, lelket kitölthetnek, ösztöneinket csitíthatják. Ezek azok a szuverén hatalmasságok, melyek az életet nem metszik át a sírnak árkával; az ő jegyük alatt a földi és az égi lét, az élet s az örök élet egy áram, egy lendület, mint a gyökér s a virág is egy és nem kettő.[6]

Hogy mennyire ez a lírai-rétori pátosz a Prohászka-féle írás belső formája, legjobban mutatja talán, hogy olyankor is ez alakítja mondanivalóit, mikor a praktikusan kitűzött cél ezt egyenesen kizárni látszik. A pásztorlevél műfaja például, ahol a püspök tanítószékből szól híveihez, természetesen kívánja meg az egyszerű hangot, a hivatalos tanítás síma haladását, a tekintélyszerű oktató stílust. Csakugyan, ezek a művek — a maguk nemében majdnem egytől egyig kis remekművek — hangban, egyszerűségben erősen elütnek az író egyéb munkáitól. Mégis, a belső formáló erő ezekben sem tagadja meg magát. Az egyikben például a lélek értékéről szólván, a nyugodt tanítás hangjába ("Figyeld meg továbbá, kedves hívem, lelkedet, mily csodálatos erő lakik benne...") egyszerre csak — alig néhány sorral lejjebb — belezeng a líra:

„Ó, örökkévalóság, te kikutathatatlan mélység, te mérhetetlen magasság, te tengere és örvénye a lelkeknek! Feléd evezünk! Te húzasz, te vonzasz; senki sem állhat ellen vonzalmaidnak; akár akar, akár nem, feléd menni, karjaidba rohanni kényszerül. Te elnyelsz nemzedékeket és nemzeteket.

Ó, örökkévalóság, én is feléd megyek, ha darócban, ha selyemben, ha mezítláb, ha aranyos cipőben, ha gazdagon,

ha szegényen; feléd tartok s végtelen kincset hordozok magamban: lelkemet!! Ó, örökkévalóság, sietek feléd; perceim elfolynak; nem tudom, mikor érek portádhoz, mikor kopogok kapuidon, mikor mondja majd őrangyalom: nyíljatok meg, örök kapuk! Húsz, harminc, negyven, ötven, hatvan évnek, vagy tán többnek is, de mindig kurta időnek repülő hídján megyek át az örökkévalóság partjára." [7]

Talán legélesebben szóló bizonysága a fejtegetett belső forma alapvetően uralkodó voltának a *Föld és Ég*. Ez a kétkötetes mű alcíme szerint kutatásokat tartalmaz a geológia és teológia érintkező pontjai körül. Legigazibb tartalma szerint mégis — bár szak-geológusokról is tudunk, akik bevallották, hogy szaktudományos okulást merítettek belőle — valójában nem első sorban tudományos munka, hanem egy nagy lírai-didaktikus hőskölteméný. Többször emlékeztet a *Divina Commediára*, mint természettudományos vagy teológiai könyvekre. Itt is — mint ott — egy nagy, objektíven tükrözött kozmosz áll előttünk, amelyet azonban a beleérzés, a szemlélés szenvedélye, a magához-hasonítás tüzes lendülete eleitől végig lírai érdekűvé izzít, és amely szent makacssággal és zseniális erővel kényszeríti tekintetünket újra meg újra egy irányba — *alle stelle*. „E fejtegetések — írja egy helyen — előttem csak oltárlépcső-számba mennek, melyeken fölhaladva, meggyujthatjuk már a legfőbb ismeretnek s egy mindent összefoglaló világnézetnek szent lángját." [8]

Sehol olyan érdekesen nem küzdi ki a maga született jogának érvényesítését ez a belső líraiság, mint mikor a szószékről, a szónoki előadás hagyományos formáinak összetörésével szól hozzánk. A szónok Prohászka semmivel sem kevésbbé lírai, mint az író, elmélkedő Prohászka. Vannak színész-szónokok, akiknél a beszéd gyönyörűséges produkciója testnek és léleknek, művészi és kiszámított, kerek és hatásos, és olykor mégis hideg. Vannak dia

lektikus szónokok, akiknél a beszéd logikusan fölépített, arányos, befejezett alkotás, amelyben minden kis részecske összefügg, minden kis gondolat következetesen csügg az ok-okozat vasláncán. Ismét vannak népgyűlési szónokok, izzó temperamentummal összehordott robbanó bombagondolatokkal; előkelő parlamenti szónokok, elegáns és súlyos bizonyításokkal, finom, de szúró cáfolásokkal. Prohászkától mindez idegen. Ő a költő-szónok típusa, új és egyéni típus, valamennyitől különböző és valamennyinél érdekesebb. Az ő beszéde sohasem kész egészen, mikor hallgatói elé lép: ott készül a lelkek kölcsönhatásának forró levegőjében. Aki hallotta valaha beszélni és utána elolvasta beszédét nyomtatásban, annak nem kell ezt bizonyítani. Nem ismerek fölségesebb és szenzációsabb szellemi gyönyörűséget, mint egy nagy Prohászka-konferencia volt. Előttünk hullámzott, forgott a gondolatok tolulása, el-elakadása, rohanóan meginduló áradata. Egy-egy pillanatra föltárult a feszülten figyelő szem előtt egy nagy zseni izzó műhelye; szédületes eszme-perspektívák villantak meg felettünk, meg-megsuhantak egy bámulatos teremtőenergia óriási lendületei. Ahogy kereste a kifejezést, ahogy el-elakadt, néha pillanatokra is, ahogy megtorlasztotta olykor egy-egy mázsás gondolat sziklányi súlya, ahogy küzdött magával, a gondolattal, a vízióval, a kifejezhetetlennel, ahogy erőlködött, hogy leszálljon hozzánk, és ahogy föl-fölragadt néha egy-egy percre magával, a maga más-törvényű, más-dimenziójú, más-logikájú világába, ahogy végigvonaglottak a gondolatok egész valóján, ahogy felszakadt belőle egy-egy homályos eszme-csodákat sejtető kiáltás, ahogy ott állt előttünk, magasan, fölségesen, lobogón, mint egy titokzatos, más világnak közénk nyúló szenzóriuma: mindezt végignézni olyan élmény volt, amely

aligha ismétlődik meg minden században. Ilyenkor átéreztük, hogy amit megértünk belőle: csak morzsák egy kimérhetetlen gazdagság bőségéből. Innen az a ritka és meglepő jelenség, hogy ha négyszer hallottuk beszélni ugyanarról, mind a négyszer más volt, mind a négyszer érdekeset és újat mondott: mind a négyszer új, friss élményből fakadót.

Ez a lírai gazdagság, ez a *belső ömlés* a Prohászka-formának második jellemző vonása. Voltaképen csak egy nagy mondanivalója van: a misztikus élmény ujjongása és apostoli kiáradása; erről beszél mindig. Aki egyfolytában olvassa bármelyik kötetét, lassankint hatalmába ejti az az érzés, hogy itt nem egyes, különszületett, önálló életű darabokkal van dolga, hanem egy nagy alaptémának, egyetlen elemi erejű érzésnek variációival. A platoni művészet édestestvére ez az írásmód. Itt minden egy középponti tengely körül forog, minden csillogó részlet egy állandó középponti fényességet tükröztet ezer oldalról. Mintha ez az egész huszonnégykötetes életmű egyetlen összefüggő, szervesen egységes alkotás volna, amelyben minden részletnek megvan a maga helye, de amelyben minden részletnek az adja az igazi jelentőségét, hogy benne van összesűrítve az egész, mint ahogy egész élete is ilyen egységes művészi alkotás, amelynek legapróbb részecskéi, cselekedetei, szavai is magukon viselik az egésznek monumentális stílus-jegyeit. Az egyes beszédek, cikkek, levelek, könyvek is csak külső alkalomszülte indítással akaszkodnak bele valami éppen felötlő életmozzanatba, egy eléje adott alkalmi témába, egy ünnep hangulatába, egy hozzá intézett levélbe, egy jelentéktelen élménybe, de a belső törvényszerűség ellenállhatatlan erejével lendülnek át rögtön a nagy egy-mondanivaló áradásába. Mária-Nosztra

búcsúsai, a miramarei tenger, a pilisi fenyves, a villamosban látott kis cserkészfiú, a szegény fiavesztett özvegy síró levele, a kommunizmus bukása, Szent Ignác lelkigyakorlatai, Dosztojevszkij egy regénye, az advent hangulata, az iskolás gyermekétől búcsúzó édesanya csókja, az esztergomi hídon végigdübörgő vonat: mind csak ugródeszkák, amelyekről a szellem a magasba szökken; a karmester pálcaütése, amely figyelemre inti a mindig kész zenekart. A pálca lecsap, a koncert megindul és játssza a maga szimfóniáját. Mindig ugyanazt és mégis mindig másként, mindig újszerűen. Mindig ugyanazt, mert a misztikus próféta mondja a maga igéjét, amely mindig egy. Mindig újszerűen, mert a művész, a költő beszéli a maga átélését, mely mindig új, más, eleven, friss.

VIII.

Prohászka képzelete.

Prohászka fantáziájának két szárnya van. Világérzésének kettős érzékenysége, amelyben a szemlélet objektivitása egyesül az átélés lírájával, két irányban működteti képzeletét. Ez a képzelet egyszerre víziós lendületű és reálisan konkrét. „Olyan lények vagyunk, — írja a *Diadalmas Világnézet* egy helyén[1] — akik a kozmosz mélységei s a hullámzó kalásztenger közt repülünk; gondolataink a végtelenbe vesznek s kezünk a mező kalászaival játszik.“ Ez a mondat szabatosan jellemzi képzeletét. A kozmosz mélységei és a hullámzó kalásztenger egyaránt élő hűséggel tükröződik benne. A víziók misztikus képei és a fogható világ konkrét színei sajátságos szövedékben egyesülnek.

Fantáziájának víziós jellege a misztikus élmény természetéből folyik. Aki mindenben és minden

mögött az eleven Istenséget szemléli, annak szemében minden felsőbb életet ölt, minden látomásszerű megvilágítást kap ettől a theocentrikus érzés- és látásmódtól. Minden mögött feldereng a nagy, egyetlen Látomás, de minden részt is vesz annak átjáró életében és ezáltal életet nyer, látomásszerű valóságot maga is. Az elvont Isten-élmény látott, hallott, fogható alakban, víziós életszerűséggel jelenik meg: a Végtelent a szó szoros értelmében látja, amint az „pihen a selymes pázsiton, mint az alvó gyermek"; hallja suttogását az erdőben s azt a millió sokféle cirpelést, zúgást, recsegést, haraszt-zsugorodást, a fenyvesek sóhaját s az ébredő s pihenni térő természet leheletét, mint az Isten gazdag, kifogyhatatlan nyelvét, melynek nyelvtana, szókötése, ritmusa, rímelése, dalai, ódái, énekei vannak, de csak hozzávaló, mély érzésű lelkek hallják; bennük ezek a hangok édes rímekké, szárnyaló, csattogó dalokká olvadnak.[2] Ha a keresztet nézi, amely ott áll magasan az éjben, a világ bódulatában: az Úr Jézus leemeli sebzett kezeit s lábait a szegekről, lelép a keresztről s elindul a bódult világba, melyre oly nehéz szíve van s véres kezeivel borogatja az ifjúság fölhevült homlokát, meghinti a tiszta leánylelkek liliomait, a rothadó világ fekélyeire ráborítja lázas sebeit s mint Elizeus hajdan a halott fiúra, úgy borul rá a szenvedő Krisztus sebzett testével a világra. Végigmegy a családok szentélyein, parketten és taposott földön; a családi otthonok falára fölakasztja töviskoszorús arcának képét. Elmegy a múzeumok, színházak, tánctermek, klinikák, szanatóriumok, tébolydák mellett: megrendül és sír, mint egykor Jeruzsálem fölött. Ó, jöjjetek utánam és küzdjetek; jöjjetek közelebb, ha gyengék vagytok; érezzétek meleg szívem s vérem lehét. Küzdjetek a vérontásig.[3] Az Úrvacsora utáni hálaadás így kezdődik nála:

„Jön a király, a Fölség! Dobog a szívem s csuklik a térdem. A Mekkából jövő zarándokjáratok elé borulnak a mozlimok, hogy lovak, tevék menjenek át rajtuk. Bevonuló királyom elé terjesztem ki érzelmeim szőnyegét, eléje szórom virágaimat. Por vagyok, tehát lábai alá való. Majd ismét a trónon, szívem trónján ülő királyt látom, ki szeretettel nézi törekvésemet. Mily vízió! Mily hegyek, montes Dei! De végre is az emberséges Úr előtt állok és a hajlékomba vezetem; tiszta a házam, muskátli és szegfű van ablakaimban: Üdvözlégy! Leborulok előtted, mint Ábrahám, mint Judith, mint Szalome, mint Szűz Mária.“ [4]

Így elevenedik meg látásában minden. A petróleum a geológusok szerint állati hullák bomlási terméke. Prohászka lelkében ez a gondolat rögtön víziós alakot ölt: „Hány milliárd állati hullának bomlásából teltek meg Pennsylvániának, Kaukáziának, Galiciának petróleumtartályai!? Ez állatok égnek lámpánkban s lángban megdicsőülve vonulnak el lelki szemeink előtt.“ [5] A pilisi kolostor romjai közt a XII. századi misztika és az aristotelesi dialektika elleni visszahatás magyarországi nyomait keresi. A gondolat képet ölt: „Ez a testvérpár, vagyis a még meg nem bolygatott realizmusnak s a misztikának szelleme járta itt karonfogva a hegyet s völgyeit, s beszélt franciául s latinul a bükkfákkal s tölgyekkel.“ [6] Egy önkéntelenül felmerülő hasonlat, egy mellékes szókép elég arra, hogy megindduljon ez a víziós fantázia és megjelenjék a látomány. Szent Ignác lelkigyakorlatairól szólva, odavet egy hasonlatot az Oroszországból menekülő napoleoni hadseregről. A hasonlat rögtön vízióvá nő. „Hasonlít ez a hangulat Napoleon Oroszországban rekedt seregéhez, mely mint sebzett fenevad, érzi erejét, de ugyanakkor vesztét is... Az éji őrtüzek kísérteteket fickándoztatnak sze-

meik előtt, a megnyúlt s ismét lécekké vékonyodó árnyékokban suhogó kozák-paripákat látnak."[7]

Ez a fantázia azonban soha, a legsublimisebb vízióban sem hagyja el a földet, a reális talajt, a valóságot. Vízionárius szemei — a föntebb idézett látomásban — az Isten hegyein siklanak végig, de azért nem felejtkezik el a muskátliról és a szegfűről. A muskátli, ez a parasztvirág, az „Isten hegyei" mellett: ez jellemzi Prohászka fantáziáját, amely egyszerre nagyszerű és reális. Annyira reális, hogy legtöbbször rajta van a képein valami meleg, érzelmes emberiességnek a színe, nemcsak lelki, hanem érzéki mivoltában is. Ő ír a kenyérillatú csókról. A megfeszített Krisztusra gondolva, úgy érzi, hogy lelkét egy véres, kéklő ajk csókolja. „Jön felém az áldott Krisztus s rám borul, ki nem térhetek neki, hová térjek? Nem kérhetek föl mást, hogy fogja föl e reszkető, édes testet." Karácsony éjjel a szent Szűz lelkén és arcán az az isteni szépség árad ki, mely az isteni gyermek első tekintetének pihenője lesz. „Keble attól az édes tejtől dagad, mely az Istennek első étele s ajkára az a méz van kiöntve, melynek csókja s mosolya a gyermek Jézus első élvezete." Innen van valami puha, meleg, érzelmes lágyság is gyakran fantáziája színein. Ebből fakadnak az olyan hasonlatok, mint az édesanyáé, aki eltakarja gyermeke elől az arcát, azután ránéz, hogy mosolyra gyúljon. Egész kis idill egy alárendelt hasonlatban! Vagy ilyen sorok: „Gyermekszemmel nézek Isten s jövőm s örök célom szent homályába. Sötét szobákon szaladok végig Atyám karjaiba... beszaladok, mint a templomtéren játszó gyermek a templomba, egész az oltárlépcsőig s ott elbeszélek Jézusommal s csókot hintek feléje."

Hogy mennyire élénk Prohászka képzeletének ez a realitás-érzéke, legjobban mutatják azok a

hosszabb-rövidebb leírások, amelyek egyes munkáiba bele vannak szőve. A pontosan megfigyelt részleteknek olyan gazdagsága, a couleurnek olyan imponáló árnyalat-biztossága lep meg ezekben a plasztikus vagy festői képecskékben, amely a legjobb realizmus regényíróira emlékeztet. Íme egy odavetett vázlat egy elmélkedés elején:

„Az esztergomi új vashíd kapaszkodóján iparkodtam felfelé. A régi hajóhíd a parton gyászolt. A túloldalon a káposztáshajók elnyúló alakjai sötétlettek s a parton tüzek égtek. Az üstök körül asszonyok settenkedtek s szűrös férfiak ültek körüskörül, ki zsákon, ki tőkén, s a fel-fellobbanó tűztől majd kipirosodtak, majd elsötétültek. Egy helyen énekeltek; a széles víztükör fölött kellemesen lejtett át a dal, tisztán csengett, mintha röptében megfürdött volna. Aztán megint csend lett; pillanatnyi benyomások szárnyain jött s eltünt." [8]

Vagy a márianosztrai búcsúsok leírása:

„Mennek, bandukolnak, csevegnek, énekelnek, imádkoznak, fohászkodnak; hátukon viszik az elemózsiát fehér batyukban, kezükben az olvasót, hónuk alatt a csizmát, ha új; ha pedig már régi, kopott szerszám, akkor a lábukon is eltűrik. Minden csoport élén a keresztvivő halad. A keresztvivő vagy jókora kamasz, vagy öregebb, megvénhedt ember; s ez így van jól, mert a keresztet csak azok viselik könnyen, kik vagy nem érzik terhét, vagy beletörődtek. A keresztet piros, fehér papírrózsákból font koszorú díszíti, melyet a szél s gyermekajkak s gyermekkezek borzasztanak össze, mikor beleakadnak. Mert igazán különös, hogy a kereszt piros, fehér papírrózsáira nem méhek, de csókok szállnak. A keresztvivőt egyre megállítják kiterjesztett karok és csucsorított ajkak, s ő meghajtja keresztjét s csókra nyujtja." [9]

Néha szinte érezni a leíráson azt a jókedvű ráfeledkezést, azt az egészséges önmagáért való érdeklődést, amely létrehozta. Ilyen pl. a római utca leírása:

„A szűk utcákat lármás élet visszhangoztatta Mindenszentek előnapján; de különben is volt mit kikiáltani.

A füvek, saláták, gyümölcsök, káposzták, virágok, bogyók sohasem hallott neveit, mindenikét más-más melódiában hangoztatták az asszonyok, férfiak; némelyik a „broccoli" és „carciofoli" prózaikus hangzását valamely népszerű opera motivumára húzta, közben az „aqua acetosat" kiabálták a Magnificat hatodik módusára emlékeztető neumával, aztán az „Olive" zengett monoton recitatívóban; a „Fanfulla" és „Capitan Fracassa" ércmellű kikiáltói változékony sikerrel torkolták le egymást s a vad zsivajba szelídebb zönge gyanánt vegyült az „Italia" költői nevének melankóliája. De mily hangok, melyek e város utcáin és terein rezegnek! Mintha a debreceni megbukott színház első énekeseiből szakadtak volna ide. Itt-ott a magas emeletek szűk ablakaiból vagy a háztetőkön emelkedő loggiákból lepedők és ingek s más, megnevezhetetlen vászonformák lengtek ünnepi zászló gyanánt. A boltokban sajtok és mindenféle színű és átmérőjű hurkákból finom, renaissance stílben pantheonok és portikusok emelkedtek; babérkoszorús szalonna s más húshasábok piramisokká rendezkedtek, melyek közt a Madonna képe s az olívolajlámpa fénye mosolygott szendén. Kovácsműhelyekben s más, utcára szolgáló s nyilt asztalos, bádogos-, rézműves-műhelyekben a pörölynek s kalapácsnak akadt dolga; tőszomszédságukban jeles antiquárius-boltok nyíltak, az ajtó előtt, a fal hosszában a teológia és filozófia lángelméinek gondolatai tömörültek vaskos fóliánsokká; a fóliánsra támaszkodik az éppen alkuba keveredő ostiai vagy tiberisi halász, lóg elől nyakáról a széles, kagylóalakú kosár, kurta, torpedó-alakú halait méregeti; a mellette elsuranó dáma önkéntelenül elfordítja fejét; az a sós halszag még desztillálva sem jó parföm. Itt egy monsignore kocog botjával, zsebéből kilóg a konyhára való vásárfia. S amit az ember lát, az alakot, a színt, azt csak leírhatja; de amit hall a sürgő, nyüzsgő embergomolyagban, elveszett lármává kuszálódik." [10]

De a vízió és a realista részletmegfigyelés a legtöbbször együtt jelentkezik, egyszerre; az utóbbi eleveníti az elsőt, az első megnemesíti, monumentálissá teszi a másodikat. Íme ennek a kettősarcú leírásnak egy remeke. A vihar zsoltári felségű képének villámfényénél, az emberi lótás-futás kisszerű zűr-zavara után, milyen szimbolikus jelentőséget kap az olvasós vámos nyugodt, vén alakja.

Petőfalván harangoznak a vihar elé... A szélvész gyorsan közeledett; bámuló szemeink előtt a felhőkben a sibillák és próféták michelangelói alakjai nyúlnak az égbe; az Írás kerubjai titáni harcra kelnek, tajtékzó, hamvas paripákon rohanva lengetik villámló dárdáikat. Mögöttük jön a haragvó Isten haragjának zöme, az elemek csatasora sötét rejtekben, a jégeső és zápor felhőiben, melyek lezuhogva, párásporos felhőket kavarnak az országúton; paskolják a földet, úgy hogy porzik.

A zápor most már teljes erővel lezuhogott a petőfalvai határra s a szélvész gyorsaságával rohanó felhők úgy alakultak, mintha felgördült volna az előbb leeresztett kárpit s egy haragvó Isten homlokát láttatná. Sötétkéken dudorodtak halántékának erei; szemeiben az éjfél ül; legfelül a felhőkből hamvas, fehér foszlányok tépődnek el, mint fejének bomló hajfürtjei. Mintha haragból s enyészetből volna fonva fejének koszorúja, oly sötét, s a villám piros pántlikája köti le ezt a bomló koszorút a fejére. Ki merne vele kikötni, a szélvésznek Istenével? Hol van a hős, bármily bátor s erős, ki vele szembeszálljon?

Kereket oldunk. Egyik kezünkben a kalap, másikban a lecsukott esernyő, vágtatunk le a dombról. Kelcse ura elől, én utána; Nero, Fakszi versenyt velünk. Mögöttünk a legelőről leiramló gulya kolompja; szemben a másik lejtőről a trepeci tehenek csilingjei; túl, a völgy felől a kelcsei két harang cseng-bong bele a mennydörgésbe. Minden fut, vágtat, iramlik; még néhány ugrás s lent vagyunk az országúton s őrült sebességgel vágtat el mellettünk, vissza a híd felé a megbokrosodott nemesdévai négyesfogat; kétségbeesett sikoltás, robogás, kiáltás... Mindez egy fél percig, azután eltünnek a zivatar ködében.

Az Ondava partján pedig, a hídfőnél, a vén, száraz vámos ül gerendákból összetákolt s agyaggal kitapasztott kalibájának nyilt ajtajában, szétvetett térdeire hajtva karjait, két kezét összekulcsolva tartja, melyekről a nagyszemű, sárgarézkeresztes olvasó függ alá; néz bele a zivatarba, a rengő természetbe, a futó ember s állat vívódásába, ajka mozog, mialatt a szél lóbázza olvasóját, mint rokkant haranglábon a harangkötelet. Imádkozik az öreg; együgyű imája áthat az ólmos felhőn s cikázó villámon; fulgura frangit, dissipat ventos, placat cruentos."[11]

Prohászka képzeletének a látás víziós ereje és ugyanakkor reális valószerűsége mellett másik jellemző vonása valami óriási kilendülés, a *horizontnak*

szédítő tágassága, térben-időben való monumentális nagyvonalúság. Nem hiába sürgeti egyre, hogy a léleknek ki kell nyujtóznia a Végtelen felé,[12] az ő képzelete állandóan a Végtelent öleli. A legkisebb dolgot, a legapróbb életjelenséget is sub specie aeterni látja. Ha nem is mondja ezt ki, mindig érezzük a gigászi háttért: az alakok ettől kapnak arányt, sziluettet, perspektívát. Képei, hasonlatai világrészeket, évszázadokat, geológiai korszakokat ölelnek át. Mikor a májusi természetben jár, *kis örökkévalóságokat* lát maga körül. A falunak határa, valami lejtős part, a Csallóköz szigetei, az Ipolyvölgy rétei, a honti szakadás, Nógrád agyagos vízmosásai, a tercier tengerfenék a magyar Alföldön, a triaszi széles mészkő-hátak Abaújban, Gömörben, a magas Tátra gránit- és gnájz csúcsai: mily fönséges világ, ha nyelvét megértettük. Történetének leírása mindenesetre van olyan fontos, gazdag és érdekes, mint akármely királyság története. Királyságok, geológiai korszakok terülnek el lábaink alatt. Érdekesebbek, mint London és Párizs, szépek, mint Teneriffa s az Azori-szigetek s régiek, akár csak az örökkévalóság képmásai.[13] A Messina felé úszó hajó fedélzetén: a szikláfészkek a két parton a maguk kaotikus, görög, latin, norman, arabs, spanyol vérkeverékével, miszticizmusukkal s pogánysägba kevert kereszténységükkel, furcsán néztek le a magasból arra az új világdarabra, mely az angol hajóba szorult; az a skót hajólegénység s a magyar falvak tenyerestalpas népe, a sárosi s zempléni tótság, a bakonyi svábok, ezek az ethnológiai gyermekarcok úgy festettek a Graecia Magna klasszikus színterén, mint az agyagpart szitáló göröngye a régi szilúr-sziklákon; távoleső világok állnak itt közel egymáshoz, közel, de csak térben.[14] A tenger hullámait nézve arra gondol, hogy a tenger változatlan. Hullámait

ugyan dsunkák, triremesek, keresztes-hajók, norman lélekvesztők, modern hadihajók szelik, de a seb, melyet hátán hasítanak, hamar forrad s emléke nem marad fönn; az az ősi víz olyan most, amilyen volt akkor, mikor egy más világ körvonalai tükröztek rajta. Csoda-e, hogy megszállja lelkét e kék tükör felett a Fölségesnek tisztelete s szívét eltölti a végtelennek s az örökkévalónak érzete?[15]

Ugyanevvel a lendülettel állítja bele képeit a kozmikus összefüggésekbe is. A Gethszemániban verejtékező Krisztus képe előtt így kiált fel: „A Gethszemániban, a szenvedések szörnyű kapujánál vált testté, ez a minden moralitást megborzongató valóság; a bűn terhe alatt nyögő, síró, verítékező Isten, egyetlenül szörnyűséges pillanat nemcsak a kis Terra bolygó „világ"-történetében, hanem bizonyára minden természetfölöttiségek kozmikus lélekhistóriájában is."[16]

A kozmikus világerők borzongását éreztetik meg az ilyen sorok:

Állunk a végtelen tornácaiban; e tornácok fölségesek; e tornácban üti fel trónját a tudomány s beszél arról, ami igaz és való; a művészet itt tárja elénk a harmóniák játékát; az élet itt zsibong, az a mély ösztönű s mégis kimondhatatlanul felületes élet. Innen nézzük a csillagvilágot s megértjük, hogy ragyogó flottán evezünk; admirális hajónk a nap. Földünk, Merkúrunk, Vénuszunk, mint szerény gályák imbolyognak körülötte, s ez az egész csillagflotta az ég mély óceánján előretör s megy, megy, hová? Bármerre menjen, bárhová törjön, a végtelenség tornácából ki nem kerül, „dans le vestibule de l'infini" marad. Íme az ég földjei, íme a föld egei. Aki a tornácokban áll, akár P. Secchi refraktorjával, akár Flammarion csillagászatot népszerűsítő képzeletével, akár du Prel tapogatózó titokzatosságával, akár Mädler költői vénájával, s a végtelenbe néz, arra ráborul a végtelen lét titokzatos, borongós sejtelme!... Es gibt eine Metaphysik, mormogja. Van végtelen... megszállja őt az alázat, a függés érzete... borzalommá válik benne, melytől haja égnek állhat; ugyanazt érzi, amit régen Jób „in terra Hus" háromezer év előtt.[17]

A Pilisen [18] az erdő fái arra emlékeztetik, hogy ágaik valaha pogány hadak kurjongatásaitól rezdültek meg, s kereszteletlen derekukon pogány pásztortüzek s áldozati oltárok fényei tükröződtek. A Róma felé iramló vonaton arra gondol, hogy ki tudja, mily volszk, gót, vandál, német, francia hősök porát rengeti meg dübörgésével.[19] Íme két példa, — egy rövidebb, egy hosszabb — hogyan válik ez az óriási dinamikájú lendület formaalkotó erővé.

VISSZAPILLANTÁS A SZENT ÉJBE.

Lelkemben visszaszállok a multba s szemlélem ennek az én szülőföldemnek határát, mikor az első karácsonyest ereszkedett a világra. Ez a Duna úgy folyt akkor, mint most; a Garam völgyének mocsarai az alkony elhaló világosságát tükröztették; a márianosztrai csúcsos hegyek, a Pilis, a Duna trachitszegélye részvétlenül merültek el a homályban; a lázkereszt sziklája alatt zsongott a hullám, de keresztet még nem látott csúcsán; vadludak gágogó csataélei vonultak el fölötte, a római légionárius megitatta lovát s nyugalomra készült; túl a Dunán kigyúltak a barbár táborok tüzei. Mily világ! S most a Bazilika nagyharangja zúg s elnémítja a Garam hídján robogó gyorsvonat zörgését; a lakóházakban kigyúlnak a karácsonyfák illatos gyertyái; városok és faluk életébe bele van szőve annak az első karácsonynak áldása... Ezt mind a betlehemi gyermek tette; elváltoztatta a világot. Mint vízben a cukor s tűzben a vas, napsugárban a jég megolvad, úgy olvad el kezei közt s szeme édes tekintetétől a kemény, a jeges, a vasas világ... Ó, Uram, folytasd művedet... bennem s körülöttem! [20]

A következő lap beszédből való:

„Dominus est" — ő az Úr! Ki érezte ezt át Krisztusnál mélységesebben? A Krisztus-arc imában formálódott, mikor a hegyeken imádkozott; a tenger végtelenségben fürdött s tekintete elmerült a csillagos égbe. Ez arcon az örökkévalóság méltósága ül, mely az imádást inspirálja. Krisztus lelke tudta imádni az Istent, azt a hatalmat, mely mindent megtör, azt a föltartózhatatlan hatalmat, mely szirteket váj csöppekkel, sziklákat repeszt apró jégékekkel, a tengerekbe szállítja a hegyeket iszap alakjában s a szárazföldeket tengermedencékké zsugorítja össze. Krisztus lelke imádta az Istent,

azt az ünneplő, vasárnapi hatalmat, mely zajtalanul dolgozik, mely oly csendes, mint a puszta, oly kísérteties, mint a kripta, oly mozdulatlan, mint a tengercsúcsok csendje, s mégis megőröl mindent. Babylont posványba süllyeszti, Ninivét homokkal borítja, a Fáraókat múmiává sorvasztja; a palotákból romhalmazt, a vasból rozsdaport, a bíborpalástból rongyot, a gránitból sarat csinál. S nem erőlködik, hanem játszik és mosolyog. De mosolya ránk nézve rémületes s mi ösztönszerűen leborulunk imádni az Istent. Halljuk a próféta szavát, ki állhat neki ellent.

Ó, Krisztus-arc! Rólad olvassuk le az intelmet legszívhezszólóbban. Az emberiség ugyan részint ösztönszerűen, részint a régi hagyományok alapján mindig az isteni akaratban kereste az élet érthetőségét, ha néhol rémületes tévedésbe esett is. A történet legcsudásabb helyei, a Nílus partjai, a Vörös-tenger vígasztalan vidéke, az esti alkonyatban égő Sinai, Pharan romjai, a puszta, Lybia és Mezopotámia alföldjei, az emberi szív vágyainak és küzdelmeinek ez ezredéves színterei, mind az imádás és a föltétlen hódolat szükségét hirdetik. A beduin a puszták homokjában ügetve, merengő szemmel nézi a Vörös-tenger partvidékét, hol Mózes, az Isten népének vezére, az éj s a halál rémeitől körülvéve imádkozott, míg a tenger megnyilt s a két millió lelket számláló nép átvonult. A pusztaság szélén, fönt északon pedig kimagaslik a Hór hegye, hol a haldokló Mózes kékülő ajkakkal végzi végső imáját. „Dominus est", ő hív, ő inspirál, ő tör össze prófétákat és senkire sem szorul. A testvérnépek is mind az Isten akaratában keresik a lét okát s a hódolatban az ember feltétlen kötelességét. Sidon és Tirusz elviszi e hitet Carthagóba és Sevillába, s a Tigris és Eufrát meg van szentelve a patriarkák nagy és gyakorlati Istenszolgálatától. Ha az arabs a Mádián pusztáiról nem is megy föl Jeruzsálembe imádkozni, de elmegy Mekkába a Kába szent kövéhez; ha a perzsa nyakasság nem hódol az igaz Isten oltárai előtt s tűzben keresi az élet s az erő szellemét, téves formát ad egy igaz gondolatnak. Az indus mélyen vallásos szelleme pagodákat épít, koldusosnak tartja az életet, mely pompában telik el s megírigyli a mosdatlan kolduló boncokat, kik Buddha fogának szentelt környezetében bőjtölnek és vezekelnek. A művelt Európában pedig a szent kereszténység építi fel dómjait; kőből faragott erdőkbe viszi híveit, aranyos hátterű, majd gyönge művészetű, majd remek alakítású képekkel, harangzúgással s orgonabúgással szól lelkéhez, s mikor Nagypénteken este a fiszharmónium lágy akkordjaitól kísérve, fölhangzik a dómok ívei alatt a bánatos ének, Jeremiás imája: ki ne érezte volna, hogy az ima már nem a prófétáé,

hanem az emberiségé, mely nem Jeruzsálem romjain, hanem a mulandóság, az enyészet árnyékában ül s hódolva engeszteli az Urat „Regem saeculorum immortalem", az idők halhatatlan királyát, „Regem cui omnia vivunt", a királyt, kinek minden él és szolgál, kinek nem hal meg semmi.[21]

A legnagyobb irodalmakban is keresve kellene keresni ehhez fogható lapokat.

Ugyanez a határt nem ismerő kilendülés, ez a szenvedélyes elmélyedés befelé is: a lélek mélységeibe. Milyen örvényekbe világít bele az *Elmélkedések* némelyik darabja! A lélek legfinomabb rezdüléseinek mennyi titka szólal meg az *Élő Vizek Forrásában*. Milyen mélységesen emberi például ez az imádság:

Védelmezz, segíts minket, Uram, te erős ember, te diadalmas, felfegyverzett hatalom! Ó, védelmezz, mert oly rövidek lelki lélekzeteink. Szellemi légkörben úszunk és lelket kellene folytonosan belehelnünk, lelket kellene osztogatnunk. Nagy közösséget kellene szüntelenül éreznünk, s mint a magasságok szálldosó madarai, az ormok széljárásának nagy ütőerein keresni az utakat, melyeken Isten felé szálltak legjobbjaink. Segíts bennünket, mert bebörtönöz a testünk, körülhálóz apró igényeivel, lefüggönyözi láthatárunkat és közellátóvá lesz parancsaitól a lelkünk. Tettről tettre gördülő rögös kerekeken visz, rossz kerékvágásokon zörög velünk, szándéka csak zökkenőről zökkenőre ér és nem érti a lélek messze akarásainak beláthatatlan vonalát. Végtelenbe tűnő célpontok felé sodorna a belső szomjúság, és lélekzettelenségünk nem szabadul a testnek súlyos ponyvái alól. Ó, fogj át engem te Hatalmas, fogj át és suhogtasd meg végtelen szárnyadat, az én erőm legyen a fogódzásom, az én akaratom legyen a könyörgésem, az én tettem legyen az odaadásom. Ragadj el engem, járj be engem, cselekedjél velem, rajtam, bennem; használd az erőmet, itt a munkára feszített karom; használd a gondolkodásomat, itt van a megismerésre gyúlt szellemem; szórd a szeretetemet, itt van kis öröklámpásom, a szívem.[22]

A lélek legcsodálatosabb titkának, a spirituális szeretetnek sejtelmes mélységeiből született például a következő felséges lap. Milyen sekély és keresett

ehhez képest Maeterlincknek egyébként gyönyörű fejezete ugyanerről a *Trésor des humbles*ben!

Istennel folytatott párbeszédeinkhez legközelebb állanak azok a lelkünk legbizalmasabbjaival töltött percek, melyekben a szónak alig van szerepe és inkább hallgató lelkek merülnek egymásba. Emberekből, kiket Istenben szeretünk, sugarak áradnak reánk, melyek világítva, tisztítva mélyednek kuszált gondolat- és érzésvilágunkba. Ha ránk néz, jobban látjuk magunkat, ha vállunkon pihen a keze, tudjuk, merre kell mennünk. Talán nem lát belénk úgy, mint mi látjuk magunkat s mégis tekintete okozza, hogy jobban látjuk magunkat. A lelki élet paradox jelenségekkel van tele, és az egymáshoz kapcsolódó, egymásban élő egyéniségek lelkei között az áram-indukciókhoz hasonló tünemények játszódnak le, melyekkel önmagukba és egymásba több energiát, tevékenységet, több szeretetet, több életet árasztanak. Ezt a közösséget nem a szavak hordozzák, ez az egység más tengelyen jár, és az ismeretlen, titokzatos lelki affinitások tartományából való. A szavak sokszor inkább útban vannak, és ebben az értelemben igaza van annak, aki azt mondotta, hogy a beszéd nem annyira a gondolat közlésére, mint inkább elrejtésére való. Akiknek lelkei Istenben olvadtak eggyé, azok nem a szavak hídján járnak. A szó csak annyi ott, mint a hegyi vándorlónak az útmutató tábla; ki zavarná össze a fákra mázolt színes jeleket a völgyek, az ormok, az erdők váltakozásával, a havasi lélekzetek jövés-menésével, patakzúgással, szélsuttogással? A szavak nem adnak többet a lélekből, mint túrista-egylet rajzolta sávok a fönséges tájakból, a magasságok vándora rájuk pillant, felveszi irányukat és indul a beláthatatlan felé. Ilyen beláthatatlant nyitnak meg az egymáshoz intézett szavak azokban az Isten-termelte egységekben, melyeket az Úrnak fölséges, játszó keze egészen neki adott lelkekből alkot. Akarja, hogy emberiségükből úgyszólván kilépve, egy-egy pillanatra úgy ízleljék egymást, amint ő látja őket. Az egymásba intuálásnak e fölséges perceivel egymásnak közvetlen lelkiségébe meríti őket és már itt, a földön átvillantja rajtuk a lélekközösségnek természetfölötti szépségeit, melyeknek nagy, kozmikus közege a szeretet. Nem azon múlik a megértésük, mit mondanak, beszédük elégtelenségét tudják. De kitárulnak egymásnak, értékeik kicserélődnek, bensőleg egy szervezetté, egy lelki rendszerré válnak. Bár földi létformáik, organikus egyéniségük külön lényekké szakítják őket, élik a lelkek közösségének nagy, egységesítő erejét, a spirituális világnak azt a minden

eszmélést szeretetközösségbe vonzó, győzelmes aktusát, melyet földi szavunkkal Isten-közelségnek nevezünk. Sehonnan sem jön a lélekhez oly közel az Isten, mint neki teljesen átadott lelkek hozzánk hajlásában.[23]

IX.

Prohászka stílusa.

Akik Prohászkát beszélni hallották, az első percekben észrevették, hogy szokatlan, eredeti, nagyszabású egyéniség jelent meg benne. Akik csak írásait olvasták, azok a *stílus újságát* vették észre legelőször. Sem a szószékről, sem a vallásos és tudományos könyvek, cikkek lapjairól nem szóltak még ezen a nyelven. Mi jellemzi Prohászka stílusát?

Ha ezt a stílust a kifejezés szempontjából vesszük vizsgálat alá, azonnal elénk tűnik az a tulajdonsága, amely a legjellemzőbb: bámulatos *plasztikus* ereje. A víziós-reális képzelet nyelvbeli megnyilatkozása ez: a látás a művésznek a *láttatás* hatalmát biztosítja. Amint élményében nincs semmi elvont, semmi légies, semmi általánosság: szavának is húsa-vére van. Szemhez és fülhöz szól. Elmondja, amit lát, és mi is látjuk; elénekli, amit kihall a dolgok zenéjéből, és dallamot ébreszt bennünk is. Stilisztikájának legfőbb titka ez a szemléltető, elképzeltető erő. Tárgyai legnagyobb részt a tudomány és a vallás szellemi világából valók: sehol sem fenyegeti jobban az írót az a veszedelem, hogy elvont fogalmakkal, általános sémákkal dolgozzék. És Prohászka éppen itt építi fel a maga eszmeiségében is konkrét, nemcsak érthető, de valósággal tapintható birodalmát. Misztikus szemében a gondolatnak is élete van: ami *van*, az bizonyos értelemben *él* is, és mikor kifejezést ölt, az a kifejezés is *él:*

szimbolum, kép vízió, plasztikus művészet. Így lesz nála szemléletté a fogalom, poétikummá az elmélet, költészetté a filozófia. Ő a világok képeskönyvében lapozgat és a természetben az Isten lélekzését veszi észre. A föld rétegeiben kutató Cuvier-re más és más tipusok „meresztették rá megkövült szemgödreiket"! A geológus a sziklák alakváltozásairól beszél, ő a sziklák szenvedéseiről. A teológus azt mondja, hogy a keresztáldozat kegyelmet szerzett az emberiségnek. Prohászka így ír: „Felszökik és szétfreccsen a vére; íme az Isten gyönyörűségének új kertje a földön; Jézus szent vére permetezi... Akire ráhull egy csepp édes, drága vér, kivirágzik. Ó, lépjünk hozzá, most megnyitja szívét, minden pórusát... Mint a mirrhafa, melynek kérgét száz helyen megvágják, s csepeg belőle a rothadást meggátoló mirrha: olyan a mi édes Urunk. Kábító illat száll szerte-széjjel e vérpiros, kivirágzott geránium-bokorból; aki magába szívja, élni fog."

Lehet-e szemléletesebben kifejezni az emberi gondolat relativitását, mint az *Elmélkedések*ben: „Filozófiák, irányzatok, teóriák, morálisok egymás után hullnak; Ananiás sírásói már kocognak a pitvarban, hogy a még peroráló Zafirát csakhamar kivigyék",[1] — vagy az imádság mivoltát: „Az imádság a természetfelettiség partjaira visz, a Végtelen párkányán hajoltat ki bennünket",[2] — vagy a szociális probléma súlyát: „A legnehezebb fej a proletár feje, és ezt a terhet vashidak sem bírják, a világ bordája is beszakad alatta",[3] — vagy a tudománynak a történelemelőtti homályban való tapogatózását: „Az ember, aki a történet világosságának kialvása után sötétben áll s tapogatózva nyujtja ki kezét s gyér nyomokon, szakadó cigányszederindákba kapaszkodva, izgatott lélekkel, visszafojtott lélekzettel kúszik föl a homályos multba... Odaállítja őt végre az elcsigázott, agyongyötrött tudomány a világ-

kikezdés párkányára, az ősköd örvényeinek szélére, a kezdetre, s ő ott is szemei fölé tartja kezét s élesen néz... hová?" [4] Éppen így tud megjeleníteni egy plasztikus képben egy-egy emberi jellemet is. A Pázmányról szóló beszédben idézi Jászberényi Tamásnak Pázmányt dicsőítő beszédét, amelyet a nagyszombati egyetem megnyitó ünnepélyén mondott: „Pázmány Péter ott a szentélyben ült érseki trónján s eltűrte az akkori kor szerénytelen panegiristáinak ez ömlengéseit. Öreg volt már s örült, hogy e napot, az egyetem megnyitásának napját megérhette, s szürke szakállán, redős arcán egybefolyt az öröm heve a bíbor visszfényével. Szép, bíboros alkonya volt ez életének." [5] A fiatal léleknek a kényszerrel szemben való viselkedését így írja le: „Mint a fürj meglibbenik a tarlóban a vizsla előtt, úgy kuporodik és zsugorodik össze a muszájjal szemben az ifjú lélek, s egyiptomi stílusban alaktalan szfinx-szé növi ki magát, melyről nem tudni, mit kelljen tartanunk: ló-e, ökör-e, ember-e, — hajlong-e azért, mert betanították, vagy azért, mert Istent tiszteli a teintélyben?" [6]

Ezt a plasztikus erőt elsősorban *képalkotó művészetével* éri el. Főleg ebben mutatkozik meg stilusának bámulatos gazdagsága, színekben való bősége és eredetisége. A semmiség örvénye fölött lelkünk úgy lebeg, mint a gőzhajó kéményéből kipattanó szikra a tenger felett. A rejtelmes Istennel szemben a prófétai lelkek is úgy vannak, mint a kölni dóm körül elsuhanó denevérek: érzik, hogy van, de látni és elgondolni és lerajzolni szépségét képtelenek. Az újkornak a metafizikából egy ereklyéje maradt, ezzel jár körül, mint a mesének bolygó zsidaja a koponyával kezében; ez az ijesztő, szemgödrös ereklye: a kétely. Racionalizmus, panteizmus, materializmus, ateizmus: körülguggolja a bűvös köröket, melyeket a gondolat halhatatlan nemtője a mulan-

dóság porába ír. A német bölcsészet romokkal födött telkén egy üregbe vonulva, háttal a világnak, viperák és hiénák ködképeitől undorítva: megtalálod Schopenhauert. A Pilis hatalmas tömege messziről fejetlen szfinx, amely a tömeg brutális súlyával terpeszkedik szét és karmait az erdők redőibe rejti. A francia szentek és teológusok gondolatai úgy cikáztak a Pilis erdei felé, mint láthatatlan harcosok kardvillanásai. A lelkek, akik közé Krisztus állít, úgy ragyognak, mint a kvarcszemek a fövenyben; úgy kandikálnak ki a nagy világba, mint virágok az erdőszélről a pusztába. A világ a panteista és pesszimista filozófusok szerint hasonlít az állatkertek vizilovához, mely zavaros vizében napszámba unatkozik, fölbukik, lebukik, nagyokat fúj, a víz felületére tolja orrmányát s álmos, apró szemét; de a lét öntudata unalmas és ízetlen neki.[7]

Ezek az idézetek megmutatják azt az *érzéki erőt*, amely stílusát jellemzi. Minden kép egy-egy kis miniatür festmény, a színek természtes, meleg érzékiségével; egy-egy apró metszet, a vonalak életszerűen kígyózó igazságával. De rávilágítanak ezek stílusának egy másik jellemző vonására is: a *pregnáns* kifejezés hatalmára. Egy képpel, egy mondattal, egy jelzővel vagy — amit még jobban szeret: két-három gazdag szinoním jelzővel — egész gondolatmeneteket fog egybe, egész jellemeket, helyzeteket, hangulatokat sűrít össze. A világ fiainak marhacsapásáról beszél, sötét, hideg, jégvermes gondolatokról, ösztönös, vad, bozontos emberi természetről, vaspatkós erőszakról, rothadó, elkásásodó népekről, az érzékiség folytonos mollfortyogásairól, az ázsiai ember kedélyéről, amely nem hímes rét, hanem békanyálas, hideg víz; a farizeusok: a ragyogó májusi napkelet hátterében cirpelő nagy bőregerek; az apostolok: bükkök és sólymok, töretlen szűzföld. Lehet-e tömörebben és találóbban jellemezni a lélek

halhatatlanságának vulgáris tagadóit, mint ebben a néhány szóban: „Ó, ti szegény bölcsek! Gyönyörű a ti koponyátok inventáriuma! Ez az inventárium így szól: én hiszem, hogy nincs örök élet, mert mások azt gondolják, hogy nincs.“ [8]

A prózának ez a tömör ereje igen sokszor rokon *Pázmány* jellemző stílusenergiájával. Nemcsak a pázmányi tömörség jelenik meg bennük új formában, hanem a jellegzetes közmondás-forma belső lejtése is. Mennyire Pázmány-ízűek az ilyen mondatok: Az ösztön jó szolga, de rossz úr. Jó szem, jó tükör; hű kép, igaz világnézet. Régi, mint az igazság, s modern, mint az élet. Embert keresnek: itt a tökéletes ember. A bolygókat a nap tömege vonzza, a lelkeket pedig Krisztus szépsége ragadja. Helyenkint, főleg a tárgyuknál vagy rendeltetésüknél fogva egyszerűbb stílusú művekben, egész meglepő ez a Pázmány-szerű stílushangulat. Egy pásztorlevélben olvassuk például ezeket a sorokat:

Tudni nem elég; érezni, élni, megtapasztalni kell mindazt, amit az ember hisz. Tudhatja valaki könyv nélkül az egész kátét s az egész bibliát, de mi haszna a tudásnak, ha nem él belőle. Mit használ a betegnek tudni, hogy mi az egészség, ha az az egészség nála csak ismeret, csak emlékezet s ha valóságban betegség gyötri; íme az ilyen tudja, hogy mi az egészség, de azt át nem éli. Mi haszna az éhesnek látni a terített asztalt, ha ahhoz hozzá nem ülhet, a tudástól ugyan nem lakik jól. S ugyancsak mi haszna a törvényszék foglyának kinézni a tömlöc ablakából s látni a vásártéren sürgő-forgó népet; ezek szabadok, ő meg fogoly; ismeri az ő szabadságukat, de amellett nyögi a maga rabságát; ő csak tudja, hogy mi a szabadság, de nem élvezi azt. Szakasztott úgy áll a dolog a hitben is. Mit használ tudni, mi az Isten, kicsoda Krisztus, mi a malaszt s az örök élet, mit használ el is mondani, ha nincsenek meg szívünkben s ha meg nem tapasztaljuk a valóságban e hatalmakat.[9]

Pázmánnyal rokon abban is, hogy nem riad vissza, ha a jellegzetesség vagy a szándékolt hatás úgy kívánja, egy-egy *erősebb szótól*, egy-egy

kevésbbé finom kifejezéstől sem: a mondanivaló fontosabb, mint a kifejezés előkelősége. Ezekben a kitételekben egész új valőrt tud adni egyébként pórias szavaknak. Mikor azt mondja, hogy lekvárból nem lehet fidiási szobrot faragni; hogy az ember legyen lélek és ne vajcsomó; hogy a gyenge tudományos művek a tudomány tört korsójának fülét markolásszák; mikor rongyos, kutyakaparó stílusról, a fejünk búbját fenyegető palacsintakörű símaságról, a szocialisták fejébe vágott filozófiai doktorkalapról beszél, amelynek pántlikáján ezt olvassuk: történelmi materializmus — ez a játszi, stílusteremtő géniusz dolgozik tollán, amely régi anyagból új remeket gyúr. Ha úgy fordul, néha még a humor és az irónia pázmányi kedve is megtalálja nála a maga stílusköntösét. Ilyen a würzburgi szállóbeli éjszaka tréfás, homéri leírása *(Esztergomtól Münsterig)*, vagy ez a kedves stílus-enyelgés (amely azonban nincs irónikus él nélkül). Regensburgban egy magyarnyelvű feliratot pillant meg: Törköly-pálinka.

Csak a legújabb fiziológia segít elmondani, mily villanyfolyamok iramodtak össze-vissza az agy és hátgerinc idegein át, hogy a különféle érzelmekkel terhelt tehetségek megértsék egymást és a tartózkodó bürokrata szerepét játszó akaratot a törköllyel kötendő barátságra indítsák.

A szemek ugyanis kötelességükhöz híven megtáviratozták a fölfedezést a képzeletnek, a képzelet bürójában e furcsa, váratlan hírre eszöket vesztették s részint kétkedve, részint az elképzelt s remélt élvezet által elbódítva visszaparancsoltak, hogy nézzenek jobban utána, nem-e petróleum; a szemek éles sugarakat löveltek a törköly-pálinka címtáblájára, de rendületlen meggyőződésüket fel nem adták; nem kellett több a képzeletbelieknek, valamennyi idegsodronyon dobolták a tényállást a föllebbezési fórumhoz, a diplomatice begombolt értelemhez, hogy ez a mikrokozmosz fenséges királynéját, az akaratot hódoló, de most rugdalódzó népei szende kívánságának meghallgatására indítani méltóztassék. A királyné diplomatikus minisztériuma azonban előadván, hogy a mostani kedvezőtlen financiális viszonyok közt fölösleges csator-

názásoktól tartózkodni s csak a legszükségesebbekre kell szorítkozni, a petíciót visszavetette. Azonban a mostani népképviselet korában bajos valamit emígy egyszerűen adaktálni; a képzeletbeliek szították az elégedetlen elemeket és különösen a gyomorban sikerült oly akciót előidézni, mely előadván, hogy az államkötelék a raktárak és erőkészletek teljes kimerülése folytán szétmállással fenyeget, érezhető közbelépést követelt.

Erre a minisztérium azt mondta, hogy gyerünk; de a királyné azt mondta: pálinkát inni nem megyünk s motu proprio oly impulzust juttatott a méltatlankodó karbonáriáknak, mely minden további beszólást elbúcsúztatott s a lábakat nyakukba vették s vitték kietlenebb vidékre a háborkodókat. A mozgalom végleg csak az utca végén fekvő kávéivodában csendesült le.[10]

Mindezekben egy rendkívüli *stílusteremtő géniusz* bontakozik ki előttünk. Annak a gazdag, belülről jövő áradásnak nyelvi megnyilatkozása ez, amelyet belső formájának egyik elvéül tapasztaltunk. Játszi önkénytelenség, amely nem keresi a képet, hanem képben lát; friss természetesség, amely nem válogatja a frázist, mert mindig ajkán terem az éppen odaillő, és nem súlyogatja, méricskéli a szót, mert özönnel árad belőle, gazdagon, színesen, jellegzetesen, hangulatosan. Mikor egy-egy fordulatát olvassuk, mint például ezt: „Minden szenvedésnek természetes szerkezete az, ami a Golgotáé: húsvétot hordoz méhében"; — vagy: „Jézus kezei közt a dudvás, gazos, bozontos természetből, a kásás, erőtlen, enyves emberből királyi alak vált", rá sem gondolunk, hogy képet olvastunk, észre sem vesszük, hogy az ismert gondolat egészen új formában, új érdekességű fordulattal jelent meg előttünk. Pedig ez a fordulat egészen eredeti. És ilyenekkel úgy tele van hintve minden lapja, mint a nyáresti égmező csillagokkal. Ha egy-egy szakaszát felütve, a kifejezésnek ezt az új plasztikáját figyelemmel kísérjük, megsejtjük, minő gazdagság kiömlése patakzik előttünk. Felütöm találomra egyik kötetét

(Magasságok felé),[11] olvasni kezdem az első szakaszt:

A homo melancholikus reménytelen is, még pedig alaposan. Szerencsétlenségére ugyanis roppant sokat megtudott s állítólag rányitott a vele csúfot űző természet titkára is, arra, hogy ez az anyának csúfolt mostoha tisztára bolondnak tartja őt, illuziókkal ingerli, hamis célokkal ámítja, beleállítja kengyelfutónak a fejlődés útjaira, az élet viharos tengerén gályapadokhoz láncoltatja, evezőket nyom kezeibe s lázas víziókat csal szemeibe; de ő most már rájött, hogy e munkára csak a mostoha természetnek van szüksége, de az embernek nincs.[12]

Néhány lappal odább: [13]

Széttéphetném a virágot s a lombot; nagyítóüveggel nézhetném a lepkeszárnyat s mivel ujjaim közt csak nyirkot tartanék s a nagyítóüvegen át csak csúf, szőrös bibircseket látnék, hát kacaghatnék e szépségen. Ráfenhetném epémet minden virágra; belekeverhetném mérges lelkemet a harmatba; beállhatnék keresztespóknak a fiatal fenyvesbe, mely a fenyő gallyaira s a kakukfű s démutka szálaira köti pókhálóját s virág s harmat dacára csak legyeket fogdos. Csakhogy ne mondja soha az ilyen póklélek, hogy lát és ért.[14]

Néhány sorral előbbre: [15]

Aki a nagyot, szépet s a tisztát nem tiszteli, az saját lelkének disszonanciáját viszi át a világra s nem talál semmit, ami által s amin ő maga jobbá s nemesebbé válhatnék. Az ilyen ember hernyó a káposztán; él, eszik s minél tovább él, annál több lyuk s ür s foszlány támad körülötte; az ilyen ember olyan, mint a meztelen csiga; magának sem épít házat, az üde, virágos pázsiton meg szenny jelzi nyomait.[16]

Ez a lankadatlan, játékos lendületű patakzás mindenütt. Ez a stílusteremtő gazdagság, az egyéni fordulatoknak, képeknek, színeknek ez a termékeny áradása épp olyan új és egyedülálló az utolsó félszázad magyar prózájában, mint Ady stílus-újsága a költészet nyelvének történetében.

Ha már most *zenei oldaláról* tekintjük ezt a

nyelvet, érdekes tapasztalat vár ránk. Ez a nyelv egyáltalán nem mondható egyenletesnek.* Sokszor nincs benne semmi művészi símaság, sőt akárhányszor erős zökkenőket lök elénk. Hol kurta, szűkszavú, két-háromszavas csonka mondatokkal dolgozik, hol hosszú, fárasztó körmondatokkal. Egyszer annyira fukar, hogy homályban hagyja a főgondolatot is, máskor csak úgy önti a szinonímákat. És mindezek ellenére mégis van valami kimondhatatlan varázsa, hatása alól senki sem vonhatja ki magát, és mindig éreznünk kell, hogy ez az egyetlen, különös nyelv: költészet, szokatlan, újszerű költészet. Talán két ok magyarázza ezt, egy külső és egy belső. A külső: hogy Prohászka költészete elsősorban szónoki formában, beszédek alakjában talál kifejezésre, azért kezdettől fogva hozzá idomult szónoki sajátságaihoz, orgánumához, kiejtéséhez, beszéd közben való gondolatjárásához, gesztusaihoz, egész külső megjelenéséhez. Ezt az eredetet minden írása magán hordja, nemcsak a beszédek. Úgy vagyunk velük, mint a versekkel. Formailag egész értékük szerint voltaképen csak az élvezheti őket, aki hangosan olvassa, még inkább, aki őt magát beszélni is hallotta. Aki nem volt ilyen szerencsés, az ennek a stílusnak mély egyéni zenéjét valószínűleg sohsem fogja megérezhetni, éppen úgy, mint ahogy például annak a pátosznak zenei nagyszerűségét sem tudjuk elképzelni az írott beszédek halvány soraiból, amely Kossuth Lajos élő ajkán ragadta magával valamikor az országot. Ha olvasás közben megszólal bennünk az ő hangja és szárnyra veszi a holt betűt, akkor érezzük meg e nyelvnek fölséges, de egészen belső ritmusát.

* Bizonyos nyelvi hibákat, szórendi vétségeket, kisebb barbarizmusokat mindvégig nem tudott levetkőzni, mint ahogy élő kiejtésében is végig megőrizte a felvidéki magyar beszédnek kedves haut-goût-ját.

Ez a ritmus a prózai stílus legnemesebb hagyományait látszik őrizni néha. Fönnebb Pázmány-reminiszcenciákra találtunk; korábbi beszédein könnyű volna Kölcsey-nyomokat mutatni ki; az ondavai vihar idézett leírása a vájtfülű értőben Jókai-rezonanciákat kelt. Az igazi Prohászka-stílusnak azonban egészen más a belső ritmusa, minden előzőjétől különböző. Amikor ihlete szabadon árad, beszédekben, elmélkedésekben, de a cikkek melegebbjeiben is: prózája hatalmas szárnyat ölt és olyan ritmusok árján ringatja a hallgatót, olvasót, amelyek merészen közel jutnak a versritmus szabadabb formáihoz. Prohászka prózaritmusa akárhányszor alig különbözik a szabadversnek attól a ma szinte uralkodó formájától, amelynek Walt Whitman szerzett polgárjogot a modern lírában, de amelynek előkelő családfája visszanyúlik a zsoltárokig, Szent Ágostonig és az ókori keresztény költészetig *(Te Deum)*. Az alábbi, hosszabb idézetben — hasonlót nem egyet lehetne találni — megpróbálom a ritmus belső ízeit sorokra tördelni. Íme a Prohászka szabadverse:

A MINDENSÉG ÉRZELMEIVEL.

Mennyi szeretet ömlik el a tavaszon,
mikor a tél merevsége lazul,
ébrednek a természet titokzatos erői
s mindenütt új élet fakad.
Mikor a dombok bársonyos szépségbe öltöznek
s az ifjú gyepek, az erdő májusi zöldje,
mint fejedelmi palást borul a hegyek vállaira.
Vagy mikor az Úr a földeken esőt hullatva, áldva jár.
Mikor csiráztatja a vetést,
ezt az évente visszatérő csodálatos kenyérmegújulást.
Mennyi szeretetről beszél az este,
az alkonyi harmat,
melyben éjszaka fürdik a rét s az erdő.
És az újranyíló reggel,
a fák és bokrok csillámló harmata,

az ezernyi finom pókhálószőttes,
mely ezüstözve veri széjjel a nap sugarát.

És a hanyatló fénykorong a csendes órán,
mikor hatalmas színkamrájából
az ég alján hosszú sávokban kirakja a nap
a bíboros, violás, tüzes, aranyos fátyolszöveteket
s a hullámzó színtengeren
a felhőpárkányok mögé hanyatlik
a nappalnak forró ábrázata.
Mennyi törtetés
a füvek, a vetések növésében,
a rügyek duzzadásában.
Micsoda félelmes erővel húzza fel a nap
a bokros sűrűből
az erdőnek törzsökös óriásait,
hogy kinőjjenek onnan
és beleágazzanak az égnek kék teljességébe.
Mennyi mozgás,
a szelek és viharok, a fellegek és esők járásában,
e zivatarszárnyakon nyílsebesen utazó vitorlások vonulásában,
a villámok vonaglásában,
az ég méltóságos morajában,
a záporok susogásában
a kavargó hópelyhek karácsonyi táncában.

Mennyi lendület
a futó patakokban
s az Alpok zuhatagaiban,
a Niagara siketítő zúgásában, félelmes áromladékaiban,
a Nílus árjának széles ritmusú lüktetésében.
Mennyi a tengerek örök nyughatatlanságában,
viharverte vízcsúcsaiban,
dübörgő mélységeiben!
És a földnek, a csillagoknak szédítő forgolódásában,
egymás közé hajított, végnélküli kavargásában,
a mindenség határtalan párkányáig.

Hogy vonul a madársereg
földeken, tengereken át
feltarthatatlanul.
A vágy hajszolja őket messze, messze.
Hogy lüktet az élet az elevenek sejtjeiben,
a szívek millióiban.
Mennyi megindulás,

mennyi félelmes szenvedély
a világtörténelem eseményforgatagában,
a népek élet- és szellemáramlásaiban,
a háború szörnyű indulataiban.
És az érzések,
szent szenvedélyek
minő túláradása
a boldogok csarnokában,
az egek magasságában,
hol „a folyó rohama felvidítja az Isten városát".

A teremtésnek mindezt a lendülését,
reszketését
magunkba kell ölelnünk,
magunkba kell szívnunk,
magunkba olvasztanunk,
megélnünk
és szeretetünket, imádásunkat
„ex affectu universitatis",
a világegyetem minden teremtményének érzelmeivel
vinni az Úr elé.[17]

*

Prohászka irodalomtörténeti jelentőségének megállapítása a történeti közelség ellenére sem látszik túlságosan merész próbálkozásnak: annyira éles és eredeti vonásokkal rajzolta bele a maga képét a magyar szellem fejlődésének könyvébe. Hogy a legnagyobb, legeredetibb magyar szónokok egyike, aki csak a Pázmányok, Kölcseyek, Kossuthok, Apponyiak mértékével mérhető, aligha szorul bizonyításra, annyira benne van már a köztudatban. Hogy a gondolati szépprózának új lírát, új formát, új stílust adott, talán sikerült kimutatni ezeknek a szerény fejtegetéseknek. Prohászka Ottokár irodalomtörténeti jelentősége azonban jóval több mindezeknél. Egy új hang csendül meg vele a magyar irodalom kórusában, amely e nélkül eddig csonka volt: a misztika mély, gazdag zenéje. Egy-egy töredezett sípja megszólalt itt is, ott is, a középkori kódexek sápadt töredékeitől Komjáthy Jenő egyhúrú extázisáig, de teljes zengésű mesterorgonája

Prohászka ujjai alatt búgott fel először a magyar költészet templomában. Ebben is — mint egész küldetésében — túlnő a magyar határokon. Korunk egyik legjelesebb skolasztikus teológusa állapítja meg, hogy a letűnt korok misztikusainak legnagyobbjaival is egyenrangú, ha éppen nem emelkedik fölébük.[18] A misztikus léleknek irodalmi megjelenési módját tekintve: az egyenrangú szellem művészetével oltja bele a magyar szellem fájába az irodalomnak azt az ágát, amely Szent Ágostonból sarjadt ki és amelyet a világirodalomban a Pascalok és Newmanok képviselnek.

A PROHASZKA-TANULMÁNY JEGYZETEI.

II. [1] É. V. F.: Ö. M. VII. k. 243. — [2] U. o. — [3] Potyondy Imre dr.: Prohászka, a püspök. Br. 48. — [4] Mihályfi Ákos beszéde 1912. az Orsz. Pázmány Egyesület közgyűlésén. Id. Némethy Ernő dr.: P. O. életrajza (Br. 22.). — [5] Az illető szóbeli közlése. — [6] Szt. Ignác lelkigyakorlatainak szelleme. Ö. M. VIII. 287. — [7] E. I. Ö. M. VI. 159. — [8] É. V. F. Ö. M. VII. 281. és 254. — [9] M. L. Ö. M. I. 251. — [10] Id. Némethy, i. h. 37. — [11] D. V. Ö. M. V. 155. — [12] É. II. Ö. M. VII. 311. — [13] Egy 1912-ben hozzá írt, de el nem küldött levelében. Megjelent A Népben. Kéziratos másolata Prohászka irodalmi hagyatékában. — [14] P. O. emlékezete. Br. 50.

III. [1] Id. Horváth Sándor dr. O. P.: A szentlélek hárfája. Br. 129. — [2] L. idevonatkozólag főleg Realizmus, vagy idealizmus, Az én filozófiám, Az objektív idealizmus c. értekezéseit *Az elme útjain* c. megjelent bölcseleti dolgozatai között. Ö. M. XIV. — [3] Élet és egyéniség. Ö. M. V. 132. — [4] L. A lélekismeret Bergson tanában és a régi filozófiában c. tanulmányát. U. o. — [5] E. U. Bevezetése. — [6] Mekkora mélység az üres madárfészek? Ö. M. VIII. 150 s köv. — [7] Aquinói Szt. Tamás theológiája. Ö. M. XII. 200. — [8] É. V. F. Ö. VII. 271. — [9] Jöjjön el a te országod. Ö. M. X. 217. — [9a] A Pilis hegyén. Ö. M. VIII. 84. — [10] Kapcsolatban a természettel. Ö. M. VIII. 106. — [11] Ki lesz egész ember? U. o. 164. — [12] É. V. F. Ö. M. VII. 247. — [13] Kapcsolatban a természettel. Ö. M. VIII. 815. — [14] Értelmi észrevevés és intuició. Ö. M. XIV. 566. — [15] A rendhagyók. Ö. M. VIII. 224. — [16] Id. M. Grabmann: Wesen u. Grundlagen der kath. Mystik. 2. kiad. 1913. Münster. — [17] D. V Ö. M. V. 156. — [18] Kapcsolatban a természettel. Ö. M. VIII. 863. — [19] Hogyan élhet az ember hitből? Ö. M. IX. 88. — [20] U. o. — [21] É. V. F. Ö. M. II. 346. — [22] U. o. — [23] Lelki világunk. Ö. M. XI. 323. — [24] É. V. F. Ö. M. VII. 272. — [25] E. I. Ö. M. VI. 145. — [26] É. V. F. Ö. M. VII. 321. — [27] D. V. Ö. M. V. 21. — [28] É. V. F. Ö. M. VII. 321. — [29] A Pilis hegyén. Ö. M. VIII. 90.

— [30] E. I. Ö. M. VI. 4. — [31] F. É. II. Ö. M. IV. 178. [32] L. Grabmann i. m. 36. — [33] E. I. Ö. M. VI. 176. — [34] É. V. F. Ö. M. VII. 265. — [35] U. o. — [36] D. V. Ö. M. V. 149—50. — [37] M. L. Ö. M. I. 258. — [38] U. o. 283. — [39] É. V. F. Ö. M. VII. 267. — [40] E. I. Ö. M. VI. 280. — [41] Schütz Antal Bevezetése. Ö. M. II. VI. — [42] Schütz A. emlékbeszéde a Szt. István Akadémiában. Id. Az Ige szolgálatában, Bpest. 1928. 600. — [43] Ö. M. XIII. 158. — [44] Bp. 1910. Akad. kiad. — [45] Alexander Bernát: P. O. filozófiája. Magy. Figyelő. 1911. 404. — [46] Ö. M. XIV. 182. — [47] Id. beszéd. Ö. M. XIII. 164—5.

IV—V. [1] Dr. J. Eberle. Br. 106. — [2] Id. W. Dilthey: Das Erlebnis u. d. Dichtung. 3. kiad. 1910. 296. — [3] É. V. F. Ö. M. VII. 249. — [4] D. V. Ö. M. V. 139. — [5] A velencei tó portján. Ö. M. VIII. 74. — [6] D. V. Ö. M. 147. — [7] Első pásztorlevelében. Ö. M. IX. 9. — [8] Utak az Istenhez. Ö. M. XV. 256—58. — [9] Pro domo. Ö. M. V. 8. — [10] É. V. F. Ö. M. VII. 257—58. — [11] E. II. Ö. M. VII. 44. — [12] E. Ö. M. VI. 5. — [13] Hogyan éljen az ember hitből? Ö. M. IX. 88. — [14] É. V. F. Ö. M. VII. 315—16. — [15] É. V. F. Ö. M. VII. 279. — [16] Szerénység és hősiesség. Ö. M. VIII. 253. — [17] Kapcsolatban a természettel. Ö. M. VIII. 160. — [18] A világnézet psychologiája. Ö. M. XIV. 242. — [19] É. V. F. Ö. M. VII. 246. — [20] D. V. Ö. M. V. 175. — [21] Kapcsolatban a természettel. Ö. M. VIII. 115. — [22] É. V. F. Ö. M. VII. 271—72. — [23] D. V. Ö. M. V. 160., 166., 169., 176. — [24] Pásztorlevél. Ö. M. IX. 53. — [25] E. II. Ö. M. VII. 201—2. — [26] E. I. Ö. M. VI. 164. — [27] É. V. F. Ö. M. VI. 266. — [28] Guardini: Vom Geist der Liturgie. Freiburg, i. B. 1922. 56. — [29] É. V. F. Ö. M. VII. 250. — [30] A Collegium Germanico-Hungaricumban. Ö. M. XVI. 177. — [31] „Én vagyok az igaz szőlőtő és atyám a szőlőműves." Ö. M. VIII. 243. — [32] A kultúra néma zenéje. Ö. M. VIII. 203. — [33] E. I. Ö. M. VI. 1. — [34] É. V. F. Ö. M. VII. 245. — [35] D. V. Ö. M. V. 148. — [36] A világnézet lélektanáról. Ö. M. XIV. 249. — [37] Kapcsolatban a természettel. Ö. M. VIII. 116. — [38] E. I. Ö. M. VIII. 269. — [40] A Collegium Germanico-Hungaricumban. Ö. M. XVI. 166. — [41] Esztergomtól Münsterig. U. o. 1. — [42] Egy eszme, egy férfiú. Ö. M. XII. 267. — [43] A Pilis-hegyén. Ö. M. VIII. 87. — [44] Pázmány P. születésének 350-ik év fordulója. Ö. M. XII. 308. — [45] Gyakorlati kereszténység. Ö. M. IX. 271. — [46] P. mint szociálpolitikus. Br. 259. — [47] Kat. nagygyűlési beszéd. 1926. Ö. M. XIII. 285. — [48] A kommunizmus bukása után. Ö. M. IX. 261. — [49] U. o. 261—62. — [50] Az egyház demokráciája. Ö. M. X. 40—41. — [51] A háború erkölcsi kihatásai. Ö. M. X. 255—56. — [52] Némethy i. h. 26. — [53] Id. Túri Béla: P. O. politikája. Br. 178. — [54] Mi volna a birtokpolitika legelső feladata? 1918. — [55] Egy interjú alkalmával.

Id. Némethy i. h. 25. — [56] Gróf Széchenyi István vallásossága. Ö. M. XII. 283. — [57] U. o. 289.

VI. [1] Kapcsolatban a természettel. Ö. M. VIII. 128. — [2] D. V. Ö. M. V. 133. — [3] Kapcsolatban a természettel. Ö. M. VIII. 127. — [4] Élet és egyéniség. Ö. M. V. 132—33. — [5] Kapcsolatban a természettel. Ö. M. VIII. 128. — [6] A velencei tó partján. Ö. M. VIII. 74—75. — [7] A Pilis hegyén. Ö. M. VIII. 88. — [8] Kapcsolatban a természettel. Ö. M. VIII. 129. — [9] Miramare. Ö. M. VIII. 71. — [10] Vallásosságunk stílusai. Ö. M. XIV. 262. — [11] É. V. F. Ö. M. VII. 298. — [12] Id. Br. 388—89. — [13] Id. Br. 364—5. [14] É. V. F. Ö. M. VII. 264—5.

VII. [1] D. V. Ö. M. V. 21. — [2] E. II. 95. — [3] Ö. M. VIII. 122. s köv. — [4] Ö. M. VIII. 118. s köv. — [5] Ö. M. VIII. 111. s köv. — [6] D. V. 78—79. — [7] Krisztusvárás. Ö. M. IX. 19—20. — [8] F. É. II. Ö. M. IV. 170.

VIII. [1] Ö. M. V. 106. — [2] Isten nyomain. Ö. M. III. 16. — [3] E. II. Ö. M. VII. 109. — [4] U. o. 43. — [5] F. É. I. Ö. M. III. 34. — [6] A Pilis hegyén. Ö. M. VIII. 79. — [7] Ö. M. VIII. 298. — [8] Az élet költészete. Ö. M. VIII. 17. — [9] Márianosztra. Ö. M. VIII. 46—47. — [10] Collegium Germanico-Hungaricumban. Ö. M. XVI. 180—81. — [11] Az ondavai vámos. Ö. M. VIII. 27—8—9. — [12] É. V. F. Ö. M. VII. 249. — [13] Kapcsolatban a természettel. Ö. M. VIII. 108. — [14] U. o. 174. — [15] U. o. 102. — [16] É. V. F. Ö. M. VII. 285. — [17] E. I. Ö. M. VI. 170. — [18] A Pilis hegyén. Ö. M. VIII. 78., 90. — [19] Collegium G.-H.-ban. Ö. M. XVI. 159. — [20] E. I. 81. — [21] Dominus Jesus. Ö. M. XIII. 94. — [22] É. V. F. Ö. M. VII. 301. — [23] É. V. F. Ö. M. VII. 313—14.

IX. [1] E. I. 287. — [2] É. V. F. 42. — [3] Az élet költészete. Ö. M. 21. — [4] F. E. I., Ö. M. III. 20., 21. — [5] P. P. születésének 350. évfordulóján. Ö. M. XII. 307. — [6] A Collegium Germanico-Hung. Ö. M. XVI. 234. — [7] Isten nyomain. Ö. M. III. 8. — [8] D. V. Ö. M. V. 73. — [9] Hogyan élhet az ember hitből? Ö. M. IX. 78. — [10] Esztergomtól Münsterig. Ö. M. XVI. 10—11. — [11] Magasságok felé. 112. — [12] Homo melancholicus. Ö. M. VIII. 112. — [13] U. o. 130. — [14] Kapcsolatban a természettel. Ö. M. VIII. 130. — [15] U. o. 131. — [16] U. o. 131. — [17] É. V. F. Ö .M. VII. 262—3. — [18] Horváth Sándor dr.: A Szentlélek hárfája. Br. i. m. 123.

BEFEJEZÉS.

Ezek a fejtegetések éles körülhatárolással iparkodtak mindhárom írónál erre a két kérdésre korlátolni a vizsgálódást: milyen ember jelenik itt meg? Milyen formákat alkotott? A tárgyalt írók természetén fordul, hogy ez az önelhatárolás nem volt tökéletesen megvalósítható, és a gondolatmenetek ki-kitüremlettek valamelyest a tisztán irodalomtörténeti szempontok hálójából. Mind a három író több akart lenni puszta írónál. Mind a három vátesznek, a lélek papjának, emberek útmutatójának érezte magát. Gárdonyi Géza a bethlehemi csillagot érzi céhe címerének és hittel vallja, hogy csak az a jó könyv, amely tanítója a nemzetnek.[1] Ady Endre lelkének erkölcsi alappillére volt a váteszi küldetésébe vetett hit. Prohászka egész élete művét az apostol teremtő szenvedélye alakítja. Ilyen egyéniségek vizsgálatánál elutasíthatatlanul lép elénk az az irodalmon és esztétikán túli kérdés: mennyiben valósították meg ezt a vátesz-öntudatot? Más szóval: irodalmon és művészi formákon túl, életük és alkotásuk egészében, mit jelentenek a magyarság számára?

Gárdonyit illetőleg nem nehéz megfelelni erre a kérdésre. A magyar élet forrongó világába nem nyúlt bele alakító kézzel. Kivonult belőle, és a lélek

remetéje lett. Egész alakja azonban, életével és halálával, mélységeivel és különösségeivel, prédikációs könyvlapjaival és tiszta költészetével: impozáns erővel hirdeti a lélek szuverénitását, a halhatatlanság hitét, a szeretet evangéliumát. Ezt a tanítást írásaival beleépítette a jövendő magyar generációk lelkébe.

Sokkal bonyolultabb a kérdés Ady Endrét illetőleg. Élete, kívülről nézve, inkább visszariaszt, semmint vonzana. Szegény, beteg, esendő ember. Keresztülment minden bűnön és minden betegségen. Szenvedett a mások bűnéért és még jobban a magáért. Álmodott a tisztaságról s ajakig úszott a szennyben. Imádkozott, sírt, káromkodott. Elítéljük? De hisz a miénk: vér a vérünkből, s ki mondhatja el, hogy bűneinek egyikében sem részes? Vagy beálljunk az imádók közé, szentté avassuk mindenestül? Bálványimádókká nem lehetünk, és sarunkat csak olyan oltár előtt oldhatjuk meg, amely mindestül szent. Nem illik hozzánk sem az imádás, sem az ítélet. Az embert Adyt (az embert, mondom, nem a költőt: azt csodálat illeti) sajnálni kell, — sajnálni és szeretni. Adja Isten, hogy minél többen sajnálhassuk és szerethessük az egészséges testvér erőteljes, termékeny szánalmával.

De sokan ma is prófétát, a magyar jövő nagy útmutatóját látják benne. Vátesz-e, magyar próféta-e csakugyan? Kétségtelen, hogy annak érezte magát. Predesztinációs hittel hitte és világosan látta azt is, hogy miben áll ez a küldetés: „A nagy dolog az, hogy én általam hörgött föl manapság legnyugtalanabban a magyar társadalmat kínzó nyugtalanság." „Mindent el akartam mondani, ami ma élő emberben támadhat, s ami ma élő embert hajt, mint szíj a gépkereket... A mai magyarság, kultúrmagyarság lelkiismeretének hiszem magam.[2]

Bizonyos, hogy *ezt* a hivatást betöltötte. Nem volna szabatos azt mondani, hogy mindenestül kifejezte korát. De hogy a maga nemzedékének egy igen jelentékeny része magára ismert benne, és hogy költészetének egészében — pozitív vagy negatív kifejezésben, dicsőítve vagy ostorozva — jóformán maradék nélkül megtaláljuk mindazt, ami a történelem immanens logikájával vitte el az országot 1918-ba és 1919-be, tagadhatatlan. Nem festi-e ugyanezt a sötét, vigasztalan képet a háború előtti Magyarországról a történetírás, pl. Szekfü Gyula tollán; a nagy regény, még Mikszáth Kálmán szelíd, komázó enyelgése mellett is nem mutatja-e ezt a kort majd oly vigasztalanul sötétnek? Ez tagadhatatlanul történelmi jelentőséget ad Ady lírájának.

Ha vátesznek mondhatjuk azt, aki az igazság megrázó erejű föltárásával elriaszt a rossztól, akkor Ady mindenesetre vátesz, és költészete olyan tükör, amely óriási *negatív tanulságot* nyujt. Megismerhetjük belőle, ha nem is a jövőnek titkát, de mindenesetre a multnak nyomorúságát, halálos betegségét és bűnét, és ezen keresztül a leghatalmasabb okulást jelenre és jövőre.

Talán semmi sem jellemzi jobban Ady lelkének mindenestül tragikus voltát, mint hogy ő maga szinte kísérteties világossággal látja mindezt. Íme leghatalmasabb verseinek egyike:

AZ IDŐ ROSTÁJÁBAN.

Kezében óriás rostával
Áll az Idő és rostál egyre,
Világokat szed és rostál ki
Vidáman és nem keseregve
S búsul csak az, akit kihullat.

S aki kihull, megérdemelte,
Az ocsut az Idő nem szánja,
Aszott nemzetek, hűlt világok,
Tört életek miazmás vágya
Halálra valók s nem kár értük.

Szóljak próféták új szavával:
Nem kik mertek tagadni multat,
De kik nem magvak a Jövőnek,
Mindig azok, akik elhullnak:
Világok, népek, girhes eszmék.

Fonnyadtak s összezsugorodtak,
(Így szól az új próféta-ének)
Az Úr, az Idő áll örökké,
De elmúlnak a renyhe népek
S velük együtt a tiszta Lóthok.

Oh, aszottak és be nem teltek
S óh, magam is faj-sorsom osztván,
Be igazság szerint hullunk ki
A kegyetlen, óriás rostán,
Kedvét nem töltvén az Időnek.

Fölséges vers, rettentő a prófécia, amely benne harsog. De mégis több van ebben a tragikus magyarságban, mint pusztán negatív tanulság. A lenyügözött, visszafojtott magyar erők megsejtetése, a nagyhivatású, de kifejlődni még nem tudott ősnépi rétegekkel való szenvedélyes együttérzés, egy konkrétebb, gyökeresebb, autochtónabb magyarság olthatatlan szomjúhozása: olyan mély tartalmi értékek, amelyek félreismerhetetlen útjelzéssel mutatnak előre, a magyar jövő felé. Nagyjövőjű kezdések, de egyelőre folytatás nélkül. Kérdések, amelyekre azonban Ady költészete már nem ád feleletet. Az *Ázott szénarendek* ezek, az átokkal kaszált, rothadt és barna füvek, amelyeknek képében olyan imponáló önítéléssel jelölte meg magyar hivatását: Vesszen ott mind, trágyázzon földet jövő évi nagy virradatra. Ez az ő váteszi hivatása. És ezt a nagy történelmi trágyázást el is végezte: a fiatal magyar gondolat mai fejlődése magába vette ezeket az indításokat és többféle irányban túl is ment rajta.

Ez a továbbfejlődött, mind határozottabbá és mind egyetemesebbé küszködő fiatal magyar gondo-

lat világítja meg egész nagyságában Prohászka Ottokár váteszi jelentőségét.

Szekfü Gyula a Három Nemzedékben két tipikus pályán plasztikus párhuzamban rajzolja meg a háború előtti Magyarország képét: Tisza István és Ady Endre sorsában. A történelem ki fogja egészíteni ezt a képet. A régi magyar ideálok és a régi magyar illúziók nemzedékén, amelynek olyan hatalmas szimboluma Tisza István ércalakja, és azon a beteg, nyugtalan, nagyálmú, nagy-kikezdésű és nagy-rohanású generáción kívül, amelyet Ady pályája fejez ki történelmi sorsszerűséggel, volt és van — igaz, hogy nem nagy számú, de egyre növekvő — még egy generáció, amely Adyénál nem kevesebb világossággal látta, nem kevesebb gyötrelemmel szenvedte és szenvedi a magyar bűn és a magyar sors tragédiáját, de amely töretlen gerinccel és töretlen hittel tudott és tud megállni a romokon, le nem veszi szemét a felhők és sarak közt az örök Napról, és fogyhatatlan erőt tud meríteni az örök forrásokból. Ennek a generációnak minden vágyát, minden eszményét, minden lelke-rezdülését Prohászka Ottokár testesíti meg. Ennek a generációnak hite szerint a magyar jövendő útját az ő tűzoszlop-alakja világítja meg. Amit a Tisza-generáció szent makacssággal akart menteni, de ami — öröklött bűnök és történeti kataklizmák miatt — kisiklott a kezéből; amit az Ady-generáció szomjas szenvedéllyel sóvárgott és forradalmas fanatizmussal akart megépíteni, de amit történeti tragikumnál és saját belső rokkantságánál fogva megsejteni is csak félig, megépíteni egyáltalán nem tudott: mindaz a próféta vízionárius erejével, a tudós szabatos világosságával, a költő plasztikus kifejező művészetével és a lángelme egységteremtő egyetemességével egyesül eleven, szintétikus egységgé Prohászka egyéniségében és munkáiban. Magyarság és európaiság, ke-

reszténység és modern kultúra, a történeti Magyarország nagy, örök kérdései és a „Forderung des Tages", a közelmult problémáinak nemzeti „látogatásunk idején" meg nem ismert megoldásai, a jelen vonaglásainak értelme, a jövő nagy, átfogó programm-útmutatása: a tudós, a költő és a próféta nagy szintézisében lobog felénk ebből a csodálatos egyéniségből. A magyarság nagy, történelmi kettészakadtsága — a keleti és a nyugati: a Bethlenek, Kossuthok, Petőfiek magyarsága egyfelől, a Pázmányoké, Deákoké, Kisfaludyaké másfelől — benne találta meg a huszadik században azt a teremtő szintézist, amelyet a történelemben a nagy, egyetemes magyar géniuszok, a Zrinyiek, Széchenyiek, Vörösmartyak képviselnek.

Ha a mai magyar lélek prófétát keres, aki megmutassa számára a jövő útjait: ha élni akar, ezekre kell néznie. Sokkal mélyebbre aláztattunk, a halálos fejsze sokkal gyilkosabban tétetett a derekunkra, semhogy részletigazságok segíthetnének rajtunk. Magyarságunk leglelkében van megtámadva: csak az egész magyarságból és az egész emberségből való újjászületés válthat meg bennünket.

Gárdonyi remeteforrásából mindig a tiszta felfrissülés vizét meríthetjük. Ady tragikus magyar torzójára szánalommal és szeretettel vegyes csodálattal kell tekintenünk: forró magyarságából, halálos beteg emberségéből kettős életokulást merítenünk. De a virradatra szomjas, az életet akaró ifjú magyarságnak az *egész-magyarság* prófétái előtt kell mindenestül kitárnia lelkét: a Zrinyiek, Széchenyiek, Prohászkák előtt. A magyar élet igéi náluk vannak.

[1] Ceruzajegyzetek. Élet. 1922. 370. — [2] I. h. Ny. 1909. 514.

Nihil obstat. Dr. Theophilus Can. Klinda censorum Praeses. Nr. 3912. Imprimatur. Strigonii, die 23. Nov. 1928. Dr. Julius Walter el. episcopus, vic. gen. — Imprimi permittitur, Budapestini, die 12. Nov. 1928. Dr. Franciscus Sebes praepositus provincialis Schol.. P.

PALLAS
RÉSZVÉNYTÁRSASÁG
NYOMDÁJA
BUDAPEST